

उपाध्यायश्रीचारित्रनन्दिविरचिता

स्याद्वादपुष्पकलिका

स्वोपज्ञ 'कलिकाप्रकाश' वृत्तियुता

उपाध्यायश्रीचारित्रनन्दिविरचिता

स्याद्वादपुष्पकलिका

स्वोपज्ञ'कलिकाप्रकाश'वृत्तियुता

श्रुतभवन संशोधन केन्द्र

ग्रंथनाम	:	स्याद्वादपुष्पकलिका (सटीका)
विषय	:	तत्त्वज्ञान, द्रव्यानुयोग
भाषा	:	संस्कृत
कर्ता	:	उपाध्यायश्रीचारित्रनन्दी
टीकाकर्ता	:	उपाध्यायश्रीचारित्रनन्दी
संपादक	:	मुनि वैराग्यरति विजय
प्रकाशक	:	श्रुतभवन संशोधन केन्द्र - शुभाभिलाषा रीलीजीयस ट्रस्ट
आवृत्ति	:	प्रथमा, वि.सं. २०७१ (ई.२०१५)
पत्र	:	३२ + १८४

~: प्राप्तिस्थान :~

पूना : श्रुतभवन संशोधन केन्द्र,
 ४७-४८, अचल फार्म, सच्चाई माता मंदिर के आगे,
 कात्रज, पुणे-४११ ०४६
 मो. ०७७४४००५७२८ (९.०० से ५.००)
www.shrutbhavan.org Email : shrutbhavan@gmail.com

अहमदाबाद : श्रुतभवन संशोधन केन्द्र, (अमदाबाद शाखा)
 C/o. उमंग शाह
 बी-४०२, तीर्थराज कॉम्पलेक्स, वी. एस. हॉस्पिटल के सामने,
 मादलपुर, अहमदाबाद. मो. ०९८२५१२८४८६

प्रकाशकीय

स्याद्वादपुष्पकलिका श्री संघ के करकमल में समर्पित करते हुए हमें आनन्द की अनुभूति हो रही है। श्रुतभवन संशोधन केन्द्र के सन्निष्ठ समर्पित सहकारिण की कड़ी मेहनत और लगन से दुर्गम कार्य सम्पन्न हुआ है। इस अवसर पर श्रुतभवन संशोधन केन्द्र के संशोधन प्रकल्प हेतु गुप्तदान करने वाले दाता एवं श्रुतभवन संशोधन केन्द्र के साथ प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूप से जुड़े हुए सभी महानुभावों का हार्दिक अभिनन्दन करते हैं। इस ग्रन्थ के प्रकाशन का अलभ्यलाभ श्री मर्चेंट सोसायटी जैन संघ, पालडी, अमदावाद ने प्राप्त किया है। आपकी अनुमोदनीय श्रुतभक्ति के लिये हम आपके आभारी हैं।

श्रुतभवन संशोधन केन्द्र की समस्त गतिविधियों के मुख्य आधारस्तंभ मांगरोळ (गुजरात) निवासी श्री चंद्रकलाबेन सुंदरलाल शेठ परिवार एवं भाईश्री (इंटरनेशनल जैन फाउंडेशन, मुंबई) के हम सदैव ऋणी हैं।

भरत शाह

(मानद अध्यक्ष)

श्रुतप्रेमी

वि.सं.२०४८ एवं वि.सं.२०५८ के चातुर्मास की स्मृति में

संघ की धर्मारोधना की प्रेरणा को जगानेवाले

पूज्यपाद तपागच्छाधिराज

आचार्यदेव श्रीमद् विजय रामचंद्रसूरीश्वरजी म.सा.के शिष्यरत्न

प्रवचनकार बंधुबेलडी

पूज्य गणिवरश्री वैराग्यरति विजयजी म.सा.

एवं

पूज्य मुनिराजश्री प्रशमरति विजयजी म.सा.की

पावन प्रेरणा से

श्री मर्चंट सोसायटी जैन संघ

जैन मर्चंट सोसायटी, पालडी, अमदावाद-७

आपके श्रुतभक्ति की खूब अनुमोदना

संपादकीय :

प्रयोजन:

'स्याद्वादपुष्पकलिका' द्रव्यानुयोग का ग्रंथ है। द्रव्यानुयोग विषयक ग्रंथ की परिभाषा कठिन होती है, अतः वे दुरूह होते हैं। उसके अध्येता भी अल्प होते हैं। इसलिये द्रव्यानुयोग विषयक ग्रंथ की संख्या अति अल्प है। परिभाषागत कठिनाई के कारण द्रव्यानुयोग को सरल भाषा में प्रस्तुत करना चुनौती है। 'स्याद्वादपुष्पकलिका' यद्यपि अर्वाचीन ग्रंथ है फिर भी वह द्रव्यानुयोग को सरल भाषा में प्रस्तुत करता है, अतः उसका समीक्षात्मक संपादन करना आवश्यक है।

ग्रंथकर्ता:

'स्याद्वादपुष्पकलिका' के कर्ता खरतर गच्छ के महामनीषी वाचक श्री'संयम' हैं। उनके गुरु का नाम उपाध्यायश्री नवनिधि अथवा निधिउदय है। प्रशस्ति के अनुसार उनकी गुरुपरंपरा इस प्रकार है। खरतर गच्छ में आ.श्रीजिनसिंहसूरिजी हुए। उनके शिष्य आ.श्रीजिनराजसूरिजी हुए। उनके शिष्य श्री राम नामक उपाध्याय थे^१, उनके शिष्य श्री पद्महर्ष नामक उपाध्याय थे। उनके शिष्य श्री महिमंत्र(?) नामक उपाध्याय थे। उनके शिष्य श्री निधि नामक उपाध्याय थे। उनके शिष्य चारित्रनन्दी नामक उपाध्याय थे।

आ.श्रीजिनसिंहसूरिजी → आ.श्रीजिनराजसूरिजी → श्री राम उपाध्याय → श्री पद्महर्ष उपाध्याय → श्री महिमंत्र(?) उपाध्याय → श्री निधि उपाध्याय → श्री संयम अथवा चारित्र उपाध्याय।

ग्रंथकर्ता ने अपना समय वि.सं. १९१४-प्रशस्ति में स्वयं बताया है^१। ग्रंथकार एवं उनकी रचनाओं के विषय में साक्षर उपाध्याय श्री विनयसागरजी का स्वतंत्र लेख इसी पुस्तक में अन्यत्र प्रस्तुत है।

पाण्डुलिपि परिचय:

स्याद्वादपुष्पकलिका की केवल दो पाण्डुलिपियां प्राप्त हुई हैं। एक पाण्डुलिपि लालभाई दलपतभाई संस्कृति विद्यामन्दिर, अमदावाद की है। इसे यहां पर ला. संज्ञा दी गई है। सन् २००७ में मनीषीप्रवर प.पू.मुनिराज श्री धुरंधरविजयजी म. अमदावाद की विहारयात्रा में थे। अपनी दीर्घदृष्टि से आपने अनेक उपयोगी पाण्डुलिपियों की प्रतिलिपि(झेरॉक्स) करवाई थी। उनमें से स्याद्वादपुष्पकलिका की प्रतिलिपि आपने मुझे संपादन हेतु दी, अतः मैं आपका ऋणी हूँ। ला. प्रत में केवल मूल श्लोक ही है। केवल मूल श्लोक के आधार पर ग्रंथ का अर्थघटन करना कठिन लग रहा था, अतः संपादन में बड़ी कठिनाई हो रही थी। इस प्रत के आधार पर संपादन प्रवर्तमान था तब ही 'अहो श्रुतज्ञानम्' के माध्यम से ज्ञात हुआ कि प.पू.मुनिराज श्री मोक्षांगरत्नविजयजी म.भी इसी ग्रंथ का संपादन कर रहे हैं। मेरी प्रार्थना स्वीकार कर

१. श्रीमत्खरतरे गच्छे जिनसिंहपदाऽधिपः। सूरिः श्रीजिनराजोऽभूद्द्रव्याऽम्भोजदिनेश्वरः॥१॥

सूरिपादाऽम्बुजे भृङ्गः श्रीरामपाठकोऽभवत्। जिनशासनधौरियः पद्महर्षसुवाचकः॥२॥

गुरुदृष्टिसरोहंसाः सुखनन्दनकाञ्चनाः। महिमन्त्रो(?)पाध्यायाः बभूवुः श्रुतिपारगाः॥३॥

तच्छिष्यो निध्युपाध्यायोऽभवत्प्रौढशिरोमणिः। चारित्रवाचकश्चक्रे गुरुपादप्रसादतः॥४॥

२. अथ वत्सरदिवसगाथामाह-वत्सराऽब्धिन्दुखेटेन्दौ (वि.सं. १९१४) धर्मजन्यसुवासरो

आपने यह काम स्थगित कर दिया, अतः मैं आपका ऋणी हूँ। तत्पश्चात् न्यायविशारद वरेण्य विद्वान् प.पू.आ.दे.श्री विजयजयसुंदरसू.म.का पत्र मिला कि- आपके पास स्याद्वादपुष्पकलिका की पाण्डुलिपि है। आप चालीस साल से इसका संपादन करना चाहते थे किंतु कारणवशात् या संयोगवशात् हो न सका, अतः वे यह कार्य मुझे सौंप रहे हैं। आपने मुझे इस कार्य के योग्य समझा यह मेरा बड़ा सद्भाग्य है। मैं आपका अतीव आभारी हूँ। यह पाण्डुलिपि संवेगी (पगथियानो) उपाश्रय के हस्तप्रतसंग्रह की है। इसे यहां पर सं. संज्ञा दी गई है। इस पाण्डुलिपि में मूल ग्रंथ के साथ कर्ता ने स्वयं बनायी हुई व्याख्या भी है। इसके कारण अर्थघटन और संपादन में प्रतीत होने वाली कठिनाई की समस्या कम हो गई।

ला.- यह पाण्डुलिपि लालभाई दलपतभाई संस्कृति विद्यामन्दिर, अमदावाद की है। (क्रमांक- २०८६९) इसके १६ पत्र हैं। प्रत्येक पत्र पर १० पंक्तियाँ हैं। प्रत्येक पंक्ति में ३४ अक्षर हैं। अक्षर सुवाच्य है। इसमें केवल मूल ग्रंथ ही है। विषय के अनुरूप शीर्षक दिये हैं। अंत में लेखक की प्रशस्ति नहीं है।

सं.- यह पाण्डुलिपि संवेगी (पगथियानो) उपाश्रय के हस्तप्रतसंग्रह की है। इस पाण्डुलिपि में मूल ग्रंथ के साथ कर्ता ने स्वयं बनायी हुई व्याख्या भी है। इसके ५१ पत्र हैं। प्रत्येक पत्र पर १५ पंक्तियाँ हैं। प्रत्येक पंक्ति में ४१ अक्षर हैं। अक्षर सुवाच्य है। इस प्रत में ला.प्रत के अनुसार शीर्षक नहीं है। अंत में लेखक की प्रशस्ति इस प्रकार है-

लेखक प्रशस्ति:-संवत् १९१४ ना आश्वीन कृष्ण ९ रवीवासरे ली. व्यास. सोमेश्वर शीवलाल स्तम्भतीरथे ठेकाणु छतरीसीपोलमध्ये ली. बोरपीपला आगल धरमशालामां॥ श्रीरस्तु कल्याणमस्तु शुभं भवतु॥श्रीः॥श्रीः॥श्रीः॥

इस प्रशस्ति से ज्ञात होता है कि-ग्रंथ का रचनाकाल और लेखनकाल एक ही है। ग्रंथकर्ता ने लिखी हुई अथवा स्वयं देखी हुई प्रति के आधार पर यह प्रति लिखी गई है अर्थात् यह प्रति उपमूलादर्श है। संग्राहक^१ ने इस प्रति की प्रतिलिपि करवाते समय मूलादर्श की प्रशस्ति भी लिखी है। स्याद्वादपुष्पकलिका की केवल ये दो पाण्डुलिपियाँ हमें उपलब्ध हुई हैं।

संपादनपद्धति:

स्याद्वादपुष्पकलिका के संशोधन में तीन प्रमुख समस्या थी।

१ सङ्ग्राहकप्रशस्ति:-

आसीन्नाशित-पाप-ताप-निकरो निर्मूलिताहङ्कृतिरहंच्छास्त्रसमुद्रपारगमनो निस्तन्द्रचन्द्राननः॥
श्रीश्वेताम्बर-सङ्घ-मङ्गल-मुखं कर्मद्रु-दावानलः सूरिभूरिगुणालयोऽत्र विजयानन्दोऽह्यमन्दाशयः॥१॥
यो लुम्पाकमतं विहाय रभसा निर्वाणविघ्नप्रदं संवेगामृतपान-पुष्टचरितः सत्यं मतं सङ्गतः।
योऽनेक-प्रतिपक्ष-पण्डित-गणं निर्जित्य जातोदयः स्वर्गं धाम जगाम काममथनश्चात्मादिरामाभिधः॥२॥
साध्वध्वाधमताददुर्व्यसनतो नानानरानावयन् भूपान् धर्मसुधां वटोदरनरेशादीन् बहून्याययन्।
व्याख्यानात्प्रतिबोध्य धर्मरहितान् जीवावनं पालयन् मान्यश्रीविजयाङ्कितः कमलनामाचार्य एको बभौ॥३॥
सिद्धान्ताद्विपरीतवर्तनरता दूरीकृताः स्वापरे येनाकारि दिगन्तकीर्तिमला दत्त्वा च सद्देशनाम्।
तं सङ्घो रुचिरेऽणहिल्लनगरेऽद्रीब्ध्यङ्कभूवत्सरे प्रेम्णा स्थापितवान् मुनीन्द्रविजयानन्दीयसत्पट्टके॥४॥
आत्माराममुनीश्वरस्य विदुषः शिष्यो विपश्चिद्वरः पूर्वोक्तस्य च पट्टदानसमये श्रीमानुपाध्यायकः।
यत्सेवाकरणच्च मूकबधिरः श्रोता च वक्ताऽभवत् पूज्योऽयं जयति स्म वीरविजयः प्रज्ञानुभावाञ्चितः॥५॥

१) इस ग्रंथ की केवल एक ही पाण्डुलिपि है।

२) लेखन की दृष्टि से पाण्डुलिपि अशुद्ध है।

३) मूल ग्रंथ भी व्याकरण की दृष्टि से अशुद्ध है।

इन समस्याओं के कारण पाठसंशोधन में कठिनाई का अनुभव हुआ। समीक्षात्मक-पाठसंपादन के अनुलेखनीय-संभावना और आंतर-संभावना के सिद्धांतों का उपयोग करके इस ग्रंथ को यथासंभव शुद्ध करने का प्रयास किया है। पाठसंशोधन के मार्गदर्शक नियम इस प्रकार है।

(१) मूल पाठ की सुरक्षा को प्रधानता देना।

(२) स्पष्ट रूप से प्रतीत होने वाली लेखककृत (लहिया की) अशुद्धियों का (जैसे ह्रस्व-दीर्घ की मात्रा इ.) मूल में ही संशोधन करना। अशुद्धियों के विषय में जहां संदेह हो वहां मूल पाठ को कायम रख कर संशोधित पाठ पादटीप में देना अथवा मूल में ही वृत्ताकार कोष्ठक में देना।

(३) ग्रन्थगत व्याकरण संबंधि, छंद संबंधि और वाक्यरचना संबंधि अशुद्धियों के विषय में भी स्पष्ट रूप से प्रतीत होने वाली अशुद्धियों का मूल में ही संशोधन करना किंतु मूल पाठ पादटीप में देना। जहाँ संदेह हो वहाँ मूल पाठ को कायम रख कर संशोधित पाठ पादटीप में देना।

(४) जहाँ संभव हो वहाँ मूल पाठ को सहायक सामग्री (Testimonia) का आधार ले कर शुद्ध करना। जैसे-श्लोक क्रमांक ७४ का संदर्भ तत्त्वार्थाधिगमसूत्र की सिद्धसेनीय टीका का आधार ले कर शुद्ध किया है। स्याद्वादपुष्पकलिका पर उपा. श्री देवचंद्रजी म. कृत 'नयचक्रसार' नामक कृति का अत्यधिक प्रभाव है, अतः उसके आधार पर बहोत सारी अशुद्धियों का परिमार्जन हो सका है। कुछ एक संदेहास्पद स्थल का अर्थघटन भी सुकर हुआ है।

(५) चूंकि ग्रंथ अर्वाचीन है अतः अनुलेखनीय-संभावना और आंतर-संभावना के सिद्धांतों का उपयोग करके पाठ संशोधन तथा पाठसंस्करण करना अनिवार्य समझना।

प्रथम परिशिष्ट में मूल ग्रंथ के साथ विषय के अनुरूप शीर्षक दिये है वे ला. प्रति में है, सं प्रति में नहीं है। संभवतः सं प्रति में टीका होने से शीर्षक देना आवश्यक नहीं समझा होगा। दूसरे परिशिष्ट में स्याद्वादपुष्पकलिका की मूल कारिकाओं का पदानुक्रम है। तीसरे परिशिष्ट में स्याद्वादपुष्पकलिका की व्याख्या में उद्धृत शास्त्रपाठों का संकलन है। चतुर्थ परिशिष्ट में स्याद्वादपुष्पकलिका में वर्णित ग्यारह द्वारों के विषय कोष्ठकाकार में प्रस्तुत किये है। द्रव्यानुयोग की परिभाषा स्पष्ट करने हेतु पांचवे परिशिष्ट में स्याद्वादपुष्पकलिका की टीका में प्रस्तुत व्याख्याओं का संकलन किया है। छठवें परिशिष्ट में पारिभाषिक शब्दकोश का संकलन है। जैसा कि पूर्व में कहा कि-स्याद्वादपुष्पकलिका उपा. श्री देवचंद्रजी म. कृत 'नयचक्रसार' नामक कृति की अनुकरणात्मक रचना है, अतः सातवें परिशिष्ट में यथादृष्ट 'नयचक्रसार' का उद्धरण प्रस्तुत किया है। सामग्री के अभाव में पाण्डुलिपि के आधार पर संशोधन और संपादन संभव नहीं हुआ। परिशिष्ट सामग्री की संकलना में सुविधा हेतु ग्रंथ को परिच्छेदों में विभाजित किया है।

कृतज्ञता:

मेरे परम उपकारी परम पूज्य आचार्यदेव श्रीमद् विजय रामचंद्रसूरीश्वरजी महाराजा, पितृगुरुदेव परम पूज्य मुनिप्रवरश्री संवेगरति विजयजी म.सा.की पावन कृपा, बंधुमुनिवरश्री प्रशमरतिविजयजी म. का स्नेहभाव एवं परम पूज्य साध्वीजी श्रीहर्षरेखाश्रीजीम. की शिष्या साध्वीजी श्रीजिनरत्नाश्रीजीम.का निरपेक्ष सहायकभाव मेरी प्रत्येक प्रवृत्ति की आधारशिला है। आपके उपकारों से उद्भूत होना संभव नहीं है।

संपादन के इस कार्य में मुझे पूज्य आ.श्री मुनिचंद्रसू.म. का मार्गदर्शन, प्रेरणा एवं सहायता प्राप्त होती रही है। आपकी उदारचित्तता को शत शत नमन। संपादन कार्य में श्रुतभवन संशोधन केन्द्र के सभी संशोधन सहकर्मियों ने भक्ति से सहकार्य किया है, अतः वे साधुवादार्ह है।

इस ग्रंथ का यथामति शुद्ध संपादन करने का प्रयास किया है। फिर भी प्रमादवश कुछ अशुद्धियाँ रह गई हो, तो विद्वान् पाठकगण सम्पादक के प्रमाद को और भूल को क्षमा प्रदान करेंगे ऐसी विनम्र प्रार्थना है।

- वैराग्यरतिविजय

श्रुतभवन, पुणे

२७.५.१३

विषयानुक्रमः

क्र.	विषयाः	गाथा क्र.
१	मङ्गलाचरणम्	१
२	उद्देशग्रन्थः	२
३	षड्द्रव्यवर्णनम्	२
४	एकादशमूलद्वाराणि	३
५	प्रथमं लक्षणद्वारं द्वितीयस्य गुणद्वारस्य उत्तरद्वाराणि च	४
६	त्रयोदश सामान्यगुणाः	५
७	अष्टादश विशेषगुणाः	६
८	तृतीयस्य पर्यायद्वारस्य उत्तरद्वाराणि	८
९	पर्यायस्य षड्भेदाः	९
१०	चतुर्थस्य स्वभावद्वारस्य उत्तरद्वाराणि, त्रयोदश सामान्यस्वभावाः	१०
११	दश विशेषस्वभावाः	११
१२	पञ्चमस्य अस्तिकायद्वारस्य उत्तरद्वाराणि	१२
१३	षष्ठस्य नयद्वारस्य उत्तरद्वाराणि, द्रव्यार्थिकस्य दश भेदाः	१३
१४	पर्यायार्थिकनयस्य षड्भेदाः	१५
१५	नयानां सप्त भेदाः	१७
१६	नैगमनयस्य आरोपादि उत्तरभेदाः	१९
१७	सङ्ग्रहनयस्य द्वौ भेदौ	२२
१८	सङ्ग्रहनयस्य चत्वारो भेदाः	२४
१९	व्यवहारनयस्य द्वौ भेदौ	२५
२०	व्यवहारनयस्य षड् भेदाः	२९
२१	ऋजुसूत्रनयविचारः	३०
२२	शब्दनयविचारः	३१
२३	समभिरूढनयविचारः	३४
२४	एवम्भूतनयविचारः	३५
२५	सप्तमस्य प्रमाणद्वारस्य उत्तरद्वाराणि	३६
२६	अष्टमस्य भावद्वारस्य उत्तरद्वाराणि	३७
२७	नवमस्य जीवद्वारस्य दशमस्य अनुयोगद्वारस्य च उत्तरद्वाराणि	४३
२८	एकादशस्य क्षेत्रद्वारस्य उत्तरद्वाराणि	४४

२९	द्रव्यविचारः	४५
३०	धर्माधर्मास्तिकायौ	४५
३१	आकाशास्तिकायः	४५
३२	पुद्गलास्तिकायः	४५
३३	अस्तिकायपदे अस्तपदकायपदयोः सार्थक्यविचारः	४५
३४	अस्तिकायपदे कायपदग्रहणस्य प्रयोजनम्	४५
३५	धर्मास्तिकायादिद्रव्याणां विशिष्टक्रमसन्निवेशप्रयोजनम्	४५
३६	प्रथमं द्रव्यलक्षणद्वारम्	४७
३७	नैयायिकोक्तलक्षणलक्षणे दोषप्रदर्शनम्	४७
३८	स्वाभिमतलक्षणलक्षणम्	४७
३९	कार्यभेदेन द्रव्ये भेदाः	४९
४०	कालभेदेन द्रव्ये भेदः	४९
४१	द्रव्यस्य मुख्यलक्षणम्	५०
४२	तत्त्वार्थगतद्रव्यलक्षणम्	५१
४३	व्यवहारनयेन द्रव्यलक्षणम्	५२
४४	द्रव्यप्रस्तावे नैयायिकाभिमतषोडशपदार्थखण्डनम्	५२
४५	वैशेषिकाभिमतसप्तपदार्थखण्डनम्	५२
४६	अद्वैतवादखण्डनम्	५२
४७	बौद्धमतखण्डनम्	५२
४८	ईश्वरकर्तृत्वखण्डनम्	५२
४९	मीमांसकमतखण्डनम्	५२
५०	द्वितीयं गुणद्वारम्	५४
५१	द्रव्येषु सामान्यगुणाः	५५
५२	द्रव्येषु विशेषगुणाः	५७
५३	तृतीयं पर्यायद्वारम्, द्रव्यपर्यायः, द्रव्यव्यञ्जनपर्यायः	६१
५४	गुणपर्यायः, गुणव्यञ्जनपर्यायः	६२
५५	द्रव्येषु स्वभावविभावपर्यायाः	६३
५६	चतुर्थं स्वभावद्वारम्	७२
५७	कालजीवयोः स्वभावाः	७३
५८	द्रव्याणां गुणपर्यायवत्त्वख्यापनम्	७४
५९	तत्त्वार्थगत-'द्रव्याणि जीवाश्च' इति सूत्रविमर्शः	७४
६०	तत्त्वार्थगत-'नित्यावस्थितान्यरूपाणि' इति सूत्रविमर्शः	७४

६१	तत्त्वार्थगत-'नित्यावस्थितान्यरूपाणि' इति सूत्रस्य व्याख्याभेदाः	७४
६२	द्रव्येषु द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकयोः प्रधानगुणभावविवक्षा	७४
६३	नित्यत्वनिर्वचनम्	७४
६४	अवस्थितशब्दार्थः	७४
६५	अन्यः अवस्थितशब्दार्थः	७४
६६	तत्त्वार्थसूत्रगत रूपशब्दार्थः	७४
६७	मूर्तत्वगुणानुसारिपुद्गललक्षणम्	७७
६८	नित्यतानिर्वचनम्	७७
६९	'रूपिणः पुद्गलाः' इति सूत्रस्य विवरणम्	७७
७०	द्रव्यगुणयोर्भेदाभेदः	७७
७१	धर्मादीनामेकानेकद्रव्यत्वम्	७८
७२	धर्मादीनां सक्रियत्वनिष्क्रियत्वे	७९
७३	धर्मादीनां सप्रदेशाप्रदेशत्वविचारणा	७९
७४	धर्मादिद्रव्याणां प्रदेशावयवनियमः	८१
७५	जीवद्रव्यस्य प्रदेशनियमः	८२
७६	आकाशद्रव्यस्य प्रदेशनियमः	८२
७७	आकाशस्य व्ययोत्पादौ	८२
७८	पुद्गलप्रदेशसङ्ख्या	८३
७९	परमाणोः अप्रदेशत्वस्थापनम्	८३
८०	धर्मादिद्रव्याणां स्वान्यप्रतिष्ठितत्वविचारः	८३
८१	षड्द्रव्येषु निश्चयव्यवहारपक्षौ	८४
८२	प्रकारान्तरेण द्रव्याणां मूलसामान्यस्वभावाः	८५
८३	अस्तित्वादिषट् मूलसामान्यस्वभावाः	८७
८४	आविर्भावलक्षणम्	८८
८५	तिरोभावलक्षणम्	८९
८६	प्रमेयत्वलक्षणम्	९०
८७	सत्त्वलक्षणम्	९१
८८	अगुरुलघुलक्षणम्	९१
८९	द्रव्येषु नित्यादिस्वभावप्रदर्शनम्	९५
९०	कूटस्थनित्यस्वभावः	९५
९१	पारिणामिकनित्यस्वभावः	९५
९२	नित्यानित्यस्वभावास्वीकारे दोषः	९६

९३	नित्यानित्ययोः परस्पराभावे दोषः	९७
९४	अनेकस्वभावविचारः	९८
९५	एकानेकयोः परस्पराभावे दोषः	९९
९६	अस्तिनास्तिस्वभावविचारः	१००
९७	सप्तभङ्गी	१००
९८	त्रयः सकलादेशाः	१०५
९९	चत्वारः विकलादेशाः	१०७
१००	जीवद्रव्ये सप्तभङ्गी	११२
१०१	सकलादेश-विकलादेश प्ररूपणा	११९
१०२	अस्तित्वनास्तित्वस्वभावाभावे दोषः	१२२
१०३	भेदाभेदस्वभावविचारः	१२४
१०४	भेदाभेदस्वभावाभावे दोषः	१२५
१०५	भव्याभव्यस्वभावविचारः	१२६
१०६	भव्याभव्यस्वभावाभावे दोषः	१२८
१०७	वक्तव्यावक्तव्यस्वभावविचारः	१२९
१०८	वक्तव्यावक्तव्यस्वभावाभावे दोषः	१३०
१०९	परमस्वभावविचारः	१३१
११०	अन्ये स्वभावाः	१३२
१११	स्वभावानाम् अनभिलाप्यत्वम्	१३३
११२	जीवस्याष्टप्रदेशानां स्थिरत्वम्	१३३
११३	विशेषस्वभावविचारः	१३४
११४	पञ्चमम् अस्तिकायद्वारम्	१३८
११५	षष्ठं नयद्वारम्, चतुर्विधनिक्षेपविचारः	१३९
११६	नामस्थापनानिक्षेपयोः द्वौ द्वौ भेदौ	१४०
११७	द्रव्यनिक्षेपविचारः	१४१
११८	भावनिक्षेपविचारः	१४३
११९	नामादयो निक्षेपा भावाभावे निष्फलाः	१४३
१२०	नयपदार्थविचारः	१४४
१२१	नयभेदाः	१४५
१२२	द्रव्यार्थिकनयविचारः	१४६
१२३	द्रव्यारोपविचारः	१४७
१२४	गुणारोपविचारः	१४८

१२५	कालारोपविचारः	१४९
१२६	हेत्वाद्यारोपविचारः	१५१
१२७	सङ्कल्पांशनैगमस्वरूपम्	१५२
१२८	सङ्ग्रहनयविचारः	१५५
१२९	सामान्यस्य लक्षणम्	१५६
१३०	गुणपर्यायान्वितसामान्यस्वरूपम्	१५७
१३१	विशेषगुणाः	१५८
१३२	वस्तूनां षट् मूलसामान्यभेदाः	१५९
१३३	सामान्यविशेषस्वभावविचारः	१६०
१३४	द्रव्येषु सामान्यविशेषसङ्ग्रहनयनिरूपणम्	१६१
१३५	द्रव्येषु सामान्यविशेषविभागः	१६२
१३६	सङ्ग्रहनयस्य सङ्गृहीतादिभेदाः	१६३
१३७	सङ्ग्रहनयस्य भेदान्तरम्	१६५
१३८	व्यवहारनयविचारः	१६६
१३९	प्रवृत्तिव्यवहारविचारः	१६७
१४०	साधनाव्यवहारविचारः	१६८
१४१	अशुद्धसद्भूतासद्भूतव्यवहारविचारः	१७०
१४२	असद्भूतस्य संश्लिष्टासंश्लिष्टभेदौ	१७१
१४३	ऋजुसूत्रनयविचारः	१७३
१४४	शब्दनयविचारः	१७६
१४५	ऋजुसूत्रशब्दयोः परस्परभेदः	१८०
१४६	शब्दनयमादृत्य सप्तभङ्गी	१८२
१४७	समभिरूढनयविचारः	१८५
१४८	एवम्भूतनयविचारः	१८७
१४९	नयानां विभागः	१८९
१५०	नयानां शुद्धाशुद्धभावः	१९०
१५१	द्रव्यार्थिकाभासनयः	१९१
१५२	पर्यायार्थिकाभासः	१९२
१५३	नैगमनयाभासः	१९३
१५४	सङ्ग्रहनयाभासः	१९४
१५५	परापरसङ्ग्रहाभासः	१९५
१५६	व्यवहाराभासः	१९९

१५७	ऋजुसूत्रनयाभासः	२००
१५८	शब्दनयाभासः	२०२
१५९	समभिरूढनयाभासः	२०४
१६०	एवम्भूतनयाभासः	२०५
१६१	शब्दार्थनयाभासौ	२०६
१६२	अर्पितानर्पितनयाभासौ	२०७
१६३	ज्ञानाभासक्रियाभासौ	२०८
१६४	नयानां परस्परं प्रभूताल्पविषयविचारः	२०९
१६५	सप्तमं प्रमाणद्वारम्	२१५
१६६	प्रत्यक्षज्ञानभेदाः	२१६
१६७	परोक्षज्ञानभेदाः	२१७
१६८	अनुमानप्रमाणलक्षणम्	२१८
१६९	उपमानप्रमाणलक्षणम्	२१९
१७०	आगमप्रमाणलक्षणम्	२२०
१७१	अर्थापत्तिप्रमाणलक्षणम्	२२१
१७२	ज्ञानफलम्	२२२
१७३	दर्शनचारित्रयोः विचारः	२२३
१७४	प्रमाणस्य लक्षणम्	२२५
१७५	जीवस्य रत्नत्रयसाधनस्वरूपम्	२२७
१७६	अष्टमं भावद्वारम्	२२८
१७७	पुद्गलेषु भावाः	२२९
१७८	मोहनीयादिषु भावविचारः	२३०
१७९	गतिमाश्रित्य भावविचारः	२३१
१८०	जीवद्रव्ये भावविचारः	२३२
१८१	चतुर्दशगुणस्थानकेषु भावविचारः	२३३
१८२	चतुर्दशगुणस्थानकेषु क्षयोपशमभावविचारः	२३७
१८३	चतुर्दशगुणस्थानकेषु औदयिकभावविचारः	२४१
१८४	चतुर्दशगुणस्थानकेषु उपशमभावविचारः	२४६
१८५	चतुर्दशगुणस्थानकेषु क्षायिकभावविचारः	२४७
१८६	चतुर्दशगुणस्थानकेषु पारिणामिकभावविचारः	२४९
१८७	चतुर्दशगुणस्थानकेषु सान्निपातिकभावविचारः	२५१
१८८	नवमं जीवद्वारम्, दशमम् अनुयोगद्वारम्	२५३

१८९	एकादशं क्षेत्रद्वारम्	२५४
१९०	उपसंहारः	२५६
१९१	ग्रन्थकर्तुः व्याख्याकर्तुश्च प्रशस्तिः	२६०
१९२	प्रथमं परिशिष्टम्- स्याद्वादपुष्पकलिकामूलमात्रम्	
१९३	द्वितीयं परिशिष्टम्- गाथानामकारादिक्रमः	
१९४	तृतीयं परिशिष्टम्- स्थलसङ्केताः	
१९५	चतुर्थं परिशिष्टम्- विषयसारणिः	
१९६	पञ्चमं परिशिष्टम्- पारिभाषिकशब्दकोशः	
१९७	षष्ठमं परिशिष्टम्- व्याख्याकोशः	
१९८	सप्तमं परिशिष्टम्- विशेषनामकोशः	
१९९	अष्टमं परिशिष्टम्- श्रीदेवचन्द्रजीकृतो नयचक्रसारः	
२००	नवमं परिशिष्टम्- सङ्क्षेपसूचिः	
२०१	दशमं परिशिष्टम्- सम्पादनोपयुक्तग्रन्थसूचिः	

उपाध्याय श्रीचारित्रनन्दी की गुरुपरम्परा एवं रचनाएं

-महोपाध्याय विनयसागर

खरतरगच्छ के गणनायक जिनसिंहसूरि के पट्टधर जिनराजसूरि हुए। वे आगम साहित्य, काव्य और न्याय के बेजोड विद्वान् थे। जिनराजसूरि की ही शिष्य परम्परा में उपाध्याय निधिउदय हुए। सम्भव है इनका बाल्यावस्था का नाम नवनिधि हो। इन्हीं के शिष्य उपाध्याय चारित्रनन्दी हुए जो चुन्नीजी महाराज के नाम से प्रसिद्ध थे। चारित्रनन्दी जैन, न्यायदर्शन, काव्य, व्याकरण और पूजा साहित्य के उद्भट विद्वान् थे। उनके समय में काशी में जैन विद्वानों में इनका अग्रगण्य स्थान था। इनका साहित्यसृजन काल १८९० से लेकर १९१५ तक है।

खरतरगच्छ साहित्य कोश के अनुसार चारित्रनन्दी की निम्न रचनाएं प्राप्त होती हैं:-

१. स्याद्वादपुष्पकलिकाप्रकाश स्वोपज्ञ टीकासह, न्यायदर्शन, संस्कृत, १९१४, अप्रकाशित, हस्तप्रत- (१)सिद्धक्षेत्रसाहित्यमन्दिर, पालीताणा, (२) जिनयशसूरि ज्ञानभंडार. जोधपुर
२. प्रदेशी चरित्र, भाषा-संस्कृत, सर्ग-९, रचना संवत् १९१३, स्थान-स्तम्भतीर्थ। प्रशस्ति पद्य- श्री सङ्घाग्रे च [व्या]ख्यानं विशेषावश्यकामम्। (९.४३)
अर्थात् संघ के समक्ष विशेषावश्यक आगम का व्याख्यान देते थे। अप्रकाशित, हस्तप्रत-श्री पुण्यविजयजी संग्रह, एल.डी. इन्स्टीट्यूट, अहमदाबाद, क्रमाङ्क ४५९३
३. सद्व्रतनसार्द्धशतक, प्रश्नोत्तर, संस्कृत, १९०९ इन्दौर, अप्रकाशित, हस्तप्रत- आचार्यशाखा ज्ञानभंडार, बीकानेर, कांतिसागरजी संग्रह
४. श्रीपालचरित्र, कथा चरित्र, संस्कृत, १९०८, अप्रकाशित, हस्तप्रत-तकान्तिविजय संग्रह, बड़ौदा १९१०, स्वयंलिखित
५. चतुर्विंशति जिन स्तोत्र, स्तोत्र, संस्कृत, १९वीं, अप्रकाशित, हस्तप्रत- खरतरगच्छ ज्ञानभंडार, जयपुर
६. प्रश्नोत्तररत्न, प्रश्नोत्तर, हिन्दी, २०वीं, अप्रकाशित, हस्तप्रत-सदागम ट्रस्ट, कोडाय
७. चौवीसी-जिन स्तवन चौवीसी, चौवीसी साहित्य, हिन्दी, २०वीं, अप्रकाशित, हस्तप्रत-खजांची संग्रह रा.प्रा.वि.प्र., जयपुर
८. इक्कीसप्रकारी पूजा, पूजा, प्राचीन हिन्दी, १८९५ बनारस, अप्रकाशित, हस्तप्रत- विनयसागर. प्रतिलिपि, हरिसागरसूरि ज्ञानभंडार, पालीताणा
९. एकादश अङ्ग पूजा, पूजा, हिन्दी, १८९५ अप्रकाशित, हस्तप्रत- नाहर संग्रह, कलकत्ता
१०. चौदह पूर्व पूजा, पूजा, हिन्दी, १८९५ अप्रकाशित, हस्तप्रत- नाहर संग्रह, कलकत्ता
११. नवपद पूजा, पूजा, राजस्थानी, २०वीं, अप्रकाशित, उल्लेख, जैन गुर्जर कविओ भाग-३, पृ. ३३६
१२. पंच कल्याणक पूजा, भाषा-प्राचीन हिन्दी, रचना संवत्-१८८९ कलकत्ता, महताबचन्द के आग्रह से। अप्रकाशित, हस्तप्रत- विनयसागर प्रतिलिपि

१३. पंच ज्ञान पूजा, पूजा, हिन्दी, १९वीं, मुद्रित, जिन पूजा महोदधि, हस्तप्रत- विनयसागर. प्रतिलिपि
 १४. समवसरण पूजा, पूजा, प्राचीन हिन्दी, १९१...खम्भात, अप्रकाशित, हस्तप्रत- नाहर संग्रह कलकत्ता
 १५. नवपद चैत्यनंदन स्तवन स्तुति, गीत स्तवन, प्राचीन हिन्दी, २०वीं, मुद्रित, हस्तप्रत- हरिसागरसूरि
 ज्ञानभंडार, पालीताणा

पूजा साहित्य में चारित्रनन्दी ने इक्कीस प्रकारी पूजा, पंचज्ञान पूजा, एकादशअंग पूजा, चतुर्दशपूर्व पूजा एवं समवसरण पूजा आदि ऐसे अछूते विषयों को छुआ है जिन पर सम्भवतः आज तक किसी ने लेखनी नहीं चलाई है।

मेरे समक्ष प्रदेशी चरित्र, पंचकल्याण पूजा, पंचज्ञान पूजा और इक्कीस प्रकारी पूजा-चार कृतियाँ हैं। अतः इन चारों कृतियों के आधार पर ही उनकी गुरु परम्परा और उनके दीक्षान्त नामों पर विचार किया जाएगा।

कवि ने अपनी पूर्व गुरु परम्परा देते हुए प्रदेशी चरित्र में लिखा है:-

श्रीमत्कोटिकसद्गणेन्दुकुलश्रीवज्रशाखान्तरे मार्तण्डर्षभसन्निभः खरतरव्योमाङ्गणे सूरिराट्।
 श्रीमच्छ्रीजिनराजसूरिर्भवच्छ्रीसिंहपट्टाधिपः श्रीजैनागमत्वभासनपटुः स्याद्वादभावान्वितः॥३३॥
 तत्पादाम्बुजहंसरामविजयः संविग्न सद्वाचकोऽभूज्जैनागमसागरप्रमथनेस्तत्त्वामृतस्वीकृतः।
 तद्वैनेयसुवाचको गुणनिधिः श्रीपद्महर्षोऽभवत् यः संविग्नविचारसारकुशलः पद्मोपमो भूतले॥३४॥
 तच्छिष्यः सुखनन्दनो मतिपटुः सद्वाचको विश्रुतस्तत्त्वतत्त्वविचारणे पटुतरोऽभूत्तत्त्वरोदधिः।
 तद्वैनेयसुवाचकोऽब्धिजनकाद्वादीन्द्रचूडामणिर्ज्ञानध्यानसुरङ्गरङ्गत(ता)दृशोऽभूदात्मसंसाधकः॥३५॥
 तत्पट्टे महिमाभिधस्तिलकयुक् सद्वाचकोऽभूद्वरः शिष्याणां हितकारको मुनिजनाच्छिक्षाप्रवृत्तौ पटुः।
 तत्पट्टे कुमरुत्तरो मुनिवरोपाध्यायचित्राभिधः ख्यातोऽभूद्वरणीतले शमयुतो ब्रह्मक्रियायां रतः॥३६॥

दीक्षा ग्रहण के पश्चात् नाम परिवर्तन में नन्दी का प्रयोग लगभग ८ शताब्दियों से चला आ रहा है। वर्तमान संविग्न परम्परा के साधुजनों में यह नन्दी परम्परा लुप्त होकर एक नन्दी पर आश्रित हो गई है। जैसे खरतरगच्छ में गणनायक सुखसागरजी के समुदाय में सागर नन्दी का ही प्रयोग होता आ रहा है। पूज्य श्री मोहनलालजी महाराज के समुदाय में मुनि नन्दी का प्रचलन है और श्री जिनकृपाचन्द्रसूरिजी म. के समुदाय में सागर नन्दी का प्रयोग था। था इसलिए कि वह परम्परा अब निःशेष हो गई है। हालांकि श्री जिनकृपाचन्द्रसूरिजी महाराज ने प्रथम नन्दी चन्द्र की स्थापना करके तिलोकचन्द नामकरण किया था, किन्तु समुदाय की अभिवृद्धि न देखकर उन्होंने सागर नन्दी का ही आश्रय लिया।

खरतरगच्छ दीक्षा नन्दी सूची में (जो कि बीकानेर बड़ी गद्दी, आचार्य शाखा और जिनमहेन्द्रसूरि मण्डोवरी शाखा का) इन नामों का उल्लेख न होने से स्वयं संदेहग्रस्त था कि यह परम्परा जिनराजसूरि परम्परा, जिनसागरसूरि परम्परा और जिनमहेन्द्रसूरि की परम्परा में नहीं थे किन्तु किस परम्परा के अनुयायी थे यह मेरे लिए प्रश्न था। किन्तु पंचकल्याणक पूजा में कवि ने स्वयं यह उल्लेख किया है:-

श्रीअक्षयजिनचन्द्र पंचकल्याणयुक्तं सुनिधिउदयवृद्धिं भावचारित्रनन्दी।

भवजलधितरण्डं भक्तिभारैः स्तुवंति अविचलनिधिधामं ध्याययन्प्राप्नुवन्ति॥१॥

गणाधीशौदार्यो गुणमणिगणानां जलनिधिः, गभीरोभूच्छ्रीमान्प्रवरजिनराजाक्षगणभृत्।

सूरीन्द्रस्तत्पट्टे द्युमणिजिनरङ्गः सुरतरुः, बृहद्रच्छाधीशो खरतरगणैकाम्बुजपति॥२॥

क्रमादायातं श्रीजिनअक्षयसूरीन्द्रगणभृदभून्नृणां तापं तदुपशमनं पूर्णशशिभृत्।

गभस्तिस्तत्पट्टे भविकजसुबोधैकरसिको भुवौ विख्यातं श्रीप्रवरजिनचन्द्रो विजयते॥३॥

अर्थात् जिनराजसूरि के पश्चात् शाखाभेद होकर जिनरंगसूरि शाखा का उद्भव हुआ। जिनरंगसूरि परम्परा में श्रीजिनाक्षयसूरि के पट्टधर श्रीजिनचन्द्रसूरि के विजयराज्य में यह पूजा रची गई। चारित्रनन्दी की परम्परा जिनरंगसूरि शाखा की आदेशानुयायिनी रही। इस शाखा की दफ्तरवही प्राप्त न होने से इस परम्परा के उपाध्यायों का दीक्षा काल का निर्णय नहीं कर सका।

१९वीं शताब्दी के अन्त में और २०वीं शताब्दी के प्रारम्भ में काशी में चारित्रनन्दी और जिनमहेन्द्रसूरि अनुयायी नेमिचन्द्राचार्य और बालचन्द्राचार्य जैन विद्वानों में विख्यात थे अर्थात् इनका बोलबाला था। इसी समय के विजयगच्छीय उपाध्याय हेमचन्द्रजी का कलकत्ता में प्रौढ विद्वानों में स्थान था।

चारित्रनन्दी के शिष्य चिदानन्द प्रथम थे। जिनका प्रसिद्ध नाम कपूरचन्द था। वे क्रियोद्धार कर संविग्नपक्षीय साधु बन गए थे और उनका विचरण क्षेत्र अधिकांशतः गुजरात ही रहा। चिदानन्दजी प्रथम अच्छे विद्वान् थे, अध्यात्म ज्ञानी थे और उन्हीं पर उनकी रचनाएं होती थीं। उनकी लघु रचनाओं का संग्रह श्री चिदानन्द (कपूरचन्द्रजी) कृत पद संग्रह (सर्व संग्रह) भाग १ एवं २ जो कि श्री बुद्धि-वृद्धि कर्पूरग्रन्थमाला की ओर से शा. कुंवरजी आनंदजी भावनगर वालों की ओर से संवत् १९९२ में प्रकाशित हुआ है। चिदानन्दजी प्रथम द्वारा निर्मित साहित्य के लिए देखें-खरतरगच्छ साहित्य कोश।

चारित्रनन्दी का बाल्यावस्था का नाम चुन्नीलाल होना चाहिए। काशी में इनका उपाश्रय ज्ञानभंडार भी था। जो चुन्नीजी के नाम से चुन्नीजी महाराज का उपाश्रय एवं भंडार कहलाता था। चारित्रनन्दी के पश्चात् परम्परा न चलने से उस चुन्नीजी के भण्डार को तपागच्छाचार्य श्रीविजयधर्मसूरिजी महाराज काशी वालों ने प्राप्त किया और उसे आगरा में विजयधर्मलक्ष्मी ज्ञान मन्दिर के नाम से स्थापित किया। प्रसिद्ध तपागच्छाचार्य श्री पद्मसागरसूरिजी महाराज ने प्रयत्नों से उस विजयधर्मलक्ष्मी ज्ञानमन्दिर, आगरा की शास्त्रीय सम्पत्ति को भी प्राप्त कर लिया जो आज श्री कैलाशसागरसूरि ज्ञान मन्दिर, कोबा को सुशोभित कर रहा है।

[अनुसंधान अंक-३८]

परिचय

स्याद्वादपुष्पकलिका द्रव्यानुयोग का ग्रंथ है। जैन वाङ्मय को अर्थ की दृष्टि से चार विभागों में बांटा गया है। चरणकरणानुयोग, धर्मकथानुयोग, गणितानुयोग, द्रव्यानुयोग। जिस सूत्र में आचार अर्थ प्रधान होता है वह सूत्र चरणकरणानुयोग कहा जाता है। जैसे ओघनिर्युक्ति, दशवैकालिक इत्यादि। जिस सूत्र में उपदेशपर धर्मप्रधान कथा होती है वह सूत्र धर्मकथानुयोग कहा जाता है। जैसे ज्ञाताधर्मकथांग, उवासगदसाओ इत्यादि। जिस सूत्र में गणित-संख्या प्रधान होती है वह गणितानुयोग कहा जाता है। जैसे जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति आदि। जिस सूत्र में धर्मास्तिकाय आदि द्रव्यों का विचार प्रधान होता है वह द्रव्यानुयोग कहा जाता है। जैसे राजप्रश्नीय, नंदी, अनुयोगद्वार आदि। जैन दर्शन के अनुसार इस लोक में छह मूलभूत द्रव्य हैं। द्रव्य का अर्थ है वह निराकार (Formless) पदार्थ जो साकार में (in form) बदलता है। सत् पदार्थ के दो अंश होते हैं। एक अंश अपरिवर्तनशील होता है और दूसरा निरंतर परिवर्तनशील होता है। अपरिवर्तनशील अंशको द्रव्य कहते हैं और परिवर्तनशील अंश को पर्याय कहा जाता है। हमेशा द्रव्य के साथ रहनेवाला पर्याय गुण कहा जाता है और गुण के पर्याय को पर्याय कहा जाता है। जैसे ज्ञान आत्मा का अविनाभावि पर्याय होने से गुण है और घटज्ञान उसका पर्याय है। गुण और पर्याय से सहित सत् पदार्थ को 'द्रव्य' कहा जाता है।

यह विश्व पर्यायों का महासागर है। जिस तरह समंदर में अनंत लहर उठती है और विलीन होती है फिर भी समंदर समंदर ही रहता है। उसी तरह प्रत्येक द्रव्य पर्यायों की अनंत लहरों का आश्रय है।

इस विश्व में मूलभूत छह द्रव्य हैं। छहों द्रव्य गुण और पर्याय को धारण करते हैं। द्रव्य के मूलभूत स्वभाव और विश्व व्यवस्था के संबंध में उनके प्रधान की चर्चा द्रव्यानुयोग में होती है। स्याद्वादपुष्पकलिका का प्रधान विषय यही है। द्रव्य का अन्य द्रव्य के साथ क्या संबंध है? द्रव्य का अपने गुण और पर्याय के साथ क्या संबंध है? पर्याय का अन्य पर्यायों के साथ क्या संबंध है? इन प्रश्नों का उत्तर प्राप्त करने हेतु द्रव्य के भीतर उतरना जरूरी है।

स्याद्वादपुष्पकलिका में छह द्रव्यों के विषय में निरूपण किया है। यहां यह ज्ञातव्य है कि-जिस ग्रंथ में केवल पदार्थ निरूपण हो वह ग्रंथ नहीं कहा जाता, अपितु पदार्थों का उद्देश, लक्षण और परीक्षा किये जाते हैं वह ग्रंथ होता है। स्याद्वादपुष्पकलिका इस अर्थ में तर्कप्रधान ग्रंथ है। जैन शैली में पदार्थ का निरूपण द्वारों के माध्यम से किया जाता है। अति प्राचीन समय से अर्थात् आगमयुग से जैन ग्रंथ रचनाशैली द्वार प्रधान रही है। एक विषय को अनेक पहलू से सोचने के लिये ग्रंथकार विचारणीय वस्तुका विभाजन करते हैं। इस विभाजन को द्वार कहते हैं। इस ग्रंथ में छह द्रव्यों के विषय में ग्यारह विचारणीय वस्तु हैं। फिर एकएक द्वार में पुनः विचार विभाजन होता है। उसे उत्तरद्वार कहते हैं। इस तरह ग्रंथ में विषय विस्तार होता है। जैन ग्रंथों में विषयनिरूपण की यह परंपरा आगम कालीन है।

स्याद्वादपुष्पकलिका में छह द्रव्यों के उनके गुण और पर्याय के वर्तन में ग्यारह मूलद्वार बताये गये हैं।

(१) लक्षण (२) गुण (३) पर्याय (४) स्वभाव (५) अस्ति (६) नय (७) प्रमाण (८) भाव (९) जीव (१०) अनुयोग (११) क्षेत्र

उपाध्यायश्री चारित्रनंदी ने १ से ४५ श्लोक पर्यंत एकादश द्वारों के उत्तर द्वारों के प्रकार प्रस्तुत किये हैं। उसके पश्चात् क्रमशः सभी द्वारों का विस्तृत विचार प्रस्तुत किया है। चतुर्थ परिशिष्ट में स्याद्वादपुष्पकलिका में वर्णित ग्यारह द्वारों के विषय कोष्टाकार में प्रस्तुत किये हैं।

प्रथम लक्षण द्वार

इस ग्रंथ का प्रधान विषय द्रव्य और तत्संबंध गुण और पर्याय है। प्रथम लक्षण द्वार में द्रव्य, गुण अनेक पर्याय के लक्षण की मीमांसा की गई है। इस के कोई उत्तर भेद नहीं है।

दूसरा गुण द्वार

गुण द्रव्य के सदा सहभावि पर्यायों को गुण कहते हैं। गुण दो प्रकार के होते हैं सामान्य गुण और विशेष गुण। सामान्य गुण तेरह हैं। विशेष गुण अठारह हैं।

सामान्य गुण

द्रव्यत्व, अस्तित्व, वस्तुत्व, प्रदेशत्व, प्रमेयत्व, सत्त्व, अगुरुलघुत्व, चेतनत्व, अचेतनत्व, मूर्तत्व, अमूर्तत्व, सक्रियत्व, अक्रियत्व यह तेरह सामान्य गुण हैं।

उनकी व्याख्या इस प्रकार है—

१) अपने अपने प्रदेश समुदाय के साथ अखंड रहकर जो अपने स्वभाव-विभाव, गुण और पर्याय से द्रवित होता है और द्रवित होगा वह द्रव्य का स्वभाव द्रव्यत्व है।

२) अस्तिका भाव अस्तित्व है, अर्थात् सद्रूपता।

३) जो सामान्यविशेष स्वरूप है वह वस्तु है। वस्तु का स्वभाव वस्तुत्व है।

४) प्रदेश का स्वभाव प्रदेशत्व है। अविभागि (जिसके दो भेद नहीं हो सकते ऐसे) पुद्गल के परमाणु द्वारा रोका गया क्षेत्र भाग प्रदेश है।

५) प्रमाण से स्व और पररूप का ज्ञान होता है। प्रमाण से ज्ञेय वस्तु को प्रमेय कहते हैं। प्रमेय के भाव को प्रमेयत्व कहते हैं।

६) उत्पाद, व्यय और ध्रुवता से युक्त होकर जो अपने गुणपर्याय से व्याप्त होता है वह सत् है। ऐसे सत् के भाव को सत्त्व कहते हैं।

७) अगुरुलघु के भाव को अगुरुलघुत्व कहते हैं। जो वाणी का विषय नहीं बनते ऐसे सूक्ष्म प्रतिक्षण वर्तमान में अगुरुलघु कहते हैं। यहां पर अगुरुलघु भाव जिनागम के प्रमाणसे ही अभ्युगम्य है। (जिनागम के अलावा अगुरुलघु भाव का ग्राहक प्रमाण उपलब्ध नहीं है। क्योंकि—अगुरुलघुभाव इतना सूक्ष्म है कि वह वाणी का विषय नहीं बनता।

८) चेतना के भाव को चेतनत्व कहते हैं। चेतनत्व यह भाव अनुभव से ज्ञेय है। देवसेन कृत आलाप पद्धति में यह बात कही है - चैतन्य अनुभूति है। अनुभूति क्रियारूप है। और क्रिया हमेशा मनवचन काया में अन्वित रहती है।

९) अचेतन के भाव को अचेतनत्व कहते हैं। अचैतन्य का अर्थ है - अनुभव का अभाव।

१०) मूर्त के भाव को मूर्तत्व कहते हैं। मूर्तत्व का अर्थ है - रूप-रस-गंध-स्पर्शादि मान् होना।

११) अमूर्त के भाव को अमूर्तत्व कहते हैं। अमूर्तत्व का अर्थ है - रूपादि रहित होना। अरूपी-अरसी-अगंधी-अस्पर्शवत् होना।

१२) सक्रिय के भाव को सक्रियत्व कहते हैं। सक्रियत्व का अर्थ है - क्रिया युक्त होना।

१३) अक्रिय के स्वभाव को अक्रियत्व कहते हैं। अक्रियत्व का अर्थ - क्रियारहित होना। इसप्रकार

सामान्यगुण तेरह है।

विशेष गुण

दर्शन-ज्ञान-सौख्य-वीर्य-चेतना-अचेतना-मूर्त-अमूर्त-सक्रिय-अक्रिय-वर्ण-गंध-रस-स्पर्श-गतिहेतु-स्थितिहेतु-अवगाहनाहेतु-वर्तनाहेतु यह अठारह विशेष गुण है। ज्ञान, विशेष अवबोध रूप है। दर्शन, सामान्य अवबोध रूप है। सुख, परम आनंद स्वरूप है। वीर्य, अनंत शक्ति की प्रवृत्ति स्वरूप है। पहले सामान्य गुणों में चेतन वगैरह छः गुण कहे हैं उनका यहां अनुसंधान है। चेतन होना, अचेतन होना, मूर्त होना, अमूर्त होना, सक्रिय होना, अक्रिय होना यह छहः विशेष गुण है। अन्य विशेष गुणों की व्याख्या स्पष्ट है।

तीसरा पर्याय द्वार

जो द्रव्य गुण के विकार है वे पर्याय कहे जाते हैं। द्रव्य में स्वभाव और विभाव रूप पर्याय होते हैं। स्वभाव के अनेक प्रकार होते हैं। विभाव के भी अनेक प्रकार होते हैं। द्रव्य के शुद्ध स्वरूप में परिणत होना स्वभावपर्याय कहलाता है। स्वभाव पर्याय छहः द्रव्य में होते हैं। उदाहरण के तौर पर जीव द्रव्य का चेतना यह शुद्ध स्वरूप है। उसका चेतना परिणाम स्वभाव पर्याय है। आकाश का अवगाह दान करना यह स्वभाव है। वही उसका शुद्ध स्वरूप है उसमें परिणत होना अर्थात् निरंतर अवगाह दान में प्रवृत्त होना आकाश का स्वभाव पर्याय है। जीव और पुद्गल के सिवा कोई द्रव्य अपने स्वभाव से अर्थात् शुद्ध स्वरूप से च्युत नहीं होते हैं अतः वे सहज ही स्वभाव पर्याय में होते हैं। जीव और पुद्गल का संबंध होने पर दोनों के स्वभाव में परिवर्तन होता है। सभी द्रव्य के स्वभाव पर्याय होते हैं।

विभाव पर्याय केवल जीव और पुद्गल द्रव्य का होता है। द्रव्य का अशुद्ध स्वरूप में परिणमन होना विभावि पर्याय है। विभावि पर्याय जीव और पुद्गल के ही होते हैं।

द्रव्यों के अगुरुलघु विकार को स्वभावपर्याय कहते हैं। स्वभावपर्याय के बारह भेद हैं। अनंतभागवृद्धि, असंख्यतभागवृद्धि, यह छहः वृद्धि रूप स्वभाव पर्याय है। उसी तरह अनंतभाग हानि, असंख्यात भाग हानि, संख्यात भाग हानि, संख्यात गुण हानि, असंख्यातगुण हानि, अनंतगुणहानि यह छहः हानिरूप स्वभावपर्याय है।

स्वभाव पर्याय और विभाव पर्याय द्रव्य व्यंजनपर्याय और गुणव्यंजन पर्याय के भेदसे दो दो प्रकारके होते हैं।

अथवा ग्रंथांतर से पर्याय छहः प्रकारके होते हैं। द्रव्यपर्याय, द्रव्यव्यंजनपर्याय, गुणपर्याय, गुणव्यंजन-पर्याय, स्वभावपर्याय, विभावपर्याय। द्रव्य के असंख्यप्रदेश होना, सिद्ध होना इत्यादि द्रव्यपर्याय है। द्रव्य में गतिविशेष गुण होते हैं जो अपने अपने अलग कार्य को प्रत्यक्ष रूप से कृति में लाते हैं उन्हें द्रव्यव्यंजन पर्याय कहते हैं। पर्यायों को पिंडरूप में बांधना, अनंत गुणों का अविभाग रूप में होना गुणपर्याय है। ज्ञान, दर्शन, चारित्र के अवांतर भेद का ज्ञान गुणव्यंजन पर्याय है प्रत्येक द्रव्य में अगुरुलघु गुण है। जिसकी वजह से द्रव्य में गुणों की हानिवृद्धि होती है। अगुरुलघु गुण द्रव्य का स्वभाव है। छहः वृद्धि और छहः हानि के भेद से बारह प्रकारका स्वभाव पर्याय है।

मनुष्य-तिर्यच-नरक-देव-गति का अनुभव करना जीव द्रव्यके विभाव पर्याय है। यह जीव के स्वधर्म नहीं है। कर्मोदय कृत है अतः विभाव है।

चौथा स्वभावद्वार

जो स्वभाव छहः भी द्रव्य में रहते हैं वे सामान्य स्वभाव है। जो स्वभाव कुछ एक द्रव्य में है कुछ एक द्रव्य में नहीं है वे विशेष स्वभाव कहे जाते हैं। सामान्य स्वभाव का अभाव कहीं उपलब्ध नहीं होता अतः उन्हे केवलान्वयि

कह सकते हैं। विशेष स्वभाव का अभाव उपलब्ध हो सकता है। अतः जिनका व्यतिरेक = सामान्य अभाव उपलब्ध है वे विशेष स्वभाव हैं।

नित्य, अनित्य, एक, अनेक, अस्ति, नास्ति, भेद, अभेद, भव्य, अभव्य, वक्तव्य, अवक्तव्य और परमस्वभाव यह तेरह द्रव्य के सामान्य स्वभाव हैं।

१) नित्य स्वभाव : द्रव्य के अनेक पर्याय और अनेक स्वभाव हैं। पर्याय और स्वभाव बदलने पर भी द्रव्यमें अलग-अलग 'यह वही द्रव्य है' ऐसा प्रत्यय जिस स्वभाव की वजह से होता है उसे नित्यस्वभाव कहते हैं।

२) अनित्य स्वभाव : द्रव्य अनेक पर्यायों में परिणत होता है। अनित्य स्वभाव है।

३) एक स्वभाव : हरेक स्वभाव एक ही द्रव्य में रहता है अतः एक प्रतीत होता है वह उसका एक स्वभाव है। (जैसे वस्त्र अनेक तंतुओं के जोड़ से बना है फिर भी एक ही दिखता है।)

४) अनेक स्वभाव : द्रव्य एक ही है फिर भी अनेक प्रतीत होता है यह अनेक स्वभाव है।

५) अस्ति स्वभाव : द्रव्य का अपना स्वभाव अविनाशित रूप से रहता है। वह अस्ति स्वभाव है। उदा. घट रूप में होना।

६) नास्ति स्वभाव : द्रव्यांतर का स्वभाव प्रस्तुत द्रव्य में नहीं है, यह नास्ति स्वभाव है। उदा. घट में पट के धर्म का अभाव है। अर्थात् घट में पट के धर्म नास्ति स्वभाव से है।

७) भेद स्वभाव : संज्ञा के भेद से, संख्या के भेद से, लक्षण के भेद से और प्रयोजन के भेद से द्रव्य में भेद होता है। उसे द्रव्य स्वभाव कहते हैं। उदा. द्रव्य गुणी है पर्याय गुण है ये दोनों के नाम = संज्ञा के भेद हैं अतः दोनों भिन्न हैं।

८) भव्य स्वभाव : कोई भी द्रव्य कालांतर में अन्य रूप में परिवर्तित हो सकता है। द्रव्य की इस परिणमन शक्ति को भव्य स्वभाव कहते हैं। (जैसे दूध दही में परिवर्तित हो सकता है। तो दूध में दही का भव्य स्वभाव कहते हैं। दार्शनिक परिभाषा में इसे कुर्वद्रूपत्व या स्वरूपयोग्यता कहते हैं।)

९) अभव्य स्वभाव : भव्य स्वभाव से विपरीत अभव्य स्वभाव है। अनेक रूप में परिवर्तित होते हुए भी द्रव्य अपने मूल धर्म से च्युत होकर यह कभी दूसरे द्रव्य के साथ एकरूप नहीं होता। यह उसका अभव्य स्वभाव है।

१०) वक्तव्य स्वभाव : प्रत्येक द्रव्य, द्रव्य के रूप में नित्य है और पर्याय के रूप में अनित्य है। द्रव्य के रूप में वह 'इदं नित्यं' यह शब्दोच्चार का विषय बनता है। पर्याय के रूप में 'अयमनित्यः' इस शब्दोच्चार का विषय बनता है। इस तरह द्रव्य पर्याय प्रत्येक रूप में उच्चार का विषय बनना वक्तव्य स्वभाव है।

११) अवक्तव्य स्वभाव : एक द्रव्य एक साथ नित्य और अनित्य दोनों धर्म से समन्वित होकर (एक शब्द में) वाणी का विषय नहीं बन सकता। यह उसका अवक्तव्य स्वभाव है।

१२) परम स्वभाव : पारिणामिक भाव द्रव्य का परम स्वभाव है।

१३) पारिणामिक भाव का अर्थ है – अपने आप में रहना।

मूर्तस्वभाव-अमूर्तस्वभाव-चेतनस्वभाव-अचेतनस्वभाव-शुद्धस्वभाव-अशुद्धस्वभाव-एकप्रदेशस्वभाव-अनेकप्रदेशस्वभाव-विभाव और उपचरित स्वभाव यह दस विशेष स्वभाव हैं। छठवीं गाथा में सामान्य गुण का विवरण करते समय मूर्त वगैरह की व्याख्या की गई है।

पांचवा अस्तित्व

अस्ति का अर्थ है प्रदेश, काय का अर्थ है समूह जो द्रव्य प्रदेश के समूह रूप है उन्हें अस्तिकाय कहा जाता है। काल को छोड़कर पांचो द्रव्य अस्तिकाय है। पांचो द्रव्य में प्रदेश समूहत्व यह धर्म समान है इसलिये उस धर्म = (अस्तित्वेन अस्तिकायत्व) को लेकर उनमें भेद नहीं हो सकता। अतः उनके जीव और अजीव ऐसे अवांतर भेद कह कर भेद किया गया है। जीवास्तिकाय के सिवा चार अस्तिकाय अजीव है। अस्तिकादिक द्रव्य जीव और अजीव के भेद से दो प्रकारके हैं। उसमें जीवास्तिकाय एक प्रकारका ही है। दूसरा अजीवास्तिकाय धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय और पुद्गलास्तिकाय यह चार प्रकार का है। अस्तिरूप में अस्तिकायो में कोई भेद नहीं है।

छठवा नयद्वार

वस्तु के अनेक अंश होते हैं – अर्थात् द्रव्य के अनंत पर्याय हैं। उन में से जो पर्याय वर्तमान उपयोग का विषय है उसको ग्रहण करके उससे व्यतिरिक्त अंश को गौण करनेवाला अध्यवसाय नय कहलाता है। मूल भेद से नय दो प्रकार का है। द्रव्यार्थिक और पर्यायार्थिक। द्रव्यार्थिक नय के दस भेद हैं।

१) **कर्मोपाधिनिरपेक्ष शुद्ध द्रव्यार्थिक** : जीव कर्म उपाधि से युक्त है फिर भी उसमें निरपेक्ष रहकर आत्मा के शुद्ध रूप का ग्रहण करनेवाली दृष्टि कर्मोपाधि निरपेक्ष शुद्धद्रव्यार्थिक नय कहलाता है। 'संसारी आत्मा सिद्ध के समान शुद्ध है' यह विधान प्रस्तुत भेद का उदाहरण है। संसारी जीव कर्म युक्त है फिर भी इस विधान में इस अंश के प्रति निरपेक्षता देखने मिलती है। अथवा हरेक आत्मा के मध्यवर्ती आठ रुचक प्रदेश हमेशा कर्ममुक्त होते हैं। इस अपेक्षा से आत्मा शुद्ध है। यहां असंख्य कर्मोपाधियुक्त प्रदेश से निरपेक्ष होकर अष्ट रुचक प्रदेश के शुद्धता को ग्रहण होता है।

२) **द्रव्यार्थिक** : वस्तु में उत्पाद और व्यय पर्याय है। ध्रुवता द्रव्य है। जिस दृष्टि में वस्तु के उत्पाद और व्यय को गौण करके सिर्फ सत्ता को ही प्रधानता दी जाती है, वह दृष्टि सत्ताग्राहक शुद्ध द्रव्यार्थिक है। जैसे 'आत्मा नित्य है' 'द्रव्य नित्य है' इत्यादि प्रतीति। आत्मा और हर एक द्रव्य प्रतिक्षण उत्पाद-व्ययशाली है फिर भी इस नय में उसे गौण कर नित्य भाग को प्रधानता दी गई है। नयचक्र आलाप पद्धति में इसको सत्ताग्राहक शुद्धद्रव्यार्थिक कहा गया है।

३) **एक द्रव्यार्थिक भेदकल्पना निरपेक्ष शुद्धद्रव्यार्थिक** : जिस दृष्टि में भेद की कल्पना को गौण किया जाता है वह एक द्रव्यार्थिक नय है। द्रव्य से गुण और पर्याय कथंचिद् भिन्न है। फिर भी उस भेद को भूलकर द्रव्य और गुणपर्याय को एक मानना यह इस नय की दृष्टि है। आत्मा द्रव्य है और मनुष्य पर्याय। वे दोनों भिन्न है फिर भी 'मनुष्य आत्मा है' इस तरह अभेद प्रतीति एकद्रव्यार्थिक नय का विषय है। इस तरह अभेद प्रतीति एकद्रव्यार्थिक नय का विषय है। नयचक्रालाप पद्धति में इसे भेद कल्पना निरपेक्ष शुद्ध द्रव्यार्थिक नय कहा है। द्रव्य अपने गुण और पर्याय स्वभाव से अभिन्न रूप है। यह इस नय का उदाहरण है।

४) **अशुद्ध द्रव्यार्थिक** : (कर्मोपाधि सापेक्ष अशुद्ध द्रव्यार्थिक) आत्मा के शुद्ध स्वभाव को गौण करके अशुद्ध स्वभाव को प्रधानता देनेवाली दृष्टि अशुद्ध द्रव्यार्थिक नय है। जैसे क्रोध वगैरह भाव कर्म से पैदा होते हैं। वे आत्मा के नहीं हैं। फिर भी उन्हें आत्मा के रूप में देखनेवाली दृष्टि इस नय की है। 'आत्मा क्रोध है' इत्यादि इसके उदाहरण हैं।

५) **उत्पादव्यय सापेक्ष शुद्ध द्रव्यार्थिक** : (उत्पादव्यय सापेक्ष अशुद्ध द्रव्यार्थिक) यह नय सत्ता

द्रव्यार्थिक से विपरीत है। यह उत्पाद और व्यय को प्रधान करता है। जैसे एक समय में द्रव्य में उत्पाद, व्यय और ध्रौव्य तीनों रहते हैं।

६) **सद् द्रव्यार्थिक : (भेदकल्पना सापेक्ष अशुद्ध द्रव्यार्थिक)** भेद कल्पना के साथ अपने अपने गुण को ग्रहण करनेवाली दृष्टि सदद्रव्यार्थिक नय है। जैसे ज्ञान-दर्शन वगैरह आत्मा के गुण है 'आत्मा के गुण' कहने पर आत्मा और गुण में भेद प्रतीत होता है। गुण का ग्रहण होने से अशुद्धता आती है, क्योंकि गुण पर्याय रूप है। यहां इसे सदद्रव्यार्थिक कहा है लेकिन नयचक्रालाप पद्धति में उसे भेदकल्पना सापेक्ष अशुद्ध द्रव्यार्थिक कहा गया है।

७) **वक्तव्य द्रव्यार्थिक :** वस्तु द्रव्य, क्षेत्र, काल, भाव की अपेक्षा से कथन का विषय बनती है। यह वक्तव्य द्रव्यार्थिक नय है। जैसे अपने द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव यह चार रूप की अपेक्षा से द्रव्य है।

८) **अन्वय द्रव्यार्थिक :** गुण और पर्याय द्रव्य में अन्वित रहते हैं। द्रव्य, गुणपर्याय से अन्वित है। गुणपर्याय द्रव्य से अन्वित है। जो अन्वित होता है वह स्वभाव हो जाता है। अतः गुणपर्याय द्रव्य के स्वभाव है यह प्रतीति अन्वय द्रव्यार्थिक नय की है। सर्व द्रव्य में रहनेवाली मूल सत्ता एक ही होती है।

९) **परद्रव्याग्राहक द्रव्यार्थिक :** वस्तु अपने धर्म को छोड़कर अन्य धर्म से युक्त नहीं होती यह ग्रहण करनेवाली दृष्टि परद्रव्याग्राहक द्रव्यार्थिक नय है। जैसे—अन्य वस्तु के द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव से प्रस्तुत वस्तु नहीं है।

१०) **परमभाव ग्राहक द्रव्यार्थिक :** गुण और गुणि को एक करके वस्तु में रहे उत्कृष्ट परम भाव को ग्रहण करनेवाली दृष्टि परमभाव ग्राहक द्रव्यार्थिक नय है। उदाहरण : ज्ञान गुण को लेकर 'आत्मा ज्ञान स्वरूप चिद्धन है' यह प्रतीति। इस प्रतीति में आत्मा के अनेक स्वभाव में से एक ज्ञान नामका परम स्वभाव गृहीत हुआ है।

प्रधानरूप से पर्याय को ग्रहण करनेवाली दृष्टि को पर्यायार्थिक नय कहते हैं। यह नय उत्पाद और विनाश स्वरूप पर्याय को ही ग्रहण करता है। वस्तु के ध्रुव अंश की उपेक्षा करता है। पर्यायार्थिक नय के छहः भेद हैं—

१) **अनादि नित्य पर्यायार्थिक :** जैसे मेरु वगैरह पुद्गल के पर्याय नित्य है।

२) **सादि नित्यपर्यायार्थिक :** जैसे सिद्ध जीव रूप पर्याय नित्य है।

३) **अनित्यशुद्ध पर्यायार्थिक :** सत्ता को गौण करके केवल उत्पत्ति और विनाश को ग्रहण करनेवाला नय अनित्य शुद्धपर्यायार्थिक नय है। जैसे समय समय पर पर्याय उत्पन्न होते हैं और नाश होते हैं।

४) **नित्यशुद्ध पर्यायार्थिक :** ध्रुवांश यानि कि सत्ता को सापेक्ष रहकर उत्पाद और विनाश रूप पर्याय को ग्रहण करनेवाली दृष्टि नित्य शुद्धपर्यायार्थिक नय है। जैसे—द्रव्य में एक ही समय में उत्पत्ति, स्थिति और विनाश तीनों रहते हैं। यहां स्थिति को गौण नहीं किया है।

५) **कर्मोपाधि निरपेक्ष स्वभाव नित्याशुद्ध पर्यायार्थिक :** जैसे संसारी जीव के पर्याय सिद्ध जीव के समान है।

६) **कर्मोपाधि सापेक्ष स्वभाव अनित्याशुद्ध पर्यायार्थिक :** जैसे संसारी जीव को जन्म मरण है। इस प्रकार पर्यायार्थिक नय है।

नय के भेद

नैगम, संग्रह, व्यवहार, और ऋजुसूत्र यह चार द्रव्यार्थिक नय के भेद हैं। पर्यायार्थिक नय शब्द, समभिरूढ और एवंभूत यह तीन प्रकारका है। जो नय द्रव्य को प्रधान रूप में ग्रहण करता है वह द्रव्यार्थिक नय है। जो नय पर्याय को प्रधान रूप में ग्रहण करता है वह पर्यायार्थिक नय है। द्रव्यार्थिक या पर्यायार्थिक को द्रव्यास्तिक या

पर्यायास्तिक शब्दों से भी कहा जाता है।

नैगम नय-धर्म और धर्मि, दो धर्म तथा दो धर्मि में एक को प्रधान बनाकर दूसरे को गौण करके जो विवक्षा होती है वह नैगम नय है। दो पर्याय में एक पर्याय के मुख्यरूप से और दूसरे को गौण रूप से ग्रहण करनेवाला नय नैगम है। द्रव्य और पर्याय में किसी एक से मुख्यरूपसे और अन्य को गौणरूप से ग्रहण करनेवाला नय नैगम है। नैगम नय के बोध प्रकार अनेक हैं। अतः एव उसका नाम नैकगम है।

संग्रह नय-सिर्फ सामान्य को ग्रहण करनेवाला परामर्श संग्रह है। सामान्यमात्र का अर्थ है – समग्र विशेष से रहित वस्तुके द्रव्यत्व, सत्त्व इत्यादि सामान्य धर्म। सामान्य धर्म को ग्रहण करनेवाला नय संग्रह है। संग्रह का उत्पत्तिलभ्य अर्थ यह है – सम् उपसर्ग का अर्थ है एक करके अर्थात् पिण्ड बनाके संग्रह करता है वह संग्रह नय है।

व्यवहार नय : जो अभिसन्धि अर्थात् अभिप्राय, संग्रह नय के विषय बने अर्थों का विधिपूर्वक अवहरण करता है वह व्यवहार नय है।

ऋजुसूत्र नय : ऋजु का अर्थ है वर्तमानक्षण स्थायि पर्याय। वर्तमान क्षण स्थायि पर्याय को ही प्रधानतया कहनेवाला नय ऋजुसूत्र है। ऋजु शब्द का दूसरा अर्थ है – सरल। अर्थात् वक्रता से रहित। वस्तु में भूतकाल या भविष्यकाल का बोध वर्तमान को मानबिंदु बनाकर ही होता है। वर्तमान प्रारंभ नहीं होता उससे पहले का मोड भूतकाल है, वर्तमान के पूर्ण होने पर भविष्य का मोड चालु होता है अतः दोनों ही वक्र हैं। ऋजुसूत्र नय वक्रको = भूतकाल और भविष्यकाल को ग्रहण नहीं करता। वर्तमान काल सरल है अतः उसे ही ग्रहण करता है। द्रव्य सत् है फिर भी द्रव्य से कोई गुण नहीं होता क्योंकि द्रव्य का ग्रहण उपचार की आधारपर होता है। भूतकाल और भविष्यकाल का उपचार करके ही व्यवहार संभव हो सकता है। भूत और भविष्यकाल तो असत् हैं। अतः ऋजुसूत्र द्रव्य को ग्रहण नहीं करता क्षणध्वंसि पर्यायों को प्रधानतया दिखाता है।

जो नय शब्द को प्रधानता देते हैं वे शब्दनय हैं। तीन शब्द नयों में प्रथम का नाम शब्दनय है। इसका दूसरा नाम साम्प्रतः नय भी है।

शब्द नय -शब्द नय शब्द के अर्थ को विभाजित करके ग्रहण करता है। जैसे कि काल बदलने पर शब्द का अर्थ बदल जाता है। एक ही शब्द काल का भेद होने पर भिन्न हो जाता है ऐसा शब्दनय का अभिमत है। जैसे भू धातू का अर्थ होना है। वर्तमान काल के प्रयोग में उसका भवति रूप होता है। भूतकाल में अभवत् रूप होता है। दोनों प्रयोग में धातु एक होने पर भी शब्दनय दोनों प्रयोग के धातु भी भिन्न है ऐसा मानता है।

समभिरूढ नय- पर्यायवाची शब्दों में व्युत्पत्ति और निरुक्ति में भेद होता है। उसके आधार पर अर्थ में भेद होता है। एक ही अर्थ के वाचक शब्द में व्युत्पत्ति निरुक्ति और भेद के आधार पर भिन्न अर्थ का अधिरोहण करनेवाले नय को समभिरूढ कहा जाता है। शब्दनय पर्यायवाची शब्दों में अर्थभेद नहीं मानता है। एक ही अर्थ को बतानेवाले अनेक शब्द, शब्द नयकी दृष्टि में हो सकते हैं। समभिरूढ नय की दृष्टि में नहीं हो सकते। उसके मत में पर्याय(वाची) शब्द बदलने पर अर्थ भी बदल जाता है। शब्द बदलने पर भी अर्थ तो एक ही रहता है यह पर्यायवाची शब्द के भेद की उपेक्षा करता है। जैसे शब्दनय पंकज और कुमुद दोनों शब्दों को एक ही अर्थ का वाचक मानता है। समभिरूढ नय पंकज शब्द और कुमुद शब्द को अलग अर्थ का वाचक मानता है क्योंकि दोनों शब्दों की व्युत्पत्ति अलग है – पङ्के जायते इति पंकजम्। जो पंक में = दलदल में पैदा होता है वह पंकज है। यह पंकज पद की व्युत्पत्ति है। कौ = रात्रौ मोदते इति कुमुदम्। जो रात्रिमें खिलता है वह कुमुद है, यह कुमुद शब्द की व्युत्पत्ति है। दोनों के व्युत्पत्त्यर्थ में भेद है अतः दोनों भिन्न पदार्थ हैं यह समभिरूढ नय का अभिमत है।

एवंभूत नय : स्वप्रवृत्ति निमित्त भूत क्रिया से विशिष्ट अर्थ को ही वाच्य माननेवाला नय एवंभूत है। एवंभूत नय का ये मत है कि शब्द अर्थक्रिया में वर्तमान अर्थ का ही वाचक होता है। घट जब जलाहरण में वर्तमान है तो ही घट पद वाच्य है, अन्यथा नहीं। एवंभूत नय कहता है कि शब्द को आप जिस अर्थ में बोलते हो वो अपने व्युत्पत्ति निमित्त में होना चाहिये। अर्थात् गाय जब चलती है तो ही गाय है। पंकज तब ही पंकज है जब वह पंके जायमान है। उग जाने के बाद वह पंकज कैसा?।

नैगमनयके उत्तरभेद: आरोप नैगम

आरोप संकल्प और अंश के भेद से नैगम नय तीन प्रकार का है। पर विशेषावश्यक में उपचार का आश्रय लेकर चार प्रकार का कहा गया है। (टिप्पणी : आरोप, संकल्प, अंश की व्याख्या और विशेषावश्यक में यह तीन भेद कहां पर है यह अभी तक ज्ञान नहीं है।)

द्रव्य आरोप, काल आरोप, गुण आरोप, हेत्वादि आरोप यह चार भेद से नैगम चार प्रकार का है। जो तद्रूप नहीं है उसमें तद्वत्ता की बुद्धि करना आरोप है। जैसे भ्रमज्ञान से शुक्ति में रजतत्व नहीं है फिर भी रजतत्व का आरोप होता है। भ्रम में आरोप दोष के कारण होता है। वस्तु विशेष के कथन की अपेक्षा में जानबूझ कर भी आरोप होता है। जैसे प्रतिमा में पूज्यता की दृष्टि से भगवान के गुणों का आरोप होता है।

१) **गुण में द्रव्यका आरोप :** अर्थात् गुण को द्रव्य कहना। काल वास्तव में द्रव्य नहीं है क्योंकि उसका ध्रुवांश कोई नहीं है। अतः 'उत्पादव्ययध्रौव्य युक्तं सत्' यह द्रव्य का लक्षण उसमें घटित नहीं होता है। काल द्रव्य का वर्तना पर्यायरूप गुण में द्रव्य के सत्त्व वगैरह गुणों का आरोप करके काल को द्रव्य कहा जाता है। यह गुण (= परावर्तन स्वरूप वर्तना पर्याय) में द्रव्य आरोप है।

२) **द्रव्य में गुणारोप** अर्थात् द्रव्य को गुण कहना। द्रव्य गुण नहीं है फिर भी उसे गुण कहना। ज्ञान गुण है, जीव द्रव्य है ज्ञान की प्रधानता के कारण जीव को ज्ञान ही कहना – जैसे 'ज्ञानमेव जीवः' – द्रव्य में गुण का आरोप है।

३) **काल आरोप** दो प्रकार का है। वर्तमान काल में भूतकाल का आरोप और वर्तमान काल में भविष्य काल का आरोप। वर्तमान काल में भूतकाल के आरोप का उदाहरण है – आज दीवाली का दिन महावीर स्वामी के निर्वाण का दिन है। महावीर स्वामी का निर्वाण २६०० साल पहले हुआ है फिर भी उस दिन का आज के दिन में आरोप किया जाता है। वर्तमान काल में भविष्यकाल के आरोप का उदाहरण है- आज पद्मनाभ जिन का निर्वाणदिन है। पद्मनाभ आनेवाली चोवीसी की तीर्थंकर है उनका निर्वाण भविष्य में होगा आज के दिन उसका आरोप किया है। इस प्रकार कालारोप के छहः भेद होते हैं। वर्तमानकाल में भूतकाल का आरोप, वर्तमानकाल में भविष्यकाल का आरोप, भूतकाल में वर्तमानकाल का आरोप, भूतकाल में भविष्यकाल का आरोप, भविष्यकाल में वर्तमानकाल का आरोप, भविष्यकाल में भूतकाल का आरोप। प्रथम दो के उदाहरण उपर प्रस्तुत किये हैं। भूतकाल में वर्तमानकाल का आरोप अर्थात् भूतकाल को वर्तमानकाल कहना – जैसे 'राजगृही नगरी मे श्रेणिक राजा राज्य करता है।' किसी कथाग्रंथ का यह वाक्य भूतकाल को वर्तमान काल के रूप में प्रस्तुत करता है। भूतकाल में भविष्यकाल का आरोप अर्थात् भूतकाल को भविष्यकाल के रूप में प्रस्तुत करना। उदाहरण जैसे कल पद्मनाभ स्वामी का निर्वाणदिन था यहां कल = भूतकाल को भविष्यकाल के रूप में देखा गया है। भविष्यकाल में वर्तमानकाल का आरोप। जैसे – पद्मनाभ जिन के वर्णन में यह कहना कि 'भरतक्षेत्र में पद्मनाभ स्वामी विचर रहे है।'

४) **कारण में कार्य का आरोप** चार प्रकारका है। उपादान कारण में कार्यारोप, निमित्तकारण में कार्यारोप,

सामान्य कारण में कार्यारोप और अपेक्षा कारण में कार्यारोप। कारण की व्याख्या : जिसके होने से कार्य होता है और नहीं होने से कार्य नहीं होता वह उस कार्य का कारण होता है। यहां कारण के चार प्रकार ज्ञातव्य हैं। कार्य जिस कच्ची सामग्री से आकार लेता है उसे उपादान कारण कहा जाता है, जैसे मटका मीट्टी से बनता है। मिट्टी घट का उपादान कारण है। जिस सामग्री की सहायता से कार्य संपन्न होता है वह सामग्री निमित्त कारण होती है, जैसे घट के प्रति दण्ड निमित्त कारण है। दण्ड ही चक्र में भ्रमण पैदा करके घट संपन्न करने में सहकारी होता है। कार्य मात्र के प्रति काल, देश, कर्म इत्यादि साधारण कारण होते हैं वे सामान्य कारण हैं। अपेक्षा कारण कार्य में साक्षात् कारण नहीं होते फिर भी जिनके बिना कार्य नहीं होता। घट के प्रति कुम्हार का वाड़ा जल घट का साक्षात्कारण नहीं है। वह मृत्तिका बनाने में सहयोगी होता है। उसे प्रयोजक भी कहा जाता है। इन चारों कारणों में कार्य को आरोप का उदाहरण प्रस्तुत है। मीट्टी ही घट है या दूध ही घी है यह उपादान कारण में कार्य का आरोप है। आयुर्घृतम् यह निमित्त कारण में कार्य का आरोप है। कर्म ही जीवन है यह सामान्य कारण में कार्य का आरोप है। कुम्हारवाड़ा ही घट है यह अपेक्षा कारण में कार्य का आरोप है।

संकल्प नैगम

नैगम नय का दूसरा भेद-संकल्प है। उसके दो प्रकार हैं—स्वपरिणाम और कार्यान्तर। संकल्प का अर्थ यहां पर द्रव्य का रूपांतरण प्रतीत होता है। द्रव्य एकरूप का त्याग कर दूसरे रूप को धारण करता है, इस रूपांतरण को संकल्प कहते हैं। द्रव्य का रूपांतरण दो रूप में हो सकता है। एक, द्रव्य का अपना ही परिणाम होता है, जैसे दही का परिणामन श्रीखंड में होता है। उसे स्वपरिणाम संकल्प कहा जाता है। द्रव्य अपने वर्तमान स्वभाव को छोड़कर बिलकुल अलग स्वभाव धारण कर ले तो कार्यान्तर संकल्प होता है। जैसे दूध से दही बनता है। दही, दूध का कार्यान्तर संकल्प होता है।

अंश नैगम

अंश दो प्रकार का है। भिन्न अंश और अभिन्न अंश। अंश का अर्थ है अवयव = वस्तु का एक भाग। वस्तु का अपना भाग जब वस्तु से पृथक् हो जाता है उसे भिन्न अंश कहते हैं और वस्तु के साथ जुड़ा हुआ रहता है तो अभिन्न अंश कहते हैं। भिन्न अंश नैगम नय वस्तु के भिन्न अंश को भी स्वीकार करता है। अभिन्न अंश नैगम नय वस्तु के अभिन्न अंश को देखता है। यह नैगम नय के उत्तर भेद है।

संग्रह नय के भेद

संग्रह नय सामान्य और विशेष दो प्रकार का कहा गया है। सामान्य संग्रह नय मूल और उत्तर प्रभेद से दो प्रकार का है। पहला अस्तित्व वगैरह छह प्रकार का है। अस्तित्व, वस्तुत्व, द्रव्यत्व, प्रमेयत्व, सत्त्व और अगुरुलघुत्वा वस्तुत्व विशेष की व्याख्या पूर्व में कही गयी वही है। यह वस्तु के मूलभूत सामान्य धर्म है। मूल संग्रहनय उनका प्रधानरूपसे ग्रहण करता है। उत्तर सामान्य संग्रह नय अपने समुदाय की अपेक्षा से विविध प्रकारका है क्योंकि वह जाति से भिन्न भिन्न स्वरूप का होता है। समान प्रतीत होनेवाले द्रव्यों में सादृश्य की प्रतीति जाति द्वारा होती है। वस्तुत्व आदि सामान्य धर्म से व्याप्य घटादि द्रव्य में वर्तमान घटत्वादि धर्म सादृश्यप्रतीति के हेतु हैं। अतः वे उत्तर जाति हैं। घटत्व जाति घट समुदाय को एक करती है। ऐसी जातियां अनेक हैं। इसलिये उत्तर सामान्य संग्रह नय द्विविध प्रकार का है।

विशेषावश्यक के अनुसार संग्रह नय के चार प्रकार हैं – व्यतिरेक, अनुगम, संगृहीत और पिंडिता।

व्यतिरेक संग्रह -इतर धर्मका निषेध करके बादमें विद्यमान समान धर्म को ग्रहण करना व्यतिरेक संग्रह है। जैसे जीव कहने पर अजीव का निषेध होता है और सभी जीव का संग्रह होता है।

अनुगम संग्रह -सर्व व्यक्ति में अनुगत सामान्य होता है उसका प्रदिपादन करना अनुगम संग्रह है। जैसे आत्मा सत् और चित् नय है। यह धर्म सभी आत्मा में समान है।

संगृहीत संग्रह- संगृहीत संग्रह का अर्थ है – सामान्य के अभिमुख करके संग्रह करना।

पिंडित संग्रह -पिंडित संग्रह का अर्थ है – एक जाति में लाना जैसे आत्मा है।

व्यवहार नय के भेद

व्यवहारनय दो प्रकार का है – शुद्ध व्यवहार नय और अशुद्ध व्यवहार नय। उसमें भी शुद्धव्यवहारनय दो प्रकार का है—वस्तुगत शुद्ध व्यवहार नय और साधनाशुद्ध व्यवहार नय। अशुद्ध व्यवहार नय के भी दो प्रकार हैं – सद्भूत अशुद्ध व्यवहार नय और असद्भूत अशुद्ध व्यवहार नय। असद्भूत अशुद्धव्यवहार नय के भी दो प्रकार हैं—संश्लिष्ट असद्भूत अशुद्धव्यवहार नय और संलिष्ट असद्भूत अशुद्धव्यवहार नय।

संग्रह नय सामान्य ग्रहण करता है। व्यवहार नय उस सामान्य का विभाजन करके व्यवहार या प्रवृत्ति करता है। जैसे संग्रह नय की दृष्टि से द्रव्य एक है। व्यवहार नय उसका विभाजन करे तो ये द्रव्य दो हैं। फिर उसका व्यवहार करता है कि जीव और अजीव। उस आधार पर लोकप्रवृत्ति करता है।

शुद्धव्यवहार नय में उपचार नहीं होता।

वस्तुगत शुद्ध व्यवहार – वस्तु = द्रव्य के अपने अपने गुणों का प्रवर्तन। जैसे धर्मास्तिकाय का द्रव्य को गति में सहकार करना, अधर्मास्तिकाय का स्थिरता में सहकार करना, जीव का ज्ञान करना इत्यादि व्यवहार का प्रवर्तन वस्तुगत शुद्ध व्यवहार नय से होता है।

साधनशुद्ध व्यवहार नय : आत्मा के शुद्ध स्वरूप की सिद्धि में साधन जिस व्यवहार नय के विषय बनते हैं वह साधनशुद्ध व्यवहारनय है। गुणों की साधना, गुणश्रेणि में आरोहण इत्यादि।

अशुद्ध व्यवहार नय में उपचार होता है।

सद्भूत अशुद्ध व्यवहार नय : द्रव्यके वास्तविक गुण द्रव्य से अभिन्न हैं फिर भी उसका भेद करके व्यवहार करना। जैसे ज्ञान आत्मा का गुण है। यहां ज्ञान और आत्मा के बीच भेद प्रदर्शित किया है वह व्यवहार है। और ज्ञान आत्मा का गुण है यह सही है इसलिए सद्भूत व्यवहार है। भेदबुद्धि प्रधान होने से यह अशुद्धि है।

असद्भूत अशुद्ध व्यवहार नय : जो गुण जिस द्रव्य का नहीं है उसे उस द्रव्य का बनाकर व्यवहार करता असद्भूत व्यवहार नय है। जैसे भगवती सूत्र में आत्मा के आठ प्रकार बताये हैं उसमें कषायात्मा है। कषाय आत्मा का गुण नहीं है। यह कर्मजनित औदयिक भाव है फिर भी उसका आत्मा पर आरोपण असद्भूत व्यवहार नय से हुआ है। उसी तरह 'मैं मनुष्य हूं', 'देव हूं' इत्यादि बुद्धि असद्भूत अशुद्ध व्यवहार नय है। मनुष्यत्व देवत्व इत्यादि नाम कर्म के औदयिक भाव हैं। आत्मा के धर्म नहीं हैं।

असद्भूत शुद्ध व्यवहार : जो द्रव्य के साथ जुड़ा हुआ है उसका आरोपण। 'मैं शरीर हूं', 'शरीर मेरा है' इत्यादि बुद्धि। यहां शरीर आत्मद्रव्य के साथ है उसका असद्भूत व्यवहार से आत्मा में आरोपण हुआ है।

असंश्लिष्ट असद्भूत अशुद्धव्यवहार नय जो द्रव्य के साथ जुड़ा नहीं है फिर भी व्यवहार करना। जैसे पुत्र

कलत्रादि आत्मद्रव्य से संश्लिष्ट नहीं है फिर भी उन्हें मेरा है' यह कहना असंश्लिष्ट असद्भूत अशुद्धव्यवहार नय है।

व्यवहार नय के अन्य भेद

अथवा व्यवहार नय के दो भेद हैं – विभजन और प्रवृत्ति। विभजन व्यवहार का शाब्दिक अर्थ यह हो सकता है कि जो विभाजन करता है। वस्तुगत सामान्य से विशेष को अलग करता है वह विभजन व्यवहार है। जैसे पृथ्वी सामान्य से घटत्व का विभजन करना। प्रवृत्ति व्यवहार का अर्थ है। विभजन से प्राप्त विशेष धर्मका व्यवहार में उपयोग करना। जैसे घटरूप विशेष का घटत्वविशिष्ट घट का जलाहरणादि रूप कार्य में उपयोग होता है।

प्रवृत्ति व्यवहार के तीन प्रकार हैं – वस्तुप्रवृत्ति व्यवहार, साधनप्रवृत्ति व्यवहार और लौकिकप्रवृत्ति व्यवहार। अथवा व्यवहार नय के दो भेद हैं – विभजन और प्रवृत्ति। प्रवृत्ति तीन प्रकार की है। वस्तु, साधना और लौकिक।

वस्तुप्रवृत्ति व्यवहार में वस्तुकी प्रवृत्ति होती है। आत्मा के शुद्ध स्वरूप को उपलब्ध करने के साधन की प्रवृत्ति को साधन प्रवृत्ति कहते हैं। लोकद्वारा निर्मित संज्ञा या परंपरा या धारणाओं से निर्मित प्रवृत्ति को लोकप्रवृत्ति व्यवहार कहते हैं। उदाहरण बुधवार को दक्षिण दिशामें जाना निषिद्ध है इत्यादि।

साधन प्रवृत्तिव्यवहार के पुनः तीन प्रकार हैं – लोकोत्तर साधन प्रवृत्ति, लौकिक साधन प्रवृत्ति और कुप्रावचनिक साधन प्रवृत्ति। आत्मासाधना की जो प्रवृत्ति जिज्ञानानुसारिणी होती है उसे लोकोत्तर साधन प्रवृत्ति व्यवहार नय कहते हैं। आत्मसाधना की जो प्रवृत्ति अन्य धर्म के अनुसार (जिज्ञासा से विपरीत) होती है उसे कुप्रावचनिक साधनप्रवृत्ति व्यवहारनय कहते हैं। अपने अपने कुल के रिवाज अनुसार जो साधन की प्रवृत्ति होती है उसे लौकिक साधन प्रवृत्ति व्यवहार नय कहते हैं।

व्यवहार नय के अन्य भेद

अन्य ग्रंथ में शुद्ध-शुभ-उपचरित और इन तीनों के विपरीत भेद से व्यवहारनय छह प्रकार का है। शुद्धव्यवहार नय, अशुद्धव्यवहार नय, शुभव्यवहार नय, अशुभव्यवहार नय, उपचरितव्यवहार नय, अनुपचरितव्यवहार नय।

शुद्धव्यवहार – जिसमें सामान्य या अभेद विषय नहीं बनता। जैसे घटत्वविशिष्ट घट को घट कहना। यहां घट विशेष है और वह घटत्वेन = विशेषरूप से ही गृहीत होता है अतः भेद प्रधान होने से शुद्ध व्यवहार नय है।

अशुद्धव्यवहार नय : जो अल्पअंश में सामान्य को या अभेद को विषय बनाता है, जैसे पृथ्वीत्व विशिष्ट घट को घट कहना। यहां घट विशेष है और पृथ्वीत्वेन = सामान्य रूपसे गृहीत होता है। आंशिक संग्रह का संमिश्रण व्यवहार नय को अशुद्ध बताता है।

शुभ व्यवहार नय : शुभ का अर्थ है प्रशस्त जो शुभ वस्तु को व्यवहार का विषय बताता है। जैसे सत्य बोलना धर्म है। सत्यवचन धर्म का साधन है, अतः शुभ है।

उपचरित व्यवहार नय : उपचार प्रधान व्यवहार उपचरित व्यवहार नय होता है जैसे – शौर्यादि गुण के सादृश्य से किसी आदमी के शेर(सिंह) कहना।

अनुपचरित व्यवहार नय : बिना उपचार का व्यवहार अनुपचरित व्यवहार नय है, जैसे सिंह को सिंह कहना।

ऋजुसूत्र आदि नय के एक एक ही भेद कहे हैं।

पंडित देवसेन के अनुसार नय भेद

पंडित देवसेनजी ने नयचक्र आलापपद्धति में नयों का अध्यात्म की भाषामें वर्गीकरण किया है। अध्यात्म की दृष्टि से नय के दो प्रकार हैं – निश्चयनय और व्यवहारनय नय। निश्चय नय अभेद को विषय बनाता है, व्यवहार नय भेद को विषय बनाता है। (याद रहे यह अध्यात्म नय के भेद है) निश्चयनय के दो भेद हैं—शुद्धनिश्चय नय और अशुद्ध निश्चय नय।

शुद्धनिश्चय नय- आत्माके निरुपाधिक गुणों का आत्मा के साथ अभेद करना शुद्धनिश्चय नय है जैसे केवलज्ञान आत्मा का निरुपाधिक गुण है। उसका आत्मा के साथ अभेद ज्ञान करना कि 'आत्मा केवलज्ञानमय है' शुद्धनिश्चय नय है।

अशुद्धनिश्चय नय- आत्मा का गुण जो कर्मों से प्रभावित है उनका आत्मा के साथ अभेद ज्ञान करना अशुद्ध निश्चय नय है, जैसे मतिज्ञान नय आत्मा है। यहां मतिज्ञान, ज्ञानावरणीय कर्म से आवृत आत्मा का गुण है, अतः सोपाधिक होने से अशुद्धनिश्चय नय का विषय है।

व्यवहारनय के दो भेद हैं – सद्भूत व्यवहार और असद्भूत व्यवहार नय प्रधानतया भेद को विषय बताता है। **सद्भूत व्यवहारनय** एक ही वस्तु में गुण गुणि द्रव्य पर्याय का भेद बताना सद्भूत व्यवहारनय है।

असद्भूत व्यवहारनय-अन्य द्रव्य से प्रस्तुत द्रव्यके भेद की विवक्षा असद्भूत व्यवहार है। जैसे जीव जड से अलग है।

सद्भूत व्यवहार के दो प्रकार हैं—उपचरित सद्भूत व्यवहार और अनुपचरित सद्भूत व्यवहार। **उपचरित सद्भूत व्यवहार** कर्म रूप उपाधि से सहित गुण और गुणि के भेद को विषय बताता है। जैसे मतिज्ञानादि आत्मा के गुण हैं, यहां आत्मा और ज्ञान का भेद विषय है **अनुपचरित सद्भूत व्यवहार नय** कर्मोपाधि से सहित गुण गुणि के भेद को विषय बताता है। जैसे केवलज्ञान आत्मा का गुण है।

असद्भूत व्यवहार भी दो प्रकारका है—उपचरित असद्भूत व्यवहारनय और अनुपचरित असद्भूत व्यवहार।

उपचरित असद्भूत व्यवहार अन्य द्रव्य से असंलग्न वस्तु के संबंध से विषय बताता है। जैसे धन आत्मा से संलग्न नहीं है फिर भी 'देवदत्तस्य धनम्' कहकर दोनों का संबंध बताया जाता है।

अनुपचरित असद्भूत व्यवहार संलग्न वस्तुके संबंध को बतानेवाला अनुपचरित असद्भूत व्यवहार है। जैसे जीव का शरीर है। यहां पर जीव और शरीर संलग्न है।

सातवां प्रमाणद्वार

परोक्ष और प्रत्यक्ष के भेद से प्रमाण दो प्रकारका है—परोक्ष और प्रत्यक्ष। इन्द्रिय से उत्पन्न होनेवाला ज्ञान परोक्ष है। मति और श्रुतज्ञान परोक्ष है। इन्द्रिय के बिना होनेवाला ज्ञान प्रत्यक्ष है। वह अवधिज्ञान, मनःपर्यायज्ञान और केवलज्ञान यह तीन प्रकारका है।

आठवां भावद्वार

जीव और कर्म का संयोग अनादि है। विश्व में षड् द्रव्यों की स्थिति अनादि है। द्रव्यों की अपनी विविध अवस्थाएं होती हैं। उसे भाव कहते हैं। जीव की अपनी स्वतंत्र अवस्था और कर्म के संयोग-वियोग आदि से निष्पन्न

अवस्था द्वारा भाव बनते हैं। यहां पर जीवों के भावों का वर्णन है। क्षायिक, उपशम, मिश्र, परिणाम, उदय और सन्निपात भाव यह छह: भाव है।

क्षायिक भाव: कर्म के क्षय से उत्पन्न होनेवाला भाव क्षायिक है। क्षायिक चारित्र, दान-लाभ-भोग-उपभोग और वीर्य यह पांच लब्धि यह क्षायिक भाव है। क्षायिक भाव काल की अपेक्षा से आदि और सांत है। क्षायिकज्ञान, क्षायिकदर्शन और क्षायिकसम्यक्त्व काल की अपेक्षा से सादि अनंत है।

उपशम भाव कर्म का विपाक और कर्म का प्रदेश यह दोनों प्रकारों के उदय^१ का उपशम करने से औपशमिक भाव होता है। वह औपशमिक सम्यक्त्व आदि है और सादि सांत होता है। औपशमिक भाव के दो भेद है सम्यक्त्व और चारित्र।

मिश्र भाव उदय में आये हुए कर्म के क्षय से और उदयमें नहीं आये कर्म के उपशम से बने हुए भाव को मिश्र यातो क्षायोपशमिक भाव कहते हैं। मतिज्ञान, श्रुतज्ञान, अवधिज्ञान, मनःपर्ययज्ञान यह चार ज्ञान, मतिअज्ञान, श्रुतअज्ञान और विभंगज्ञान^२। चक्षुदर्शन, अचक्षुदर्शन और अवधिदर्शन यह तीन दर्शन, देशविरति, सर्वविरति, क्षयोपशम सम्यक्त्व, उपरोक्त दानादि पांच प्रकार की लब्धि यह अठारह क्षायोपशमिक भाव है। वह काल से सादि सांत है। अभव्य जीवों को अनादि अनंत है।

उदय भाव शुभ और अशुभ प्रकृतिका विपाक से अनुभव करना उदय कहलाता है। उदय से निष्पन्न भाव को औदयिक भाव कहते हैं। अपनी अपनी गति में वर्तमान नरकगति आदि नामकर्म की प्रकृति औदयिक भाव में है। वह सादि सांत होती है। मिथ्यात्व ज्ञानावरण आदि भव्य जीवों को अनादि सांत औदयिक भाव है और वही अभव्यों के लिये अनादि अनंत औदयिक भाव है।

पारिणामिक भाव परि उपसर्ग का अर्थ है – चारो और से, नामन पद का अर्थ है – जीवका जीवके रूप में होने के लिये सज्ज होना, अजीव का अजीव के रूप में होने के लिये सज्ज होना। सभी तरह से द्रव्य का अपने स्वरूप में होने के लिये सज्ज होना परिणाम है। परिणाम से निष्पन्न भाव को पांचवा पारिणामिक भाव कहते हैं। पुद्गलास्तिकाय में द्रव्यणुकादि पारिणामिक भाव है। पुद्गल मूल द्रव्य है उसका पर्याय द्रव्यणुकादि स्कंध है। पुद्गल परिणत होकर द्रव्यणुक होता है अतः द्रव्यणुक पारिणामिक भाव है। पुद्गलका पारिणामिक भाव सादि सांत है। भव्यत्व भव्य जीवों का पारिणामिक भाव है। वह अनादि अनंत है। भव्यत्व का अर्थ है – सिद्धिगमन योग्यता। यह जीव द्रव्यका अनादि पारिणामिक भाव है, जीव दो प्रकार के होते हैं। जिनमें मोक्षमें जाने की स्वाभाविक योग्यता होती है। वह 'भव्य' है। जिनमें मोक्षमें जाने की स्वाभाविक योग्यता नहीं होती है वे 'अभव्य' हैं। भव्यत्व रूप योग्यता कर्म या किसी अन्य कारण से जन्य नहीं अतः अनादि है। जब जीव मोक्ष प्राप्त करता है तब भव्यत्व नामक योग्यता परिवर्तित होकर सिद्धत्व भाव प्राप्त होता है। अतः भव्यत्व सांत है।

सान्निपातिक भाव— उपरोक्त क्षायिकादि पांच भावों के संयोग से सान्निपातिक भाव बनता है। उसके छब्बीस भेद होते हैं। दो भावों के संयोग से, तीन भावों के संयोग से, चार भावों के संयोग से, पांच भावों के संयोग से सान्निपातिक भाव बनता है। सान्निपातिक भावमें एक साथ कितने भाव होते हैं उसका विचार किया जाता है। औपशमिक, क्षायिक, क्षायोपशमिक, औदयिक और पारिणामिक यह पांच भाव हैं। इन पांच में से दो भावों के

१. उदय का अर्थ है कर्म का फल देने के लिये उन्मुख होना, सक्रिय होना, जागृत होना। कर्म उदय में आता है तो उसे प्रकार से जाना जाता है कर्मके प्रदेश के साथ रस भी उदय में आता है। वह विपाकोदय है और रस के बिना सिर्फ कर्म के प्रदेश का उदय प्रदेशोदय है। प्रदेशोदय में आये हुए कर्म की फल देने की ताकत नहीं के बराबर होती है। विपाकोदय से आये हुए कर्म की फल देने की ताकत पूर्ण होती है।

२. मिथ्यात्व मोहनीय उदय से सहचरित मतिश्रुत और अवधि को क्रमशः मतिज्ञान, श्रुतज्ञान और विभंगज्ञान कहते हैं।

संयोग से दस सांयोगिक भाव बनते हैं। वे इस तरह-

१. औपशमिक-क्षायिक
२. औपशमिक-क्षायोपशमिक
३. औपशमिक-औदयिक
४. औपशमिक-पारिणामिक
५. क्षायिक-क्षायोपशमिक
६. क्षायिक-औदयिक
७. क्षायिक-पारिणामिक
८. क्षायोपशमिक-औदयिक
९. क्षायोपशमिक-पारिणामिक
१०. औदयिक-पारिणामिक।

पांच में से तीन भावों के संयोग से दस सांयोगिक भाव बनते हैं।

१. औपशमिक-क्षायिक क्षायोपशमिक
२. औपशमिक-क्षायिक-औदयिक
३. औपशमिक-क्षायिक-पारिणामिक
४. औपशमिक-क्षायोपशमिक-औदयिक
५. औपशमिक-क्षायोपशमिक-पारिणामिक
६. औपशमिक-औदयिक-पारिणामिक
७. क्षायिक-क्षायोपशमिक-औदयिक
८. क्षायिक-क्षायोपशमिक-पारिणामिक
९. क्षायिक-औदयिक-पारिणामिक
१०. क्षायोपशमिक-औदयिक-पारिणामिक

पांच में से चार भावों के संयोग से पांच सांयोगिक भाव बनते हैं।

१. औपशमिक-क्षायिक-क्षायोपशमिक-औदयिक
२. औपशमिक-क्षायिक-क्षायोपशमिक-पारिणामिक
३. औपशमिक-क्षायोपशमिक-औदयिक-पारिणामिक
४. क्षायिक-औपशमिक-औदयिक-पारिणामिक
५. क्षायिक-क्षायोपशमिक-औदयिक-पारिणामिक

पांच संयोग से एक ही भाव बनता है। औपशमिक-क्षायिक-क्षायोपशमिक-औदयिक-पारिणामिक। एक संयोग नहीं होता है। अतः एक संयोग से कोई भंग नहीं बनता। संयोग दो भावों के मिलने पर ही बनता है।

नौवां जीवद्वार

छह द्रव्यों में जीवास्तिकाय जीव है, शेष द्रव्य जड है।

दसवां अनुयोग द्वार

अनुयोग का अर्थ है सूत्र और अर्थ का संबंध सूत्र शब्दात्मक होते हैं और एक शब्द के अनेक यावत् अनंत अर्थ होते हैं। प्रस्तुत शब्द-सूत्र का कौनसा अर्थ अभिप्रेत है यह अनुयोग से निश्चित होता है। अनुयोगद्वार नाम के आगम में अनुयोग को चार द्वारों के द्वारा विस्तृत रूपसे विवरण किया है। प्रत्येक शब्द का शब्दार्थ उपरान्त फलितार्थ होता है जो पूरे संदर्भ से प्रगट होता है। आगम सूत्रों के फलितार्थ चार होते हैं— द्रव्यानुयोग, चरणकरणानुयोग, गणितानुयोग और धर्मकथानुयोग।

द्रव्यानुयोग—जिस सूत्र के द्वारा द्रव्य की जानकारी मिलती है। अर्थात् द्रव्यों का तटस्थ युक्तिसंगत निरूपण जिस सूत्र का विषय होता है उसे द्रव्यानुयोग कहते हैं। राजप्रश्नीय, नंदी, अनुयोगद्वार आदि सूत्र द्रव्यानुयोग के आगम हैं।

चरणकरणानुयोग—जो सूत्र आचार की प्रेरणा देता है, आचार की विधिप्रक्रिया दर्शाता है, अतीचार और आलोचना का बयान देता है वह चरणकरणानुयोग है। आचारांग-निशीथसूत्र-बृहत्कल्प वगैरह सूत्र चरणकरणानुयोग के आगम हैं।

गणितानुयोग—जिसमें गणितीय प्रक्रिया प्रधान है उसे गणितानुयोग कहा जाता है। चन्द्रप्रज्ञप्ति, सूर्यप्रज्ञप्ति वगैरह गणितानुयोग के आगम हैं।

धर्मकथानुयोग—जिसमें ऐतिहासिक या अनैतिहासिक पात्र के द्वारा धर्मकी प्रेरणा मिलती है वह धर्मकथानुयोग है। ज्ञाताधर्मकथा, उपासकदशा, अन्तकृद्दशा, विपाकसूत्र वगैरह धर्मकथानुयोग के आगम हैं। विवाहप्रज्ञप्ति = भगवती सूत्र वगैरह सूत्र में चारों अनुयोगकी बातें हैं। आ.श्री आर्यरक्षित सू. से पहले प्रत्येक सूत्र के चार फलितार्थ होते थे। अनुयोगधर आचार्य या वाचक प्रत्येक सूत्र के चारों अर्थ शिष्य को प्रदान करते थे उसे अपृथक्त्वानुयोग कहा जाता था। लेकिन बुद्धिबल क्षीण होने से आ.श्री. आर्यरक्षित सू. ने चारों अर्थों को अलग दिया तब से वह पृथक्त्वानुयोग हुआ।

ग्यारहवां क्षेत्र द्वार

क्षेत्र का अर्थ है आकाशखण्ड। क्षेत्र दो प्रकारका है देशगत और सर्वगत। मर्यादित क्षेत्र में अभिव्याप्त पदार्थ का क्षेत्र देश से होता है, जैसे घटका क्षेत्र जितने आकाश प्रदेश में यह अभिव्याप्त है उतना ही होगा। सर्व लोकाकाश में व्याप्त धर्मादिका क्षेत्र सर्वगत है।

प्रारंभिक गाथाओं में प्रस्तुत ग्रंथ के प्रधान ११ विषयों के उत्तर द्वारों का कथन किया है। जिसे हम विभागग्रंथ के रूप में पहचान सकते हैं। इससे आगे यही ११ द्वार के उत्तर द्वारों का विशेष विवरण प्रस्तुत है। जिसे हम परीक्षाग्रंथ कह सकते हैं।

-वैराग्यरतिविजय

श्रुतभवन, पुणे, ८.१.१५

उपाध्यायश्रीचारित्रनन्दीविरचिता
स्वोपज्ञ'कलिकाप्रकाश'वृत्तियुता

स्याद्वादपुष्पकलिका

॥श्री गुरुभ्यो नमः॥श्री सरस्वत्यै नमः॥

[मङ्गलाचरणम्]

[१] वाजीचमूभूपकुले^१ गभस्तिं सुदर्शनज्ञानसमन्वितं च।
माणिक्यरत्नद्युतिदेहरोचिं चारित्रपार्श्वं प्रणमामि नित्यम्॥१॥
दुर्भेद्यदुःकर्मरजःसमीरं नरामरेन्द्रार्चितपादपद्मम्।
ज्ञानार्कद्रव्यार्थविभासकं च नमाम्यहं श्रीजिनवर्धमानम्॥२॥
श्रीद्वादशाङ्गश्रुतिरत्नगेहं विज्ञाय तत्त्वं निजभावलीनम्।
स्याद्वादपक्षप्रविभासकं च सुधर्मसूरीन्द्रमहं नमामि॥३॥
श्रीमद्गणेशाननपद्मलीनां विद्वज्जनानां सुरकल्पवल्लीम्।
कवीश्वराणां वरकामधेनुं श्रीभारतीं भक्तिभरैः स्मरामि॥४॥
चन्द्रे कुले वाचकवंशभानुं नौनिध्युपाध्यायमहं प्रणम्य।
स्वोपज्ञस्याद्वादलतान्तकस्य व्याख्यां विरच्ये कलिकाप्रकाशम्॥५॥

[२] (व्याख्या) इह केचिद् दुष्कर्मजालप्रतिबद्धानादिकालमिथ्याशासनीयधूर्तजनव्युद्ग्राहितचित्तेन
षड्द्रव्याणि यथार्थभावा(वेना)नुभवन्तोऽपि न प्रतिपद्यन्ते। अतस्तन्निर्णयार्थं स्याद्वादपुष्पकलिकाप्रकरणं करोमि।
यद्यपि पूर्वाचार्यनिर्मितषड्दर्शनसमुच्चयरत्नाकरावतारतत्त्वार्थनिकान्तजयपताकादयो बहवो ग्रन्थाः क्लिष्टतरा
विद्वज्जनचित्ताह्लादकाः सन्ति, अतो बालबोधाय समासतः प्रकरणकरणमिच्छुः नमस्काररूपमङ्गलार्थाय प्रथमां
कारिकामाह-

[३] [मूल] नत्वा संयमवामेयं गुरुं नौनिधिवाचकम्।

स्याद्वादपुष्पकलिकां दर्शयामि जिनागमात्॥१॥

(व्याख्या) अहं = वाचकचारित्रः स्याद्वादपुष्पकलिकाभिधानं प्रकरणं जिनागमात् = जिनप्रवचनाद् दर्शयामि
= प्रत्यक्षेण यथार्थं प्रकटं करिष्यामि किं कृत्वा? संयमवामेयं नौनिधिवाचकं गुरुं नत्वा प्रणम्येत्यर्थः। पुष्पाणां
कलिका पुष्पकलिका, स्याद्वाद एव पुष्पकलिका स्याद्वादपुष्पकलिका तामिति। वामाया अपत्यं पुमान् वामेयः,
संयमश्चासौ वामेयश्च संयमवामेयस्तं चारित्रतीर्थाधिपं चारित्रपार्श्वनाथमित्यर्थः। नौनिधिश्चासौ वाचकश्च
नौनिधिवाचकस्तं स्वगुरुमित्यर्थ इति गाथार्थः॥१॥

[उद्देशग्रन्थः]

[४] [मूल] धर्माधर्मव्योमजीवपुद्गलाद्धा भवन्ति च।

रसोन्मितानि द्रव्याणि लोको द्रव्यात्मकः स्मृतः॥२॥

(व्याख्या) धर्मास्तिकायः, अधर्मास्तिकायः, व्योम = आकाशास्तिकायः, जीवास्तिकायः, पुद्गलास्तिकायः, अद्वा = समयात्मकानि द्रव्याणि रसोन्मितानि षट्प्रमाणान्येव भवन्ति। द्रव्यात्मको लोकः स्मृतः = कथितः।

[५] (व्याख्या) तत्र गत्यादिनिजनिजधर्ममर्यादापूर्वकपर्यायान् द्रवति = गच्छति इति द्रव्यम्। तत्र नामस्थापनाद्रव्यभावभेदैश्चतुर्विधं द्रव्यम्। तत्र नामद्रव्यं यस्य कस्यचिज्जीवस्याजीवस्य वा द्रव्यनाम क्रियते तत् नामद्रव्यम्। यथा कस्यापि मानुजबालस्य द्रव्येन्द्राभिधानं तद्वत्। स्थापनाद्रव्यं काष्ठचित्रपाषाणादिषु या द्रव्यस्थापना क्रियते तत् स्थापनाद्रव्यं देवप्रकृतिवदिन्द्ररुद्रविश्वेत्यादिवत्^१। द्रव्यद्रव्यं सर्वगुणपर्यायविमुक्तप्रज्ञास्थापितधर्मादीनाम् अन्यतमं द्रव्यद्रव्यम्। भावतो द्रव्याणि धर्मादीनि गुणपर्यायपिण्डैकत्वपरिणतरूपाणि भवन्ति।

अथ निक्षेपचतुष्कप्रगटार्थाय भाष्यगाथामाह-

पज्जायाणभिधेयं ठियमण्णत्थे तयत्थणिरवेक्खं। जाइच्छियं च णामं जावद्वं च पाएण॥

(वि.आ.भा.२५)

जं पुण तयत्थसुण्णं तयभिप्पाएण तारिसागारं। कीरइ व णिरागारं इत्तरमियरं व सा ठवणा॥

(वि.आ.भा.२६)

दवए दुयए दोरवयवो विगारो गुणाण संदावो। दव्वं भव्वं भावस्स भूयभावं च जं जोगं॥

(वि.आ.भा.२८)

अहवा सम्मइंसणणाणचरित्तोवओगपरिणामो। णोआगमतो भावो णोसहो मिससभावम्मि॥

(वि.आ.भा.५०) इत्यादिवचनाद्बोध्यम्।

[६] (व्याख्या) लोको द्रव्यात्मकेत्यादि। लोको द्रव्यनिचयात्मकः। क्षेत्रैकप्रदेशस्थानन्तद्रव्यनिचयात्मकः कज्जलभूतमुद्रकवदिति दृष्टान्तः। अत्र कोऽप्याह - नन्वलोकेऽप्याकाशद्रव्यमस्ति कथं द्रव्याभावो भाषसे? इत्युच्यते, आधाराधेयाभ्याम्, अलोकाधारो लोकः, लोकालोकाधारं नभः, लोकाकाशाधारे आधाराधेयभावेन व्याप्यव्यापकभावेन^२ वा षड् द्रव्याणि भवन्ति, अनाद्यनन्तकालत्वाद् अतः अवगाहरूपं नभ आधारभूतं सदपि द्रव्याधेयाभावाल्लोकाभावोऽस्तीति^३।

[षड्द्रव्यवर्णनम्]

[७] (व्याख्या) तत्र जीवपुद्गलानां गतिपरिणतानां गत्युपष्टम्भहेतुर्धर्मास्तिकायः स चासङ्ख्येयलोक-प्रदेशप्रमाणोऽस्ति। तथा स्थितिपरिणतानां जीवपुद्गलानां स्थित्युपष्टम्भहेतुरधर्मास्तिकायः स चासङ्ख्यप्रदेशी लोकाकाशप्रमाणोऽस्ति। तथा सर्वद्रव्यानामाधारभूतोऽस्ति जीवपुद्गलादीनाम् अवगाहोपष्टम्भकोऽम्बरास्तिकायः, स चानन्तप्रदेशी लोकालोकप्रमाणोऽस्ति। यत्र जीवादयो वर्तन्ते स लोकोऽसङ्ख्यप्रदेशप्रमाणः, ततः परमलोकोऽस्ति केवलाकाशप्रदेशव्यूहरूपोऽनन्तप्रदेशात्मकप्रमाणः। चेतनालक्षणो जीवः, चेतना च ज्ञानदर्शनोपयोगिकः अनन्तपर्याय-परिणामिककर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणान्वितोऽसङ्ख्यप्रदेशात्मको जीवः, ते अनन्ता भवन्ति।

१. यहां पर देवप्रकृति वदितुपियेत्येत्यादि का शब्दार्थ स्पष्ट नहीं होता है। भावार्थ स्पष्ट है। यः काष्ठपुस्तचित्रकर्माक्षनिक्षेपादिषु स्थाप्यते जीव इति स स्थापनाजीवो देवताप्रतिकृतिवदिन्द्रो रुद्रः स्कन्दो विष्णुरिति। इस प्रकार तत्त्वार्थसूत्रभाष्य में पाठ है।

२. यहां पर लोकाकाशे आधाराधेयभावेन व्याप्यव्यापकभावेन वा ऐसा पद अधिक सुसंगत लगता है।

३. यहां द्रव्याभाव पाठ होना चाहिए। अलोक में द्रव्याभाव है।

पूरणगलनस्वभावः पुद्गलास्तिकायः, स च परमाणुरूपः, यदुक्तम्-

कारणमेव यदन्यं सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः। एकरसवर्णगन्धद्विस्पर्शः कार्यलिङ्गी च॥ १)

ते च लोके अनन्ता एकरूपाः परमाणवः, अनन्ता द्रव्यणुकाः, एवं त्र्यणुका अप्यनन्ताः, एवं सङ्ख्याताणुकस्कन्धा अप्यनन्ताः, अनन्ताणुकस्कन्धा अप्यनन्ता एकैकस्मिन्नाकाशे, इत्थं सर्वलोके विज्ञेयमिति। ततो धर्माधर्मनभः पुद्गलाः चत्वारोऽस्तिकाया अचेतना भवन्तीति। परत्वापरत्वे नूतनपुराणादिलिङ्गव्यक्ते, वृत्तिवर्तनारूपपर्यायः कालोऽप्रदेशकरूपोऽस्ति अस्तिकायत्वाभावात्। अनेन पञ्चास्तिकायान्तर्भूतपर्यायरूपता एवास्येति। एते पञ्चास्तिकायाः। तत्र धर्माधर्मौ लोकप्रमाणसङ्ख्य(सङ्ख्यात)प्रदेशिकौ स्तः। लोकप्रमाण-प्रदेशप्रमाणैकक्षेत्रप्रदेशे चानन्तजीवाः सन्ति^१। एवं जीवा अनन्ता भवन्ति। आकाशस्त्वनन्तप्रदेशात्मकलोका-लोकप्रमाणोऽस्ति। पुद्गलपरमाणुः स्वयमेकोऽप्यनेकप्रदेशबन्धहेतुभूतद्रव्ययुक्तत्वाद्^२ अस्तिकायः। कालस्तूपचारेण भिन्नद्रव्यम् (?) उक्तः। स च व्यवहारनयापेक्षया मार्तण्डगतिपरिच्छेदपरिमितकालः समयक्षेत्रे एव। एष व्यवहारकालः समयावलिकादिरूप इति॥२॥

[एकादशमूलद्वाराणि]

[८] अथ द्वाग्गाथामाह-

[मूल] लक्षणगुणपर्यायस्वभावास्तिनयानि च। भावजीवानुयोगाश्च द्रव्येषु वितनोम्यहम्॥३॥

(व्याख्या) लक्ष्यते वस्तु अनेनेति लक्षणम्। द्रव्येषु लक्षणद्वारं प्रथमम्, द्वितीयं गुणद्वारम्, तृतीयं पर्यायद्वारम्, स्वभावद्वारं चतुर्थम्, अस्तिद्वारम् [पञ्चमम्], नयद्वारम् [षष्ठम्] चकारात् प्रमाणद्वारं सप्तमम्, भावद्वारम्, जीवद्वारम्, अनुयोगद्वारम्, चकारेण एकादशमं क्षेत्रद्वारम्, एतानि एकादशद्वाराणि द्रव्येषु लेशेन वितनोमि = निरूपयामीत्यर्थः॥३॥

[प्रथमं लक्षणद्वारं द्वितीयस्य गुणद्वारस्य उत्तरद्वाराणि च]

[९] अथ लक्षणादीनामुत्तरद्वारसङ्ख्यानयनाय गाथामाह-

[मूल] यत्सत्तल्लक्षणं द्रव्यं व्ययोत्पादध्रुवान्वितम्।

त्रयोदशः स्युर्धूर्तिकः(१८) सामान्येतरतो गुणाः॥४॥

(व्याख्या) व्ययोत्पादध्रुवान्वितं यत्सत्तल्लक्षणम् द्रव्यम्, उत्पादव्ययध्रुवयुक्तं सत् यत् तद् द्रव्यमिति लक्षणम्। लक्षणस्य भेदाभावादेकविधमेव लक्षणं प्रोक्तमिति लक्षणद्वारम्। अथ गुणद्वारमाह- त्रयोदशेत्यादि। गुणाः सामान्येतरतः = सामान्यविशेषाभ्यां क्रमात् त्रयोदश अष्टादश च भवन्तीत्यर्थः॥४॥

[त्रयोदश सामान्यगुणाः]

[१०] अथ सामान्योत्तरभेदानि सार्धगाथयाह-

[मूल] द्रव्यत्वास्तित्ववस्तुत्वप्रदेशत्वप्रमेयकम्। सत्त्वं चागुरुलघुत्वं चेतनाचेतनस्तथा॥५॥

[मूल] मूर्तामूर्तक्रियान्यानि सामान्याः स्युस्त्रयोदश।

१. यहाँ पर लोकप्रमाणप्रदेशके क्षेत्रप्रदेशे चानन्तजीवाः सन्ति यह पाठ समुचित प्रतीत होता है।

२. यहाँ पर हेतुभूतद्रव्ययुक्तत्वाद् यह पाठ उचित प्रतीत होता है।

(व्याख्या) सामान्यास्त्रयोदश गुणाः सन्ति। तद्यथा—द्रव्यत्व-अस्तित्व-वस्तुत्व-प्रदेशत्व-प्रमेयत्व-सत्त्व-
(त्त्वानि), च पुनरर्थः, अगुरुलघुत्व-चेतनत्व-अचेतनत्व-मूर्तत्व-अमूर्तत्व-सक्रियत्व-अक्रियत्वका इत्यादयो
भवन्तीत्यर्थः। गुण्यते = पृथक्क्रियते द्रव्यं द्रव्याद् यैस्ते गुणाः।

(१) द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वम्। निजनिजप्रदेशव्यूहैरखण्डवृत्त्या स्वभावविभागगुणपर्यायेभ्यो द्रवति द्रोष्यति इति
द्रव्यम्।

(२) अस्तीत्येतस्य भावोऽस्तित्वं सद्रूपत्वम्।

(३) सामान्यविशेषात्मकं वस्तु, वस्तुनो भावो वस्तुत्वम्।

(४) प्रदेशस्वभावः प्रदेशत्वम् = क्षेत्रत्वमविभागि-पुद्गल-परमाणुनावष्टब्धत्वम्।

(५) प्रमाणेन स्वपररूपं परिच्छेद्यं प्रमेयम्, प्रमेयस्य भावः प्रमेयत्वम्।

(६) उत्पादव्ययध्रुवयुक्तं सत्, सीदति स्वकीयान् गुणपर्यायान् व्याप्नोति इति सदिति। सदित्येतस्य भावः
सत्त्वम्।

(७) अगुरुलघोर्भावोऽगुरुलघुत्वम्, सूक्ष्मा = अवाग्नोचराः प्रतिक्षणं वर्तमाना इत्यर्थः। अत्र जिनागम-
प्रामाण्याद् अगुरुलघुगुणा अभ्युपगम्याः सन्ति।

(८) चेतनस्य भावश्चेतनत्वमनुभवाज्ज्ञेयोऽस्ति। तदुक्तं देवसेनालापपद्धत्याम्-

चैतन्यमनुभूतिः स्यात् सा क्रियारूपमेव च। क्रिया मनोवचःकायेष्वन्विता वर्तते ध्रुवम्॥ ()

(९) अचेतनस्य भावोऽचैतन्यम् अचैतन्यमनुभवनमित्यर्थः।

(१०) मूर्तस्य भावो मूर्तत्वं रूपादिमत्त्वमित्यर्थः।

(११) अमूर्तस्य भावोऽमूर्तत्वं रूपादिरहितत्वमरूपादिमत्त्वमित्यर्थः।

(१२) सक्रियस्वभावः सक्रियत्वं क्रियायुक्तत्वमित्यर्थः।

(१३) अक्रियस्य भावोऽक्रियत्वं क्रियारहितत्वमित्यर्थः।

एवं सामान्या त्रयोदशगुणा भवन्ति।

[अष्टादश विशेषगुणाः]

[११] अथ सार्द्धगाथयाष्टादश विशेषगुणानाह-

दर्शनज्ञानसौख्यं च वीर्यं षट् चेतनादयः॥६॥

[मूल] वर्णगन्धरसस्पर्शगतिस्थित्यवगाहना। वर्तनाहेतुचत्वारोऽष्टादश स्युर्विशेषिकाः॥७॥

(व्याख्या) दर्शन-ज्ञान-सुख-वीर्य-चेतनत्व-अचेतनत्व-मूर्तत्व-अमूर्तत्व-सक्रियत्व-अक्रियत्व-वर्ण-गन्ध-रस-
स्पर्श-गतिहेतुत्व-स्थितिहेतुत्व-अवगाहनाहेतुत्व-वर्तनाहेतुत्वम् इमेऽष्टादश विशेषा गुणा भवन्तीत्यर्थः।

विशेषावबोधरूपं ज्ञानम्, सामान्यावबोधरूपं दर्शनम्, परमानन्दस्वरूपं सुखम्, अनन्तशक्तिप्रवृत्तिस्वरूपं
वीर्यम्। पूर्वोक्ताः षट् चेतनादयः चेतनत्व-अचेतनत्व-मूर्तत्व-सक्रियत्व-अक्रियत्वरूपाणीत्यर्थः। हेत्विति चतुर्णां
सञ्ज्ञा शेषं स्पष्टम्। इति गुणद्वारम्॥६॥७॥

[तृतीयस्य पर्यायद्वारस्य उत्तरद्वाराणि]

[१२] अथ तृतीयं पर्यायद्वारमाह-

[मूल] द्रव्यगुणविकारा ये पर्यायाः प्रवदन्ति ते। निजभावविभावाभ्यां द्विविधाः स्युर्जिनागमे॥८॥

(व्याख्या) ये द्रव्यगुणविकारास्ते तज्ज्ञाः पर्यायाः प्रवदन्ति = कथयन्तीति। पुनस्ते पर्याया जिनागमे = सिद्धान्ते निजभावविभावाभ्यां = स्वभावविभावाभ्यां द्रव्येषु विविधाः प्रकारा भवन्तीत्यन्वयः। द्रव्येषु शुद्धस्वरूप-परिणमनरूपा ये पर्यायास्ते स्वभावपर्यायाः षड्द्रव्येषु भवन्ति। अशुद्धस्वरूपपरिणमनरूपा विभाविपर्यायाः। ते पुद्गलजीवयोरेव भवन्ति। अगुरुलघुविकाराः स्वपर्यायास्ते द्वादशधा भवन्ति। अनन्तभागवृद्धिः, असङ्ख्यात-भागवृद्धिः, सङ्ख्यातभागवृद्धिः, सङ्ख्यातगुणवृद्धिः, असङ्ख्यातगुणवृद्धिः, अनन्तगुणवृद्धिरिति षड् वृद्धिरूपाः ज्ञेयाः। तथा अनन्तभागहानिः, असङ्ख्यातभागहानिः, सङ्ख्यातभागहानिः, सङ्ख्यातगुणहानिः, असङ्ख्यात-गुणहानिः, अनन्तगुणहानिः, एवं षड् हानिरूपा ज्ञेयाः। विभावे पर्यायाः^१ नारकादिगतिभिश्चतुर्विधाः सन्ति [अथ]वा चतुरशीतिलक्षयोनयो भवन्तीत्यर्थः। तथा स्वभावविभावपर्याया द्रव्यव्यञ्जनगुणव्यञ्जनाभ्यां द्वौ द्वौ भवत इति गाथार्थः॥८॥

[पर्यायस्य षड्भेदाः]

[१३] अथवा पर्यायस्य षड्भेदान् ग्रन्थान्तरादाह-

[मूल] वा द्रव्ये रसपर्यायाः स्युर्द्रव्ये द्रव्यव्यञ्जनः। गुणगुणव्यञ्जनकः स्वभावान्ये भवन्ति च^२॥९॥

(व्याख्या) वा = अथवा पर्यायाः षड्विधा भवन्ति। द्रव्य-द्रव्यव्यञ्जन-गुण-गुणव्यञ्जन-स्वभाव-विभावा भवन्तीत्यर्थः। असङ्ख्येयप्रदेशसिद्धत्वादयो द्रव्यपर्यायाः। द्रव्येषु गत्यादयो विशेषगुणाः स्वस्वभिन्नकायप्रत्यक्ष-करणशीला द्रव्यव्यञ्जनाः। पर्यायपिण्डत्वानन्तगुणाविभागरूपा गुणपर्यायाः सन्ति। ज्ञानदर्शनचारित्रगुणानां भेदान्तरज्ञानं गुणव्यञ्जनम्^३। स्वभावपर्याया अगुरुलघुवस्तुनि षट्स्थानीयवृद्धिहानिभ्यां द्वादशविधाः सन्ति। पूर्वोक्तानि ज्ञेयानीत्यर्थः। तथा जीवपुद्गलयोः नरनारकादिगत्यनुभवनं द्रव्यगुणकत्र्यणुकादिभिरनन्तप्रदेशपर्यन्तं^४ विभाविपर्याया इत्यर्थः॥९॥

[चतुर्थस्य स्वभावद्वारस्य उत्तरद्वाराणि, त्रयोदश सामान्यस्वभावाः]

[१४] अथ त्रयोदश सामान्यस्वभावगाथामाह-

[मूल] नित्यैकास्तिभेदभव्यवक्तव्येतरकोत्कटाः।

सामान्यानि स्वभावाः स्युः त्रयोदशमितानि च॥१०॥

(व्याख्या) नित्यानित्यैकानेकास्तिनास्तिभेदाभेद-भव्याभव्य-वक्तव्यावक्तव्य-परमस्वभावास्त्रयोदशमितानि सामान्यानि भवन्तीत्यर्थः।

१) निजनिजविविधपर्यायानेकस्वभावेषु तदेवेदमिति द्रव्योपालम्भो नित्यस्वभावः।

१. यहां पर विभावे पर्यायः की जगह विभावपर्यायः पाठ अधिक सुसंगत होता है। वा पद योनयो के बाद संगत लगता है।

२. यहां पर द्रव्ये द्रव्यव्यञ्जन की जगह द्रव्य-द्रव्यव्यञ्जन पाठ होना चाहिए। स्वभावान्ये की जगह स्वभावान्यौ होना चाहिए।

३. यहां पर गुणव्यञ्जनम् की जगह गुणव्यञ्जनः पाठ होना चाहिए।

४. यहां पर पर्यन्तो विभावपर्याय इत्यर्थः ऐसा पाठ होना चाहिए।

- २) तथानेकपर्यायपरिणमनरूपोऽनित्यस्वभावः।
- ३) स्वभावानामेकाधारत्वमेकस्वभावः।
- ४) एकस्याप्यनेकत्वभावोपलम्भोऽनेकस्वभावः।
- ५) स्वस्वभावाविनाशितधर्मोऽस्तिस्वभावः।
- ६) [तद् विपरीतः पररूपाभावो] नास्तिस्वभावः।
- ७) गुणगुण्यादिसञ्ज्ञादिभेदाद्भेदस्वभावः। सञ्ज्ञासङ्ख्यालक्षणप्रयोजनानि।
- ८) गुणगुण्याद्येकस्वभावादभेदस्वभावः।
- ९) भाविकाले परस्वरूपाकारो भव्यस्वभावः।
- १०) कालत्रयेऽपि परस्वरूपाकाराभवनरूपोऽभव्यस्वभावः। उक्तं च-

अण्णोण्णं पविसंता दिंतावगासमण्णमण्णस्स। मेलंतावि अ णिच्चं सगसगभावं ण विणिहंति।

(प.का.-७)

- ११) नित्यानित्याद्येकस्वरूपोच्चारणं वक्तव्यः।
 - १२) उभयधर्मसमन्वितोऽवक्तव्यः।
 - १३) पारिणामिकभावप्रधानत्वेन परमस्वभावः।
- इति त्रयोदशसामान्यस्वभावार्थः॥१०॥

[दश विशेषस्वभावाः]

[१५] अथ दश विशेषस्वभावानाह-

[मूल] मूर्तचेतनशुद्धैकप्रदेशप्रतिपक्षिकाः। विभावाश्चोपचरितस्वभावाः स्युर्विशेषिकाः॥११॥

(व्याख्या) मूर्तामूर्त-चेतनाचेतन-शुद्धाशुद्धैकप्रदेशानेकप्रदेश-विभावोपचरितस्वभावा विशेषा भवन्तीत्यर्थः। मूर्तादीनां व्याख्या तु पूर्वोक्तैव बोद्धव्या॥११॥

[पञ्चमस्य अस्तिकायद्वारस्य उत्तरद्वाराणि]

[१६] [मूल] जीवाजीवप्रभेदाभ्यां स्याद् द्विविधोऽस्तिकायिकः।

नूनं जीवस्त्वेकविधोऽपरो धर्मादिकाम्बुधिः॥१२॥

(व्याख्या) जीवेत्यादि। अस्तिकायिको जीवाजीवप्रभेदाभ्यां द्विविधोऽस्ति = युगविधो भवति। तत्र नूनं जीव एकविधोऽपरोऽजीवास्तिकायो धर्मादिकैरम्बुधिश्चतुर्विधो भवतीत्यर्थः। अस्तित्वेनास्तिकायस्य निजगतभेदाभावाद् विशेषेण भाक्तमिति॥१२॥

[षष्ठस्य नयद्वारस्य उत्तरद्वाराणि, द्रव्यार्थिकस्य दश भेदाः]

[१७] अथ नयद्वारं गाथाद्विकेनाह-

[मूल] द्रव्यपर्यायार्थिकाभ्यां मूलतोऽस्ति नयद्विधा। शुद्धसत्तैकद्रव्यार्थाशुद्धनित्यस्वरूपकाः॥१३॥

[मूल] सद्वक्तव्यान्वयोत्कृष्टपरमभावकास्तथा। द्रव्यार्थिको दशविधो भवेत्तीर्थङ्करागमे॥१४॥^१

१. यहां पर १५, १६ गाथाएं तथा १७ वी गाथा का पूर्वार्ध सं. प्रत में नहीं है, ला.द प्रत में है।

(व्याख्या) नयो मूलतो द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकाभ्यां द्विप्रकारो भवति। तत्र द्रव्यार्थिकस्य दश भेदाः सन्ति। तानाह-

- १) कर्मोपाधिनिरपेक्षरूपः शुद्धद्रव्यार्थिकः। भवस्थजीवो विमलात्मभावेनाष्टरुचकप्रदेशापेक्षया सिद्धसदृशः।
- २) गौणभावेनोत्पादव्ययसत्ताग्राहकः सत्ताद्रव्यार्थिकोऽस्ति द्रव्यनित्यवदिति।
- ३) तथा भिन्नभावकल्पनानादृत एकद्रव्यार्थिकः। यथा द्रव्यं निजगुणपर्यायस्वभावेभ्योऽभिन्नभावेन भवति।
- ४) तथा कर्मोपाधिसापेक्षभावोऽशुद्धद्रव्यार्थिकः। कषायादिकर्ममलभावचैतन्यवदिति।
- ५) उत्पादव्ययसापेक्षः शुद्ध(नित्य)द्रव्यार्थिकः। उत्पादव्ययध्रौव्यरूपं द्रव्यमेकस्मिन् समयवत्।
- ६) तथा भेदकल्पनायुक्तो निजनिजद्रव्यादिगुणाग्राहकः सदद्रव्यार्थिकः। दर्शनज्ञानादिगुणस्थितचैतन्यवदिति।
- ८) कथनादिस्वद्रव्यादिकृत(?)ग्राहको वक्तव्यद्रव्यार्थिकः। यथा निजद्रव्यक्षेत्रकालभावचतुष्टयापेक्षया द्रव्यमस्ति।

९) अन्वयद्रव्यार्थिको यथा गुणपर्यायस्वभावं द्रव्यम्। तथा सर्वद्रव्यगतमूलसत्ता एका एव भवति। परद्रव्यादि^१ अग्राहकद्रव्यार्थिकः परद्रव्यचतुष्टयापेक्षया द्रव्याभाववत्।

१०) गुणगुणिद्रव्यैक्यभावेन परमभावग्राहको द्रव्यार्थिकः। यथा ज्ञानमाश्रित्य ज्ञानस्वरूपश्चिद्धनोऽस्ति। अत्रानेकस्वभावपुञ्जान्तरगताज्ज्ञानं परमस्वभावो गृहीतः। इति द्रव्यार्थिकाः॥१४॥

[पर्यायार्थिकनयस्य षड्भेदाः]

[१८] [मूल] पर्यायार्थिकभेदाश्च पूर्वोक्ता द्रव्यकादयः।

वानादिसादितो नित्यौ नित्यशुद्धेतरौ भवेत्॥१५॥

[मूल] नित्याशुद्धेतरौ ज्ञेयौ भवन्ति षड्विधानि च।

इमेऽपि भेदाः सिद्धान्ते वदन्ति पूर्वसूरयः॥१६॥

(व्याख्या) अथ पर्यायार्थिकनयस्य षड्भेदानाह-

- १) अनादिनित्यः पर्यायार्थिकः पुद्गलनिचयमेवादिवत्।
- २) द्वितीयः सादिनित्यपर्यायार्थिकः श्रेयोवासस्थ^२सिद्धपर्यायवत्।
- ३) गौणत्वेनोत्पादव्ययग्राहकः स्वभावोऽनित्यशुद्धपर्यायार्थिकः। यथा समयं समयं प्रति पर्याया उत्पादविनाशिनः।

४) सत्तासापेक्षस्वभावो नित्यशुद्धपर्यायार्थिको यथैकस्मिन्समये उत्पादादित्रयात्मकः पर्यायः।

५) कर्मोपाधिनिरपेक्षस्वभावो नित्याशुद्धपर्यायार्थिकः। यथा सिद्धपर्यायसदृशः शुद्धा भवस्थसत्त्वपर्यायाः।

६) कर्मोपाधिसापेक्षस्वभावोऽनित्याशुद्धपर्यायार्थिको भवोत्पत्तिमरणवत्।

इति पर्यायार्थिकभेदाः॥१३॥१४॥१५॥१६॥

१. यहां पर परद्रविणादि की जगह परद्रव्यादि यह पाठ समुचित लगता है।

२. यहां पर श्रेयावासा यह पाठ है वह अशुद्ध प्रतीत होता है श्रेयोवासस्थ पाठ हो सकता है श्रेयोवासका मतलब होता है - सिद्धशिला या मोक्षा।

[नयानां सप्त भेदाः]

[१९] [मूल] द्रव्यपर्याययोर्भेदा नयैः सन्ति महीधराः। नैगमसङ्ग्रहव्यवहारजुसूत्रकानि च॥१७॥

[मूल] द्रव्यार्थिकोऽस्ति चत्वारः सत्पर्यायार्थिकस्त्रिधा। शब्दसमभिरुढैवम्भूतभेदेन विद्यते॥१८॥

(व्याख्या) तत्र द्रव्यार्थिको नैगमसङ्ग्रहव्यवहार-ऋजुसूत्रभेदश्चतुर्विधो भवति। पर्यायार्थिकः शब्दसमभिरु-
ढैवम्भूतभेदैस्त्रिविधोऽस्तीत्यर्थः।

१) धर्मयोर्धर्मिणोः धर्मधर्मिणोश्च प्रधानोपसर्जनभावेन यद्विवक्षणं स नैकगम इति। पर्याययोर्द्रव्यपर्याययोश्च
मुख्यामुख्यरूपतया यद्विवक्षणं स एवरूपो नैको गमो = बोधमार्गो यस्यासौ नैकगमो नाम नयो बोधव्यः।

२) सामान्यमात्रग्राही परामर्शः सङ्ग्रह इति। सामान्यमात्रं समग्रविशेषरहितं सत्त्वद्रव्यत्वादिकं
गृह्णातीत्येवंशीलः। सम् = एकीभावेन पिण्डीभूततया विशेषराशिं गृह्णातीति सङ्ग्रहः। स्वजातेर्दृष्टेष्टाभ्यामविरोधेन
विशेषाणामेकरूपतया यद् ग्रहणं [स] सङ्ग्रहः।

३) सङ्ग्रहेण गोचरीकृतानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणं येनाभिसन्धिना क्रियते स व्यवहार इति।

४) ऋजु = वर्तमानक्षणस्थायि पर्यायमात्रं प्राधान्यतः सूत्रयन्मभिप्राय ऋजुसूत्र इति। ऋजु =
अतीतानागतकाललक्षणकौटिल्यवैकल्यात्प्राञ्जलम् अवैहि^१(ति) द्रव्यं सदति गुणाभावान्न पर्येति^३ पर्यायांस्तु
क्षणध्वंसिनः प्रधानतया दर्शयतीति।

[२०] ५) कालादिभेदेन ध्वनेरर्थभेदं प्रतिपद्यमानः शब्दः।

६) पर्यायशब्देषु निरुक्तिभेदेन भिन्नमर्थं समभिरुहन् समभिरुढ इति। शब्दनयो हि पर्यायभेदेऽप्यर्थाऽ-
भेदमभ्युपैति। समभिरुढस्तु पर्यायभेदेन भिन्नार्थमभिमन्यते, अभेदं त्वर्थगतं पर्यायशब्दानामुपेक्षत इति।

७) शब्दानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाविशिष्टमर्थं वाच्यत्वेन अभ्युपगच्छन्नेवम्भूत इति। समभिरुढनयस्तु
इन्दनादिक्रियायां सत्यामसत्यां च वासवादेरर्थस्येन्द्रादिव्यपदेशमभ्युपैति, एवम्भूतः पुनरिन्दनादिक्रियापरिणतमर्थं
तत्क्रियाकाले इन्द्रादिव्यपदेशभाजमभिमन्यते।

[२१] एतेषु प्रथमे चत्वारोऽर्थप्रतिपादनादर्शनयाः, त्रयोऽन्त्यास्तु शब्दार्थप्रतिपादनाच्छब्दनयाः सन्ति। तथा
पूर्वः पूर्वो नयः प्रचुरगोचरोऽस्ति, परः परस्त्वल्पविषयोऽस्तीत्यर्थः^२। तथा रत्नाकरावतारिकायां नैगमादिनयास्त्रयो
द्रव्यार्थिका भवन्ति, शेषास्तु चत्वारः पर्यायार्थिकाः सन्तीत्यप्युक्तम्। तथाहि- स व्याससमासाभ्यां द्विप्रकारः। स
व्यासतोऽनेकविकल्पः। समासतस्तु द्विभेदो द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च। आद्यो नैगमसङ्ग्रहव्यवहार-
भेदान्त्रिविधः। द्वितीयः^४ ऋजुसूत्रशब्दसमभिरुढैवम्भूतभेदाच्चतुर्विध^५ इत्यादीति(॥)

तथा विशेषावश्यकेऽप्युक्तम्-

नामादितयं दव्वडियस्स भावो य पज्जवणयस्स। णेगमं^६-संगह-ववहारा पढमगस्स सेसा य डयरस्स॥

इति (वि.आ.भा.७५)

१. यहां पर सामान्यमात्रग्राही परामर्शः सङ्ग्रह इति यह पाठ अधिक उचित लगता है।

२. यहां पर अवैहि की जगह अवैति पाठ उचित लगता है।

३. यहां पर द्रव्यं सदति गुणाभावान्न पर्येति की जगह द्रव्यं सदपि गुणाभावान्न पर्येति यह पाठ समुचित लगता है।

४. यहां पर परः परस्त्वल्प विषयोऽस्तीत्यर्थः इस तरह का पाठ उचित लगता है,

५. उल्लिखित उद्धरण प्रमाणनय में इस प्रकार है - पर्यायार्थिकश्चतुर्धा..... परि.७ सू. २७।

६. भेदाच्चतुर्विधेत्यादि की जगह भेदाच्चतुर्विध इत्यादि पाठ उचित लगता है।

७. णेगम इति नास्ति।

तथा देवचन्द्रकृतनयचक्रे-नैगमादयश्चत्वारो द्रव्यार्थिकाः, शेषाः पर्यायार्थिकाः^१ इति प्रोक्तमिति^२
॥१७॥१८॥

[नैगमनयस्य आरोपादि उत्तरभेदाः]

[२२] अथ नैगमोत्तरभेदगाथामाह-

[मूल] आरोपसङ्कल्पांशैश्च नैगमस्त्रिविधो भवेत्। उपचारकमादृत्य महाभाष्ये चतुर्विधः॥१९॥

(व्याख्या) आरोपसङ्कल्पांशभेदात् त्रिविधो नैगमो भवति^३। विशेषावश्यकं तु उपचारकमाश्रित्य चतुर्विधोऽस्तीत्यर्थः। शेषं स्पष्टम्॥१९॥

[२३] अथारोपादित्रयभेदकथनगाथाद्वयमाह-

[मूल] द्रव्यकालगुणारोपो हेत्वाद्यारोपभेदतः।

नैगमोदधिभेदः^४ स्यात्सङ्कल्पो द्विविधो भवेत्॥२०॥

[मूल] प्रथमः स्वपरिणामः कार्यान्तर^५(रो)द्वितीयकः।

भिन्नाभिन्नस्वरूपाभ्यामंशोऽपि द्विविधो भवेत्॥२१॥

(व्याख्या) नैगमो द्रव्यारोप-कालारोप-गुणारोप-हेत्वाद्यारोपभेदाच्चतुर्विधो भवति।

१) पञ्चास्तिकायानां च(स्व) परावर्तनधर्मात्कालस्य द्रव्यकथनं गुणे द्रव्यारोपः।

२) ज्ञानमेव जीवो द्रव्ये गुणारोपः।

३) वर्तमाने अतीतानागतकालारोपेनारोपो द्विविधौ स्तः(न कालारोपो द्विविधः)। वर्तमाने अतीतकालारोपोऽनागतकालारोपः(श्च)। वर्तमाने भूतभविष्यद्वासरवदिति। ४) कारणे कार्यारोप उपादान^६सुनैमित्त-सामान्यापेक्ष-भेदेन चतुर्विधो भवतीत्यर्थः। तथा सङ्कल्पः स्वपरिणामकार्यान्तरभेदेन द्विविधोऽस्ति। तथांशो भिन्नाभिन्नाभ्यां द्विविधो भवतीत्यर्थः। इति नैगमोत्तरभेदाः॥२०॥२१॥

[सङ्ग्रहनयस्य द्वौ भेदौ]

[२४] अथ सङ्ग्रहभेददर्शनाय गाथाद्वयमाह-

[मूल] सङ्ग्रहो द्विविधः प्रोक्तः सामान्यसुविशेषतः।

मूलोत्तरप्रभेदाभ्यां सामान्यो द्विविधः स्मृतः॥२२॥

[मूल] आद्योऽस्तित्वादिषड्भेदोऽस्त्युत्तरो विविधः स्मृतः।

स्वसमुदायभावेन भिन्नरूपकजातितः॥२३॥

१. द्रव्यार्थिकश्चतुर्था..... पर्यायार्थिकस्त्रिधा....विकल्पान्तरे ऋजुसूत्रस्य पर्यायार्थिकताप्यस्ति। (न.पृ.१३८)

२. प्रोक्तमिति की जगह प्रोक्ता इति अथवा इति प्रोक्तम् पाठ उचित प्रतीत होता है।

३. गेगाई माणाई सामन्नोभयविसेसणाणाई। जं तेहिं मिणइ तो गेगमो गेगमाणोत्ति ॥ (वि.आ.भा.२१८६)

४. सो कमविसुद्धिभेओ लोगपसिद्धिवसओऽणुगंतव्वो। विहिणा णिलयण-पत्थय-गामोवम्माइसंसिद्धो॥ (वि.आ.भा.२१८८)

५. यहां नैगमोदधिभेदः पाठ अनुचित प्रतीत होता है नैगम उदधिभेदः यह पाठ उचित है, लेकिन इसका स्वीकार करने पर छन्दोभंग होता है। सोलहवीं गाथा में परीणाम भी अशुद्ध है परिणाम होना चाहिए वहां भी इसका स्वीकार करने पर छन्दोभंग होता है।

६. यहां पर न्तर की जगह न्तरो पाठ उचित प्रतीत होता है।

७. यहां पर रोपापादान की जगह रोप उपादान पाठ उचित प्रतीत होता है।

(व्याख्या) सम् = सम्यक्प्रकारेण गृह्णातीति सङ्ग्रहः। स सामान्यविशेषाभ्यां द्विप्रकारोऽस्ति प्रोक्तः = कथितः। तथा सामान्यो मूलोत्तरभेदाद् द्विप्रकारोऽस्ति स्मृतः = कथितः। तत्र मूलोऽस्तित्व-वस्तुत्व-द्रव्यत्व-प्रमेयत्व-सत्त्वागुरु-लघुत्वैः षड्भेदोऽस्ति। उत्तरस्तु स्वसमुदायभावमपेक्ष्य विविधप्रकारः कथितः। जातितो भिन्नरूप-कादित्यर्थः॥२२॥२३॥

[सङ्ग्रहनयस्य चत्वारो भेदाः]

[२५] अथवा सङ्ग्रहश्चतुर्विधो ग्रन्थान्तरादाह-

[मूल] वा व्यतिरेकानुगमसङ्गृहीतसुपिण्डिताः।

सङ्ग्रहः स्याच्चतुर्भेदो विशेषावश्यकामात्॥२४॥

(व्याख्या) अथवा सङ्ग्रहो व्यतिरेकानुगम-सङ्गृहीत-सुपिण्डितैश्चतुर्विधो विशेषावश्यकेऽस्तीत्यर्थः।

१) सङ्ग्रहणं सामान्यरूपतया सर्वभावानामाक्रोडनं सङ्ग्रहः।

२) अथवा सामान्येन समग्रं सङ्गृह्णातीति सङ्ग्रहः।

३) वा सर्वेऽपि भेदाः सामान्येन सङ्गृह्यन्तेऽनेनेति सङ्ग्रहः।

४) वा सङ्गृहीतं पिण्डितं तदेवार्थोऽभिधेयं यस्य तत्स सङ्गृहीतपिण्डितार्थः। तदुक्तं विशेषावश्यके-

संग्रहणं संगिण्डइ संगिज्जंते व तेण जं भेया। तो जो संगहो त्ति संगहियपिंडियत्थं वओ जस्सा॥

(वि.आ.भा.२२०३)

एवम्भूतं वचो यस्य सङ्ग्रहस्येत्याशयः। अत्र सङ्ग्रहस्य व्यतिरेकादिगर्भितविशेषावश्यकतायामाह-

संगहियमागहियं संपिंडियमेगजाइमाणीयं। संगहियमणुगमो वा वइरेओ पिंडियं भणियं॥

(वि.आ.भा.२२०४) इति।

१) सामान्याभिमुखेन ग्रहणं सङ्गृहीतसङ्ग्रहः।

२) पिण्डितमेकजातिमानातमभिधीयते पिण्डितसङ्ग्रहः, 'एगे आया' इत्यादिवत्।

३) सर्वव्यक्तिषु अनुगतस्य सामान्यस्य प्रतिपादनमनुगमसङ्ग्रहोऽभिधीयते, 'सच्चिन्मयो आत्मा' इत्यादिवत्।

४) व्यतिरेकस्तदितरधर्मनिषेधात् ग्राह्यधर्मसङ्ग्राहकः व्यतिरेकसङ्ग्रहः प्रोच्यते। यथा 'अजीव' इत्युच्चारिते जीवनिषेधेन कस्यापि जीव[स्य] सङ्ग्रह एव जाते(तो)ऽस्ति^१। अतो व्यतिरेकादयश्चत्वारः सङ्ग्रहभेदाः सन्तीत्यर्थः॥ इति सङ्ग्रहः॥२४॥

[व्यवहारनयस्य द्वौ भेदौ]

[२६] अथ व्यवहारनयस्य भेदद्वारागाथाचतुष्कमाह-

[मूल] शुद्धाशुद्धप्रभेदाभ्यां व्यवहारो युगः स्मृतः।

वस्तुगतसाधनाभ्यां शुद्धः स्याद् द्विविधः श्रुतौ॥२५॥

१. यहाँ पर इस प्रकार का पाठ होना चाहिये यथा जीव इत्युच्चारितेऽजीवनिषेधेन कस्यापि जीवस्य सङ्ग्रह एव जातोऽस्ति।

[मूल] सद्भूतकेतराभ्यां च अशुद्धोऽपि भवेद् द्विधा।

असद्भूतोऽपि द्विविधः स्यात्संश्लिष्टे तरेण च॥२६॥

(व्याख्या) व्यवहारनयः शुद्धाशुद्धाभ्यां द्विविधो भवति। तत्रापि शुद्धो द्विविधो वस्तुगतसाधनाभ्यामस्ति। तथा सद्भूतकासद्भूतकाभ्यामशुद्धोऽपि द्विविधोऽस्ति। च = पुनः। असद्भूतोऽपि संश्लिष्टासंश्लिष्टेन द्विविधो भवेदिति ॥२५॥२६॥

[२७] [मूल] व्यवहारो युगं स्याद्वा विभजनप्रवृत्तितः।

प्रवृत्तिस्त्रिविधा ज्ञेया वस्तुसाधनलौकिकात्॥२७॥

[मूल] लोकोत्तरा लौकिका च कुप्रावचनिका तथा^१।

साधना त्रिविधा प्रोक्ता विशेषावश्यकामे॥२८॥

(व्याख्या) अथवा व्यवहारो विभजनप्रवृत्तितः द्विविधोऽस्तीति। तथा प्रवृत्तिरपि वस्तुसाधनलौकिका त्रिविधा ज्ञेया। तत्र साधन(प्रवृत्तिः) लोकोत्तर-लौकिक-प्रावचनिका त्रिविधा ज्ञेयेत्यर्थः। तदुक्तं विशेषावश्यके-

ववहरणं ववहर ए स तेण वऽवहीर ए व सामन्नं। ववहारपरो व जओ विसेसओ तेण ववहारो॥

(वि.आ.भा.२२१२)

ववहरणं = व्यवहारः, व्यवहरति स वा व्यवहारः, विशेषतो अवहियते = निराक्रियते सामान्यमनेनेति व्यवहारः, लोकव्यवहारपरो वा विशेषतो यस्मात्तेन व्यवहारः। न व्यवहारस्य स्वधर्मप्रवृत्तिस्तेन ऋते सामान्यमिति स्वगुणप्रवृत्तिरूपव्यवहारस्य वस्तुत्वम्, तन्तरेण तदभावादिति^२॥२७॥२८॥

[व्यवहारनयस्य षड् भेदाः]

[२८] [मूल] ग्रन्थान्यस्मिन् शुद्धशुभोपचरिते तैस्तथा। व्यवहारो रसविधो भवेत्तज्ज्ञानुसारतः॥२९॥

(व्याख्या) अन्यस्मिन्ग्रन्थे = ग्रन्थान्तरे तज्ज्ञानुसारतः = प्रौढानुसारेण शुद्ध-अशुद्ध-शुभ-अशुभ- उपचरित- अनुपचरितभेदेन व्यवहारो रसविधः = षड्विधो भवेदित्यर्थः॥२९॥

[ऋजुसूत्रनयविचारः]

[२९] अथ ऋजुसूत्रनयविचारगाथामाह-

[मूल] प्रवृत्तिकालमादृत्य ऋजुसूत्रनयो भवेत्। नामाद्यब्धिप्रकारेण मत्या द्रव्येषु योजयेत्॥३०॥

(व्याख्या) प्रवृत्तिकालं = वर्तमानकालमपेक्ष्य मत्या = बुद्ध्या नामाद्यब्धिप्रकारेण = नामस्थापनाद्रव्यभाव-भेदेन द्रव्येषु बोधरूपो यः स ऋजुसूत्रनयो भवेदित्यर्थः। यत् साम्प्रतमुत्पन्नं वर्तमानकालीनं वस्तु तच्च यस्य प्रत्येकमात्मीयं तदेव तदुभयस्वरूपं वस्तु प्रत्युत्पन्नमुच्यते। तदेवासौ नय ऋजु प्रतिपद्यते। तदेव च वर्तमानकालीनं वस्तु तस्यर्जुसूत्रस्यास्ति। तदुक्तं विशेषावश्यके-

पच्चुप्पन्नं संपयमुप्पन्नं जं च जस्स पत्तेयं। रिजुतयेव तस्सत्थि उ वक्कमन्नंति तमसच्चं^३॥

१. यहां पर 'लोकोत्तरा लौकिकश्च कुप्रावचनिकस्तथा' की जगह 'लोकोत्तरा लौकिका च कुप्रावचनिका तथा' पाठ अधिक युक्त लगता है।

२. यहां पर न व्यवहार इत्यादि पंक्ति नयचक्रसार से ली गई है, जो स्वयं अशुद्ध है उसका संशोधन करके अर्थ किया जाता है- न व्यवहारस्य घटत्वादिस्वधर्मप्रवर्तितेन (विशेषेण) ऋते सामान्यम्।

३. जमसंतं इति मु।

(वि.आ.भा.२२२३)

अतः प्रवृत्तिमन्तरेण कालत्रिकस्य न वस्तुत्वम् कथम्? भूतकालस्यातीतेनागामिकस्यानागतेन च साम्प्रतं यद्वर्तते वर्तमानं तस्यैव वस्तुत्वम्। अतीतस्य कारणभावेन अनागतस्य कार्यभावेन जन्यजनकभावेन यो वर्तते स ऋजुसूत्रो वर्तमानग्राहक इत्याशयः॥३०॥

[शब्दनयविचारः]

[३०] अथ शब्दनयस्वरूपोत्पादकगाथाद्वयमाह-

[मूल] सुवाच्यार्थग्राहकेन तत्समः स्वक्रियान्वितः। भावनिक्षेपमादृत्य द्रव्ये शब्दनयो भवेत्॥३१॥

[मूल] आविर्भावतिरोभावैरनेकधर्मसंयुतः। सप्तभङ्ग्यनुयोगेन वदेच्छब्दनयः श्रुतौ॥३२॥

(व्याख्या) द्रव्ये भावनिक्षेपकमपेक्ष्य सद्वाच्यार्थग्राहकेन तत्सदृशो यः स्वक्रियान्वितः स शब्दनयो भवेदिति। कथम्भूतः शब्दनयः? आविर्भावतिरोभावैर्विविधधर्मसमन्वितः श्रुतौ सप्तभङ्ग्यनुयोगेन = स्याद्वादभावेन शब्दनयो वदेदित्यर्थः। 'शप् आक्रोशे' शपनम् आह्वानमिति, शपतीति वा आह्वयतीति शब्दः, शप्यते आहूयते वस्तु अनेनेति शब्दः। (तस्य) शब्दस्य यो वाच्योऽर्थस्तत्परिग्रहात् तत्प्रधानत्वान्नयः शब्दः। यथा कृतकत्वादित्यादिकः पञ्चम्यन्तः शब्दोऽपि हेतुः अर्थरूपं कृतकत्वमनित्यत्वगमकत्वान्मुख्यतया हेतुरुच्यते, उपचारतस्तु तद्वाचकः कृतकत्वशब्दो हेतुरभिधीयते। एवमिहापि शब्दवाच्यार्थपरिग्रहादुपचारेण नयोऽपि शब्दो व्यपदिश्यते इति भावः। यथा ऋजुसूत्रनयस्याभीष्टं प्रत्युत्पन्नं वर्तमानं तथैवेच्छत्ययं शब्दनयः। (यद् यस्मात्) पृथुबुध्नोदरकलितं मृन्मयं लिप्तमभीष्टजलाहरणादिक्रियाक्षमं प्रत्यक्षघटरूपं भावघटमिच्छति, न तु शेषान्नामस्थापनाद्रव्यरूपान् त्रीन्घटानिति। शब्दार्थप्रधानो ह्येष नयश्चेष्टालक्षणयुक्तश्च घटशब्दार्थः। 'घट चेष्टायाम्', 'घटत इति घटः'। अतो जलाहरणादिक्रियां कुर्वन् घट इति। अतो नामाद्यब्धिनिक्षेपयुक्तर्जुसूत्राच्छब्दो विशेषिततरं वस्तु इच्छति। शब्दो भावघटमभिप्रैति, ऋजुसूत्रः सामान्यघटमभ्युपैति। शब्दस्तु सद्भावासद्भावादिभिर्विविधधर्मान्वितपूर्वोक्तसप्तभङ्ग्यनुसारेणैव भावघटमिच्छतीत्याशय इति॥३१॥३२॥

[३१] अथ शेषनयविचारान्वितामिमां गाथामाह-

[मूल] प्रत्येकमेकभेदोऽस्ति^१ श्रुतौ शब्दनयादयः। पर्यायार्थिकमन्येऽत्र वदन्ति ऋजुसूत्रकम्॥३३॥

(व्याख्या) श्रुतौ = सिद्धान्ते शब्दादिकानां नयानां प्रत्येकमेकैक एव भेदो भवति। अन्ये जिनभद्रगणिकक्षमाश्रमणाद्याचार्या ऋजुसूत्रनयं पर्यायार्थिकं वदन्तीत्यर्थः॥३३॥

[समभिरूढनयविचारः]

[३२] अथ समभिरूढनयलक्षणमाह-

[मूल] सज्ज्ञान्तरार्थविमुखो भवेत्समभिरूढकः। सर्वभावेषु या सज्ज्ञा तां तामेव वदेद् ध्रुवम्॥३४॥

(व्याख्या) सज्ज्ञामित्यादि। स एवम्भूतो निगद्यते। समभिरूढो यां यां सज्ज्ञां लक्षणेन गदति तां तामेव वदति। ततः सज्ज्ञान्तरार्थविमुखः स समभिरूढः विविधार्थे वाच्ये विविधं नाम एव भाषते यद्येकपर्यायवाच्ये समग्रपर्यायवाचकः स्यात्तदा पर्यायाणां सङ्करेण वस्तुसङ्करः स्यादेव। अतः सङ्करदोषनिवारणाय

१. प्रत्येकमेकैकभेदाः यह पाठ अधिक संगत लगता है।

पर्यायान्तरमनपेक्षकः समभिरूढः। तदुक्तं विशेषावश्यके-

जं जं सण्णं भासइ तं तं चिय समभिरुहइ जम्हा। सण्णंतरत्थविमुहो तओ नयो समभिरूढो त्ति॥

(वि.आ.भा.२२३६) ॥३४॥

[एवम्भूतनयविचारः]

[३३] अथ एवम्भूतस्वरूपनिरूपणार्थं गाथामाह-

[मूल] एवं यथा शब्दभावः शब्दार्थेषु व्यवस्थितः। यत्प्रवृत्तिस्तत्तथैव सैवम्भूतो निगद्यते॥ ३५॥

(व्याख्या) तदुक्तं भाष्ये-

एवं जह सदत्थो संतो भूतो तदन्नहाभूओ। तेणेवंभूअनओ सदत्थपरो विसेसेण॥ (वि.आ.भा.२२५१)

एवम् = अमुना प्रकारेण यथा 'घट चेष्टायाम्' इति शब्दार्थे व्यवस्थितः (तद्वत्ति) तथैव यः प्रवर्तते घटाद्यर्थ एवं = सन् भूतो = विद्यमानः। तदन्नहाभूओ त्ति। तदन्यथा = शब्दार्थोल्लङ्घनेन वर्तते स तत्त्वतो घटाद्यर्थोऽपि न भवति, किन्त्वम्भूतोऽविद्यमानः। येनैवं मन्यते तेन कारणेन शब्दनयसमभिरूढाद्(भ्याम्) एवम्भूतो विशेषेण शब्दार्थतत्परः। अयमेवम्भूतो योषिच्छिरःस्थितजलाहरणादिक्रियान्वितं चेष्टमानमेव घटं मन्यते, न तु गृहकोण-स्थितम्। विशेषतः शब्दार्थतत्परोऽयमिति॥ इति नयद्वारम्॥ ३५॥

[सप्तमस्य प्रमाणद्वारस्य उत्तरद्वाराणि]

[३४] चकारात्प्रमाणद्वारगाथामाह-

[मूल] परोक्षप्रत्यक्षाभ्यां च प्रमाणं द्विविधं स्मृतम्। परोक्षमिन्द्रियज्ञानं प्रत्यक्षं स्यादनिन्द्रियम्॥ ३६॥

(व्याख्या) प्रमाणं युगविधं परोक्षं प्रत्यक्षं चेति। परोक्षेत्यादि। तत्रेन्द्रियोद्भवं ज्ञानं परोक्षं मतिश्रुतम्, अनिन्द्रियज्ञानं प्रत्यक्षं तदवध्यादित्रिप्रकारं भवतीत्यर्थः। शेषं स्पष्टम्॥ इति प्रमाणद्वारम्॥ ३६॥

[अष्टमस्य भावद्वारस्य उत्तरद्वाराणि]

[३५] अथ भावद्वारगाथामाह-

[मूल] क्षायिकोपशममिश्रपरिणामोदयस्तथा। षष्ठमः सन्निपातश्च भावाः सन्ति जिनागमे॥ ३७॥

(व्याख्या) १) कर्मक्षयादुत्पन्नो यः स क्षायिकः। तत्र क्षायिकं चारित्रं दानादिलब्धिपञ्चकं क्षायिको भावः कालतः सादि-स(अ)पर्यवसितः। क्षायिकानि ज्ञानदर्शनसम्यक्त्वानि कालतः साद्यपर्यवसितः(तानि)।

२) उपशमः कर्मविपाकप्रदेशरूपतया द्विविधस्याप्युदयस्योपशमनं तेन निर्वृत्त औपशमिकः सम्यक्त्वादिः सादिसपर्यवसानः।

१. यहां पर अवध्यादिस्त्रिप्रकारो भवति की जगह त्रिप्रकारं भवति यह पाठ होना चाहिए।

२. इस अर्थघटन से ऐसा प्रतीत होता है कि- क्षायिक भाव का चारित्र और दानादि पांच लब्धि यह छह क्षायिक भाव सादि सांत है तथा क्षायिक ज्ञान, क्षायिक दर्शन, क्षायिक सम्यक्त्व यह तीन क्षायिक भाव सादि अनंत है। यह बात विचारणीय है।

३) क्षयोदीर्णस्या(उदीर्णस्य क्षयाद)नुदीर्णस्य चोपशमान्निर्वृत्तो मिश्रः = क्षायोपशमिकः। तत्र ज्ञानचतुष्क-विभङ्गज्ञानचक्षुरचक्षुरवधिदर्शनानि देशविरतिः, सर्वविरतिः, क्षयोपशमिकसम्यक्त्वम्, दानादिलब्धिपञ्चकानि च क्षायोपशमिको भावः कालतः सादिसपर्यवसानोऽस्ति, अभव्यानामनाद्यपर्यवसानोऽस्ति।

४) उदयः शुभाशुभप्रकृतीनां विपाकतोऽनुभवनं तेन निर्वृत्त औदयिकः। तत्र नारकादीनां नरकगत्यादिरौदयिकभावः सादिसपर्यवसानः, मिथ्यात्वादिक औदयिक भावो भव्यानामनादिसपर्यवसानः। एष एवाभव्यानाम् अनाद्यपर्यवसितोऽस्तीति।

५) परि = समन्तान्नामनं = जीवानामजीवानां च जीवाजीवत्वादिस्वरूपानुभवनं प्रति प्रह्वीभवनं = परिणामस्तेन निर्वृतः पारिणामिकः पञ्चमः। तत्र पुद्गलास्तिकाये द्रव्यणुकादिः पारिणामिको भावः। स कालतः सादिसपर्यवसानः। भव्यत्वं भव्यानामनादिसपर्यवसानः। अत्र चतुर्भङ्गीस्थापना। (सादि-सपर्यवसानः, अनादि-सपर्यवसानः, सादि-अपर्यवसानः, अनादि-अपर्यवसानः)

६) षष्ठमः सन्निपात इति। एतेषां सन्निपातैः= द्रव्यादिसंयोगान्निष्पन्नः सान्निपातिकभावः षष्ठमोऽस्ति। स च षड्विंशतिधा। तत्र द्विकसंयोगाद्दशः। तथाहि- औपशमिकक्षायिक- औपशमिकक्षायोपशम- औपशमिकऔदयिक-औपशमिकपारिणामिक-क्षायिकक्षायोपशमिक-क्षायिकऔदयिक-क्षायिकपारिणामिक-क्षायोपशमऔपशमिक-क्षायोपशमपारिणामिक-औदयिकपारिणामिकाः।

त्रिकसंयोगाद्दश औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिक-औपशमिकक्षायिकऔदयिक-औपशमिकक्षायिक-पारिणामिक-औपशमिकक्षायोपशमऔदयिक-औपशमिकक्षायोपशमिकपारिणामिक-औपशमिकऔदयिक-पारिणामिक-क्षायिकक्षायोपशमिकऔदयिक-क्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिक-क्षायिकऔदयिक-पारिणामिक-क्षायोपशमिकऔदयिकपारिणामिकाः।

चतुःसंयोगिकाः पञ्च औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकऔदयिक-औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिक-पारिणामिक-औपशमिकक्षायोपशमिकऔदयिकपारिणामिक-क्षायिकऔपशमिकऔदयिकपारिणामिक-क्षायिकक्षायोपशमिकऔदयिकपारिणामिकाः।

पञ्चसंयोगिक एकः-औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिक-औदयिकपारिणामिकः। एकत्वे सन्निपातो न भवति, द्विकादि-संयोगाभावादिति॥३७॥

[३६] अथैतद्वाथापञ्चकमाह-

[मूल] कैवल्यदर्शनज्ञानं तथा क्षायिकदर्शनम्। क्षयान्तरायचारित्रखगाः सन्त्युत्तराणि च॥३८॥

[मूल] शमदर्शनचारित्रौ युगलोपशमो भवेत्। ज्ञानाम्बुनिध्यज्ञानानि त्रिदर्शन-गृहस्थकाः॥३९॥

[मूल] संयमी मिश्रसम्यक्त्वदानादिशरलब्धयः। मिश्रभावोत्तरा भेदा भवन्त्यष्टादश श्रुतौ॥४०॥

[मूल] कषायसंयमज्ञानलेश्यासिद्धचतुर्गतिः। वेदमिथ्यात्वोत्तराः स्युरेकविंशतिधोदयः॥४१॥

[मूल] जीवभव्याभव्यभेदैः परिणामस्त्रिधा भवेत्। इमान्युत्तरभेदानि^१ भावानां प्रविनिर्ममे॥४२॥

[नवमस्य जीवद्वारस्य दशमस्य अनुयोगद्वारस्य च उत्तरद्वाराणि]

[३७] अथ जीवानुयोगद्वारगाथामाह-

१. इमे चोत्तरभेदा हि यह पाठ अधिक संगत है।

[मूल] भवेज्जीवस्त्वेकविधः स्वनुयोगश्चतुर्विधः। द्रव्यचारित्रगणितसुधर्माः स्युर्जिनागमे॥४३॥

(व्याख्या) जीव एकविध एव भवति स्वद्रव्यत्वाश्रयेन। जिनागमे = सिद्धान्ते अनुयोगश्चरणकरण-द्रव्यगणितधर्मैश्चतुःप्रकारोऽस्तीत्यर्थः। जीवति स्म स्वप्राणान्धारयतीति जीवः। एवं धर्मादिद्रव्याणामनुयोगौ यत्र स द्रव्यानुयोगः समवायाङ्गजीवाभिगमप्रज्ञापनादयः। तथा चरणकरणानुयोगौ आचाराङ्ग-निशीथ-बृहत्कल्पादयः। गणितानुयोगः चन्द्रप्रज्ञप्तिरसूर्यप्रज्ञप्त्यादयः। धर्मकथानुयोगो ज्ञातार्थकथोपासकदशाङ्गान्तकृद्दशाङ्ग-विपाकादयः। वेदानुयोगान्विता विवाहप्रज्ञप्त्यादयः सन्तीति॥४३॥

[एकादशस्य क्षेत्रद्वारस्य उत्तरद्वाराणि]

[३८] अथ क्षेत्रद्वारमाह-

[मूल] देशगः सर्वगश्चैव क्षेत्रोभयविधः स्मृतः^१। शिवोन्मितानि द्वाराणि लेशेनेत्थमचीकथन्॥४४॥

(व्याख्या) देशेत्यादि स्पष्टम्। इति एकादशद्वारोत्तराणि॥४४॥

[द्रव्यविचारः]

[३९] अत्र प्रथमं द्रव्यविचारमाह-

[मूल] जीवाजीवस्वरूपश्च लोके राशिद्विकः स्मृतः।

धर्माधर्मा^२ अस्तिकायाः भवन्ति पुद्गलास्तथा॥४५॥

[मूल] सिद्धसंसारिभेदाभ्यां जीवस्तु द्विविधः स्मृतः। निजभावविभावाभ्यां भवेत्पर्यायभेदतः॥४६॥

(व्याख्या) लोके = भवे राशियुगेव भवति। जीवश्च अजीवश्च। तत्राजीवो धर्माधर्मा-म्बरपुद्गलास्तिकायैश्च-तुर्विधो भवतीति। जीवः सिद्धसंसारिभेदेन द्विप्रकारोऽस्ति। सिद्धो जिनादिभेदेनानेकविधोऽस्ति। संसारिका एकेन्द्रिया-दिजात्यपेक्षया विविधा भवन्ति। एते भेदाः स्वभावविभावाभ्यां पर्यायभेदतो भवेद् बोद्धव्याः। कालस्तु जीवपुद्गलानां परावर्तकरूपोऽस्तीत्यनेनास्तिकायाभाव एवास्ति, मुख्यपर्यायरूपत्वादिति। अजीवानां काया अजीवकायाः। शिला-पुत्रकस्य शरीरमित्यादावभेदेऽपि षष्ठी दृष्टा। तत्र कनकस्य अङ्गुलीयकम्-(मित्य)न्यत्वाशङ्काव्यावृत्त्यर्थं वा कर्मधारयसमासोऽभ्युपेयते। अजीवाश्च ते कायाश्चेत्यजीवकायाः। कायशब्द उपसमाधानवचनः। प्रदेशानामवयवानां च सामीप्येनान्योन्यानुवृत्त्या सम्यग् = मर्यादया धारणमवस्थानमुप-समाधानमिति। वा काया इवैते कायाः = शरीराणि यथा प्रदेशावयवत्वात् कायशब्दवाच्यान्येवमेतेऽपीति। अकृत-द्वन्द्वाश्चैते धर्मादयो निर्दिष्टाः।

[धर्माधर्मास्तिकायौ]

[४०] तत्र धर्मो वक्ष्यमाणगत्युपष्टम्भकार्यानुमेयः, स्थित्युपष्टम्भकार्यानुमेयोऽधर्मः। (शं) अत्रादृष्टौ धर्माधर्मौ शुभाशुभफलदायिनौ कस्मान्न गृह्येते ? (स) सत्यम्, उच्यते, द्रव्यप्रस्तावापन्नत्वाद् गुणत्वे सति तयोरप्रसङ्गः। अपि च जैनमते धर्माधर्मौ शुभाशुभफलप्रदौ मूर्तावेव पुद्गलात्मकत्वादतः पुद्गलग्रहणेनैव तयोर्ग्रहणमिति अत्र नास्ति तद्विषयं मनागिति।

१. यहां 'विवहज्ज्ञप्ति' की जगह विवाहप्रज्ञप्ति पाठ होना चाहिए, 'दयोऽस्तीति' की जगह 'दयः सन्तीति' पाठ होना चाहिये।

२. इस गाथा का पूर्वार्ध इस तरह ज्यादा उचित प्रतीत होगा देशगं सर्वगं चैव क्षेत्रं हि द्विविधं स्मृतम्।

३. यह पाठ अशुद्ध प्रतीत होता है।

[आकाशास्तिकायः]

[४१] अवगाहरूपकार्यानुमेयमाकाशम्। (शं) अतो लोकाकाशं कथम्? इति चेद्, (स) अनवगाह्यत्वादिति उच्यते। तद्धि व्याप्रियेत एव अवकाशदानेन यदि गतिस्थितिहेतू धर्माधर्मौ तत्र स्याताम्, तत्र तदभावाद् विद्यमानोऽप्यवगाहनगुणो नाभिव्यज्यते अलोकाकाशत्वादिति।

[पुद्गलास्तिकायः]

[४२] तथा पूरणाद्गलनाच्च पुद्गलाः, संहन्यमानत्वाद्विसंहतिमत्त्वाद्वा, पुरुषं वा गिलन्तीति वा, पुरुषैर्गिलन्तीति^१ पुद्गलाः। मिथ्यादर्शनादिहेतुवर्तिनं मानुजं बध्नन्ति वेष्टयन्तीति गिरणार्थः। इतरत्रादानार्थो गिरतिः, पुरुषेणादीयन्ते कषाययोगभाजा कर्मतयेति पुद्गलाः।

[४३] (शं) सत्यजीवत्वे कालः कस्मान्न निर्दिष्ट इति, (स) उच्यते, स त्वकीयमतेन द्रव्यमित्याख्यास्यते द्रव्यलक्षणप्रस्ताव एव। अमी पुनरस्तिकायव्याख्याने^२, न च कालोऽस्तिकाय एकसमयत्वादिति।

[अस्तिकायपदे अस्तपदकायपदयोः सार्थक्यविचारः]

[४४] धर्मादीनां (धर्मादयः)^३ कायग्रहणं च साक्षात्कृतं तदप्यजीवपदसम्बद्धं (भाष्यकारः) समानाधिकरण्यनिर्देशे सति धर्मादिभिः सह सङ्घटयति- प्रत्येकं धर्मास्तिकाया इति। इह अस्तिकायद्वारमाह = जानान^४(?)। ननु धर्मकाय इति भाव्यमेवमस्तिशब्दोऽन्तरालवर्ती कुतोऽतर्कितः पतितः ? इत्युच्यते ज्ञानशब्दयोर्निबद्ध-मुभयमर्थविदः प्रचक्षते स्वभावरूपमापत्तिरूपं च। तत्र प्रत्यस्तमितनिरवशेषविशेषण(णः) स्वभावरूपः सर्वदाप्य-विकार्यो येनांशेन ध्रौव्यव्यपदेशमश्रुतेऽसौ, यथा चैतन्यमात्मनोऽकृत्रिमममूर्तत्वं वा, मूर्तत्वं वा पुद्गलद्रव्यस्य, धर्मादीनाममूर्तत्वं सकललोकव्यापितागत्याद्युपग्रहादिलक्षणानि च ध्रुवाण्येतानि। आपदनम् = आपत्तिः = आविर्भावति-रोभावौ = वस्तुन उत्पादविनाशाविति यावत्। तत्र मृन्मूर्तिरूपादिस्वभावमजहद्वस्तु घटकपालशकला-कारमास्कन्द-दुत्पद्यत इति व्यपदिश्यते। यथा हि महतः सरसस्तरङ्गमालाः पटुमारुतवेगायासिताः प्रादुःष्यन्ति जलद्रव्यात्मिकाश्च ताः, एवं घटादयोऽपीति। तथा विनाशोऽपि घटाद्याकारप्रलयः कारणापेक्षः स्थूलतरङ्ग-सन्ततीनामिव स्तिमितवारित-यावस्थानमुज्झितसमीरणप्रबलवेगसम्पर्काणाम्। इत्येवमुत्पादप्रलयध्रौव्यलक्षणः प्रवचनेऽस्त्यर्थः (प्रासिधत्)। तत्र (एतत्) त्रितयप्रदिदर्शयिषया(आचार्येणा)स्ति-शब्दोऽव्ययसञ्ज्ञः सकलधर्मादि-द्रव्यध्रौव्यप्रतिपादनायाकारि। काय-शब्दस्तु तत्रोपात्त आपत्त्यर्थः। (शं) एवं तर्हि सूत्र एवोपादानमस्तिशब्दस्य न्याय्यं, विशिष्टार्थप्रतिपत्त्यर्थत्वात्, कायशब्दवत्, कायशब्दो वा तत्र नोपादेयस्तत एव हेतोरस्तिशब्दवदिति, (स) उच्यते, अन्यतरोपादाने ह्यत्रान्यतर-सम्प्रत्ययो भवतीत्यभिप्रायः सूरेः। संसर्गादीनि कारणानि शब्दस्य (अन्यस्य) सन्निधाने भवन्ति व्यवच्छेदे वा(च)।

संसर्गो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता। अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः॥

सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः। शब्दस्यार्थान्वयवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः॥

(वा.प.२.३१५-३१६)

१. यहां पर गिलन्ति की जगह गिल्यन्ते पाठ होना चाहिए।

२. यहां पर इस प्रकार पाठ होना चाहिए - स स्वकीयमतेन द्रव्यमित्याख्यास्यते द्रव्यलक्षणप्रस्ताव एव। अत्र पुनरस्तिकायव्याख्यानम्।

३. इस परिच्छेद में और अग्रिम परिच्छेदों में वृत्त कोष्ठ में दिये गये पाठ तत्त्वार्थसूत्र और भाष्य की सिद्धसेनीय टीका के हैं। व्याख्याकार का यह विवरण अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः (त.सू.५.१.) इस सूत्र और भाष्य की सिद्धसेनीय टीका का ही उद्धरण है।

४. इह अस्तिकायद्वारमाह जानान इस पंक्ति का अर्थ/संदर्भ स्पष्ट नहीं होता है।

एषामनन्तरोक्तानां मध्ये संसर्ग आद्रियते (गृह्यते)।

अत्र संसर्गमङ्गीकृत्य ध्रौव्याप्रतिपत्तयेऽस्तिशब्दप्रक्षेपः। उत्पादविनाशौ हि ध्रौव्याविनाभूतौ संसृष्टौ ध्रौव्येण। अन्यथा हि ध्रौव्यात्मकताभावेऽन्वयिशून्यत्वादसन्निहितभवितृकत्वादुत्पादविनाशौ निर्बीजौ न स्याताम्। नापि ध्रुवता आविर्भावतिरोभावरहिता। ततस्त्र्यात्मकं वस्तु जैनेन्द्राणां बुद्धिव्यवस्थापितप्रविभागं प्रज्ञापनोपायत्वान्नरसिंहादिवद्, अतः कायशब्देनापत्तिरभिधित्सिता अस्तिशब्देन ध्रौव्यमिति।

[४५] (शं) कथं पुनः कायग्रहणादापत्तिरुद्भवप्रलयात्मिका प्रतीयते? इति, (स) उच्यते, प्रचीयमानाकारता हि कायः = समुदायः। स च विभागे सति भवति। विभक्ताश्च धर्मद्रव्यप्रदेशाः, न यत्रैकः स्थितो धर्मप्रदेशः तत्रापरोऽपि तत्प्रदेशः प्रतिष्ठित इति तेषां विभक्तानामसौ^१ परस्पराविच्छेदलक्षणः समुदायः सोऽवश्यन्तया तथोत्पन्नः समुदायशब्दवाच्यत्वात्। नन्वेवमादिमत्त्वं धर्मादीनां प्रसज्यते तन्त्वादिसमुदायवद्, उच्यते, तेऽपि हि नादिमन्तः पुद्गलद्रव्यस्यानेकशक्तित्वात्सा च शक्तिः शक्तिमतो भेदाभेदाभ्यामग्रे^२ वक्ष्यते। यत्र चोत्पादस्तत्रावश्यं विनाशेन भवितव्यं तत्सहचारित्वात् च विनाशः पूर्वावस्थाप्रच्युतिलक्षणः समुदायादेवोन्नीयत इति।

[४६] अथवाधुना गतिपरिणतिभाजश्चैत्रस्य धर्मद्रव्यमुपग्रहं कुरुते तच्चोपग्रहकारितया प्रागजिगमिषति चैत्रे न व्यापारमगमदुत्तरकालं तु कोऽप्यतिशयः समुदपादि येन गतेरुपग्रहकृद्भवति कयापि विक्रियावस्थयेत्यतस्तेनाकारेणोत्पादः, समुपरतगतिव्यापारे च चैत्रे यो गत्युपग्रहव्यापारोऽभवत्तया^३ तत्पुनरपैत्यतो विनाश एव। अधर्माकाशयोरपि स्थित्यवगाहनामुखेनोत्पादविनाशौ वाच्यावतः कायग्रहणात्सुगमः आपत्तिशब्दार्थ इत्यतोऽस्तिश्चासौ कायश्चेत्यस्ति कायः = ध्रुवश्चासावुत्पादविनाशवांश्चेत्यर्थः। धर्मश्चासावस्ति कायश्च धर्मास्ति कायः। एवमधर्माकाशावपीति। पुद्गलास्तिकाये तूत्पादव्ययध्रुवताः प्रत्यक्षैवास्ति^४ प्रायः।

[४७] एवमेतौश्चतुरोऽप्यजीवान्^५ सूत्रेण परिगणय्याह - तान्लक्षणतः पुरस्ताद् वक्ष्यामः (त.सू.भा.५-१) तान्धर्मादीनेतावतः परस्तादुपरि लक्षणतो गतिस्थित्युपग्रहावगाहशरीराद्युपकाररूपादिः पूर्वोक्तम्^६, इदं तूद्देशमात्रमारचितममुना सूत्रेण, अवश्यन्तया च पदार्थभेदमभ्युपेयता विविक्तमेव लक्षणमासञ्जनीयम्, अन्यथा दुरुपपादः स्यादतस्तान्प्रत्येकं लक्षणभेदेनाग्रे प्रतिपादनमुक्तमेव^७।

[अस्तिकायपदे कायपदग्रहणस्य प्रयोजनम्]

[४८] अथ^८ कायग्रहणं किमर्थमित्यत आह— कायग्रहणं प्रदेशावयवबहुत्वार्थमद्वासमयप्रतिषेधार्थं चेति॥ (त.सू.भा.५.१) ननु च कायग्रहणस्य प्रयोजनं वर्णितमापत्तिः कायशब्दार्थ इति, सत्यमुक्तम्^९ धर्मादीनामजीवता गम्यत एव, तस्मात्तस्योपादाने प्रयोजनमेषां धर्मादीनां प्रदेशबहुत्वमिष्यते। प्रकृष्टो देशः प्रदेशो निर्विभागः खण्डम् अनपायि स्वस्थानादनादिकालपरिणामापादिततथास्थितिः। तेषामेवंविधप्रदेशानां बहुत्वम्, धर्माधर्मयोः असङ्ख्येय-प्रदेशता प्रत्येकम्, आकाशस्यानन्तप्रदेशता प्रभूतार्थः^{१०}। एवंविधासङ्ख्येयप्रदेशसमुदायो धर्मास्तिकायस्तथैव अधर्मास्तिकायः, आकाशमपि लोकपरिमाणमेतावत्प्रदेशसङ्ख्यम्। सकलाकाशं त्वनन्तप्रदेशमित्येवं समुदितिरूपत्वाद् गत्याद्युपग्रहविक्रियापत्तिद्वारेण स्फुटैवापत्तिरिति।

१. यह ग्रंथ भाग भी त.सू.भा.सि उद्धरण है, २. विभक्तप्रदेशानां योऽसौ। त.सू.भा., ३. त्रिसृज्यामेव। त.सू.भा.

४. चैत्रे तथा गत्युपग्रहव्यापारावस्थया। त.सू.भा., ५. प्रकाशा एव। त.सू.भा., ६. यह त.सू.भा.सि. का उद्धरण ही है।

७. रूपाद् वक्ष्यामः। त.सू.भा., ८. प्रतिपादयिष्यामः। त.सू.भा., ९. अभी त.सू.भा.सि उद्धरण वर्तमान है।

१०. भाष्याक्षरानपेक्षम्, अधुना तमेवार्थं भाष्याक्षरैर्दर्शयति। विनापि कायग्रहणेन। त.सू.भा.सि

११. बहुत्वार्थः। त.सू.भा.सि.

[४९] पुद्गलद्रव्यमङ्गीकृत्य अवयवबहुत्वमुक्तम्, अवयूयन्त इत्यवयवाः परमाणुद्रव्यणुकादयः। परमाणवो हि समुदायपरिणतिमनुभूय भेदमपि प्रतिपद्यन्ते, ततश्चैकका अपि भवन्ति, न त्वेवं धर्मादिप्रदेशा, अत एव च नावयवास्तेऽभिधीयन्ते। तस्माद् भेदेनोपादानं प्रदेशावयवयोः, बह्वयवं हि पुद्गलद्रव्यमवगन्तव्यम्, सङ्ख्येय-प्रदेशः स्कन्धोऽसङ्ख्येयप्रदेशोऽनन्तप्रदेशोऽनन्तानन्तप्रदेशश्च इति।

ननु चैकोऽपि परमाणुः पुद्गलद्रव्यमेव स कथं बह्वयवो भवेत्? किमत्र प्रतिपाद्यम्?, ननु प्रसिद्धमेवेदम् एकरसगन्धवर्णो द्विस्पर्शश्चाणुर्भवति। भावावयवैः सावयवो द्रव्यावयवैर्निरवयव इति। तदुक्तं सिद्धान्ते-

कङ्गिविहे णं भंते भावपरमाणू पन्नत्ते ? गोयमा ! चउव्विहे भावपरमाणू पन्नत्ते। तं जहा- वण्णमंते रसमंते गंधमंते फासमंते इति। (भ. सू. ६७०)

मनुबिह संसर्गे द्रव्यपरमाण्वपेक्षो वा तस्माद्गर्णाद्यवयवैर्बहुत्वं द्रव्याणोः। यच्च तत्तथा प्रयतते संयुज्यते वियुज्यते च ते^१ इत्यादि कारणं तत्परमाणुद्रव्यम्। अत्राप्यापत्तिः स्पष्टा।

[५०] तथा द्वितीयं कायग्रहणे प्रयोजनमद्धा = समयः कायो न भवति। अद्धा चासौ समयश्चाद्धासमयः। स चार्द्धतृतीयद्वीपान्तवर्ती सामयिकः^२ परमसूक्ष्मो निर्विभागस्तस्य न कायता, समुदायश्च कायशब्दवाच्य इति। पूर्वोक्तैव^३ द्रव्यप्रस्तावे द्रव्यतामेकीयमतानुसारिणीम्। द्रव्यं च प्रदेश-प्रचितमवयवप्रचितं वा स्यादाशङ्कमानो न्यषेधीत्काय-ग्रहणात्कायतामद्धासमयस्या।

(शं) एवं तर्हि कायप्रतिषेधादनुत्पादविनाशः स्यात्समयस्तदभावाच्च ध्रौव्यमप्यपेयात्ततश्च मण्डूकजटाभार-कृतकेशालङ्कारशृङ्गारान्वितवन्ध्यापुत्रखपुष्पमुण्डमालाद्याख्यानवत्समस्तमिदमनालम्बनं समयव्यावर्णनं स्यादिति, (स) उच्यते, नायं नियमो यत्कायशब्देनाक्षिप्यते तदेवोत्पादविनाशवद् नेतरन्ना। (शं) कथं तर्हि प्रतिपत्तव्यमेवम्? (स) ननु यत्र कायशब्द उपात्तस्तत्रायमर्थोऽस्य यदुतोत्पादविनाशौ स्वरससिद्धावेव च कायशब्देन प्रकाशयेते, न पुनरभूतावपि शब्दसामर्थ्यात्सन्निधानं कल्पयतः। यत्र तु कायग्रहणं नास्ति तत्र स्वरससिद्धावेवोत्पादविनाशौ तत्सहचरितत्वाच्च ध्रौव्यमपीत्येतत्समस्तमेव द्रव्यप्रस्तावे प्रोक्तमेव^४।

[धर्मास्तिकायादिद्रव्याणां विशिष्टक्रमसन्निवेशप्रयोजनम्]

[५१] नन्वादौ^५ षड्द्रव्यसूचकगाथायामादौ धर्मग्रहणस्य किं प्रयोजनम्? उच्यते, कारणसमुच्चयार्थः^६ प्रशस्ताभिधानाद् धर्मग्रहणमादौ लोकव्यवस्थाहेतुत्वाद्विपरीतत्वादेकद्रव्यत्वाच्च अधर्मग्रहणमनन्तरं तत्परिच्छेद्यमाकाशं लोकत्वात्तदनन्तरममूर्तसाधर्म्याच्च जीवग्रहणम्^७, तदवगाढत्वात्तदनन्तरं पुद्गला इति विशिष्टक्रमसन्निवेशप्रयोजनमेतदेवमवसेयमिति॥४५॥४६॥

[प्रथमं द्रव्यलक्षणद्वारम्]

[५२] अथ षड्द्रव्येषु एकादशद्वारावतरणाय प्रथमं सप्तश्लोकैर्द्रव्यलक्षणनिर्णयाय गाथाद्विकमाह-

[मूल] जीवादिवस्तुनो भावः स्वरूपं तत्त्वमेव हि। यत्सर्वथाविरोधेन व्याप्यव्यापकभावतः॥४७॥

[मूल] यं लक्ष्यते यथार्थेन वस्तु सद्वृत्तलक्षणम्। क्षेत्रकालभावकानामेकपिण्डस्वरूपकम्॥४८॥

(व्याख्या) हि = अस्माद्धेतोर्यत्सर्वथा विरोधेन व्याप्यव्यापकभावतो जीवादिवस्तुनो भावः स्वरूपक्षेत्र-कालभावानामेकपिण्डस्वरूपं यथार्थेन सद्वृत्तलक्षणं वस्तु लक्ष्यते तद् द्रव्यमित्यर्थः। (शं) ननु लक्षणस्य लक्षणं किम्? (स) परस्परव्यतिकरे(रेके) सति येनान्यत्वं लक्ष्यते तल्लक्षणमिति। पुनरात्मभूतानात्मभूताभ्यां लक्षणं द्विविधमस्ति। तत्र यद्वस्तु स्वरूपानुप्रविष्टं तदात्मभूतम्, शिखायामुष्णवत्। उष्णं हि पावकस्वरूपं स^१ जलादिभ्यो व्यावर्तयति। तद्विपरीतमनात्मभूतं यथा दण्डो मानुजस्य, दण्डिनमानयेत्युक्ते हि दण्डो मानवाननुप्रविष्ट एवान्यमानुजं व्यावर्तयतीति।

[नैयायिकोक्तलक्षणलक्षणे दोषप्रदर्शनम्]

[५३] अनेन ये केचिद्वदन्ति-असाधारणधर्मवचनं लक्षणमिति तदनुपपन्नम्, लक्ष्यधर्मवचनस्य लक्षणधर्म-वचनेन समानाधिकरण्याभावप्रसङ्गात्, दण्डादेरतद्धर्मस्यापि लक्षणत्वाच्च। पुनः व्याप्यभिधानलक्षणाभासस्यापि तथात्वात्। तद्यथा त्रयो लक्षणाभासभेदाः-अव्याप्तमित्यव्याप्तसम्भवश्चेति। तत्र लक्ष्यैकदेशप्रवृत्तमव्याप्तम्, यथा गोः शाबलेयत्वम्। लक्ष्यालक्ष्यप्रवृत्तमित्यव्याप्तम्, यथा गोः पशुत्वमिति। बाधितलक्ष्य-वृत्तिक(कोऽ)मसम्भवं(वः) यथा नरस्य विषाणत्वम्। अत्र लक्ष्यैकदेशवर्तिनः पुनरव्याप्तस्य असाधारणधर्मत्वभावोऽस्ति, न तु लक्ष्यभूतगौमात्र-व्यावर्तकत्वम्। ततः यथोक्तमेव लक्षणम्। तस्य कथनं लक्षणनिर्देश इति।

[स्वाभिमतलक्षणलक्षणम्]

[५४] तथा जीवादेर्मूलधर्मा वस्तुभावस्वरूपाः काञ्चनस्थगुरूपीतस्निग्धतादिस्वरूपवत्, एतत्कार्यं भूषणा-दीनामनेकभोग्यस्वरूपमिति। एवं धर्मादिषु गतिस्थित्यवगाहज्ञानदर्शनचारित्रादिरूपारूपीपरावर्तनादि। ज्ञानमभिन्न-भावावस्थिते वस्तु तत्तत्त्वम्। असम्भवादोषाभावत्वं व्याप्यत्वम्, व्याप्याधिकरणत्वं व्यापकम्। अतो व्याप्य-व्यापकभावेन वस्तूनां यथार्थविषयज्ञानं वस्तुलक्षणम्। तत्र तल्लक्षणं द्विविधं-बाह्यलिङ्गाकाररूपं वस्तुगतरूपम्। तच्च तत्र बाह्यलिङ्गाकारादिदर्शनात्मकं बोधं तत्प्रथमं गवादिवत्। वस्तुगतत्वावच्छिन्नं तद्गतस्वरूपज्ञानं वस्तुगतरूपं चेतनधर्मलक्षणजीववत्। तथा चेतनाभावोऽजीव इति॥ एवं सर्वभावानां लक्षणस्वरूपाणि भवन्तीति॥४७॥४८॥

[कार्यभेदेन द्रव्ये भेदाः]

[५५] अथ द्रव्ये कार्यभेदगाथामाह-

(सूत्रं) [मूल] कार्यभेदेन भावानां द्रव्ये भेदा भवन्ति च। तज्ज्ञागमानुसारेण ज्ञातव्या जिनशासने॥४९॥

(व्याख्या) द्रव्ये स्वस्वकार्यभेदेन भावानां वस्तूनां भेदा भवन्ति। ते तज्ज्ञागमानुसारेण = जिनप्रवचनानुसारेण जिनशासने ज्ञेया इत्यर्थः। तत्र द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदेन द्रव्यं चतुर्विधमस्ति। तत्र धर्माद(दि)यो द्रव्याणि स्वस्वमूललक्षणापेक्षया निजभावैकभेदेऽपि परन्तु निजनिजवस्तुगतपिण्डमाश्रित्य पृथक् तिष्ठन्तीति द्रव्यभेदः। यथा सामान्येन सर्वेऽपि जीवा जीवत्वभावेन सदृशा अपि प्रतिजीवं स्वस्वगुणपर्यायपिण्डरूपाः पृथग्भावाः तिष्ठन्ति, परस्परसंमिश्राभावात्। एवं पुद्गला अपि जडमूर्तादिभावेन तुल्या अपि सर्वेऽपि परमाणवः पृथग्भावाः सन्ति

अनाद्यनन्तकालादपि वृद्धिहीना(हान्य)भावात्। एवं पञ्चास्तिकाया बोद्धव्याः। एवं नभोद्रव्यमपि लोकाकाश-प्रदेशभावेनैकमपि परन्तु जीवादिद्रव्यानां प्रदेशाः पृथग्भावेन निजावगाहनायां सन्ति। क्षेत्रस्य द्रव्येभ्यः पृथग्भावाभावात् सर्वप्रदेशे गुणपर्याया अनन्ताः प्रदेशस्थाः पर्यायाः स्वप्रदेशं विमुच्य प्रदेशान्तरेषु न गच्छन्तीत्यर्थः।

[कालभेदेन द्रव्ये भेदः]

[५६] अथ कालभेदमाह- एकस्मिन्वस्तुद्रव्ये उत्पादव्ययस्वरूपेण पर्यायस्पन्दनः समयैकमानोऽस्ति। तथोत्पादव्ययैरगुरुलघुवृद्धिहानिभावेन परिणमनमेकसमयोऽस्ति^१। एवमनन्त अतीतसमयोऽभूत्। तद्वर्तनपरिणमन-भावेन परम्परारूपोऽस्ति। एवमागामिकोऽपि भविष्यति, भूतागामिकालस्य(योः) पुञ्जाभावात्। अतः पञ्चास्ति-कायपिण्डरूपपरिणमनं कालमानमिति। अतः समयादिभेदमानेनैव कालभेदोऽस्ति। ये पर्याया भिन्नभिन्नकार्यं कुर्वन्ति तदेव कार्यभेदभिन्नोऽस्ति भावभेद इत्याशयः। तत्र क्षेत्रकालभावभेदानां मिश्रीभूयैकपिण्ड-रूपाधारसमुदा-यावस्थितत्वं द्रव्यलक्षणम्। द्रवति गच्छति (तांस्तान्) यान्यान्पर्यायानिति द्रव्यम्॥४९॥

[द्रव्यस्य मुख्यलक्षणम्]

[५७] अथ पुनर्मुख्यद्रव्यलक्षणसार्द्धगाथामाह-

[मूल] व्ययोत्पादध्रुवयुतं यत्सत्तद् द्रव्यलक्षणम्। भवेत्समग्रद्रव्येषु योज्यं मेधानुसारतः॥५०॥

(व्याख्या) द्रव्यपर्याययुगलनयमाश्रित्य लक्षणम्। व्ययोत्पादध्रुवयुतं यत्सत्तद् द्रव्यलक्षणं समस्तद्रव्येषु भवेदेवं मेधा = बुद्धिः तदनुसारतो गुरुपरम्परातोऽवसेयम् इत्यर्थः। अथ(त्र) नूतनपर्यायसमुद्भवनरूपो यः स उत्पादः, पूर्वपर्यायविनशनरूपो यः स व्ययः, यो नित्यसत्त्वादिगुणयुक्तः स ध्रुवः। एते त्रयोऽपि भावाः^२ परिणमनभावेन यत्परिणमनं तद् द्रव्यम्। अतः कारणकार्ययोः समकालेन परिणमन्ति। कारणाभावेन कार्योत्पत्तेरभावात्। यो हेतुः कार्योत्पत्तिं न करोति स कारणमपि न स्यात्, ऊर्ध्वभूम्यां घनवृष्टिवत्। अतो य उपादानहेतुः स एव कार्योत्पत्तये शक्तोऽस्ति, मृत्तिकापुञ्जजन्यघटादिवत्। समयं प्रति नूतनकारणोत्पत्तौ सत्यां समये समये नूतनकार्योत्पत्तिरस्ति। अतः कारणकार्ययोरुत्पादव्ययभावेन गुणपिण्डरूपैकत्वद्रव्याधारैकत्वध्रुवस्थैर्यत्वैः तादृशपरिणमनरूपो(पमस्ति)-ऽस्ति। अतः उत्पादव्ययध्रुवयुक्तं प्रत्ययन्सत्^३ तल्लक्षणं द्रव्यमस्ति। एतल्लक्षणं द्रव्यपर्यायोभयनयमाश्रित्य प्रोक्तम्, द्रव्यास्तिकधर्ममपेक्ष्य ध्रुवत्वमुक्तम्, पर्यायास्तिकमादृत्योत्पादव्ययौ गृह्णन्ति। अतः एतल्लक्षणं द्रव्यं विद्वज्जना-ह्लादकमस्तीत्याशयः॥५०॥

[तत्त्वार्थगतद्रव्यलक्षणम्]

[५८] एतदेवाह-

[मूल] द्रव्यपर्याययुगलनयमाश्रित्य लक्षणम्। इति।

अथ तत्त्वार्थगतद्रव्यलक्षणोत्तरार्द्धशेषगाथामाह-

१. यहाँ पर एकसमयमस्ति यह पाठ अधिक संगत प्रतीत होता है।

२. तेषाम्। त.सू.भा.सि.

३. अभिप्रेत्य यत् सत्। त.सू.भा.सि.

गुणपर्यायवद् द्रव्यमेतत्पर्यायमादृतः॥५१॥

(व्याख्या) अथवा द्रव्ये गुणाः कारणप्रतिबद्धाः कार्ये प्रवर्तमाने भवन्ति। गुणस्य पर्याया कारणरूपाः सन्ति। अतः द्रव्ये गुणपर्याययोर्निजाश्रयेण परिणमनरूपोऽस्ति। अनेन गुणपर्यायवद् द्रव्यम् (त.सू.५.३७) इत्येतल्लक्षण-मागतम् अस्ति। गुणपर्यायान्वितद्रव्यैक्यगतविभागाभावात्। एतद् द्रव्यस्य मूललक्षणम्। पुनर्ये विविधभूतपरमाणु-निचयस्कन्धरूपं द्रव्यमपेक्ष्यन्ते, ते उपचाररूपेण मन्यन्ते। द्रव्यं निजपरिणमनभावं कालत्रये कदापि न विमुञ्चति, मूलजातित्वात्। द्रव्यगत-अगुरुलघुः षट्गुणवृद्धिहानिरूपस्वजातीयलक्षणचक्रैकभावः प्रचलती-त्याशयः। यत्र पृथ-ग्भावेन भ्रमणं करोति तत्पृथग्द्रव्यमवगन्तव्यमिति। अतो धर्माधर्माश्रूपाणि द्रव्याणि पृथगेकैकानि सन्ति। जीवस्त्व-सङ्ख्यातप्रदेशरूपैकद्रव्यमस्ति। एतादृशा जीवाः सर्वलोके अनन्ताः सन्ति। श्रेयोवासस्थसिद्धा अपि लोके घटन्त्येवा लोके जीवसङ्ख्यावृद्धिहान्यभावात्।

[५१] एवमेकाकाशप्रदेशे नैके परमाणवो विद्यन्ते। ते एकैव^१ एकमेव द्रव्यमस्ति। ते परमाणवः समग्र-जीव-प्रदेशेभ्योऽनन्तगुणा भवन्ति। द्विप्रदेशाद्यनन्तप्रदेशात्मकस्कन्धगतस्थेऽपि लोके प्रमित-परमाणूनां वृद्धिहान्-यभावा-दिति^२॥५१॥

[व्यवहारनयेन द्रव्यलक्षणम्]

[६०] अथ व्यवहारनयलक्षणार्थं गाथामाह-

[मूल] अर्थक्रियाकारि द्रव्यं स्वस्वधर्मसमादृतैः। इत्यादयो रसगुणाः परिणामादिभावतः॥५२॥

(व्याख्या) निजनिजधर्ममादृत्य यदर्थक्रियाप्रवृत्तिकरणं द्रव्यमिति। जीवस्य समग्रज्ञेयप्रबोधाद्य शुद्धक्रियाज्ञानादिगुणप्रवृत्तिर्ज्ञानविभागप्रवृत्तिरित्याशयः। एवं सर्वगुणानां यज्ज्ञानं कार्यविशेषधर्मज्ञानस्वरूपमिति। एवं दर्शन-गुणस्य समस्तकार्यसामान्यस्वभावबोधरूपमिति। एवं चारित्र्य^३ कार्यस्वरूपपरिणमनमिति। एवं धर्मास्तिकायस्य स्वगतिगुणपरिणमितजीवपुद्गलानां चलनधर्मसहायकरणरूपमित्यादि। एवमधर्मादिद्रव्याणामपि निजमत्यनुसारेण ज्ञेयम्। एवं सर्वद्रव्यगतगुणानामपि स्वकार्यानुजातीयप्रवृत्तिका अर्थक्रिया योजनीया। तत्र धर्मादयः षड्द्रव्याणि प्रोक्तान्येव ज्ञातव्यानि। एतत् षड्द्रव्यं विमुच्य अन्यानि पदार्थानि जिनशासने न सन्ति।

[द्रव्यप्रस्तावे नैयायिकाभिमतषोडशपदार्थखण्डनम्]

[६१] (व्याख्या) अत्र नैयायिकादयः षोडश पदार्था मन्यन्ते। ते चामी- प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्तावयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-छल-जाति-निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानानिःश्रेयसाधिगम इति (न्या.सू.१-१-१)। तत्र प्रमाणं पदार्थभिन्नभावाङ्गीक्रियमाणेन जीवद्रव्यस्य ज्ञानप्रमेयगुणोऽस्ति। गुणस्तु गुणिनि तिष्ठत्येवातो भिन्नभावस्तु न विभाव्यतो एवं प्रयोजन-सिद्धान्तादयो गुणा अपि जीवस्य प्रवृत्तिरूपा एव तिष्ठन्तीत्यर्थः। अतः प्रमाणस्य भिन्नवक्तव्यतादोषोऽस्ति।

१. यहां पर एकैकाः पाठ अधिक संगत प्रतीत होता है।

२. इस पंक्ति का संतोषप्रद अन्वय नहीं लगता।

३. गुणस्य। त.सू.भा.सि.

[वैशेषिकाभिमतसप्तपदार्थखण्डनम्]

[६२] (व्याख्या) तथा वैशेषिकाः सप्तपदार्थान् अवमन्यन्ते। तथाहि-

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम्। समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः॥ (का.२)
एतदप्यसत्यम्। गुणास्तु द्रव्यान्तर्गता एव तिष्ठन्ति। कर्मस्तु(तु) द्रव्यस्य कार्यरूपमस्ति। सामान्यविशेषौ तु द्रव्येषु परिणमनभावेन भवतः। समवायस्तु द्रव्ये कारणरूप एव प्रवर्तते। अभावस्त्वसद्भाव एवास्ति। अतस्तद्वचनमसत्यमिति। तथा वैशेषिका द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजःसमीराम्बरकालदिगात्ममनांसि नवैवेति मन्यन्ते। तत्र पृथिव्यप्तेजोवायवस्त्वात्मैव भवति, कर्मयोगाद्देहभेदाभिधानमस्ति। कालस्त्वम्बरे मिश्रित एव तिष्ठति। मनस्तु भवस्थजीवस्योपयोगप्रवर्तनरूपमस्तीति। अत एते पृथिव्यादयो भिन्नभावरूपा न सम्भवन्ति। इत्येते वैशेषिकमते दोषाः।

[अद्वैतवादखण्डनम्]

[६३] तथा वेदान्तिकास्त्वात्मा अद्वैतभावमाश्रित्य एकमेव द्रव्यं मन्यन्ते। तत्र पुद्गलस्कन्धद्रव्यरूपो देहः कथमेकभावोऽस्ति? तथात्मादेहाधाराकारोऽस्ति। अतोऽद्वैतभावो न घटते इति।

[बौद्धमतखण्डनम्]

[६४] तथा शौद्धोदनीया जीवकालाकाशपुद्गलाश्च क्षणविनश्वरभावेन चत्वारः पुनः पुनः नूतनपर्याया मन्यन्ते। तत्र जीवपुद्गलयोरेकक्षेत्रस्थित्यभावेन तत्प्रचलनादिभावाप्तौ अपेक्षाकारणरूपधर्माधर्मास्तिकायाववश्यम् एवाङ्गीकर्तव्यौ स्तः। अतस्ते मृषावादिनो भवन्ति।

[ईश्वरकर्तृत्वखण्डनम्]

[६५] तथा केचिदीश्वरकर्तृकसंसारस्थितिं परमेश्वरं मन्यन्ते, तदप्यसत्यं, परमेश्वरस्य रागद्वेषाद्यभावेन संसारकर्तृत्वाभावादिति। पुनः केचिदीश्वरेच्छा वदन्ति, तदपि मृषावागस्ति, पूर्णगुणान्वितेश्वरस्येच्छाभावात्। पुनः केचित्लीलां वदन्ति, तदपि चिन्तनीयमेव, ईश्वरस्य सदानन्दमयत्वात् चिद्ध्यानरूपत्वाच्चेति। अतो धर्माधर्मयोर्विना न किञ्चिद्भवत्येवेति।

[मीमांसकमतखण्डनम्]

[६६] तथा मीमांसकादयः- जीवपुद्गलसंयोगाद्धर्मादिचतुर्णामुत्पत्तिर्मन्यन्ते। पुनः लोकालोकप्रमितमाकाशं भिन्नद्रव्यं वदन्ति, एतदप्यसत्यमस्ति, षड्गुणास्तु पूर्वोक्ता एव परिणामादिभावादिति गाथार्थः॥५२॥

इति द्रव्यलक्षणद्वारम्॥

[६७] अथ गुणद्वारस्वरूपगाथामाह-

[मूल] द्रव्याद् द्रव्यपृथग्भावो यैस्ते प्रक्रियते गुणाः।

द्रव्येषु ये गुणाः सन्ति वच्यहं तान् जिनागमात्॥५३॥

(व्याख्या) यैर्द्रव्याद् द्रव्यस्य पृथग्भावः प्रक्रियते ते गुणाः। अतो ये गुणा द्रव्येषु भवन्ति तान् जिनागमाद्वच्चीत्यर्थः॥५३॥

[द्वितीयं गुणद्वारम्]

[६८] अथ गुणलक्षणगाथामाह-

[मूल] द्रव्यैकस्मिन्प्रदेशे च शक्याः स्वकार्यहेतवे। सन्त्यनन्ताविभागा ये पर्यायसञ्चया गुणाः॥५४॥

(व्याख्या) ये द्रव्यैकस्मिन्प्रदेशे स्वकार्यहेतवे = निजकार्यं विधातुं शक्यास्ते पर्यायसञ्चया गुणा अनन्ताविभागा भवन्तीत्यर्थः। तत्र सामर्थ्यवस्तुप्रवृत्तिभ्यां गुणो द्विविधोऽस्तीति। तत्रैकस्मिन्द्रव्ये प्रदेशं प्रति निजनिजकार्यकारणसामर्थ्यरूपा अनन्ता अविभागरूपाः छेदनभेदनाद्यभावेन ये पर्यायाः सन्ति तेषां समुदायो गुणा भवन्तीति। भिन्नभिन्नकार्यकरणसामर्थ्यरूपा गुणस्य पर्याया भिन्ना भवन्ति। एवं गुणा अप्यनन्ततां यान्ति। प्रतिगुणं प्रतिप्रदेशं पर्याया अविभागरूपा अनन्तास्तुल्यात्मप्रदेशप्रवर्तमानास्ते भवन्तीति। यथा अविभागपरिणम-नावलम्बनरूपः कार्यसामर्थ्यरूपो वीर्यगुणसामर्थ्यरूपोऽस्ति। एवं जीवं प्रति ज्ञानदर्शनादयो गुणा अनन्ताः सन्ति। तथा पञ्चास्तिकायेष्वप्यगुरुलघुपर्यायाः तरतमभेदेनानन्ताः विद्यन्त इत्याशयः। गुणानामासओ दव्वं (गुणानामाश्रयो द्रव्यम्) इति वचनात्। कार्यरूपा गुणपर्यायाः सन्ति। तदुक्तं भाष्ये-यावन्तो ज्ञेयास्तावन्त एव ज्ञानपर्याया इत्यादि। एवं वस्तुप्रवृत्त्यर्थेऽप्यनन्ताः भवन्तीति॥५४॥

[द्रव्येषु सामान्यगुणाः]

[६९] अथ द्रव्येषु सामान्यगुणसङ्ख्यार्थं गाथाद्विकमाह-

[मूल] धर्माधर्माभ्रद्रव्येषु मूर्तचेतनसक्रियम्। विहाय दिग्गुणाः सन्ति सामान्यानि बुधोदिताः॥५५॥

[मूल] जीवाक्रियामूर्तकत्वं मूर्तत्वचेतनाक्रियम्। विमुच्य पुद्गले जीवे सामान्याः प्रभवन्ति ते॥५६॥

(व्याख्या) धर्माधर्माकाशद्रव्यत्रिकेषु चेतनसक्रियमूर्तत्रिकं परित्यज्य बुधोदिताः पूर्वोक्तानि सामान्यानि दश गुणाः सन्ति। तथाहि-द्रव्यत्वास्तित्ववस्तुत्वप्रदेशत्वप्रमेयत्वसत्त्वागुरुलघुत्वाचेतनत्वामूर्तत्वाक्रियत्वरूपाणीति। जीवेत्यादि। सामान्यगुणाः क्रमात्पुद्गले चेतनामूर्ताक्रियं विमुच्य दश गुणाः सन्ति। तथा जीवे मूर्तत्वाक्रियाचेतनत्वं परिहृत्य दश सामान्यगुणा भवन्तीत्यर्थः॥५६॥

[द्रव्येषु विशेषगुणाः]

[७०] अथ द्रव्येषु गुणाधिकाराद्विशेषगुणा अपि गाथाचतुष्केन प्राह-

[मूल] अचैतन्यामूर्तगत्यक्रिया धर्मे द्वयोत्कटाः। गतिं मुक्त्वा स्थितिक्षेपादधर्मे सन्ति वारिधिः॥५७॥

[मूल] तथावगाहनक्षेपात्परावर्तनकस्य च। विशेषाब्धिगुणाः सन्ति क्रमादम्बरकालयोः॥५८॥

[मूल] वीर्यदृष्टिज्ञानसुखचैतन्यमूर्तकानि च। विशेषाः षड् गुणाः ज्ञेया जीवद्रव्ये भवन्ति च॥५९॥

[मूल] वर्णगन्धरसस्पर्शाचैतन्यरूपकास्तथा। गुणास्ते पुद्गले सन्ति गुणद्वारं प्ररूपितम्॥६०॥

(व्याख्या) धर्मे = धर्मास्तिकाये अचैतन्यामूर्तगत्युपष्टम्भाक्रिया गुणा विशेषाः चत्वारो भवन्ति। अधर्मे च

पूर्वोक्तगुणेषु गतिं परिहृत्य स्थितिक्षेपेणाचेतनाक्रियारूपस्थित्युपष्टम्भहेतुरूपाश्चत्वारो विशेषगुणा भवन्ति। तथा क्रमादम्बरकालयोः स्थितिं परिहृत्य अवगाहनपरावर्तनयोः क्षेपात् प्रत्येकं चत्वारो विशेषगुणाः सन्तीति। शेषं स्पष्टमेव। अत्र सामान्यविशेषयोः व्याख्यामग्रे वक्ष्यामः॥५७॥५८॥५९॥६०॥

[तृतीयं पर्यायद्वारम्, द्रव्यपर्यायः, द्रव्यव्यञ्जनपर्यायः]

[७१] अथ पर्यायद्वारगाथामाह-

[मूल] प्रदेशासङ्ख्यकैकत्वस्थितिर्द्रव्यं निगद्यते।

गुणोत्कटान्यद्रव्याणां प्रोच्यते द्रव्यव्यञ्जनः॥६१॥

(व्याख्या) असङ्ख्येयप्रदेशपिण्डैकस्वरूपो द्रव्यैकस्मिन्समावेशः स द्रव्यपर्यायः। धर्माधर्मजीवानां प्रत्येकम-सङ्ख्येयप्रदेशपिण्डवदिति। तथा पुद्गलाभ्रावनन्तप्रदेशात्मकाविति। गुणोत्कटेत्यादि। स्वकीयान्यद्रव्यगता विशेष-गुणानां द्रव्याणां प्रवेशेन द्रव्यव्यञ्जनपर्यायाः स्वद्रव्यगता एवावस्थितत्वात् प्रोच्यन्ते। यथा धर्मादिषु गतिस्थित्य-वगाहनचैतन्यपूरणगलनपरावर्तनक्रमाद् गुणस्वरूपाणि निजगतभिन्नभावस्थितिवत्॥६१॥

[गुणपर्यायः, गुणव्यञ्जनपर्यायः]

[७२] अथ गुणगुणव्यञ्जनस्वरूपगाथामाह-

[मूल] गुणाविभागानन्ताः पर्यायव्यूहका गुणाः। ज्ञानादयः कार्यरूपाश्चतुर्थो गुणव्यञ्जनः॥६२॥

(व्याख्या) गुणेत्यादि। गुणानां पिण्डत्वरूपाः पर्याया गुणादविभागभावेनानन्ता भवन्ति। धर्मादिद्रव्येषु पर्यायसमुच्चयो गुणा इति। ज्ञानादयः कार्यरूपा इत्यादि। तथा ज्ञानभेदा मतिज्ञानादयः, दर्शनस्य चक्षुर्दर्शनादयः, पर्यायाः क्षमामार्दवादयः चारित्रस्यावर्णागन्धारसास्पर्शादयः पर्याया इत्यादि जीवस्येति। तथा पुद्गलस्याचेतन-वर्णागन्धारसादय इति। तथा धर्मादीनामरूपावर्णादय इत्यादयो गुणव्यञ्जनपर्यायाः॥६२॥

[द्रव्येषु स्वभावविभावपर्यायाः]

[७३] अथ द्रव्येषु स्वभावविभावपर्यायगाथामाह-

[मूल] द्रव्येषु ये स्वपर्यायाः प्रोच्यन्ते ते स्वभावजाः।

ये द्रव्येष्वन्यपर्यायास्ते विभावा निगद्यते^१(न्ते)॥६३॥

(व्याख्या) द्रव्येष्वित्यादि। द्रव्येषु स्वपर्याया अगुरुलघवस्ते षट्स्थानवृद्धिहानिभ्यां द्वादशविधाः सन्ति। ते पूर्वोक्ता एव ज्ञातव्याः। वस्तुमूलधर्मस्वभावादनुभवगम्याः सन्ति। एते पञ्चापि पर्यायाः सर्वद्रव्येषु भवन्ति तथा विभाविपर्यायास्तु जीवपुद्गलयोरेव भवन्ति। जीवस्य नरनारकादिगतयश्चतुरशीतिलक्षयोनिरूपो वा भवति। पुद्गलस्य तु द्रव्यणुकत्र्यणुकाद्यनन्ताणुकस्कन्धेषु परस्परसम्मिलनरूपोऽस्ति। पुद्गले शाश्वते शैलादिष्वनादिनित्यरूपेण पर्यायास्तिष्ठन्ति। जीवे सिद्धावस्थायां सिद्धावगाहनादयः सादिनित्यभावेन पर्यायाः सन्ति। सादिसान्तपर्याया

१. यहाँ पर गुणोत्कटान्ये की जगह गुणोत्कटान्य पाठ संगत प्रतीत होता है। न च.सा.पृ-१८०।

२. निगद्यन्ते पाठ व्याकरण की दृष्टि से शुद्ध है।

भवशरीराध्यवसायादयः। भव्यत्वादयोऽनादि सान्तपर्यायाः॥ इति पर्यायद्वारम्॥६३॥

[७४] अथैतदर्थगर्भितस्य स्पष्टार्थायाष्टगाथा आह-

[मूल] प्रदेशासङ्ख्यपिण्डत्वस्थितिद्रव्येषु द्रव्यकः।

गत्यादयो विशेषाश्च धर्मोऽस्ति^१ द्रव्यव्यञ्जनः॥६४॥

[मूल] तथा स्थित्यादयोऽधर्मेऽवगाहप्रमुखा अम्बरो। चैतन्यत्वादयो जीवे पुद्गले वर्णकादयः॥६५॥

[मूल] परावृत्त्यादयः काले गदितो द्रव्यव्यञ्जनः। गुणाविभागानन्तानि द्रव्येषु तृतीयो भवेत्॥६६॥

[मूल] धर्माधर्माभ्रकालेष्वरूपावर्णादयो गुणाः।

जीवे ज्ञानादिकानां च ज्ञानं स्याद् गुणव्यञ्जनः॥६७॥

[मूल] पुद्गले रूपमादृत्य वर्णगन्धरसादयः। गुणव्यञ्जनपर्यायाः द्रव्येषु गदिता मया॥६८॥

[मूल] स्वपर्याया (अ)गुरुलघुविकारास्ते स्वभावजाः।

षड्गुणाः वृद्धिहानिभ्यां सर्वद्रव्येषु विद्यन्ते^२॥६९॥

[मूल] जीवे विभावपर्यायाश्चत्वारो गतयः स्मृताः।

द्रव्यणुकादयः पुद्गले स्कन्धा भवन्त्यनन्तकाः॥७०॥

[मूल] अनादिनित्यपर्यायैः भूधराः सन्ति भूतले। एवं द्रव्येषु पर्यायद्वारं निगदितं मया॥७१॥

(व्याख्या) एते गतार्थत्वात्स्पष्टाः सन्ति॥६४॥६५॥६६॥६७॥६८॥६९॥७०॥७१॥ इति पर्यायद्वारम्॥

[चतुर्थं स्वभावद्वारम्]

[७५] अथ धर्मादिषु स्वभावद्वारनिरूपणाय गाथामाह-

[मूल] शुद्धाशुद्धमूर्तजीवविभावेषु स्वभावकान्।

विमुच्य धर्मादित्रिषु दिग्गजाः स्युः स्वभावजाः(काः)॥७२॥

(व्याख्या) शुद्धादिविभावान्तानि पञ्च स्वभावानि विमुच्य = परित्यज्य धर्मादिषु त्रिष्वष्टादश स्वभावा भवन्तीति। एतद्विचारमग्रे गदिष्यामीति॥७२॥

[कालजीवयोः स्वभावाः]

[७६] अथ कालजीवयोः स्वभावप्ररूपणाय गाथामाह-

[मूल] बहुप्रदेशमुक्तेन काले दिग्भूधराधिकाः। जीवपुद्गलयोरेकविंशतिः स्युः स्वभावकाः॥७३॥

(व्याख्या) पूर्वोक्ताष्टादशस्वभावगतानेकप्रदेशमुक्तेन काले दिग्भूधराधिका = सप्तदशस्वभावाः स्युः। तथा जीवपुद्गलयोरेकविंशतिः स्वभावा भवन्ति। जीवस्याचेतनमूर्तिरूपं विमुच्यैकविंशतिः, पुद्गले च चेतनामूर्तिकं परिहृत्यैकविंशतिरित्यर्थः॥७३॥

१. धर्मेऽस्ति द्रव्यव्यञ्जनः अथवा धर्मे स्युः द्रव्यव्यञ्जनाः पाठ व्याकरण की दृष्टि से शुद्ध है।

२. सन्ति ते पाठ व्याकरण की दृष्टि से शुद्ध है।

[द्रव्याणां गुणपर्यायवत्त्वख्यापनम्]

[७७] (व्याख्या) ननु धर्मादीनां द्रव्यगुणपर्यायत्वेनानुपदेशे सति सन्देहः स्यादतः संशयव्यावृत्त्यर्थमिदमुच्यते- **द्रव्याणि जीवाश्च** (त.सू.५.२)। तत्र उपरिष्टाद्वक्ष्यन्ते तत्त्वार्थे **गुणपर्यायवद् द्रव्यम्** (त.सू.५.३७) लक्षणमिति द्रव्याणीति सामान्यसञ्ज्ञा, धर्मादिका च विशेषसञ्ज्ञा। अतः सामान्यविशेषसञ्ज्ञाभाज्जि धर्मादीनि द्रव्यसञ्ज्ञा च द्रव्यत्वनिमित्ता द्रव्यास्तिकनयाभिप्रायेण जातिश्च शब्दार्थः। तच्च द्रव्यत्वं परमार्थविचारणायां व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तपक्षावलम्बि नैकान्तेनान्यद्धर्मादिभ्यो नान्यदिति पुरो वक्ष्यत^१ इत्याह-

[७८] [मूल] नित्यावस्थितान्यरूपाणि तत्त्वार्थे प्रवदन्ति च।

लोके समग्रद्रव्येषु गुणपर्यायकेषु च॥७४॥

[मूल] तद्भावाव्ययभावेन नित्यमिति प्रवक्ष्यते। पञ्चत्वभूतार्थत्वाभ्यां द्वितीयोऽव्यभिचारतः॥७५॥

[मूल] स्पर्शादिमूर्त्यभावेन अरूपीति निगद्यते। सामान्यान्यविशेषानि सूत्रोक्तानि भवन्ति ते॥७६॥

(व्याख्या) लोके चतुर्दशरज्ज्वात्मके सकलद्रव्यगुणपर्यायेषु नित्यावस्थितारूपाणि त्रीणि प्रवदन्ति = कथयन्तीत्यर्थः। एतानि धर्मादीनि मयूरण्डकवत्सम्मूर्च्छितसर्वभेदबीजानि देशकालक्रमव्यङ्ग्यभेदसमरसावस्थैकरूपाणि द्रव्याणि, गुणपर्यायकलापपरिणामयोनित्वात्। भेदप्रत्यवमर्शेनाभिन्नान्यपि भिन्नानीव भासन्ते। द्रव्यं च **भव्ये** इति वचनात् (अ.सू.५.३.१०४) भावे कर्तरि च निपात्यते। इह तु भावे द्रव्यं भव्यं भवनमिति द्रव्यस्वभावव्याख्याने वक्ष्यामः।

[तत्त्वार्थगत-'द्रव्याणि जीवाश्च' इति सूत्रविमर्शः]

[७९] अन्ये तत्र द्वयमेतदधीयन्तो द्रव्याणि जीवाश्च, तत्त्वयुक्तम्, अस्तिकायता द्रव्यता च प्रतिपिपादयिषिता जीवानाम्, सा चैकयोगेऽपि सति प्राणिनामव्याहृतैव 'च' शब्दोपादानसामर्थ्यादतः क एष निर्विशेषो उपयोगद्वयादरः? पूर्वोक्ता धर्मादयश्चतुःसङ्ख्यावच्छिन्नाः प्राणिनश्चास्तिकाया द्रव्याणि च। चशब्दादुभयमभिसम्बध्यते प्राणिषु, द्रव्यता चैषां स्वपरनिमित्तद्वयोपलक्षिता। तत्र स्वनिमित्तं स्वधर्मव्याप्तिः यथासाववष्टब्धः तथा गृह्यतेऽस्वधर्मव्याप्त्यैव द्रव्यम्, प्रतिषिध्यते प्रत्याय्यते च यथाभूतं वा ज्ञायते। स्वधर्मप्राप्तिश्च व्याप्तिलक्षणा तादात्म्येन व्यवस्थानम्। ततश्च स्वभावावस्थानमेव द्रव्यलक्षणं परनिमित्तं चक्षुर्ग्राह्यं रूपमित्यादि योज्यम्। द्रव्यमेव हि तत्तथा व्यपदिश्यते रूपादितया गत्याद्युपग्रहकृत्या च। विशेषणापेक्षं पितृपुत्रभ्रातृभागिनेयमातुलादिसम्बन्धिदेवदत्तवदिति। परनिजनिमित्तोपलक्षणदर्शनाभिप्रायेण वाह^२। अतः स्वपरनिमित्तोपलक्षितानि धर्मादीनि द्रव्यास्तिकाभिप्रायवशात् प्रतिपत्तव्यानीति।

[तत्त्वार्थगत-'नित्यावस्थितान्यरूपाणि' इति सूत्रविमर्शः]

[८०] अथ^३ द्वितीयमवस्थितभेदमाह- **पञ्चत्वमित्यादि**। अथैतानि पञ्चत्वसङ्ख्यावच्छिन्नानि धर्मादीनि द्रव्याणि किमु कदाचित्स्वभावात्प्रच्यवन्ते? पञ्चत्वसङ्ख्यां वा व्यभिचरन्ति? मूर्तान्यमूर्तानि वा? इति प्रश्नत्रयगतसंशयनिवारणाय प्रोच्यते- **तद्भावेत्यादि**। (नित्यावस्थितान्यरूपाणि त.सू.५.३) यथासङ्ख्यमनेन सूत्रेण प्रश्नत्रितयं प्रत्युच्यते। नित्यग्रहणाद्धर्मादीनां स्वभावादप्रच्युतिराख्यायते। अवस्थितग्रहणादन्यूनानधि-कत्वमावि-

१. देखिए- त.सू.भा.सि.पृ.३१९।

२. उक्तं हि इत्यादि। त.सू.भा.सि.

३. त.सू.भा.सि टीका का उद्धरण है। वृत्ताकार कोष्ठकगत पाठ सिद्धसेनीय टीका का है।

र्भाव्यते^१। पृथिव्यप्तेजोवाय्वादिव्यादयो^२ मूर्तक्रियान्वितत्वादात्मपरिणमिता वा वसुधादयः पुद्गला जीवा एव मनुजादिवत्। कालश्चैकीयमतेन द्रव्यमिति प्रवक्ष्यते। बुधाः पञ्चैव वदन्ति। दिक् च अम्बरद्रव्यान्तर्गतत्वान्न द्रव्यान्तरमिति। नभःप्रदेशा एव भवन्ति विशिष्टरचनाभाजो दिग्व्यपदेशमन्वरुन्धन्ति। न च व्योमान्तरेण तत्स्वरूपोपलब्धिरूपा दिगस्तीति। अरूपिग्रहणाद्धर्माधर्माकाशजीवानाममूर्तत्वमाविष्करोति रूपरसवर्णगन्धपरिणम-
नबहिर्वर्तित्वात्^३।

[तत्त्वार्थगत-'नित्यावस्थितान्यरूपाणि' इति सूत्रस्य व्याख्याभेदाः]

[८१] अन्ये द्विधा भिन्दन्ति (सूत्रम्)-नित्यावस्थितानीति। पञ्चापि धर्मादीनि नित्यावस्थितानि भवन्ति ततोऽरूपाणि। एतान्येव धर्मादीन्यविद्यमानरूपरसादीनि द्रष्टव्यानि। चत्वारि इति पृथग्योगकरणात्किल पञ्चानाम-
प्यवस्थितत्वमरूपत्वं चतुर्णामिति, एतच्च शक्यमेकयोगेऽपि हि। अरूपिग्रहणात्सम्भवतो धर्मादय एव सम्भत्स्यन्ते, न पुद्गलाः। अथवारूपिग्रहणात्पञ्चानामपि प्रसङ्गे अपवदिष्यते- **रूपिणः पुद्गलाः** (त.सू.५.४) इति। न च पृथग्योगेऽप्येषोऽर्थः शक्यो लब्धुमतो वृथा वाञ्छेति।

[८२] अन्ये एवं वर्णयन्ति- एकयोग एव नित्यावस्थितान्यरूपाणि, अत्राद्ययोः समस्तपदयोः पाठः कृतः। अरूपग्रहणं तु न समस्तमाभ्यां सहातो विभक्तिद्वयश्रवणमेतस्मादुन्नीयते नित्यावस्थितग्रहणं समस्तद्रव्य-
विशेषणमरूपिग्रहणमेककं पुद्गलद्रव्यव्युदासेन धर्मादिचतुष्टयविशेषणम्।

[८३] अत्रान्ये व्याचक्षते-यत्किञ्चिदेतद्, **अनित्यावस्थितानि रूपाणि** इत्येवमपि पाठे लभ्यत एवाभिलषितोऽर्थः, उत्तरसूत्रोपादानात् तस्मात्समस्यैव त्रीण्यपि पदानि सूत्रमध्येयम्। अस्मिन्पक्षे तत्त्वार्थे विरचित-
विन्यासभङ्गापत्तिर्न तु प्रक्रिया दुःष्यति।

[८४] अन्ये नित्यग्रहणमवस्थितविशेषणं कल्पयन्ति। नित्यमवस्थितानि नित्यावस्थितानि **'सह सुपा'** इति (अ.सू.२.१.४) समासो नित्यप्रजल्पितवद्। अस्मिन्विकल्पे तत्त्वार्थभाष्यमगमितं स्याद्भाष्यकारेण त्वेतानि त्रीण्यपि स्वतन्त्राण्येव व्याख्यातानि^४। तत्कथं नित्यग्रहणमवस्थितविशेषणं स्याद्? इति^५।

[८५] अपरे त्वाहुः- भाष्ये आचार्येण सूत्रमेवमधीतं-नित्यावस्थितान्यरूपाणीति। अत्र च बहुव्रीहिणो-
क्तत्वात् मत्वर्थीयानुपपत्तिरिति, अत्रोच्यते, क्वचिद्बहुव्रीहिं बाधित्वा तत्पुरुषवृत्तौ मत्वर्थीयो भवति, तद्यथा-
इङ्धार्योः शत्रुकच्छिणि (अ.सू.३.२.१०३) तथा अनरवन्ति चक्राणि, सर्वधनादित्वाद्वा। अपरे ब्रुवते- भवतु मत्वर्थीयो योऽत्रार्हः, स च मतुरेव रसादिपाठान्न त्विनिरिति उक्तम्, तत्रान्यतरस्याग्रहणं समुच्चयार्थमित्यतो न दोषः।

[द्रव्येषु द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकयोः प्रधानगुणभावविवक्षा]

[८६] एतानीत्यनन्तराधिकृतानि^६ पञ्चापि धर्मादीनि द्रव्याणीति द्रव्यास्तिकनयाभिप्रायेण, न तु पर्यायनयसमाश्रयणात्। द्रव्यास्तिको हि ध्रौव्यमेवेच्छति नोत्पादविनाशावतस्तदभिप्रायेणैषां शास्ति नित्यतामन्यथा

१. अनादिनिधनेयताभ्यां न स्वतत्त्वं व्यभिचरन्ति। ननु च पृथिव्यादीनि नव द्रव्याणि तत् कथं पञ्चत्वसङ्ख्यां न व्यभिचरन्ति इति? उच्यते-।

त.सू.भा.सि.

२. पृथिव्यप्तेजोवायुमनासि तावत् पुद्गलद्रव्यमेव मूर्तक्रियावत्त्वात्। त.सू.भा.सि.

३. यहाँ पर कुछ शब्द पतित हो गये हैं ऐसा लगता है। मूर्तान्युच्यन्ते। त.सू.भा.सि.

४. तथा च तत्त्वार्थभाष्यम्- एतानि द्रव्याणि नित्याणि भवन्ति।.... अवस्थितानि च.... अरूपाणि च।(त.सू.भा.५.३)

५. भाष्ये सति इति। त.सू.भा.सि.

६. सिद्धसेनीय टीका का उद्धरण अभी चालू है।

द्रव्यास्तिकनयनिरपेक्षनिरूपणायामेकान्तवादः स्यात्स च बहुदोषव्रातत्वात् सामीक्षिका^१भिप्रायवदसमञ्जसः स्यात्। ननु चैवमेकनयनिरूपणा न जैनैन्द्रदर्शनप्रतिपूरणायालम्, सत्यमेतत्, किञ्च द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकयोः प्रधानगुण-भावविवक्षावशाद्वस्तुस्वतत्त्वमुपनीयते जिनाधिपैरन्यथा हीत्थं वस्तुप्रज्ञापना दुःकरा स्यादतः प्रज्ञापनेयम-भिन्नांशस्य वस्तुनो नरसिंहस्येव नरकेसरिशब्दभेदेन। तत्र हि द्रव्यास्तिकस्य प्राधान्यमाश्रित्येतरस्य च गौणभावं नित्यता प्रज्ञाप्यते। यथा चैतानि न युगलोपसङ्गृहीतानि तथा^२ नयाधिकारे प्रवक्ष्यामि।

[नित्यत्वनिर्वचनम्]

[८७] तामेव च ध्रौव्यांशद्रव्यास्तिकनयप्रज्ञापनामादर्शयितुमाह-**नित्यानि भवन्ति** (त.सू.भा.५.३) नित्यानि {नेर्धवैत्यब् (सि.६.३.१७)} = ध्रुवाणि नोत्पादविनाशवन्तीति यावद्। **भवन्ति** इति अनेन (त.सू.भा.५.३) समग्रकालाविकारिणी सत्ताख्यायते धर्मादीनाम्। तच्च नित्यलक्षणमुद्धृत्यति- **तद्भावाव्ययं नित्यम्** इति (त.सू. ५.३०) यतो भावान्न व्येति न व्येष्यति तन्नित्यमिति भवतीति भावः। योसौ भवति स कर्ता द्रव्यं स च तस्मात्स्वरूपान्न विगमेन युज्यते योक्ष्यते वातो नित्यं प्रोच्यते। न कदाचित्सद्रूपतां परित्यक्ष्यतीत्यर्थः।

[अवस्थितशब्दार्थः]

[८८] अथावस्थितशब्दार्थं निरूपयति- नित्यावस्थितयोरभेदभ्रान्तिमपनयन्मा भूत् सङ्करोनयोः, अन्यन्नित्यलक्षणमन्यच्चावस्थितलक्षणमिति। **अवस्थितानि च। न हि कदाचित्पञ्चत्वं भूतार्थत्वं च व्यभिचरन्ति।** (त.सू.भा.५.३) नित्यत्वानुज्ञापेक्षया 'च'शब्दोपादानमवस्थितानि भवन्ति धर्मादीनि द्रव्याणि। तच्चावस्थानमेषां वाक्यान्तरेण निरूप्यते- **न कदाचित्पञ्चत्वं व्यभिचरन्ति।** तद्भावाव्ययतायामियत्तैतेषां निश्चीयतेऽवस्थितशब्दोपादानात्पञ्चैव भवन्त्येतानि, न च न्यूनान्यधिकानि चेति सङ्ख्यानियमोऽभिप्रेतः। सर्वदा पञ्चास्तिकायात्मकत्वाज्जगतः कालस्य चैतत्पर्यायत्वादिति। नापि भूतार्थत्वं व्यभिचरन्त्येतान्यतोऽवस्थितानि इत्युच्यन्ते। अन्योन्यावेवं^३ साधितायां सत्यामपि धर्मादीनि न स्वतत्त्वं भूतार्थत्वं वैशेषिकलक्षणमतिवर्तन्ते। तच्च धर्माधर्मयोः गतिस्थित्युपग्रहकारिते, नभसोऽवगाहदानव्यापारः, स्वपरप्रकाशचैतन्यपरिणामो जीवस्य, अचैतन्य-शरीरवाङ्मनःप्राणापानसुखदुःखजीवितमरणोपग्रहमूर्तत्वादि^४गुणान्वितः पुद्गलः।

[अन्यः अवस्थितशब्दार्थः]

[८९] अथवा असङ्ख्येयादिप्रदेशानादिपरिणामस्वभावता वा भूतार्थता मूर्तता चेति, तां न जातुचिदना-दिकालप्रसिद्धिवशोपनीतां मर्यादामतिक्रामन्ति। निजलक्षणव्यतिकरो हि निर्भेदताहेतुः पदार्थानामतः स्वगुणमपहाय नान्यदीयगुणसम्परिग्रहमेतान्यातिष्ठन्ते। तस्मादवस्थितानीति **अरूपाणि च, नैषां रूपमस्तीति।** (त.सू.भा.५.३) न समुदायविशेषणमेतदरूपाणीत्यसम्भवाद् धर्माधर्माभ्रजीवेषु चतुर्ष्वेव सम्भवत्यमूर्तत्वम्, न पुनः पुद्गलेष्वत एव प्रसक्तौ सत्यामुत्तरसूत्रेण निषेधः करिष्यते। चक्षुर्ग्रहणलक्षणं रूपं तदविद्यमानं येषां तान्यरूपाणीत्यरूपित्वाच्चक्षुषा नैतानि

१. यहाँ पर सामीक्षिक की जगह असामीक्षिक पाठ होगा ?

२. प्रथमसूत्रेऽभिहितमभिधायत्ये च त्रिसूत्र्याम्। त.सू.भा.सि.

३. अन्योन्यानुबन्धितायाम्। त.सू.भा.सि.

४. मूर्तत्वादि पुद्गलानाम्। त.सू.भा.सि.

गृह्यन्ते। न तु चक्षुषैषामगृह्यमाणत्वमरूपत्वे कारणमुच्यते, परमाण्वादिभिरनेकान्तता तस्मादरूपे ग्रहणं द्रव्य-
स्वतत्त्वनिर्ज्ञापनार्थं मूर्तिमत्त्वनिवृत्तिप्रकाशनाय, प्रात्ययिकोत्पादवत्त्वं तु भाज्यमङ्गुल्याकाशादिवत्, स्वतस्तु नैषां
रूपमस्तीति।

[तत्त्वार्थसूत्रगत रूपशब्दार्थः]

[१०] किं पुना रूपं नामेत्यत आह-**रूपं मूर्तिः** (त.सू.भा.३.५) मूर्तिर्हि रूपादिशब्दाभिधेया। सा च
रूपादिसंस्थानपरिणामा, नासर्वगतद्रव्यपरिमाणलक्षणा व्यभिचारदर्शनात्, सर्वतः^१ परिमितत्वे लोकस्यात्मनोऽपि
मूर्तिमत्त्वप्रसङ्गः, परिमितत्वं चावश्यमभ्युपेयं विशिष्टसंस्थानत्वादिभिलोकस्य, अतो रूपमेवाव्यभिचारित्वात् मूर्ति-
रुच्यते।

[११] अन्येऽभिदधति- रूपशब्दो नीलादिवर्णाभिधायी समस्ति। अस्ति च दीर्घादिसंस्थानप्रतिपादनपरः तद्यः
संस्थानप्रतिपत्तिमाविष्करोति रूपशब्दस्तमुरीकृत्यावोचदाचार्यो **रूपं मूर्तिरिति**। एवंविधमूर्त्याश्रिताश्च स्पर्शादयः
किल सर्वदा न कदाचिदसंस्थाना भवितुमर्हन्त्यन्यथा वान्ध्येयव्योमकुसुममण्डूकशिखण्डकल्पाः स्युरित्यत्र पक्षे
धर्माधर्मसिद्धसंस्थानैरनेकान्तस्तस्माद् रूपमेव मूर्तिरस्तु। (शं) एवं तर्हि गुणमात्रं^२ मूर्तिशब्दस्य विषयः प्रसक्तो, न च
रूपमेव मूर्तिरिति, (स) उच्यते, द्रव्यास्तिकनयावष्टम्भात्सकलमिदं निरूप्यते, तत् किमाश्चेव विस्मृतं भवतो। न खलु
रूपादयस्तस्य केचिन्मूर्ता विविक्ताः सन्ति। सैव हि मूर्तिर्द्रव्यस्वभावाच्चक्षुर्ग्रहणमासाद्य रूपमिति व्यपदिश्यते। अत
एव पुनराह- सहचाराव्यभिचारप्रदिदर्शयिषया-**मूर्त्याश्रयाश्च स्पर्शादय इति**। (त.सू.भा.५.३) न खलु मूर्तिं स्पर्शादयो
व्यभिचरन्ति, सहचारित्वात्। यत्र रूपपरिणामः तत्रावश्यंतया स्पर्शरसगन्धेभ्योऽपि भाव्यमतः सहचरमेतच्चतुष्टयमतः
परमाणावपि विद्यते। न च परमाणवश्चतुर्गुणादिभेदभाजः सन्ति, सर्वेषामेकरूपत्वाद्। इयांस्तु विशेषः किञ्चिद्
द्रव्यमुत्कटं गुणपरिणाममासाद्य तमेव त्यजति। यथा लवणहिङ्गुनी संहतिपरिणामसामर्थ्यवती लोचन-
स्पर्शनग्रहणगोचरतामुपेत्य जले विलीने सती रसनघ्राणग्रहणयोग्यतामागच्छतः। न च वर्णस्पर्शौ तत्र सम्भवन्तावपि
पुनर्ग्रहीतुं शक्यौ, परिणामविशेषत्वाद्। एवं पार्थिवाप्यतैजसवायवीयाणवो एकजातीयाः कदाचित्काञ्चित्परिणतिं
बिभ्रतो न सर्वेन्द्रियग्राह्या भवन्ति। अतो रूपरसगन्धस्पर्शा एव विशिष्टपरिणामानुगृहीताः सन्तो मूर्तिव्यपदेशभाजो
भवन्ति।

[१२] अन्येऽन्यथा वर्णयन्ति- मूर्तिशब्देन रूपमेवाभिधीयते। ये च रूपमाश्रित्य वर्तन्ते स्पर्शादयस्तेऽपि
मूर्तिशब्दवाच्याः, तदेतदयुक्तम्, रूपो मूर्तिर्मूर्त्याश्रयाश्च स्पर्शादय इति। **द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः** (त.सू.५.४०) इति
वक्ष्यते। द्रव्यमाश्रयो भवति स्पर्शादीनाम्, न पुना रूपमुपघ्नतयेष्यतेति^३। अत्रापि पर्यायनयसमाश्रयणादुच्यते- न
द्रव्यमस्ति, रूपादिग्रहे द्रव्यबुद्ध्यभावादतो रूपादय एव परस्परसमाश्रयेण वर्तमानाः सेनावनादिवत् मूर्तिशब्दवाच्या
इति। न ह्येकः पदातिः करी वा सेना किन्तु परस्परसमाश्रयेण वर्तमाना तुरगगजस्यन्दनपदातयः सेनेत्येवं न रूपमेव
मूर्तिः, किन्तु समुदाय इति। अतो यथावर्णितमेवेति^४ **नित्यावस्थितान्यरूपाणीति** विशेषविधानेन सामान्येन लक्षणं
प्रोक्तम्॥७४॥७५॥७६॥

१. यहां पर असर्वगतस्य पाठ अधिक संगत लगता है।

२. यहां गुणमात्र की जगह रूपमात्र शब्द संगत लगता है।

३. यहां उपघ्नतया पाठ चिंतनीय है।

४. मेवास्तामिति भाष्यम्। त.सू.भा.सि.

[मूर्तत्वगुणानुसारिपुद्गललक्षणम्]

[१३] अथ मूर्तिमादृत्य लक्षणमारभ्यत इत्याह-

[मूल] मूर्तत्वगुणमादृत्य पुद्गला एव रूपिणः। विशेषगुणसंयुक्ता मूर्ताः सन्ति रसादयः॥७७॥

(व्याख्या) अत्र मूर्तत्वमुख्यगुणभावमालम्ब्य रूपिणः पुद्गला एव भवन्ति। पुद्गले रूपमेव विशेषगुणोऽस्ति, शेषा रसादयो गुणा रूपान्तरस्था^१स्तिष्ठन्तीत्यर्थः^२। सामान्यश्रुतिनिषेधमुखेनालाभादागृहीतविशेषत्वाद् अपवादस्य नित्यत्वावस्थितत्वाभ्यनुज्ञानद्वारेणारूपत्वमात्रप्रतिषेधोऽत्र विवक्षितः। अरूपिणः पुद्गला न भवन्ति, किं तर्हि? रूपिणः, तत्स्वभावाव्ययत्वाच्च नित्यता सदा समस्त्येव रूपादिमत्तया वाव्यतिकीर्यमाणस्वभावतया अवस्थितत्वं पुद्गलानाम्।

[नित्यतानिर्वचनम्]

[१४] ननु चोत्पादविनाशवत्त्वादनित्यतैवातिस्पष्टैषां तत्कथं तद्विरोधिनी नित्यतावबुध्यत इति, अत्रोच्यते, नित्यता द्विविधा प्रवचनविद्विराख्यायते- अनाद्यपर्ववसाननित्यता, सावधिनित्यता च। तत्राद्यालोकसन्निवेश-वदनादितः पूर्वापरावधिविभागा^३ सन्तत्यव्यवच्छेदेन स्वभावमजहति तिरोहितानेकपरिणतिप्रसवशक्तिगर्भा भवन-मात्रकृतास्पदा प्रतीतैव। अपरा श्रुतोपदेशनित्यता^४ उत्पत्तिप्रलयत्वेऽप्यवस्थानात् पर्वतोदधिवलयाद्य-वस्थानवच्च सावधिका। अनित्यतापि द्विविधा- परिणामानित्यता उपरमानित्यता च। तत्र परिणामानित्यता नाम मृत्पिण्डो हि विस्त्रसाप्रयोगाभ्यामनुसमयमवस्थान्तरं प्रागवस्थाप्रच्युत्या समश्रुतो उपरमानित्यता तु भवोच्छेदवदपास्त-गतितुष्टयपरिभ्रमक्रियाक्रमपर्यन्तवर्तिनी परिप्राप्तावस्थानविशेषरूपा, नात्यन्ताभावभाविनीति। तत्र परिणामानित्य-तया पुद्गलद्रव्यमनित्यमित्याचक्ष्यते तद्भावाव्ययतया च नित्यम्, उभयथा हि दर्शनान्न च विरोधोऽस्ति कश्चिदित्ये-तत्प्रपञ्चतः प्रतिपादयिष्यते परस्ताद्।

['रूपिणः पुद्गलाः' इति सूत्रस्य विवरणम्]

[१५] उभयमेव वावस्थामास्थाय वस्तु सकलां वास्तवीं धियमाधिनोति, अन्यथाङ्गारकितमात्र-नियतपलाशस्वतत्त्वग्राहिन्न प्रधानाराधनसाधीयसीं बुद्धिमादध्याद् अतिविकलत्वात्। प्रधानोपसर्जनतया तु कदाचित् किञ्चिद्विषयते, शिबिकावाहकयानेश्वरयानवद्। अतः प्रत्यक्षप्रमाणप्रसिद्धपदार्थस्वरूपेणातीवायासयन्ति बुद्धिमात्मवन्तः तस्मान्नित्यानित्ययोः आस्पदमेकममी पुद्गला इति न किञ्चित्कस्यचिद् बाध्यते। ते च रूपवन्त इति। एतदेवमनुश्रियते^५। पुद्गला एव रूपिणो भवन्तीत्यादि। पूरणाद्गलनाच्च पुद्गलाः परमाणुप्रभूतयोऽनन्तान-न्तप्रदेश-स्कन्धपर्यवसानास्त एव रूपवत्ताम् अनन्यसाधारणीमनेकरूपपरिणतिसामर्थ्यापादितसूक्ष्मस्थूलविशेष-प्रकर्षाप्रकर्ष-वर्तितां बिभ्रति, न धर्मादिद्रव्यविशेषा इति रूपवत्त्वमत्रावधार्यते। तद्धि न जातुचिदतिचिरपरिचितपरमाणु-द्रव्यणुका-दिक्रमवृद्धद्रव्यकलापमुज्झति। सामर्थ्याच्च पुद्गला अपि न तां विहाय वर्तन्तेऽतः पुद्गला एव रूपिण इति सुष्ठूच्यते।

१. यहाँ पर रूपान्तरस्था की जगह रूपान्तःस्था पाठ उचित लगता है।

२. विशेषतः। त.सू.भा.सि.

३. यहाँ पर पूर्वापरावधिविभागा की जगह पूर्वापराद्यविभागा पाठ संगत लगता है।

४. नित्यतावद्। त.सू.भा.सि.

५. अधुना भाष्यमनुश्रियते। त.सू.भा.सि.

रूपं मूर्तिरिति च प्राक्प्रतिपादितमतस्तदनुसन्धानाभिप्रायेणाह- रूपमेषामस्त्येषु वास्तीति रूपिण इति^१। (त.सू.भा.५.४)।

[१६] अथवा तुल्य एव मत्वर्थोऽयमुभयत्राभेदो भेदश्च पर्यायनयापेक्षो द्रव्यास्तिकनयापेक्षश्च योजनीयः। न मूर्तिव्यतिरेकेण पुद्गलाः सन्ति, भिन्नदेशसम्बन्धित्वेनानुपलब्धेः, व्यतिरेकिणोऽपि गमकत्वादसन्निहितविपक्ष-कस्येत्यभेदः। तथा यदिदं चन्दनमुपलभ्यते तस्य शुक्लं रूपम्, तित्तरसः, सुरभिगन्धान्वितः^२ शीतलस्पर्श इति। यश्चैष प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षस्य व्यपदेशः सोऽर्थान्तरे दृष्टः, तद्यथास्य ब्राह्मणस्यायं कमण्डलुरिति।

[द्रव्यगुणयोर्भेदाभेदः]

[१७] ननु चोपन्यस्तं निदर्शनबलेन द्रव्यमेव द्रव्यादर्थान्तरमिति न गुणेभ्यो द्रव्यमित्यत्रोच्यते, योऽयमुपलभ्यस्य समस्तैरुपलब्धैर्व्यपदेशः सोऽर्थान्तरं गमयति। तच्च द्रव्यं गुणः क्रिया वा स्यादिति कोऽपरितोषः? (प्र.) सेनावनादिवदनेकान्त [इति चेद्^३], दृष्टो ह्यनर्थान्तरेऽपि व्यपदेशः, सेनायाः कुञ्जरः सहकारः काननस्येति (चेद्), अत्रोच्यते, न खलु प्रसिद्धमनर्थान्तरत्वं सेनाकाननयोर्यस्मादनियतदिदेशसम्बन्धिषु करिनरतुरगस्यन्दनेषु परस्परप्रत्यासत्तिजनितोपकारेष्ववधारितानवधारितेयत्तेषु बहुत्वसङ्ख्यैव सेना, तथा काननमपि। एतच्च द्वयम-प्यर्थान्तरमेव। यूषपङ्क्त्यादयोऽपि ह्यर्थान्तरतयैवं वक्तव्या। यूषो ह्युत्पन्नपाकजानां द्रव्याणां कालविशेषानुग्रहे सति द्रव्यान्तरसंपृक्तानां पाकजोत्पत्तौ यः संयोगः स यूष इत्याख्यायतेऽर्थान्तरभूतश्च, पङ्क्तेरप्येकदिदेशसम्बन्धिषु परस्परप्रत्यासत्युपकृतेष्ववधारितानवधारितेयत्तेषु भिन्नाभिन्नजातीयेष्वाधारेषु वर्तमाना बहुत्वसङ्ख्या एवाभि-धीयते इति। तस्मात्सापेक्षमिदं नयद्वयं वस्तुनः सद्भावमापादयति, नैकान्त इत्यस्यार्थस्योद्भासनार्थमकरोत्^४ पुद्गलेषु मूर्तिर्भेदाभेदवर्तिनी विवक्षावशादिति॥७७॥

[धर्मादीनामेकानेकद्रव्यत्वम्]

[१८] अथ पुद्गलानां विशेषाभिधित्सया सूत्रमाह-

[मूल] आकाशादेकद्रव्याणि धर्मादीनि भवन्ति च। तथैवानेकद्रव्याणि विद्यन्ते जीवपुद्गलाः॥७८॥

(व्याख्या) आ आकाशादाधाराधेयभावात्^५ क्रममुद्दिश्याकाशाभिव्याप्तिप्रचिकाशयिषया आ आकाशा-दित्युवाचा धर्मादीनीति। प्रथितप्रतिशिविष्टानुपूर्वीप्रदर्शनं धर्माधर्माम्बराणि एकद्रव्याण्येव भवन्तीत्यर्थः। नैषां समानजातीयानि द्रव्यान्तराणि सन्ति, अविलक्षणोपकारात्। धर्माधर्माकाशानां च गतिस्थित्यवगाहोत्पत्त्या प्रभावित उपकारः, गत्यादित्रययुक्तं हि वस्तु अर्थक्रियासमर्थमुपेयतेऽनेकान्तवादिभिः^६। धर्मादिद्रव्याणां च गत्यादय उपकाराः स्वस्थाने युक्त्या प्रतिपादयिष्यन्ते। एकशब्दोऽसहायार्थमभिधत्ते, यथा परमाणुः परमाण्वन्तरेण सद्वितीयः, आत्मा

१. एषामिति पुद्गलानां परमाणु-द्रव्यगुणादिक्रमभाजामुक्तलक्षणं रूपं मूर्तिः सा विद्यते इति रूपिणः षष्ठीप्रदर्शनात् भेदविवक्षावशपरिप्रापितं द्रव्यगुणयोर्नानात्व-मध्यवसातव्यम्, अभेदविवक्षोपनीतं च द्रव्यपर्यययोरैक्यम्, अतस्तत्प्रदर्शनाय व्यापकाधिकरणलक्षणा सप्तमी विवृण्वता आचार्येणोपात्ता। त.सू.भा.सि.

२. पटुगन्धः। त.सू.भा.सि.,

३. यहां पर इति चेद् ये पद काननस्येति के बाद अधिक सुसंगत लगते है।

४. भाष्यकारो विभक्तिद्वयेन विग्रहं अतोऽयं वाक्यार्थः। त.सू.भा.सि.

५. अध्यायादिमूत्रोपात्ता। त.सू.भा.सि.

६. चकारस्त्वर्थः। त.सू.भा.सि.

चात्मान्तरेण ज्ञानसुखदुःखजीवनादिभेदभाजा, न धर्मद्रव्यं धर्मद्रव्यान्तरेण ससहायम्, अधर्मव्योमनी चैवमाविष्कार्ये। द्रव्यं गुणपर्यायवदित्युक्तम्^१। तदनेन स्वगतधर्मपरिणामप्राप्तिरापाद्यते मुक्तस्येव, अन्यथा गुणपर्यायशून्यं द्रव्यमेव न स्याद्, व्योमोत्प्लादिवद्। एवशब्देन नियम्यते एकद्रव्याण्येवैतानि = तुल्यजातीयद्रव्याण्येवैतानि, अतुल्य-जातीयद्रव्याभावात्^२। नियमेन चेष्टार्थसिद्धिं प्रदर्शयति- पुद्गलजीवास्त्वनेकद्रव्याणीत्यादि। सम्भाव्यानेकतया पुद्गलात्मनो विशेष्यन्ते, तथा शब्देन। इतिकरणं, यस्मादर्थे यस्मात्तुल्यजातीयभूयस्त्वमेषां तस्मादनेकद्रव्याणि परमाणु प्रभृतीन्यनन्ताणुस्कन्धप्रमाणानि^३। भूजलज्वलनानिलतरुद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियात्मानश्चेत्यर्थः॥७८॥

[धर्मादीनां सक्रियत्वनिष्क्रियत्वे]

[१९] पुनस्तेषां विशेषमाह-

[मूल] धर्मादयो निःक्रियाणि जीवपुद्गलसक्रिये। प्रदेशावयवव्यूहैः प्रोच्यन्ते कायसञ्ज्ञकाः॥७९॥

[मूल] परमाणून्यवयवा^४ सुस्कन्धानां निरन्तरम्। स्कन्धाणुघातभेदेभ्यः प्रदेशाः सन्त्युत्पत्तिः॥८०॥

(व्याख्या) धर्मादीन्यम्बरान्तानि निःक्रियाणि = क्रियारहितानि भवन्तीत्यर्थः। करणं = क्रिया द्रव्यस्य भावस्तेनाकारेण स चैषां न समस्ति, यतो धर्माधर्माकाशान्यनासादितातिशयान्येव सर्वदा पूर्वापरावस्था-भेदमनाजि-हानानि किल लक्ष्यन्ते। तदेतदपव्याख्यानमवधीरितसमयसद्भावैरकारि, यतः सर्वमेव सदुत्पाद-व्ययध्रौव्यधर्मात्म-व्यवस्थां नातिक्रामते। तदेतेऽपि धर्मादयो यदि सत्तां नातिलङ्घयन्ति, भवितव्यं तदा तर्हि क्रिययैषामुत्पाद-विगमलक्षणया, जीवानामिव। अथ सत्तातिक्रमेणाभ्युपेयन्ते तदानीं द्रव्यतैवावहीयते गगनेन्दी-वरादिवत्। जिनेश्वरोऽपि व्याजहार प्रश्नत्रयमात्रेण द्वादशाङ्गप्रवचनार्थं समग्रवस्तुसङ्ग्राहित्वात्प्रथमतः किल गणधरेभ्यः-**उवाच वा विगमे वा ध्रुवेति वा** तदेतदशेषं विशीर्यते। ततो द्रव्यत्वात् मुक्तात्मवदुत्पादव्ययस्थिति-मत्त्वमनुमितिहेतुकम्। तथा चावधृतसिद्धान्तहृदयेन विशेषावश्यककारेण जिनभद्रसूरिणा नमस्कारनिर्युक्तौ शब्दानित्यत्वप्रतिपादनेच्छयावाचि-

अवगाहणादयो गणु गुणततो चेव पत्तधम्मव्वा। उप्पायाइसहावा तह जीवगुणावि को दोसो ?॥

अवगाढारं व विणा कुतोऽवगाहो ति तेण संजोगो। उप्पाई सोऽवस्सं गच्छुवगारादओ चेवं॥

ण य पज्जवओ भिन्नं दव्वमिहेगंतओ जओ तेणं। तण्णासम्मि कहं वा नहादओ सव्वहा णिच्चा?॥

(वि.आ.भ.२८२१-२३)

अवगाहनादयो ननु गुणत्वतश्चैव पत्र(प्राप्त)धर्म इव।

उत्पादादिस्वभावास्तथा जीवगुणा अपि को दोषः ?॥

अवगाढारं च विना कुतोऽवगाह इति तेन संयोगः। उत्पादी सोऽवश्यं गत्युपकारादयश्चैवम्॥

न च पर्यायतो भिन्नं द्रव्यमत्रैकान्ततो यतस्तेन। तन्नाशे कथं वा नभआदयः सर्वथा नित्याः॥]

अयमेतदर्थोऽवधार्यः^५ गुणत्वात्प्रनीलतावत् तथा नभोऽवगाहोऽप्यनित्यः। नभसोऽवगाहः स्वलक्षणमुपकारः स चावगाढामन्तरेण जीवादिकं नाभिव्यज्यत इति। अवगाढजीवादिसंयोगमात्रमवगाह इति। संयोगश्चोत्पा-

१. वक्ष्यते। त.सू.भा.सि.

२. तुल्यजातीयद्रव्याभावात्। त.सू.भा.सि.

३. अवसानानि। त.सू.भा.सि.

४. यहां पर परमाणुनि की जगह परमाणवस्त्ववयवा पाठ होना चाहिए। उत्तरार्ध में भी कुछ त्रुटि लगती है।

५. अवगाहनादयोऽनित्या। त.सू.भा.सि.

दादिसंयुज्यमानवस्तुजन्त्यो द्रव्यङ्गुलसंयोगवद् तथा चावगाह आकाशस्य, एवं गतिस्थित्युपकारावपि धर्माधर्म-
योगीतिमदादिद्रव्यसंयोगमात्रत्वादुत्पादादिस्वभावौ इति।

[१००] कथं तदा निःक्रियत्वमेषामत आह- जीवेत्यादि। जीवपुद्गलास्तु क्रियावन्तः (त.सू.भा) ५.६
पुद्गलजीवास्तु क्रियावन्तः) क्रियेति^१ कथम्? उच्यते, पुद्गलजीववर्तिनी या विशेषक्रिया देशान्तरप्राप्तिलक्षणा
तस्याः प्रतिषेधोऽयं नोत्पादादिसामान्यक्रियायाः। पुद्गलास्त्वितो देशान्तरमास्कन्दन्तः समुपलभ्यन्ते जीवाश्चेत्यतस्ते
क्रियावन्तः। अमुमेवार्थं धात्वन्तरेण प्रसिद्धदेशान्तरप्राप्त्यर्थेन प्रकाशयति- गतिः क्रियाशब्देनाभिधित्सिता विशिष्टैव
न क्रियासामान्यम्, धर्मादयः पूर्वावष्टब्धप्रदेशान्तरमपि विचलितुमनुत्सहमानाः कथमेवंविधक्रियाधारतां प्रतिपत्स्यन्ते
? तस्मान्निष्क्रियाणीति निरवद्यं दर्शनम्।

[धर्मादीनां सप्रदेशाप्रदेशत्वविचारणा]

[१०१] अथाधिकृतधर्मादिद्रव्याणां सर्वेषामेव प्रदेशावयवेयत्ताविष्करणार्थमिदमुच्यते- प्रदेशेत्यादि^२ सूत्रे
यस्मादजीवकाया इत्यत्र कायग्रहणं प्रदेशावयवबहुत्वार्थमिति व्याहृतम् (त.सू.भा.५.१) ततः क^३ एषां धर्मादीनां
जीवान्तानां प्रदेशावयवानां व्यूहः समुदायस्तेषां कायसञ्ज्ञाः प्रोच्यन्ते = निगद्यन्त इति अत्रेति।
प्रदेशावयवनियमप्रश्ने यथागममधीयते मया। एष अभिप्रायः प्रश्नयितुः- अमूर्तेषु धर्मादिष्ववयवव्यवहारो नास्ति, मूर्तेषु
चान्यभेदावस्थेषु परमाणुषु। अवयवव्यवहारो हि मूर्तेष्वेव प्रतीयते इत्यतो नियमोऽभिधेयः के एषामवयवा इति^४ ?
सर्वेषां मूर्तानाममूर्तानां च प्रदेशाः सन्ति = विद्यन्ते संयवहारार्थम्। प्रदिश्यन्ते इति प्रदेशास्तत्र धर्माधर्माभ्रजीवानां
द्रव्यपरमाणुमूर्तिव्यवच्छिन्नाः प्रदेशाः। यथाह- निरवयवो खलु देशः स्वस्य क्षेत्रप्रदेश इति^५, पुद्गलस्य तु निरंशो
द्रव्यात्मना भागः प्रदेश इत्युच्यते, न तु तस्यान्यः प्रदेशोऽस्ति अतः परमाणोरन्यत्र इत्युक्तम्। इदं च द्रव्यांशं
प्रदेशध्वनिवाच्यमाधाय चेतसि भाष्यकारेणोक्तम्- अन्यत्र परमाणोः प्रदेशाः सन्ति^६, न पर्यायांशं रूपादिलक्षणम्।
यतः प्रशमरतावनेनैवोक्तम्-

परमाणुरप्रदेशो वर्णादिगुणेषु भजनीयः॥ (२०८)

अत एव च भेदः प्रदेशानामवयवानां च ये न जातुचिद्वस्तुव्यतिरेकेणोपलभ्यन्ते ते प्रदेशाः। ये तु विशकलिताः
परिकलितमूर्तयः प्रज्ञापथमवतरन्ति तेऽवयवा इत्यत आह- परमाणून्यवयवा इत्यादि। विशेषार्थस्तु शब्दः विस्रसा-
प्रयोगाभ्यामवयूयन्त इत्यवयवाः पृथक्क्रियन्ते इति यावत्। ते च स्कन्धानामेव द्रव्यणुकादिक्रमवता-मनतिक्रान्त-
रूपादिभेदानाम्। 'एव' शब्दो नियामकः, धर्माधर्माकाशजीवानां न सन्त्यवयवाः, स्कन्धानामेव भवन्ति। कुत
एतदेवम्? इत्याह- सङ्घातभेदजाः स्कन्धाः^७। वियुतानामवयवानां संहतिपरिणतौ स्कन्धा जायन्ते संहतानां च
भेदपरिणतौ द्रव्यणुकादयः सम्भवन्ति। परमाणवस्तु भेदादेवावयूयमाना अवयवास्तस्मादवयवव्यवहारः पुद्गलद्रव्य-
विषय एवाध्यवसेयः॥७९॥८०॥

१. क्रियेति गतिकर्माह सूत्रकारः। त.सू.भा.

२. अध्यायादि। त.सू.भा.सि.

३. या त.सू.भा.सि.

४. सर्वेषामवयवाः सन्ति अन्यत्र परमाणोः अवयवास्तु स्कन्धानामेव। त.सू.भा.

५. दृष्ट। त.सू.भा.सि.

६. सर्वेषां प्रदेशाः सन्त्यन्यत्र परमाणोः (त.सू.भा.५.६)

७. यह पंक्ति समझ में नहीं आती।

८. सङ्घातभेदेभ्य उत्पद्यन्ते। (त.सू.५.२६)

[धर्मादिद्रव्याणां प्रदेशावयवनियमः]

[१०२] अथावसितप्रदेशावयवनियमो धर्मादिद्रव्यप्रदेशानां इयत्तामाविष्कुर्वन्नाह-

[मूल] तत्र धर्माधर्मयोश्च प्रदेशाः सन्त्यसङ्ख्यकाः। क्षेत्रे समग्रसूक्ष्मः स्यात्परमाणो(र)-वगाहकः^१॥८१॥

(व्याख्या) तत्रेत्यादि। तेषु धर्मादिषु पञ्चसु धर्माधर्मयोरसङ्ख्येयाः प्रदेशाः = धर्माधर्मयोः प्रत्येकमसङ्ख्येयाः प्रदेशा भवन्ति। ते च लोकाकाशप्रदेशमाना सङ्ख्येयानन्तसङ्ख्याद्वयव्युदासेन असङ्ख्यका निगद्यन्ते। ननु कीदृशार्थः प्रदेशः? प्रकृष्टो देशः प्रदेशः परमनिरुद्धो निरवयव इति यावत्। अपेक्षाप्रयोजनः अपेक्षानिवृत्तो वा आपेक्षिकः। स च स्वसिद्ध एवावागदशैरस्मदादिभिः अनेनाभ्युपायेन प्रज्ञाप्यमान आपेक्षिक उच्यते। सर्वेषां धर्माधर्माकाशजीवानामापेक्षिकत्वे सत्यपि सूक्ष्म एव न स्थूलः, ततोऽपि सूक्ष्मतरः परमाणोरवगाहः। द्रव्यपरमाणुपरिग्रहेण प्रदेशपरमाणोरवगतिः क्रियते। तदेतदुक्तं भवति- तन्मूर्तिमात्राक्रान्तो देशः प्रदेश उच्यते।

अवगाहो व्यवस्थानमाक्रान्तिरध्यासनमिति पर्यायाः, न पुनरिहावगाहो गतिः। नन्वेवमाकाशस्यैव प्रदेशो निरूपितः स्यान्न धर्मादीनाम्, यतोऽवगाहोऽम्बरस्य लक्षणम्, अस्तु, को दोषः? प्रदेशलक्षणं तावन्निर्जातम्। लोकाकाशे च यत्राकाशप्रदेशः स च यावांस्तत्रैव धर्मास्तिकायप्रदेशोऽवगाहः स च तावानेवेत्येवमधर्मप्रदेशोऽपि तत्र वाच्योऽतस्तुल्यप्रमाणत्वादेकेनैव प्रदेशपदप्रघट्टेन प्रदेशनिरूपणम्। तत्राकाशमवकाशदाने व्याप्रियते। गति-परिणतौ धर्म उपकारकः स्थितिपरिणामे चाधर्मद्रव्यमुपकरोति। ततः सर्वप्रदेशानामिदमेवापेक्षणीयमव्याहतं लक्षणम्। इतिशब्देन^२ उपसंहरति- धर्माधर्मयोरीयती प्रदेशसङ्ख्येति॥८१॥

[जीवद्रव्यस्य प्रदेशनियमः]

[१०३] अथासङ्ख्येयप्रदेशे प्रस्तावमुपजीवन् जीवस्यापि तत्तुल्यप्रदेशनियतत्वादतो जीवप्रदेशनियम-गाथामाह-

[मूल] जीवैकं द्रव्यमादृत्य प्रदेशाः सन्त्यसङ्ख्यकाः। तथैव लोकाकाशस्य गगनस्य त्वनन्तकाः॥८२॥

(व्याख्या) जीवद्रव्यस्यैकजीवस्यासङ्ख्येयाः प्रदेशा भवन्ति। तथैव = एवं लोकालोकाभ्यामम्बरो द्विधा। तत्र लोकाकाशस्य असङ्ख्येया प्रदेशाः, तथालोकाकाशस्यानन्ताः प्रदेशाः, गगनस्य केवलाकाशद्रव्यस्यानन्ताः प्रदेशाः सन्तीत्यर्थः। जीवो ज्ञानदर्शनोपयोगस्वभावः। स कदाचित्सामान्येन निर्दिश्यते जीव^३ इत्यनेन समग्रनर-नारकादिभेदः समागतः गौशब्दवत्समस्तस्वभेदाक्षेपी। कदाचित् प्रतिविशिष्टोपाधिव्यवच्छिन्नो व्यक्तिपदार्थाश्रयणेन। तत्रैकशब्देन सर्वजीवराशिव्यवच्छेदमादर्शयति एकजीवस्यैकस्या व्यक्तेरिति। चशब्देनासङ्ख्येयप्रदेशता-मात्मन्य-नुसन्धते, प्रसिद्धधर्मादिक्रमोल्लङ्घनाभिधानं तुल्यप्रदेशाख्यानलाघवार्थम्। एकयोगकरणाच्चोन्नीयते^४ इत्यभिप्रायः। सङ्कोचविकासस्वभावास्तुल्येऽप्यसङ्ख्येयप्रदेशत्वे जीवप्रदेशाश्चर्मादिवत्, धर्माधर्मयोस्तु सततमेव वितताव-स्थिताः, ते च सङ्कोचविकासस्वाभाव्याज्जातुचिन्निकृष्टकुन्थुविग्रहग्राहिणः कदाचित्तमेव सङ्ख्याम-जहन्तः स्थूलं करिणः शरीरमाददते विकासित्वादिति।

१. यहां पर परमाणोरवगाहकः में एक अक्षर छंद की दृष्टि से अधिक है।

२. त.सू.भा.५.७

३. इत्याक्षिसकलनारकादिभेदः गौ..। त.सू.भा.सि.

४. सूत्रकाराभिप्रायः। त.सू.भा.सि.

[आकाशद्रव्यस्य प्रदेशनियमः]

[१०४] आकाशस्यापि यथोक्त-द्रव्यवत्प्रदेशनियमं विधित्सुराह- तथैवेत्यादि। अत्र न ह्यलोके जीवादयो द्रव्यावगाढास्तिष्ठन्ति। तदभावादाकाशो निष्फलरूपोऽस्ति। तज्ज्ञाः सञ्ज्ञैवेयमनादिकाला द्रव्यान्तरस्यालोकाकाश इति वदन्ति धर्माधर्मादिसञ्ज्ञावत्।

[१०५] अन्ये त्वेवं मन्यन्ते। तस्याप्यवगाहदानशक्तिरस्ति, सा त्ववगाहकाभावान्न व्यज्यते। यदि स्यादवगाहकं तत्र व्यापारं यायात्तदवगाहपरिणत्या, न त्वस्ति, तस्मात् तदप्यवगाहदानशक्तियुक्तत्वादाकाशम्।

[१०६] अपरे पुनरुपचारमाचरन्ति-आकाशवदाकाशं शुषिरदर्शनादिति, एतदप्यसत्, सिद्धान्तापेतत्वात्।

[आकाशस्य व्ययोत्पादौ]

[१०७] अथ ये केचिदेवं निगद्यन्ते व्ययोत्पादौ न स्वतो व्योम्नः, किन्तु परप्रत्ययाज्जायेते, अवगाहकसन्निधानासन्निधानायत्तावुत्पादव्ययाविति, तेषां कथमलोकाकाशे? अवगाहकाभावाद्, अर्द्धवैशसं च सतो लक्षणं स्याद्, व्यापि चेष्टते स्थित्युत्पादव्ययमित्यत्रोच्यते, य एवं महात्मानस्तर्कयन्ति स्वबुद्धिबलेन पदार्थस्वरूपं^१ विदुषः पृच्छनीयोऽस्ति- कथमेतत्? वयन्तु विस्मसापरिणामेन सर्ववस्तूनामुत्पादादित्रयमिच्छामः, प्रयोगपरिणत्या च जीवपुद्गलानाम्। इत्थन्तावदस्मदर्शनमविरुद्धसिद्धान्तसद्भावम्, अस्मदुक्तार्थानुगुणमेवेति^२। ततः^३ आकाशमविशिष्टमभिधित्सितं ततोऽनन्ततत्प्रदेशता समीचीना भवेद्। विभाग^४ एवं जीवाजीवाधारक्षेत्रो लोकस्ततः परमलोकः। अतः समग्राम्बरस्यानन्ता अपर्यवसाना इत्यर्थः॥८२॥

[पुद्गलप्रदेशसङ्ख्या]

[१०८] अथ पुद्गलप्रदेशसङ्ख्यागाथामाह-

[मूल] सङ्ख्यासङ्ख्यानन्तकाश्च पुद्गलानां प्रदेशकाः। भवन्त्यणुरप्रदेशो मध्याद्यभावतः खलु॥८३॥

(व्याख्या) पुद्गलानां प्रदेशाः सङ्ख्येया असङ्ख्येया अनन्ताः सन्ति। अणुः = परमाणुरादिमध्याद्यभावेन प्रदेशाभावोऽस्तीत्यर्थः। खलु इत्यनेन लोकाकाशे क्षेत्रैकप्रदेशे अवगाहो भवतीत्यर्थः। पुद्गलानामित्यादि। पूरणगलनपरिणतिलब्धसञ्ज्ञकाः पुद्गलाः परमाणूपक्रमा अचित्तमहास्कन्धपर्यवसाना विचित्ररूपादिपरिणतयस्तेषां प्रदेशाः सम्भवन्तः सङ्ख्येयादयो भवन्ति। सङ्ख्येयपरमाणूपचितः स्कन्धः सङ्ख्येयप्रदेशः, एवमितरावपि स्वसङ्ख्यावच्छिन्नाणुघटितावसङ्ख्येयानन्तप्रदेशौ वाच्यौ।

[परमाणोः अप्रदेशत्वस्थापनम्]

नन्वणुरपि पुद्गलशब्देनाक्षिप्तः पूरयति गलति च, तस्य चानन्तरपदेन^५ सङ्ख्येयासङ्ख्येयानन्तप्रदेश-विकल्पानामन्यतमेन विकल्पेन भवितव्यम्, पुद्गलत्वाभावो वा परमाणोः, यदि च सङ्ख्येयादिप्रदेशभागिष्यते

१. आकाशस्यावगाहः। त.सू.भा.सि.

२. तेऽत्र निपुणतरमनुयोक्तव्याः। त.सू.भा.सि.

३. गुणमेव च भाष्यकारेणाप्युच्यते- लोकालोकाकाशस्यानन्ताः प्रदेशाः। लोकाकाशस्य तु धर्माधर्मजीवैस्तुल्याः (त.सू.भा.५.९)। त.सू.भा.सि.

४. यदि आकाशशब्देन। त.सू.भा.सि.

५. विभाग व्याख्यानं च। त.सू.भा.सि.

६. सूत्रेण। त.सू.भा.सि.

ततोऽणुरेव न स्याद्धटादिवत्। अथाप्रदेशस्ततोऽसन्नसौ गगनोत्पलादिवदिति, अत्रोच्यते, द्वये प्रदेशाः द्रव्यरूपाः पर्यायरूपाः। पर्यायस्वभावाश्च रूपादयस्तदङ्गीकरणेन सप्रदेशः परमाणुः। यथा द्रव्यात्मकैरणुप्रदेशैः सप्रदेशो घटस्तथाणुरित्येवमसिद्धार्थता प्रचिकाशयिषया^१ अणोरापूरकाः परिणामिकारणभावभाजो द्रव्यरूपाः प्रदेशाः न सम्भवन्ति। अथ अप्रदेशत्वेन परमाणुत्वाभावः साध्यते ततः स तादृशोऽन्त्यः प्रदेशः परमाणुर्न भवतीति प्रतीतिविरोधः। सप्रदेशत्वं चाव्यापकासिद्धदोषाघातं वनस्पतिचैतन्ये स्वापवत्। न हि पक्षीकृतेऽणौ सर्वत्र सप्रदेशत्वमस्ति क्षेत्रकालभावाख्ये द्रव्यपरमाणावेव तत्।

[१०९] येऽपि प्रमाणयन्ति- मध्यविभागादिरहितत्वाद् व्योमोत्पलादिवदसन्नसौ तद्वत्त्वाद्वा नाणुर्घटादिव-दित्यत्रापि पूर्वके प्रमाणे विज्ञानक्षणेनानेकान्तः। दिग्विभागकल्पनाप्यनेन प्रत्युक्ता पाश्चात्यप्रयोगे हेत्वसिद्धतोद्भा-वयिषया^२ आदिमध्यान्तप्रदेशैः परिहीण एव परिमाणुरिष्यते प्रदेशग्रहणादन्तपरिग्रहः। अथवा आदिमध्यग्रहणाद-र्थप्राप्तमेवान्तग्रहणम्। अस्मिन्पक्षे अप्रदेश इति प्रतिविशिष्टप्रदेशनिराकरणमेव कृतं भवति। आदिमध्यान्तप्रदेशैर-प्रदेशो, न रूपादिभिरिति। न चादिमध्यान्तावयवनिबन्धनं वस्तुत्वं प्रतीतम्, विनापि तैर्विज्ञानाद्युपलब्धेरविभागत्वादेव च व्योमानुप्रदेशोऽपि प्रत्याख्यातो। न च सर्वगतत्वव्याघातो व्योमः, सकलवस्तुसम्बन्धित्वेनाभ्युपगम्यमानत्वात् प्रसिद्धविज्ञानक्षणवदतः स्वयमेवप्रदेशोऽसौ, न तस्यान्ये प्रदेशाः सन्ति द्रव्यस्वभावाः। सर्वं च साधनं तन्निराकरणे-ऽभिधीयमानं सदुपासितयथार्थगुरुवचसा परेणैवमधिगतद्रव्यपर्याय-नयद्वयसद्भावेन स्याद्वादना विघटनीयमागम-युक्त्यनुसारिणेति।

[धर्मादिद्रव्याणां स्वान्यप्रतिष्ठितत्वविचारः]

[११०] अथैतानि धर्माधर्मपुद्गलजीवद्रव्याणि किं स्वात्मप्रतिष्ठानि व्योमवत्किं जलादिवदाधारान्तरप्रतिष्ठानि ? इति, उच्यते, निश्चयनयाभिप्रायेण सर्वे धर्मादयो द्रव्याः स्वात्मप्रतिष्ठिता भवन्ति। व्यवहाराभिप्रायेण लोकाकाशावगाहोऽस्ति अलोकाकाशोऽवगाहाभावादिति॥८३॥

[षड्द्रव्येषु निश्चयव्यवहारपक्षौ]

[१११] अथ षड्द्रव्येषु निश्चयव्यवहारपक्षौ निरूपणाय गाथामाह-

[मूल] परिणामसप्रदेशनित्यकर्तृत्वकारणम्। क्रियसर्वगताश्चैव भवन्ति निश्चयेतरात्^३॥८४॥

(व्याख्या) स्पष्टम्॥८४॥

[प्रकारान्तरेण द्रव्याणां मूलसामान्यस्वभावाः]

[११२] अथ स्वभाव पक्षान्तरगाथाद्वयमाह-

१. आह- नाणोः। त.सू.५.२१ अणोः प्रदेशा न भवन्ति। त.सू.भा.सि.

२. भाष्यकार आह- अनादिमध्योऽप्रदेशो हि परमाणुः यस्माद्। त.सू.भा.सि.

३. यहां पर निश्चयेतरात् से क्या तात्पर्य है? यह स्पष्ट नहीं होता। निश्चय और व्यवहार से भेद है? या निश्चय से भिन्न सिर्फ व्यवहार नय से? यह स्पष्ट करना जरूरी है।

४. यहां पर पक्षान्तर की जगह प्रदर्शनाय पाठ संगत लगता है।

[मूल] द्रव्येषु मूलसामान्यस्वभावामी^१ (वा अ) भवन्ति षट्।

अस्तित्वं वस्तु द्रव्यत्वं प्रमेयत्वं चतुर्थकम्॥८५॥

[मूल] सत्त्वं चागुरुलघुत्वं द्रव्येष्वेते निरन्तरम्। परिणामिकभावेन स्वतः परिणमन्ति च॥८६॥

(व्याख्या) तत्र

१) नित्यत्वाद्युत्तरसामान्यानां पारिणामिकत्वादिविशेषस्वभावानामाधारभूतधर्मत्वं अस्तित्वम्।

२) गुणपर्यायाधारभूतं वस्तुत्वम्।

३) अर्थक्रियाकारित्वं द्रव्यत्वं पूर्वोक्तमेव। अथवा उत्पादव्यययोर्मध्ये उत्पादपर्यायाणां जनकत्वं प्रसवत्वमाविर्भावलक्षणम्, व्ययभूतपर्यायाणां तिरोभाव(लक्षणम्) अभावरूपायाः शक्तेराधारत्वं द्रव्यत्वम्।

४) स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम्। प्रमीयते अनेनेति प्रमाणम्। तेन प्रमाणेन प्रमातुं योग्यं तत्त्वं प्रमेयत्वम् चतुर्थः सामान्यः स्वभावोऽस्तीति। सत्त्वमित्यादि।

५) उत्पादव्ययध्रुवयुक्तं सत्त्वम्।

६) षड्गुणहानिवृद्धिस्वभावाः सन्ति अगुरुलघुपर्यायाधारत्वमगुरुलघुत्वम्।

एते षट्स्वभावाः सर्वद्रव्येषु परिणमन्ति तेन सामान्यस्वभावाः प्रोच्यन्ते। तेनास्तित्वादय उत्तरसामान्यस्वभावा अवगम्यन्ते। ते अनन्ता अपि व्यक्तत्वेन भावोत्तरद्वारागाथायां नित्यत्वादयः पूर्वोक्ता एव भवन्ति। ते चानेकान्तजयपताकाया अवसेया इति॥८५॥८६॥

[अस्तित्वादिषट् मूलसामान्यस्वभावाः]

[११३] अथास्तित्वादिषड्मूलसामान्यार्थं प्रतिपादकसप्तगाथामाह—

[मूल] आधारभूतधर्मत्वमस्तित्वं च द्वितीयकम्। अर्थक्रियायाः कारित्वं द्रव्यत्वं स्याज्जिनागमे^३॥८७॥

[आविर्भावलक्षणम्]

[मूल] वोत्पादव्यययोर्मध्ये पर्यायोत्पादकानि च। जनकं प्रसवत्वं वाविर्भावलक्षणं भवेत्॥८८॥

[तिरोभावलक्षणम्]

अथ तिरोभावलक्षणमाह—

[मूल] व्ययपर्यायकाणां च यस्तिरोभावको भवेत्। अभावरूपाया शक्तेराधारं द्रव्यलक्षणम्॥८९॥

[प्रमेयत्वलक्षणम्]

अथ प्रमेयत्वलक्षणमाह—

[मूल] स्वान्यात्मकं बोधरूपं यज्ज्ञानं स्यात्प्रमाणकम्। तेन प्रमातुं यद्योग्यं प्रमेयत्वं तदुच्यते॥९०॥

१. यहां पर असंघि होनी चाहिए।

२. यहां पर सामान्य के बाद स्वभाव पद होना जरूरी है- सामान्यस्वभावार्थ।

३. इस गाथा क्रम में प्रथम दूसरे स्वभाव का वर्णन नहीं है। शायद एक गाथा कम है।

[सत्त्वलक्षणम्]

अथ सत्त्वविचाररूपगाथामाह—

[मूल] श्रौव्योत्पादव्यययुतं तत्सत्त्वं प्रविनिर्दिशेत्।

[अगुरुलघुलक्षणम्]

अथागुरुलघुविचारप्ररूपकसार्द्धगाथामाह—

षड्गुणवृद्धिहानिभ्यां स्वभावोऽस्त्यगुरुलघुः॥९१॥

[मूल] द्रव्यगुणप्रदेशाश्च भेत्तुं शक्या भवन्ति ये। सर्वद्रव्याधारभूतो^१ (तम)गुरुलघुत्वमुच्यते॥९२॥

अथैतत्षट्सामान्यस्वभावफलविचारगाथामाह—

[मूल] एते रसस्वभावाश्च सर्वद्रव्येषु सर्वदा। पारिणामिकयोगेन सामान्यानि^२ (श्च) गदन्ति ते॥९३॥

अथान्य^३ स्वभावविचारगाथामाह—

[मूल] वस्तुष्वनन्तकाः सन्ति प्रोक्ताः सामान्यकाः जिनैः।

त्रयोदशापि पश्यन्ति^४ अनेकान्तजयादिषु॥९४॥

(व्याख्या) वस्तुष्वित्यादि। स्पष्टम्॥९४॥

[द्रव्येषु नित्यादिस्वभावप्रदर्शनम्]

[११४] अथ द्रव्येषु नित्यादिस्वभावप्रदर्शनाय गाथामाह—

[मूल] पारम्पर्याप्रच्युतिभ्यां नित्यो युगविधः स्मृतः।

कूटस्थपरिणामी द्वौ ग्रन्थान्ये विद्य(द्ये)तेऽथवा॥९५॥

(व्याख्या) नित्यो द्विविधः स्मृतः = कथितः। तथाहि— प्रथमा अप्रच्युतिनित्यता, द्वितीया पारम्पर्यनित्यता च। तत्र द्रव्याणामूर्द्ध्वप्रचयतिर्यक्प्रचयेन ये परिणमन्ति पुनस्तदेवेति त्रिकालज्ञानरूपमप्रच्युतिनित्यकम्। मूलस्वभावा-
व्ययमूर्द्ध्वप्रचयम्। प्रथमसमये द्रव्यपरिणतौ सत्यां स एव द्वितीयसमयेऽभिनवपर्यायोत्पादनं यः करोति पुनरपर-
पूर्वपर्यायव्ययेन सर्वपर्यायपरावृत्तिं दधात्यपि तदेव द्रव्यमित्यात्मकज्ञानोत्पादनमूर्द्ध्वप्रचयं वदन्ति। तथा तिर्यक्प्रचयं
द्रव्याणां प्रत्येकतुल्यं भिन्नजीवत्वरूपकं यज्ज्ञानं तत्तिर्यक्प्रचयम्। तत ऊर्द्ध्वप्रचयानन्तर-मनेकोत्पादव्ययपरावर्तनं
करोति, परन्तु कारणसाहाय्यात्तदेवेत्यात्मकज्ञानोत्पत्तिरूपो नित्यस्वभावधर्मो द्रव्येषु भवति। तथा द्वितीयं कारण-
कार्योत्पत्तौ सत्यां पुनर्द्वितीयसमये द्वितीयकारणेनापरकार्योत्पादनेऽपि तदेव पुद्गल इत्यात्मकज्ञानं पारम्पर्यनित्यस्वभावं
वनस्पतिकायवदिति, आत्मा त्वेक एवास्ति। अन्ये परम्पराभिधानं सन्ततिरिति वदन्ति। तदेवं पूर्वपर्यायव्यया-
भिनवपर्यायोत्पादनेऽपि तदेवेत्यात्मको बोधो नित्यः पर्यायानित्यस्वभावादिति।

१. यहां पर भूतो की जगह भूतं पाठ अधिक संगत लगता है।

२. यहां पर सामान्यानि की जगह सामान्याश्च पाठ अधिक संगत लगता है।

३. यहां पर सामान्य पाठ अधिक संगत लगता है।

४. यहां पर संधि होनी चाहिए।

[११५] अथ ग्रन्थान्तरगतनित्यस्य भेदद्वयमाह- कूटस्थेत्यादि।

[कूटस्थनित्यस्वभावः]

१) असङ्ख्येयप्रदेशात्मकजीवस्य सङ्ख्येयक्षेत्रप्रदेशावगाहनपरावृत्त्यभावः सर्वकूटस्थवन्नित्यस्वभावेन गुणानामविभागो भवतीति प्रथमः।

२) ज्ञानादयो गुणा जीवे पारिणामिकेन नित्यस्वभावाः, गुणानां स्वकार्य(र्ये) पारिणामिकधर्मत्वादिति। ननु ज्ञानादिगुणानां कूटस्थनित्यत्वं कथं न मन्यसे? इत्युच्यते, प्रथमसमये ज्ञेयज्ञानोत्पत्तौ कूटस्थभावेन सर्वदा ज्ञान-स्थितिस्वभावेनाभिनवज्ञेयवृन्दपरिणमनज्ञानाभावो दोषः स्यात्। ज्ञानस्य तु प्रथमसमयमारभ्य सर्वदा समयस्थिति-भावाद् यथार्थदोषः स्यादतः ज्ञेयघटपटादिपरावृत्त्यैव ज्ञानमप्याविर्भावेन स्यात्तद्यथार्थं भवति। अतो ज्ञेयज्ञानाय ज्ञानादयः पारिणामिकनित्या एव भवन्तीति।

[पारिणामिकनित्यस्वभावः]

[११६] तत्र पारिणामिकत्वेन ज्ञानादिगुणानामुत्पादव्ययौ विविधप्रकारेण भवतः। तथाहि- विस्रसाप्रयोग-जभेदाद् द्विभेदा उत्पादव्यया परिणमन्ति। सर्वद्रव्याणां चलनसहकारादिपदार्थक्रियाकरणं भवत्येव। तत्र चलनसह-कारित्वं कार्यं धर्मास्तिकायपरिणमनं तेन कारणत्वपर्यायव्ययः कार्यत्वपरिणामस्योत्पादः गुणत्वेन ध्रुवत्वं प्रतिसमयं उत्पादव्ययौ कारणकार्ययोरपि स्यातामिति। यथा धर्मास्तिकायः प्रतिप्रदेशस्थगमनसहकारिगुणा-विभागोपादान-कारणः स्वत एव चलनसहकारी कार्यं परिणमतीत्यतः कारणव्ययकार्योत्पादचलनसहकारिगुणध्रुवैः पारिणामिक-स्वभावे परिणमति इत्याशयः। एवमधर्मादिष्वपि बोध्यम्। एवं सर्वद्रव्येषु सर्वेषां गुणानां स्वस्वकार्यकारणता ज्ञेया। इत्येका व्याख्या। तथा समस्तद्रव्याणां परिणामित्वं पूर्वपर्यायव्ययो नूतनपर्यायोत्पादः। इत्थमप्युत्पादव्ययौ द्रव्यत्वेन ध्रुवाविति द्वितीयः।

[११७] ३) तथा प्रतिद्रव्यं निजकार्यकारणपरिणमनपरावृत्तिगुणप्रवृत्तिरूपाः परिणतिरनन्ता अतीता। वर्तमाने एकानन्तजातीया आगामियोग्यतारूपा अनन्ता भवन्ति। वर्तमाना अतीता अनागता वर्तमाना भवन्ति। शेषा अनागताः कार्ययोग्यासन्नतां लभन्ते इत्येवमुत्पादादयो गुणत्वेन ध्रुवा इति तृतीयः।

[११८] अत्रान्ये कालद्रव्यमादृत्य परप्रत्ययत्वं वदन्ति, तदसत्, पञ्चास्तिकायस्य पर्यायत्वेनैव सिद्धान्ते कालस्य उक्तत्वादियं परिणतिः स्वकालत्वेन वर्तमानात्स्वप्रत्येयमेव। तथा कालस्य भिन्नद्रव्यत्वेऽपि कालस्य कारणभूतागामिवर्तमानत्वेन भवनं तु जीवादिद्रव्यस्यैव परिणतिरिति।

४) तथा श्रेयोवासे सिद्धात्मनि केवलज्ञानस्य यथार्थं ज्ञेयज्ञायकत्वाद्यथा ज्ञेया धर्मादयस्तथा घटपटादिरूपा वा परिणमन्ति, तथैव ज्ञाने भासनाद्यस्मिन्समये घटस्य प्रतिभासः समयान्तरे घटध्वंसे कपालादिप्रतिभासः तदा ज्ञाने प्रतिभासध्वंसककपालप्रतिभासस्योत्पादो ज्ञानरूपत्वेन ध्रुवत्वमिति। तथा धर्मास्तिकायस्य यस्मिन्समये सङ्ख्येय-परमाणूनां चलनसहकारिता, अपरसमये असङ्ख्येयानां सहकारिभावेनैवं सङ्ख्येयसहकारित्वव्ययास-ङ्ख्येयानन्त-सहकारितोत्पादचलनसहकारित्वेन ध्रुवत्वम्। इत्थमधर्मादिष्वपि बोध्यम्। एवं सर्वगुणप्रवृत्तिष्विति चतुर्थः।

[११९] ५) तथा समस्तद्रव्याणि अस्तिनास्तित्वेन परिणामीनि। तत्रास्तिभावानां निजधर्माणां पारिणामिकत्वेनोत्पादव्ययौ स्तः, नास्तिभावानां परद्रव्यादिना परावृत्तौ तेषां परावृत्तिव्ययौ ध्रुवत्वं च अस्तिनास्तिद्वयाविति पञ्चमः।

[१२०] ६) तथा पुनरगुरुलघुपर्यायाणां षट्हानिवृद्धिरूपाणां प्रतिद्रव्यं परिणमनभावानां हानिव्यये वृद्ध्युत्पादः, वृद्धिव्ययेन हान्युत्पादः ध्रुवत्वं चागुरुलघुपर्यायाणाम्। इत्थं सर्वद्रव्येषु ज्ञेयमिति। तथा अलोकाकाशस्याप्यगुरुलघुपर्यायपरावृत्तिरभ्युपेया। ते (न) त्वन्ये भवन्ति अन्यथाभिनवोत्पादव्ययौ नापेक्षिकाविति न्यूनत्वेन द्रव्यस्य सल्लक्षणे दोषः स्यादिति षष्ठमः।

[१२१] ७) तथा विवाहप्रज्ञप्तिटीकायाम् अस्तिपर्यायाः सामर्थ्यरूपाः विशेषपर्यायास्ते चानन्तगुणाः ते प्रतिसमयं निमित्तभेदेन परावृत्तिरूपाः। तत्र पूर्वविशेषपर्यायाणां नाशः अभिनवविशेषपर्यायाणामुत्पादः पर्यायाणां ध्रुवत्वमित्यादि सर्वत्र ज्ञेयमिति सप्तमः।

नित्याभावे कार्यस्य निरन्वयः [नाशः] स्यात्कारणाभावश्च भवति, अतो युक्तमेवास्ति नित्यस्वभाव इति नित्यस्वभावः॥१४॥१५॥

[नित्यानित्यस्वभावास्वीकारे दोषः]

[१२२] अथ केवलं नित्यमेव स्वीकुर्वाणो अनित्याभावे ज्ञापकतादिशक्तेरभावः स्यादर्थक्रियाया असम्भवो भवेद्। एतदेवाह—

[मूल] कार्यान्वयकारणाभ्यां युक्तो नित्य स्वभावकः।

द्रव्याणां गुण बोधायानित्योऽप्यस्ति द्वितीयकः॥१६॥

(व्याख्या) यत्सत्त्वे तत्सत्त्वमन्वयः अतः कार्यान्वयाय कारणप्रवृत्तये नित्यस्वभावो युक्तोऽस्ति। एवमनित्यस्वभावाभावे द्रव्याणां ज्ञानादिगुणज्ञापकादिशक्त्यभावेन गुणरूपकार्याभावः स्यादर्थक्रियाया असम्भवश्च, अतोऽनित्यस्वभावोऽप्यवश्यमेव वक्तव्यः॥१६॥

[नित्यानित्ययोः परस्पराभावे दोषः]

[१२३] अथैकानेकस्वभावविचारगाथामाह—

[मूल] सर्वस्वभावपर्यायाधारभूतप्रदेशकान्। स्वक्षेत्रभिन्नरूपाणामेकोऽस्त्येकत्वपिण्डतः॥१७॥

(व्याख्या) सर्वेत्यादि। समस्तस्वभावः पर्यायाधारभूतप्रदेशानां निजनिजक्षेत्रभेदरूपाणामेकत्वपिण्डीरूपात्यागो एकस्वभावोऽस्तीत्यर्थः। तत्रास्तित्वप्रमेयत्वादयः सर्वे स्वभावा गुणविभागादीनामाधारभूतक्षेत्र-प्रदेशाश्च निजनिजक्षेत्रप्रदेशभावेन भिन्नभिन्नरूपाः सन्ति। इत्थमसङ्ख्येयप्रदेशभिन्नभावानामेकपिण्डस्वरूप-स्थितिमादरति। स एक स्वभावोऽस्ति सर्वप्रदेशान्योन्यान्तरालक्षेत्रावकाशाभावादित्याशयः। तत्र पञ्चास्तिकायेषु धर्माधर्माकाशाश्च एकद्रव्याणि सन्ति। ततो जीवोऽनन्तो भवति। ततः परमाणुपुद्गला अनन्तगुणाः सन्ति। एको जीवोऽनेकरूपादिकं गत्यादिषु परिभ्रमणं कुर्वन्समाचरति अन्तराभावात्तेन द्रव्येष्वैकस्वभावोऽस्तीति॥१७॥

[अनेकस्वभावविचारः]

[१२४] अथानेकस्वभावाधिकारगाथाद्विकमाह-

[मूल] क्षेत्रकालसुभावानां गुणविभागयोगतः। भिन्नकार्यप्रवृत्तीनां भवेद्भिन्नप्रवाहकः॥१८॥

(व्याख्या) क्षेत्रेत्यादि। क्षेत्रमसङ्ख्यातप्रदेशरूपम्, कालस्तूत्पादव्ययस्वरूपः, भावपर्यायो गुणः। एतेषां प्रदेशादिगुणानां विभागस्वभावेन निजनिजभिन्नकार्यपरिणामिकोऽस्ति = सर्वेषां भिन्नप्रवाहो भवति। अतः सर्वकार्यभिन्नप्रवाहत्वादानेकस्वभावोऽस्ति सर्वस्वभावपर्यायभेदविचारणायामिति।

[एकानेकयोः परस्पराभावे दोषः]

[१२५] अथैकानेकयोः परस्पराभावे दोषापत्तिरूपगाथामाह-द्रव्यैकेत्यादि।

[मूल] द्रव्यैकभावाभावेन सामान्यविरहो भवेत्। तेष्वनेकाभावयोगाद्विशेषाभावकस्तथा॥१९॥

यदि द्रव्येष्वेकस्वभावाभावो मन्यते तदा सामान्यविरहो = अभावो भवति तदानेकपर्यायगुणानां स्वाम्याधारः कोऽस्ति आधेयो आधाराभावेन कुत्र तिष्ठति? ततो द्रव्येष्वेकस्वभावमनुभवामः। तथा द्रव्येष्वनेकस्वभावो न मन्यते तदा विशेषाभावः स्यात्तदानेकस्वभावप्राप्तिः कथं स्याद्? अनेकाभावेन गुणा अनेकस्वभावं कथं परिणमन्ति? तथा शब्दे निजविषयव्याप्यव्यापकताभावोऽपि कथमस्ति? अतोऽनेकस्वभावो द्रव्येषु भवत्येवेति। द्रव्ये व्याप्ये निजगुणपर्यायाः व्यापकाः सन्ति॥ इत्येकानेकस्वभावः॥१८॥१९॥

[अस्तिनास्तिस्वभावविचारः]

[१२६] अथास्तिनास्तिस्वभावविचारगाथामाह-

[मूल] स्वद्रव्यादिचतुष्केन व्याप्यव्यापकसंस्थितान्।

भावाद्भावान्तरो हेतुस्तद्रूपो वस्तुनो भवेत्॥१००॥

(व्याख्या) स्वद्रव्यादीत्यादि। निजद्रव्यक्षेत्रकालभावचतुष्केनेति चतुष्टयेन व्याप्यव्यापकसम्बन्धि-स्थितानाम्। भावादित्यादि। स्वकीयपरिणामात्परिणामान्तरगमनहेतुः वस्तुनः तद्रूपतापरिणमनरूपोऽस्तिस्वभावः स्यादिति। द्रव्यगुणपर्यायाणाम् निजधर्मं विमुच्य धर्मान्तरपरिणमनाभावादिति॥१००॥

[१२७] अथ नास्तिस्वभावस्वरूपगाथाद्वयमाह-

[मूल] द्रव्याद्यपरजातीनां स्वद्रव्यादिचतुष्टये। सदा व्यवस्थितानां च द्रव्याद्यन्यविवक्षिते॥१०१॥

[मूल] सर्वदैवाविच्छिन्नानामन्यधर्मसमुच्चयाः।

व्यावृत्तिरूपो यो भावः प्रोच्यते नास्तिरूपकः॥१०२॥(युग्मम्)

(व्याख्या) द्रव्यादित्यादि। द्रव्याद्यपरजातीनाम् = अन्यजातीयद्रव्याणामित्यर्थः। स्वद्रव्यादीत्यादि। निजगतद्रव्यादिचतुष्के सदा = निरन्तरं व्यवस्थितानाम्। द्रव्याद्यन्येत्यादि। परद्रव्यादिके विवक्षिते। सर्वेत्यादि। सर्वदा परगतधर्मसमुच्चयोऽविच्छिन्नस्वभावेन, तत्र द्रव्यादिको अभावेन भवति। अतो व्यावृत्तिरिति। अपरधर्माणां यो व्यावृत्तिरूपोऽभावः स द्रव्येषु नास्तिस्वभावः प्रोच्यते इति॥१०१॥१०२॥

[१२८] अत्रैतदर्थे दृष्टान्तमाह-

[मूल] यथा जीवे गुणव्यूहाः सज्ज्ञानदर्शनादयः।

तेषामस्तिस्वभावोऽस्ति नास्तिकोऽन्यगुणादिकान्॥१०३॥

[मूल] घटे घटधर्मास्तित्वं नास्तित्वं परधर्मतः। एवं समग्रद्रव्येषु अस्तिनास्त्युभयो भवेत्॥१०४॥

(व्याख्या) यथेति दृष्टान्तः। जीवे गुणव्यूहाः = ये गुणसमुच्चयास्ते ज्ञानदर्शनादयः तेषामस्ति स्वभावोऽस्ति। तथा नास्तीत्यादि। परधर्मादिद्रव्यगुणानां नास्तिस्वभावोऽप्यस्ति। घटेत्यादि। यथा घटे घट-धर्माणामस्तित्व-भावोऽस्ति तथा समग्रपटादिद्रव्याणां नास्तित्वभावोऽप्यस्तीति गाथाद्वयार्थः। तथा चोक्तं भगवत्याम्-

गोयमा! अत्थित्ते अत्थित्तं परिणमई नत्थित्ते नत्थित्तं परिणमई इत्यादि ()।

तथा ठाणसूत्रेऽप्युक्तम्-

सिय अत्थि, सिय नत्थि, सिअ अत्थिनत्थि, सिअ अवत्तव्वं इति चतुर्भङ्गिकास्ति। तथान्यत्राप्युक्तम्-
सदसदविसेसणाओ भवहेउजहच्छिओवलंभाओ। नाणफलाभावाओ मिच्छदिट्ठिस्स अन्नाणं इति॥

(वि.आ.भा.११५)

[सप्तभङ्गी]

[१२९] स्याद्वादोपलक्षितं वस्तु। स्याद्वादश्च सप्तभङ्गीपरिणामः। एकैकस्मिन्द्रव्ये गुणे पर्याये च सप्तभङ्ग्यो भवन्त्येव। अतोऽनन्तपर्यायपरिणते वस्तुनि अनन्ताः सप्तभङ्ग्यो भवन्तीति। ननु परापेक्षामाश्रित्येमाः सप्तभङ्ग्यः सम्भवन्ति, न स्वद्रव्याश्रितेनेति चेद्, उच्यते, अत्र स्वगतविषयिका एव सप्तभङ्ग्यो भवन्ति, न तु परविषयाः सन्ति। तद्यथा- द्रव्ये स्वधर्मपरिणमनभावोऽस्तिधर्मो विद्यते परधर्मपरणतिरूपो नास्तिस्वभावोऽप्यस्तीति॥१०३॥१०४॥

[त्रयः सकलादेशः]

[१३०] एतदेवाह-

[मूल] स्वपरोभयपर्यायैः सद्भावेतरकोद्भवैः। कुम्भः कुम्भाकुम्भकौ द्वाववक्तव्योभयाद्भवेत्॥१०५॥

(व्याख्या) स्वपरेत्यादि।

१) यदा विवक्षितैकवस्तुविषये स्वपर्यायाणां सद्भावेनार्पितविशेषणेन अस्तिस्वभावोऽस्ति।

२) तथा तस्मिन्नेव अन्यद्रव्यगतपरपर्यायपरिणामित्वादसद्भावार्पितेन नास्तिस्वभावो भवति।

३) तथोभयपर्यायाणामुभयेन सद्भावासद्भावोभयार्पितेनोभावपि भवतीति। समयैकस्मिन्ने पर्याया अस्तित्व-भावाः सम्भवन्ति, ततो परसमये ते पर्याया नास्तिस्वभाववृत्तिं कुर्वन्ति प्रत्येकसमयभावास्तु केवलिन एव जानन्ति, छद्मस्थोपयोगस्त्वसङ्ख्येयसमयात्मकोऽस्ति। अतः पूर्वापरसापेक्षया सप्त भङ्ग्यो भवन्तीति।

एतदेवाह- कुम्भेत्यादि। उष्ट्रीवाकपालकुक्षिबुध्नादिभिः स्वपर्यायैः सद्भावेनार्पितः = विशेषितः कुम्भः कुम्भो विद्यते सद्भटो। एवं जीवोऽपि स्वपर्यायैर्ज्ञानादिभिरर्पितः सन् जीवो भवति। इत्थं सर्वद्रव्येष्ववगन्तव्यमेवेति प्रथमभङ्गः। तथा पटादिगते त्वक्त्राणादिभिः परपर्यायैरसद्भावेनार्पितो = विशेषितः कुम्भो नास्ति। सकलस्यापि घटस्य परपर्यायैरसत्त्वविवक्षायामसद्भटः। एवं जीवोऽपि मूर्तत्वाद्यपरपर्यायैरसज्जीव इति द्वितीयभङ्गः। तथा सर्वो घटः स्वपरोभयपर्यायैः सद्भावासद्भावाभ्यां सत्त्वासत्त्वाभ्यामर्पितो युगपद् द्वयं वक्तुमशक्येनावक्तव्यो भवति। स्वपरपर्यायसत्त्वासत्त्वाभ्यामेकैकेनाप्यसाङ्केतिकेन शब्देन सर्वस्यापि तद् वक्तुमशक्यत्वादिति। एवं जीवस्यापि

सत्त्वासत्त्वाभ्यामेकसमयेन वक्तुमशक्यत्वात् स्यादवक्तव्योऽयं जीव इति तृतीयभङ्गः॥१०५॥

[१३१] अथ तत्स्वरूपगाथामाह-

[मूल] एतेऽस्त्यादिस्त्रयो भङ्गाः पूर्णवस्तुसमादरात्

भवन्ति सकलादेशा विकलादेशकाः परे॥१०६॥

(व्याख्या) एते इत्यादि। एते अस्तित्वादयस्त्रयो भङ्गाः सकलादेशा भवन्ति सर्वजीवाजीवादि वस्तुग्रहण-परत्वादिति। परे स्यादस्तिनास्त्यादयश्चत्वारो विकलादेशा विद्यन्ते, वस्तुस्वरूपैकदेशग्रहणपरत्वा-दित्यर्थः॥१०६॥

[चत्वारःविकलादेशाः]

[१३२] अथ विकलादेशभङ्गप्ररूपकगाथामाह-

[मूल] निजान्यसत्त्वासत्त्वेन सदसच्च घटोऽघटः। जीवोऽपि स्वान्यपर्यायैः सदसद्विद्यते खलु॥१०७॥

(व्याख्या) निजान्येत्यादि। तत्र वस्तुवैकस्मिन्देशे इति शेषः। वस्तुवैकदेशे निजस्वपर्यायसत्त्वेन सत्, अन्यपर्यायासत्त्वेन चासदिति घटोऽघटश्च भवति इत्थमिति शेषः। एवं जीवोऽपि स्वपर्यायैः सत्परपर्यायैरसदित्यतः स्यादस्तिनास्तिरूपश्चतुर्थभङ्गोऽप्यस्ति खलु इति निश्चयेन। इत्यस्तिनास्तिरूपश्चतुर्थो विकल्पः॥१०७॥

[१३३] अथ पञ्चमभङ्गप्ररूपकगाथामाह-

[मूल] विवक्षितः स्वैः सद्भावोऽन्यदेशे स्वपरोभयैः।

युगपत्सत्त्वासत्त्वाभ्यामवक्तव्योऽस्ति पञ्चमः॥१०८॥

(व्याख्या) विवक्षितेत्यादि। तथा वस्तुवैकस्मिन्देशे स्वैः = स्वपर्यायैः सद्भावेन विवक्षितः, अन्यत्र देशे स्वपरोभयपर्यायैः सत्त्वासत्त्वाभ्यां युगपदसङ्केतकेन शब्देन वक्तुं विवक्षितः सन्नावक्तव्यरूपः पञ्चमः। एवं जीवोऽपि चेतनत्वादियपर्यायैः सन्युगपत्स्वपरोभयपर्यायैः स्यादस्त्यवक्तव्यरूपः पञ्चमो भङ्गो भवतीत्यर्थः। इत्यस्त्यवक्तव्यपञ्चमो विकल्पः॥१०८॥

[१३४] अथ षष्ठमभङ्गप्रतिपादनाय गाथामाह-

[मूल] वस्तुवैकदेशे परकैरसद्भावसमर्पितः। भावान्यसत्त्वान्याभ्यां स्वान्यैरवक्तव्यको भवेत्॥१०९॥

(व्याख्या) वस्तुवैकेत्यादि। तथा वस्तुवैकदेशे परकैः = परपर्यायैरसद्भावेनार्पितो = विशेषितः परैः = स्वान्यैः स्वपरपर्यायैः। भावाश्च अन्यश्च भावान्यः, सत्त्वश्च अन्यश्च सत्त्वान्यस्ताभ्याम्। इह भावशब्देन सद्भावोऽन्येन तत्प्रतिपक्षोऽसद्भावः सद्भावासद्भावाभ्यां = सत्त्वासत्त्वाभ्यां युगपदसङ्केतकेन शब्देन न वक्तुं विवक्षितः कुम्भोऽसन्नवक्तव्यश्च भवति। कुम्भो देशे अकुम्भदेशे अवक्तव्यत्वादिति। स्यान्नास्त्यवक्तव्य इति एवं जीवोऽपि एकदेशे परपर्यायमपेक्ष्य असद्भावोऽस्ति स्वपरसर्वपर्यायसमकालेनावक्तव्य इति अतो नास्त्यवक्तव्यरूपः षष्ठमो भङ्गः॥ इति षष्ठमो भङ्गः॥१०९॥

[१३५] अथ सप्तमत्रिकसंयोगिभङ्गिप्ररूपणाय गाथाद्विकमाह-

[मूल] वस्तुदेशे स्वपर्यायैः सद्भावेन समर्पितः। तथा देशेऽन्यपर्यायैरसद्भावसमर्पितः॥११०॥

[मूल] स्वपरोभयपर्यायैर्देशेऽन्यस्मिन्विवक्षितः। युगपदेकशब्देन भवेद्वक्तुं त्रियोगकः॥१११॥(युग्मम्)

(व्याख्या) वस्तुत्वत्यादि। तथा वस्तुवैकस्मिन्देशे स्वपर्यायैः सद्भावेन अर्पितः। तथैकस्मिन्देशे अन्यपर्यायैः

= परपर्यायैरसद्भावेन समर्पितः॥ **स्वपरेत्यादि।** तथान्यस्मिन्देशे स्वपरोभयपर्यायैः सद्भावासद्भावाभ्यामेक-
कालावच्छिन्नयुगपदेकेन शब्देन वक्तुं विवक्षितः सन्, असन्, अवक्तव्यश्च भवतीति सप्तमो भङ्गः स्यादिति-
॥११०॥१११॥

[जीवद्रव्ये सप्तभङ्गी]

[१३६] एते एकस्मिन्वस्तुनि अर्पिता ते(?) सप्तभङ्गी उक्ता। अथ जीवद्रव्ये स्वस्वरूपे बालबोधाय
सप्तभङ्गिकामाह-

[मूल] ज्ञानादिनिजधर्मेषु अस्तित्वेन प्रवर्तनात् जीवस्य प्रथमो भङ्गः अस्तिरूपो भवेत्खलु॥११२॥

(व्याख्या) जीवस्य ज्ञानादिनिजात्मधर्मेषु प्रवर्तमानादस्तित्वेन अस्ति स्यादस्तिरूपः प्रथमो भङ्गः खलु =
निश्चयेन भवेत् = स्यादित्यन्वयः। अत्र स्वधर्मा अस्तिपदगृहीता इत्याशयः। निजगतज्ञानादि-गुणपर्यायाणां
ज्ञायकपरिच्छेदकर्तृत्वादिभावेन अस्तिस्वभावत्वादिति। एवं सर्वगुणेषु निजधर्माणामस्तिता ज्ञेया। अत्र गुणाः
पर्यायाविभागरूपव्यूहैकप्रवृत्तिरूपा वदन्ति। तेऽपि स्वकार्यकारणधर्मे अस्तिस्वभावा भवन्ति। अत्र द्रव्यस्वरूपेण
अस्तिरूपाः षड्भङ्गा अन्येऽपि भवन्ति। अतः सापेक्षभावमालम्ब्य स्यात्पूर्वकोक्तेन स्यादस्तीति प्रथमभङ्गः
॥११२॥

[१३७] अथ द्वितीयभङ्गप्ररूपकगाथामाह-

[मूल] स्वान्यजात्यन्यद्रव्याणां तद्धर्माणां च सर्वथा।

जीवे नास्तित्वभावेन भङ्गः स्यान्नास्तिको भवेत्॥११३॥

(व्याख्या) स्वान्येत्यादि। स्वान्यजातिः = निजजातिः, विजातिः। अन्यद्रव्याणामिति। परद्रव्याणां
तद्धर्माणामिति। किमत्रोच्यते? निजजातीयान्यद्रव्याणां तद्धर्माणाम्, विजातिपरद्रव्याणां चकारात्तद्धर्माणां च जीवे
सर्वथा अभावेन नास्त्यस्ति, तेन स्यान्नास्तिरूपो द्वितीयभङ्गो भवेदित्यर्थः। एकस्मिञ्जीवे निजैकस्वरूपयोगस्थितेन
निजजातीयान्यसिद्धसंसारिजीवानां नास्तित्वास्त्येव, सदृशयुगलाग्निकनकपृथक्पतितदाहकशक्तिभिन्नत्वाद्। अतः
सर्वे जीवा निजज्ञानादिगुणैः सदृशा अपि परन्वेकजीवो ज्ञानादिगुणादिभिर्निजभावेन स्थितः, तद्रतगुणाः परजीवेषु न
लभन्ते। सर्वे जीवाः स्वर्द्ध्या पृथग्भावेन (स्थिताः) परस्परगुणसङ्कराभावाद्। अतो जीवे परजीवाणां
ज्ञानादिगुणापेक्षया स्यान्नास्तिस्वभावो भवत्येवेति। अत्र निजभावे परद्रव्यगतास्तित्वं नास्तिपदेन गृहीतम्, शेषा
अस्तित्वादयः स्यात्पदेन समादृताः। तथा विजातीयान्यधर्मादिद्रव्याणामचेतनादि-गुणानामपि जीवे नास्तित्वास्त्येवेति।
इत्याद्यनन्तधर्माणां सापेक्षतामाश्रित्य स्यादिति युक्ततैव समग्र धर्मभाषणार्थमिति द्वितीयभङ्गः॥११३॥

[१३८] अथावक्तव्यभङ्गस्वरूपगाथामाह-

[मूल] द्रव्ये च केचिद्धर्माणां वागोचरनिषेधतः।

तृतीयः स्यादवक्तव्यः स्याद्धर्मापेक्षया भवेत्॥११४॥

(व्याख्या) द्रव्येत्यादि। वस्तुविषये कियद्धर्माः छद्मस्थः श्रुतिबलज्ञायकोऽपि वचनगोचरत्वेन प्रवक्तुं न
शक्नोऽस्ति। अतः स्यादवक्तव्यस्तृतीय भङ्गः स्यादिति। ननु छद्मस्थैस्ते कथं वक्तुं न शक्या? इत्युच्यते
समस्तज्ञेयज्ञायकास्तु जिना एव भवन्ति नान्ये इत्यर्थः। धर्मेत्यादि। धर्मसापेक्षार्थं स्यात्पदग्रहणमस्तीति॥११४॥

[१३९] अथ चतुर्थभङ्गप्ररूपणाय गाथामाह-

[मूल] समकालप्रवृत्तिनः अस्तिनास्तिस्वभावयोः।

वस्तुन्येकसमये स्यात्तुर्थः स्यादस्तिनास्तिकः॥११५॥

(व्याख्या) समेत्यादि। वस्तुनि = वस्त्वेकस्मिन्नेकसमयात्मके काले अस्तिनास्तिस्वभावयोः समकाल-प्रवर्तमानेन भवेत्स्यादस्तिनास्तिस्वरूपश्चतुर्थो भङ्ग इत्यन्वयः। वचनगोचरापेक्षया अत्रास्तित्वकथनेनासङ्ख्येयाः समया भवन्ति। एवं नास्तित्वकथनेनाप्यसङ्ख्येयाः स्युरतो वस्तुविषये अस्तिनास्तिस्वभावौ(योः) एकसमये एव समकालप्रवृत्तिबोधकश्चतुर्थभङ्गोऽस्तीत्याशयः॥११५॥

[१४०] अथ पञ्चमषष्ठमभङ्गनिरूपणाय गाथामाह-

[मूल] अस्तिनास्तिस्वभावाश्च वक्तव्याः सन्ति वस्तुषु।

अवक्तव्याभावशङ्काभावाय स्यादुभौ क्रमात्॥११६॥

(व्याख्या) अस्तिनास्तीत्यादि। अस्तिनास्तिस्वभावाः सर्ववस्तुषु वक्तव्या एव भवन्ति, न अवक्तव्याः। अतोऽवक्तव्याभावाभावाय क्रमादुभौ स्यादस्त्यवक्तव्य-स्यान्नास्त्यवक्तव्यौ पञ्चमषष्ठमौ स्यातामित्यर्थः। अत्र वक्तव्याभावः स्यात्पदैर्गृहीतः॥११६॥

[१४१] अथ त्रिकसंयोगिकसप्तमभङ्गप्ररूपकगाथामाह-

[मूल] द्रव्यादिश्रैकसमये समकालप्रवृत्तिः। वक्तव्यान्यास्तिनास्तिश्च भावानां सप्तमो भवेत्॥११७॥

(व्याख्या) द्रव्यादिष्वित्यादि। द्रव्यादिषु = प्रत्यैकस्मिन्द्रव्ये गुणे पर्याये वा, एकसमये = काले समकालप्रवृत्तिः = तुल्यकालप्रवर्तनादित्यर्थः। केषामित्याह- वक्तव्यान्येत्यादि। अस्तिभावा वक्तव्यावक्तव्याः तथा नास्तिभावा वक्तव्यावक्तव्या एतेषामित्यर्थः। सप्तमो भवेदिति। स्यादस्तिनास्त्यवक्तव्यरूपः स्यादिति। वक्तव्यश्च अन्यश्च वक्तव्यान्येति। अस्तिश्च नास्तिश्च अस्तिनास्तीति व्यक्तव्यान्यश्चासौ (न्यश्चामू) अस्तिनास्ती च अवक्तव्यान्यास्तिनास्तिरिति समासोऽस्तीति।

[१४२] अत्रास्ति न नास्त्यस्ति, नास्ति नास्त्यस्ति, वक्तव्यो नावक्तव्योऽस्ति, अवक्तव्यो न वक्तव्योऽस्ति अतोऽत्र भङ्गे स्यात्पदेन गृहीतः। (शं) अत्र अस्त्यादिपदेन अस्तिनास्त्यवक्तव्यधर्माणां नित्यानित्याद्यने-कान्तसङ्ग्रहः करोति। कथमनेकान्तसङ्ग्रह इत्युच्यते, (स) वस्तुनि अस्तिधर्मो नित्यानित्यैकानेकभेदाद्यने-कान्तसङ्ग्रहकारकत्वादिति एवं नास्त्यवक्तव्यधर्मावपि बोध्याविति॥११७॥

[१४३] एतदेवाह-

[मूल] अत्रास्तित्वेऽस्ति धर्मोऽस्ति नास्तित्वे नास्तिधर्मकः।

युगपद्युगभावेनावक्तव्यं स्यादवाक्पदम्॥११८॥

(व्याख्या) स्पष्टैवा अनेनानेकान्तसङ्ग्रहकः स्यादिति॥११८॥

[सकलादेश-विकलादेश प्ररूपणा]

[१४४] अथ सकलादेशविकलादेशौ प्ररूपणाय गाथामाह-

[मूल] अस्त्यादयस्त्रयो भङ्गाः सर्वादेशा भवन्ति च।

चत्वारो विकलादेशाः पूर्णैकदेशभावतः॥११९॥

(व्याख्या) अस्तीति। स्यादस्ति-स्यान्नास्ति-स्यादवक्तव्यरूपास्त्रयो भङ्गाः। सर्वेत्यादि। सकलादेशा भवन्तीति। चत्वार इत्यादि। स्यादस्तिनास्ति-स्यादस्त्यवक्तव्य-स्यान्नास्त्यवक्तव्य-स्यादस्तिनास्त्यवक्तव्यरूपा-श्चत्वारो भङ्गा विकलादेशाः सन्तीति। ननु केन हेतुना एते भङ्गाः सकलादेशाः विकलादेशाश्च भवन्तीत्युच्यते, एतदेवाह- पूर्ण इत्यादि। वस्तुनि सम्पूर्णभावग्राहकत्वात्सकलादेशा वस्तुनो एकदेशग्राहकत्वाद्विकलादेशाः सन्तीति॥११९॥

[१४५] अथान्यपा(प)दैरपि सप्तभङ्गीनिरूपणाय गाथामाह-

[मूल] एवं द्रव्येषु नित्यैकादिषु सन्त्यद्रिभङ्गिकाः। सामान्येतरधर्माणां गुणानां च भवेदिमाः॥१२०॥

(व्याख्या) एवमित्यादि। एवम् = अमुना प्रकारेण द्रव्येषु नित्यसप्तभङ्गी, अनित्यसप्तभङ्गी एकानेकसप्तभङ्गी, भेदाभेदसप्तभङ्गिकादयो भवन्तीति। तथा सामान्यविशेषधर्माणां गुणानां चकारेण पर्यायाणां इमाः सप्तभङ्गिका भवेयुरित्यर्थः॥१२०॥

[१४६] अथ गुणादिषु अनन्तानन्तसप्तभङ्गीप्ररूपणाय गाथामाह-

[मूल] ज्ञानत्वेन ज्ञानमस्ति नास्तित्वोऽपि निजेतरैः।

इत्थं पञ्चास्तिकायेषु भवन्ति सप्तभङ्गिकाः॥१२१॥

(व्याख्या) ज्ञानत्वेनेत्यादि। ज्ञानं ज्ञानत्वेनास्तिरूपोऽस्ति। तथा नास्तित्वभावोऽप्यस्ति। निजेतरैरिति। निजाश्च इतरे च निजेतरास्तैः निजेतरैः निजादपरैरिति। स्वजातीयदर्शनादिधर्मैर्विजातीयाचेतनादिधर्मैरिति। इत्थमिति। एवं पञ्चास्तिकायेषु प्रत्यस्तिकायमनन्तानन्तसप्तभङ्ग्यो भवन्तीति॥१२१॥

[अस्तित्वनास्तित्वस्वभावाभावे दोषः]

[१४७] नन्वस्तित्वनास्तित्वाभावेन द्रव्यादिषु किं स्याद् ? अत आह-

[मूल] अस्त्यभावे गुणाभावस्तेन स्याद्वस्तुशून्यता।

नास्त्यभावेऽन्यभावेन मिश्रः स्यात्पारिणामिकैः॥१२२॥

(व्याख्या) अस्त्यभाव इत्यादि। यदा अस्तीत्येतदभावो मन्यते तदा गुणाभावः स्यात्तेन वस्तुशून्यतेति। पदार्थे शून्यतापत्तिर्दोषो भविष्यति। नास्तीत्यादि। यदा नास्त्यभावो मन्यते तदा कदापि = अन्यभावेन पर-भावेन परिणामकः स्यात्तदा सङ्करदोषाः समेष्यन्तीत्यर्थः॥१२२॥

[१४८] अथ पुनरेतयोरभावे दोषमाह-

[मूल] पुनर्व्यञ्जकयोगेन सत्तासत्ता स्फुरेत्तथा। पदार्था नियतापत्तिर्दोषो भूयादतोचितौ॥१२३॥

(व्याख्या) पुनरित्यादि। व्यञ्जकशब्देन प्रगटताहेतुस्तद्योगेन सत्तेनेति सङ्घर्षः स्फुरति जलसंयोगान्नूत-नमृत्तिकोद्भवघटस्थितगन्धसत्तावदिति। असदविद्यमानधर्मो वस्तुविषयेन स्फुरति। नास्त्यभावेन तु अविद्यमानोऽपि स्फुरति तदा पदार्थे शून्यतापत्तिरिति पदार्थानामनियामकः स्यादिति एष दोषोऽस्ति। अतोऽस्तिनास्ती सर्वपदार्थेषु वक्तुमुचितौ स्त इति॥१२३॥

[भेदाभेदस्वभावविचारः]

[१४९] अथ भेदाभेदस्वभावविचारगाथामाह-

[मूल] स्वभावस्वकार्यगुरुलघुपर्यायभेदतः। भेदस्वभावोऽवस्थानाधारभूतोऽस्त्यभेदकः॥१२४॥

(व्याख्या) सर्वेत्यादि। ज्ञानदर्शनचारित्राश्च (णि च) क्रमाज्जीवद्रव्ये ज्ञानदर्शनस्थैर्यादिगुणानां रमणरूप-कार्यकरणशीलः स्वकार्यभेदः। तथा पुद्गले रूपवर्णगन्धरसस्पर्शादिकभिन्नभिन्नकार्यकरणशीलः स्वकार्यभेद इत्यादि। तथास्तिनास्तिनित्यानित्यैकानेकादीनां क्रमात्सदसदविनाशिपरावृत्तिपिण्डप्रदेशादिरूपः स्वभावभेदः। तथागुरुलघु-पर्यायाः प्रदेशैः गुणाविभागभावेन पृथग् पृथक् स्थितिरूपो गुरुलघुपर्यायभेदः। वृद्धिहानिरूप-परिणमनेन तुल्याभावा-दिति। एभिस्त्रिभिर्भेदैर्भेदस्वभावोऽस्ति। तथा समग्रवस्तुगतस्वगुणावस्थानामाधाररूपोऽभेदस्वभावोऽस्ति॥१२४॥

[भेदाभेदस्वभावाभावे दोषः]

[१५०] अथ द्रव्यादिषु भेदाभेदस्वभावाभावे दोषमाह-

[मूल] भेदाभावे गुणानां च द्रव्येषु सङ्करो भवेत्। अभेदाभावयोगेन स्थानविध्वंसकस्तथा॥१२५॥

(व्याख्या) भेदाभाव इत्यादि। द्रव्येषु भेदाभावेन सङ्करदोषः स्यात्तदा कथं कार्यभेदो भविष्यति? अतो द्रव्यादिषु कार्यभेदार्थं भेदस्वभावो वक्तुमुचित इति। तेन चेतनालक्षणो जीवः तद्रहितोऽजीवः, अजीवान्तर्गतो गतिसहकारकरणशीलो धर्मः, स्थितिगुणाधारोऽधर्मः, अवगाहदानगुणान्वितं नभः, रूपवर्ण-स्कन्धादिपरिणमन-कारकः पुद्गलः। एते भिन्नद्रव्यस्वभावा भवन्ति। ननु सर्वेऽपि द्रव्या जीवादयो निजनिजभावेन सदृशाः सन्ति कथं भिन्नस्वभावोऽस्ति? इत्युच्यते, सर्वजीवेषु उत्पादव्ययौ भिन्नस्वभावौ स्तः, न तु सदृशस्वभावाः सर्वेषु भवन्ति। तथा अगुरुलघुपर्याया अपि वृद्धिहानिस्वभावेन परिणमन्ति। अतः सर्वजीवेषु सर्वगुणाः स्वस्वद्रव्येषु जीवेषु वा भिन्नभावपरिणमनरूपत्वाद्भेदस्वभावोऽस्त्येव, काञ्चने गुरुत्वसदृशवर्णादिकाश्रितमूलधर्मवदिति। तथा तन्मया-वस्थानाधारभूताद्यभेदस्वभावोऽस्तीति। यदि भेदस्वभावो न स्यात् तदा गुणपर्यायाणां सङ्करदोषः स्यात्तेन कस्यैते गुणाः को वा गुणी वा कस्यैते पर्यायाः? इत्यादि परविभागो न स्यात्तथा कारणकार्यधर्मयोः पृथग्भावो न स्यादतो द्रव्यादीनां भेदस्वभावो वक्तव्य इति। अभेदेत्यादि। तथा अभेदाभावयोगेन स्थानविध्वंसः स्यात् कुत्र के गुणास्तिष्ठन्तीति? अतोऽभेदस्वभावोऽपि वक्तव्य एवेति॥ इति भेदाभेदस्वभावः॥१२५॥

[भव्याभव्यस्वभावविचारः]

[१५१] अथ भव्याभव्यस्वभावगाथामाह-

[मूल] पारिणामिकभावत्वे ये पर्यायोत्तरोत्तराः। तेषां परिणमत्वेन^१ भवेद्भव्यस्वभावकः॥१२६॥

(व्याख्या) परिणामीत्यादि। जीवाजीवौ पारिणामकौ स्तः। जीवपुद्गलौ पारिणामिकभावेन समयं समयं प्रत्यभिनवपरिणामपरिणमत्वेन पूर्वपर्यायव्ययमुत्तरपर्यायोत्पादनं द्रव्यपरणतिरस्ति। तन्मूलकारणमेव भव्यस्वभावोऽस्तीति। इह तु भावे द्रव्यं भवनमिति। गुणाः पर्यायाश्च भवनसमवस्थानमात्रका एवोत्थितासीनोत्कुटुक-शयितपुरुषवत्तदेव वृत्त्यन्तरव्यक्तिरूपेणोपदिश्यते। जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति

१. पर्यायोत्तरोत्तराः। तेषां परिणमत्वेन- यह पाठ व्याकरण की दृष्टि से अशुद्ध लगता है।

(निरुक्त) पिण्डातिरिक्तवृत्त्यन्तरावस्थाप्रकाशनायां तु जायत इत्युच्यते। सव्यापारैव भवनवृत्तिः अस्तीत्यनेन निर्व्यापारात्मसत्ताख्यायते। भवनवृत्तिः सदास्ति नास्ति शब्दस्य निपातत्वात्। विपरिणमत इत्यनेनापि तिरोभूतात्मरूपस्यानुच्छिन्नतथावृत्तिकस्य रूपान्तरेण भवनम्, यथा क्षीरं दधिभावेन विपरिणमते विकारान्तरवृत्त्या भवनमवतिष्ठते। वृत्त्यन्तरव्यक्तिहेतुभाववृत्तिर्वा विपरिणामः। वर्धते इत्यनेन तु स एव परिणामः उपचयरूपप्रवर्तने, यथाङ्कुरो वर्धते। उपचयवत्परिणामरूपेण भवनवृत्तिर्व्यज्यते। अपक्षीयत इत्यनेन तु तस्यैव परिणाम-स्यापचयवृत्तिराख्यायते। दुर्बलीभवत्पुरुषवदपचयरूपभवनवृत्त्यन्तरव्यक्तिरुच्यते। विनश्यतीत्यनेनाविर्भूत-भवनवृत्तेः तिरोभवनमुच्यते, यथा विनष्टो घटः। प्रतिविशिष्टसमवस्थानात्मिका भवनवृत्तिस्तिरोभूता, न त्वभावतैव जाता, कपालाद्युत्तरभवनवृत्त्यन्तरक्रमावच्छिन्नरूपत्वादित्येवमादिभिराकारैः द्रव्याण्येव भवनलक्षणान्युप-दिश्यन्ते ॥१२६॥

[१५२] अथाभव्यस्वभावगाथामाह-

[मूल] द्रव्येष्वस्त्यादयो मूलावस्थानामविमुक्तिः।

कालत्रिके च तद्रूपः स्यादभव्यस्वभावकः॥१२७॥

(व्याख्या) द्रव्येष्वित्यादि। धर्मादिद्रव्येषु अस्तित्ववस्तुत्वप्रमेयत्वागुरुलघुत्वादयो धर्माः कालत्रिके मूलावस्थानामपरित्यागात्तद्रूपोऽभव्यस्वभावः स्यादित्यर्थः॥१२७॥

[भव्याभव्यस्वभावाभावे दोषः]

[१५३] अथ भव्याभव्याभावे दोषमाह-

[मूल] भव्याभावे विशेषाणां द्रव्ये स्यादप्रवृत्तिकः।

द्रव्यान्तरवियोगाय वक्तुं योग्योऽस्त्यभव्यकः॥१२८॥

(व्याख्या) भव्येत्यादि। भव्यत्वाभावे द्रव्ये विशेषाणां = विशेषगुणानामप्रवृत्तिकः स्यात्तेन कार्यकारणयोरभावस्ततो द्रव्याणां वैयर्थ्यापत्तिदोषो भवेदिति। अतो द्रव्येषु भव्यस्वभावोऽवश्यमेव वक्तव्य इति। द्रव्यान्तरेत्यादि। अभव्यस्वभावाभावेन द्रव्यान्तरापत्तिदोषो भवेदतस्तन्निवारणाय अभव्यरूपोऽप्युचित एवास्तीति॥ इति भव्याभव्यस्वभावः॥१२८॥

[वक्तव्यावक्तव्यस्वभावविचारः]

[१५४] अथ वक्तव्यावक्तव्यस्वरूपविचारगाथामाह-

[मूल] वाग्वोचरापन्नधर्मास्ते वक्तव्याः भवन्ति च।

तत्प्रतिपक्षिकाः भावा अवक्तव्यास्तथैव स्युः॥१२९॥

(व्याख्या) वाग्वोचरेत्यादि। ये सर्वज्ञादीनामभिलाष्यभावेन = वचनगोचरत्वेन वस्तुगतयथार्थभाव-समादरणमाचरन्ति ते वक्तव्या भवन्तीत्यर्थः। तत्प्रतिपक्षिकेत्यादि। वचनगोचरानागता ये धर्मास्तेऽवक्तव्याः तथैव = प्रतिपक्षरूपेण स्युरिति। अत्र वक्तव्यधर्मापेक्षया अवक्तव्या अनन्तगुणा भवन्ति। वक्तव्यभावेन समग्रमवक्तव्यभावं जानन्ति। तत्र सङ्ख्येया वर्णाः ततः संयोगाक्षरा असङ्ख्येयास्तद्गोचरा भावा भावश्रुतगम्या अनन्तगुणाः कैवल्यं विमुच्य परोक्षप्रत्यक्षज्ञानेन पुद्गलधर्मस्य प्रत्यक्षज्ञायका अपि परमाण्वैकगतसमग्रपर्यायं न जानन्ति, यदि जानन्ति

क्रियत्पर्यायम्, तेऽप्यसङ्ख्येयसमयेन, केवलिनस्त्वेकसमयेन तद्गतसमग्रपर्यायान् प्रत्यक्षेण जानन्ति। अतो वक्तव्येनानन्तगुणात्मकमवक्तव्यं जानन्ति। उक्तं च-

अभिलप्पा जे भावा अणंतभागो अ अणभिलप्पाणां। अभिलप्पस्साणंतो भागो सुए निबद्धो अ॥
इति॥(॥१२९॥

[वक्तव्यावक्तव्यस्वभावाभावे दोषः]

[१५५] अथ वक्तव्यावक्तव्यभावे दोषमाह-

[मूल] वक्तव्याभावयोगेन सिद्धान्तविरहो भवेत्। अवक्तव्यवियोगेन पर्यायविगमस्तदा॥१३०॥

(व्याख्या) वक्तव्येत्यादि। वक्तव्यस्वभावाभावेन। सिद्धान्तेत्यादि। जिनागमाग्रहणत्वापत्तिर्दोषः स्यात्तेन निर्ग्रन्थाभ्यासोपदेशपरिणमनादयो वैयर्थ्यभावमापद्यन्ते, अतो वक्तव्यमवश्यं वक्तुं मुचितोऽ(मस्ति?)स्तीति। अवक्तव्येत्यादि। अवक्तव्याभावेन। पर्यायेत्यादि। तदा भूतागामिपर्यायाणां कारणतायोग्यतारूपाणामभावः समग्रकार्याणां निराधारतापत्तिश्च भवेदित्यर्थः॥ इति वक्तव्यावक्तव्यस्वभावः॥१३०॥

[परमस्वभावविचारः]

[१५६] अथ परमस्वभावविचारगाथामाह-

[मूल] ये समग्रपदार्थानां भवन्ति परमेतरे। गुणास्तेषां वृत्तिहेतुः स्यात्परमस्वभावकः॥१३१॥

(व्याख्या) ये समग्रेत्यादि। समग्रपदार्थानाम् = सर्वेषां पदार्थानाम् = द्रव्याणां ये परमेतरेति। परमाश्च इतरे च परमेतरेस्ते परमेतरे = विशेषसाधारणगुणास्तत्र गतिस्थित्यवगाहसहकारित्वपूरणगलनचेतनादयः परमगुणाः। तथा नित्याविनाशि-अखण्डादयः साधारणगुणास्तेषां तदनुयायी यः प्रवृत्तिहेतुकः स परमस्वभावः स्यादिति। इति परमस्वभावः॥१३१॥

[अन्ये स्वभावाः]

[१५७] इत्यादयः सामान्यस्वभावाः तथान्येऽपि स्वभावा भवन्ति तद्गाथामाह-

[मूल] तथैवास्तित्वनास्तित्वकर्तृभोक्तृगुणत्वकः^१। प्रदेशत्वासर्वगतेत्याद्यनेका^२ भवन्ति च॥१३२॥

(व्याख्या) तथानेकान्तजयपताकायामस्तित्व-नास्तित्व-कर्तृत्व-भोक्तृत्व-गुणत्व-प्रदेशत्व-असर्वगतत्वादयः स्वभावाः सन्तीति॥१३२॥

[स्वभावानाम् अनभिलाप्यत्वम्]

[१५८] तथा पुनरप्याह-

[मूल] द्रव्यं प्रति सर्वधर्मा अनन्तधर्मवत्त्वतः।

न शक्याः सन्ति गदितुं छद्मस्थज्ञायकोऽपि हि३(ज्ञायकैरपि)॥१३३॥

१. यहां पर गुणत्वकाः पाठ अधिक संगत प्रतीत होता है।

२. यहां परऽसर्वगतत्वाद्या नैकाः पाठ अधिक संगत प्रतीत होता है।

३. यहां पर ज्ञायकोऽपि हि की जगह ज्ञायकैरपि पाठ अधिक संगत प्रतीत होता है।

(व्याख्या) द्रव्यं प्रतीत्यादि। हि = अस्माद्धेतोः छद्मस्थमुनयः(मुनिभिः) ज्ञायका(कैः) अपि, अनन्त-धर्मवत्त्वतो द्रव्यं प्रति सर्वधर्मा गदितुं = प्रवक्तुं न शक्या भवन्ति। सर्वज्ञायकास्तु सर्वज्ञा एव बभूवुः। अतः प्रवचनज्ञैः श्रुतिबलेन यथासम्भवेन प्ररूपणमायोजनीयं ज्ञानादिगुणप्रवृत्तिरूपक्रियावत्त्वम्। ततः पञ्चास्तिकाया अपि अर्थक्रियाकरणत्वेन क्रियावत्त्वं(न्तः), समस्तपर्यायोपयोगा अपि जीवस्वभावा एव भवन्ति। अतो जीवस्य पर्यायोपयोगत्वप्रदेशाष्टकनिश्चलत्वादिप्रकाराः सर्वे भूयांसः परिणामिका भवन्तीति भावः। तथा धर्मधर्माम्बराणां प्रदेशा अनाद्यनन्तकालावस्थिताचलभावेन तिष्ठन्ति। पुद्गलस्तु सदा चलभावेन तिष्ठति। पुद्गलपरमाणुः पुद्गल-स्कन्धश्चैकस्मिन्क्षेत्रे सङ्ख्येयासङ्ख्येयकालमानमचलस्वरूपेणोत्कृष्टस्थितिर्भवति, ततोऽवश्यमेव प्रचलति। तथा जीवोऽपि भवस्थितः सकर्मा क्षेत्रात्क्षेत्रान्तरगमनयोगेन भवान्तरगतिरूपेण वा व्रजति। स एव जीवो दर्शनज्ञानचारित्रगुणोद्भवेन परभावभोक्तृत्वं विमुञ्चति तदात्मस्वरूपनिर्धाररूपादिभासनस्वरूपादिकं परिणमति। एकत्व-स्वधर्मकर्तृत्व-स्वधर्मभोक्तृत्वादिभावमुपार्जति। निरावरण-निस्सङ्ग-निरामय-निर्द्वन्द्व-निःकलङ्कविमलतेजः-स्वानन्तज्ञानानन्तदर्शनानन्तचारित्रारूपि-अव्याबाधपरमानन्दमयाः सिद्धात्मानः सिद्धक्षेत्रस्थिताः साद्यनन्त-काल-स्थिताः सर्वप्रदेशस्थिरा भवन्ति।

[जीवस्याष्टप्रदेशानां स्थिरत्वम्]

भवस्थजीवस्य त्वष्टप्रदेशाः स्थिराः सन्ति। तदुक्तमाचाराङ्गटीकायां लोकविजयाध्ययने प्रथमोद्देशके-

तदनेन पञ्चदशविधेनापि योगेनात्मा अष्टौ प्रदेशान् विहाय तप्तभाजनोदकवदुद्वर्तमानः सर्वैरेवात्म-प्रदेशैरात्मप्रदेशावष्टब्धाकाशस्थकार्मणशरीरयोग्यं कर्मदलिकं यद्वध्नाति तत्प्रयोगकर्म इत्युच्यते इत्यनेना-ष्टप्रदेशानां कर्मबन्धाभावो भवतीति। ननु यद्येवं तदा जीवस्य अष्टप्रदेशैर्निरावरणस्वभावेन लोकालोकस्वरूप-स्वज्ञायकता शक्तिः कथं न? इत्युच्यते, जीवस्य गुणप्रवृत्तिः समग्रप्रदेशैकमिश्रेण भवति। अष्टप्रदेशैर्निरावरणा-न्वितोऽप्यतिसूक्ष्मस्वभावेन लोकालोकं न जानाति, दाहकप्रकाशकगुणान्वितातिसूक्ष्माग्निकण-कदाहकाभाववदिति। ननु जीवोऽष्टप्रदेशैर्निरावरणगुणं कथमादृणोति? इत्युच्यते, ये प्रविचलस्पन्दनादिगुणान्वितास्ते एव कर्म बध्नन्ति, अन्ये न बध्नन्ति, प्रचलाद्यभावात्। तदुक्तं पञ्चमाङ्गे-

जे एअइ वेअइ चलेइ फंदेइ घट्टेइ

इत्याद्यनुसारेण जीवस्याष्टप्रदेशा अवस्थिताचलरूपेण तिष्ठन्तीति। यदि शेषा अपि प्रदेशाः कर्मदलकं विमुच्य विमलनिरावरणादिगुणमादृणोति तदा लोकालोकप्रकाशं जीवः करोति। यद्यप्यष्टप्रदेशा निरावरणाः सन्ति, अन्ये प्रदेशा अपि अक्षरानन्तभागप्रमितज्ञानेनोद्धाटिता भवन्ति। प्रदेशस्था गुणाः स्वप्रदेशं विमुच्यान्यप्रदेशं प्रति न गच्छन्ति। इत्थमनादिपारणामिकभावा द्रव्ये भवन्ति। धर्मादित्रयाणां सप्रदेशतादयो धर्माः सदृशा भवन्ति। इति सामान्यस्वभावाधिकारः॥१३३॥

[विशेषस्वभावविचारः]

[१५९] अथ भिन्नभिन्नपर्यायप्रवर्तनस्वकार्यकरणसहकारभूतपर्यायानुगतपरिणामी विशेषस्वभावविचारवेद-गाथामाह-

[मूल] पर्यायपरिणामाश्च स्वप्रवृत्तिनिमित्तकाः। परिणामिककर्तृत्वज्ञायकग्राहकास्तथा॥१३४॥

[मूल] भोक्तृत्वरक्षणाधाराधेयताव्याप्यव्यापकाः। विभुकरणता जन्यजनकः कारकः प्रभुः॥१३५॥

[मूल] स्वकार्यत्वसंप्रदेशभावकाभावका अपि। गतिस्थित्यवगाहश्चागुरुलघ्वचलाक्रियः॥१३६॥

[मूल] सक्रियाखण्डनिस्सङ्गा इत्यनेके भवन्ति च। निजकार्योपकरणसुप्रवृत्तिनिमित्तकाः॥१३७॥^१

(चतुर्भिः कुलकम्)

(व्याख्या) एतद्व्याख्या हारिभद्रीयवार्तिकसमुच्चयात्किञ्चिल्लिख्यते॥ पर्यायेत्यादि। भिन्नभिन्न-पर्यायाणां कार्यकारणप्रवृत्तेः सहकारभूता ये पर्यायास्तेषां परिणामरूपास्ते विशेषस्वभावाः सन्ति। तत्र प्रथमं पारिणामिकभावार्थमाह- पारिणामिकेति। समस्तद्रव्येषु निजगुणैः समयं प्रति कार्यकारणप्रवृत्तिः(तयः?) भिन्नभिन्न-परिणामेन परिणमन्ति। तेषां सर्वगुणाः करणिकप्रवृत्त्या पारिणामिकस्वभावोऽस्ति। तथा कर्तृत्वस्वभावो जीवस्यैव भवति, नान्येषाम्। अप्या कत्ता इत्युत्तराध्ययनवचनात्। (उ.सू.२०.३७) तथा ज्ञायकत्वशक्तिरपि चेतनस्यैव भवति, जीवगतज्ञानलक्षणधर्मत्वादिति। गिणहइ काइएणं इत्यावश्यकनिर्युक्तिवचनाच्च (आ.नि.७)। तथा ग्रहणव्यवहारेण ग्राहकशक्तिरप्यस्ति। एवं क्रियाप्रवृत्तियोगेन सक्रियस्वभावोऽप्यस्ति। जो कुणई सो भुजइ य इति वचनाद्भोक्तृत्वस्वभावोऽपि जीवस्यैव भवति।

[१६०] तथा रक्षणत्व-व्याप्यव्यापकत्व-आधाराधेयत्व-जन्यजनकत्वानि एते चत्वारः स्वभावास्तत्त्वार्थ-वृत्तितो ज्ञेयाः। तथागुरुलघुत्व-विभुत्व-कारणत्व-कार्यत्व-कारकत्वम् एते पञ्च स्वभावा विशेषावश्यकान्दोद्धव्या इति। भावुकाभावुकस्वभावौ तु हरिभद्रसूरिकृतभावुक-प्रकरणतो(?) ज्ञेयौ।

तथा केचित्स्वभावा जैनतर्क-अनेकान्तजयपताका-सन्मतिप्रमुखग्रन्थेषु बोद्धव्याः। तथोर्ध्वप्रचय-तिर्यक्प्रचय-ओघशक्ति-समुचितशक्तयस्तु सन्मतिवृत्तितो ज्ञेयाः। तथा धर्मे अचेतनारूप्यक्रियगतिसहायादयोऽनन्तगुणाः सन्ति। तथा धर्मेऽरूप्यचेतनाक्रियस्थितिसहायादयो अनन्तागुणाः सन्ति। तथा खेऽरूप्यचेतनाक्रियावगाहनादयोऽनन्ता गुणा भवन्ति। पुद्गले रूप्यचेतनसक्रियपूरणगलनवर्णगन्धरसस्पर्शादयोऽनन्तगुणा भवन्ति। जीवे दर्शनज्ञानचारित्र-वीर्याव्या-बाधागुरुलघ्वद(?)नवगाहादयोऽनन्तगुणा भवन्ति। एतद्व्याख्या तु पूर्वोक्तैवेत्येवं द्रव्येष्वनन्तगुणा ज्ञातव्याः॥ इति स्वभावद्वारम्॥१३४॥१३५॥१३६॥१३७॥

[पञ्चमम् अस्तिकायद्वारम्]

[१६१] अथास्तिकायद्वारगाथामाह-

[मूल] लोके पञ्चास्तिकायास्ति२ प्रदेशानां समुच्चयात्।

कालः प्रदेशाभावेन अस्त्यभावो निगद्यते॥१३८॥

१. सुनित्यैकसद्वक्तव्यप्रतिपक्षेर्गजोन्मिताः। भवन्ति सर्वद्रव्येषु वक्ष्यहं ताज्जिनागमात्॥१३४॥
धर्माधर्माभ्रस्वकन्धो जीवोऽसङ्ख्यप्रदेशतः। पुद्गलस्तत्त्वभावेन नित्यान्ये स्युरनित्यकाः॥१३५॥
धर्माधर्माभ्रैकरूपः समयः पुद्गलस्तथा। लोके जीवस्त्वेकश्च परे नैका भवन्ति हि॥१३६॥
द्रव्यक्षेत्रकालभावैः सत्पदोऽस्ति निजाश्रितैः। परद्रव्यादिभावेन द्रव्योऽसदिति गद्यते॥१३७॥
अनन्तगुणपर्यायाः षड्द्रव्येषु भवन्ति च। यथाक्रमेण वक्तव्यो वाचाऽवक्तव्यको भवेत्॥१३८॥

ये पांच गाथाएं ला. प्रत में हैं। सं. प्रत में नहीं है।

२. यहां पर योऽस्ति अथवा याः सन्ति पाठ अधिक संगत प्रतीत होता है।

(व्याख्या) लोकेत्यादि। लोके चतुर्दशरज्ज्वात्मके पञ्चानामपि धर्मादीनां जिनागमे अस्तिकायसञ्ज्ञास्ति। ये प्रदेशव्यूहपिण्डत्वादस्तिकाया वदन्ति। कालस्य त्वस्तिकायता नास्ति, प्रदेशव्यूहाभावादिति। एतद्व्याख्या पूर्वगतैव ज्ञातव्येति॥ इत्यस्तिकायद्वारम्॥१३८॥

[षष्ठं नयद्वारम्, चतुर्विधनिक्षेपविचारः]

[१६२] अथ नयद्वारप्ररूपणाय प्रथमं चतुर्विधनिक्षेपविचारगाथामाह-

[मूल] सर्वद्रव्येषु विज्ञेयाः सुनिक्षेपाश्चतुर्विधाः। स्युर्नामस्थापनाद्रव्यभावभेदैर्जघन्यतः॥१३९॥

(व्याख्या) सर्वेत्यादि। समग्रद्रव्येषु जघन्यतो निक्षेपाश्चतुर्विधाः = चत्वारः स्युः। तथाहि- नामनिक्षेपः स्थापनानिक्षेपो द्रव्यनिक्षेपो भावनिक्षेप इति। उक्तं चानुयोगद्वारे-

जत्थ य जं जाणिज्जा निक्खेवं निक्खवे निरवसेसं। जत्थ य नो जाणिज्जा चउक्कयं निक्खवे तत्थ॥ इति (अ.द्वा.सू.१) वचनाच्चत्वारो निक्षेपास्त्ववश्यमेव करणीया इति॥१३९॥

[नामस्थापनानिक्षेपयोः द्वौ द्वौ भेदौ]

[१६३] अथ नामादिनिक्षेपाणामुत्तरद्वारगाथामाह-

[मूल] सङ्केतसहजाभ्यां च नामस्तु द्विविधः स्मृतः^१।

सहजारोपजाभ्यां च स्थापना द्विविधा भवेत्॥१४०॥

(व्याख्या) सङ्केतेत्यादि। तत्र नामनिक्षेपो द्विविधोऽस्ति। तथाहि- सङ्केतः सहजश्चेति। तथा स्थापना द्विधा- सहजा आरोपजा चेति भवेदिति॥१४०॥

[द्रव्यनिक्षेपविचारः]

[१६४] अथ द्रव्यनिक्षेपविचाररूपगाथायुगलमाह-

[मूल] आगमनोआगमाभ्यां द्रव्यनिक्षेपको द्विधा। आगमतस्तदर्थज्ञोऽनुपयुक्तो भवेद्यदा॥१४१॥

[मूल] ज्ञभव्यव्यतिरिक्तैः स्याद् द्रव्यो नोआगमस्त्रिधा।

त्रयो नामादिनिक्षेपाः सन्ति कारणरूपकाः॥१४२॥

(व्याख्या) आगमेत्यादि। द्रव्यनिक्षेपो द्विविधः- आगमतो नोआगमतश्चेति। तत्रागमतस्तदर्थज्ञाता अनुपयुक्तः। नोआगमतो ज्ञशरीरभव्यशरीरतद्रव्यतिरिक्तभेदेन त्रिविधो भवति। एते नामादित्रयो निक्षेपाः कारणरूपा भवन्तीत्यर्थः॥१४२॥

[भावनिक्षेपविचारः]

[१६५] अथ भावनिक्षेपविचारसूचकगाथामाह-

[मूल] भावनिक्षेपको भावकार्यरूपोऽस्ति सर्वदा। कार्यप्रवृत्त्यभावेन निष्फलास्ते भवन्ति च॥१४३॥

(व्याख्या) तत्र आगम-नोआगमाभ्यां भावनिक्षेपको द्विविधो भवति। तत्रागमतः स्वयं ज्ञायकोऽपि तदुपयोगप्रवृत्तिरूपो आगमतो भावनिक्षेपः। नोआगमतो भावनिक्षेपस्तद्भावप्रवर्तनरूप इति।

१. यहां पर नामाऽत्र द्विविधं स्मृतम् पाठ अधिक संगत प्रतीत होता है।

[नामादयो निक्षेपा भावाभावे निष्फलाः]

अत्र नामादयो निक्षेपाः कारणरूपा भावाभावे कार्यप्रवृत्त्यभावेन निष्फला भवन्ति। तदुक्तमाचाराङ्गटीकायां लोकविजयाध्ययने-

फलमेव गुणः फलगुणः। फलं च क्रियायां भवति। तस्याश्च क्रियायाः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र-
रहिताया ऐहिकामुष्मिकार्थं प्रवृत्ताया अनात्यन्तिकानैकान्तिको भवत्फलं गुणोऽप्यगुणो भवन्ति।
सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रक्रियायास्त्वैकान्तिकानाबाधसुखाख्यसिद्धिगुणो व्याप्यते। एतदुक्तं भवति-सम्य-
ग्दर्शनादिकैव क्रिया सिद्धिफलगुणेन फलवत्यपरा तु सांसारिकसुखफलाध्यास एव फलाध्यारोपा-
निष्फलेत्यर्थः॥()

इति वचनाद्भूतत्रयपरिणमनं विना क्रियाया भवसुखः स्यादतः क्रिया निष्फलेत्याशयः। अतो भावनिक्षेपं विमुच्य नामादिव्रयो निक्षेपा निष्फला भवन्तीत्याशयः॥१४३॥

[नयपदार्थविचारः]

[१६६] अथ नयपदार्थविचारगाथामाह-

[मूल] भावानां बोधभावेन सन्ति ज्ञानांशका नयाः। धर्मानन्तात्मभावेऽस्य धर्मेकस्थापनं नयः॥१४४॥

(व्याख्या) भावानाम् = पदार्थानां बोधभावेन नया ज्ञानांशकाः सन्ति = भवन्ति। अथ नयलक्षणमाह-
धर्मेत्यादि। अनन्तधर्मात्मकवस्तुन्येकधर्मस्योन्नयनं = ज्ञानं नयः। तथा रत्नाकरे-

नीयते येन श्रुताख्यप्रमाणविषयीकृतस्यार्थस्यांशस्तदितरांशौदासीन्यतः स प्रतिपत्तुरभिप्रायविशेषो
नयः॥ स्वाभिप्रेतादंशादितरांशापलापी पुनर्नयाभासः॥१४४॥

[नयभेदाः]

[१६७] अथ नयभेदमाह-

[मूल] तत्र व्याससमासाभ्यां नयो युगविधो भवेत्।

व्यासतोऽनेकभेदः स्याद् युगभेदः समासतः॥१४५॥

(व्याख्या) तत्रेत्यादि। व्यासेति। विस्तृतभावतः = भेदानुभेदतः। समासत इति। सङ्क्षेपतः। शेषं स्पष्टम्॥१४५॥

[द्रव्यार्थिकनयविचारः]

[१६८] अथ समासेन युगभेदो नयस्यास्ति द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्चेति। तत्र द्रव्यार्थिकविचारगाथामाह-

[मूल] कालत्रिकैकैव^१ द्रव्यः प्रयोजनसमागते।

द्रव्यार्थिकोऽस्ति पर्यायोत्पादव्ययध्रुवान्वितः॥१४६॥

१. यहां पर कालत्रिक एकद्रव्य पाठ अधिक संगत प्रतीत होता है।

कालत्रिके एकैवेति सञ्ज्ञा येनार्थेन स्याद्यस्य द्रव्यस्य स द्रव्यार्थिक नयो भवतीति। एतद्वेदास्तु पूर्वोक्ता एव भवन्तीति। द्रवति द्रोष्यति अदुद्रुवत् तांस्तान्पर्यायानिति द्रव्यं तदेवार्थः सोऽस्ति यस्य विषयत्वेन स द्रव्यार्थिकः। पर्यायेति। उत्पादविनाशौ प्राप्नोतीति पर्यायः स एवार्थो सोऽस्ति यस्यासौ पर्यायार्थिकः। एतावेव च द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकाविति, द्रव्यस्थितपर्यायस्थिताविति।

[१६९] ननु गुणविषयस्तृतीयो गुणार्थिकोऽपि कथं नोक्तः? इति चेत्, गुणस्य पर्याये एवान्तर्भूतत्वेन पर्यायार्थिकेनैव तत्सङ्ग्रहात्। पर्यायो हि द्विविधः क्रमभावी सहभावी च। तत्र सहभावी गुण इत्यभिधीयते। पर्यायशब्देन तु पर्यायसामान्यस्य स्वव्यक्तिव्यापिनोऽभिधानान्न दोषः।

[१७०] ननु द्रव्यपर्यायव्यतिरिक्तौ सामान्यविशेषौ विद्येते, ततस्तद्गोचरमपरमपि नयद्वयं प्राप्नोतीति चेत्, नैतदनुपद्रवं, द्रव्यपर्यायाभ्यां व्यतिरिक्तयोः सामान्यविशेषयोरप्रसिद्धेः। तथाहि- द्विप्रकारं सामान्यमुक्तम्- ऊर्ध्वता-सामान्यम्, तिर्यक्सामान्यं च। तत्रोर्ध्वतासामान्यं द्रव्यमेव, तिर्यक्सामान्यं तु प्रतिव्यक्ति सद्दृश-परिणामलक्षणं व्यञ्जनपर्याया एव स्थूलाः कालान्तरस्थायिनः। शब्दानां सङ्केतविषया व्यञ्जनपर्याया इति प्रावचनिकप्रसिद्धेः विशेषोऽपि वैसद्दृश्यविवर्तलक्षणः पर्याय एवान्तर्भवतीति नैताभ्यामधिकनयावकाश इति॥१४६॥

[द्रव्यारोपविचारः]

[१७१] अथ द्रव्यार्थिकनैगमगतप्रथमद्रव्यारोपविचारगाथामाह-

[मूल] पञ्चास्तिकायिकानां च परावर्तनधर्मतः। कालस्य द्रव्यकथनं द्रव्यारोपोऽस्ति तद्गुणे॥१४७॥

(व्याख्या) पञ्चास्तीत्यादि। धर्माधर्माम्बरजीवपुद्गलानां पञ्चास्तिकायानां परावर्तनधर्ममादृत्य कालस्य द्रव्यकथनं तद्गुणे द्रव्यारोपोऽस्ति॥१४७॥

[गुणारोपविचारः]

[१७२] अथ गुणारोपविचारसूचकगाथामाह-[मूल] ज्ञानादिगुणमादृत्य तद्द्रव्यमनपेक्ष्य च। ज्ञानमेव यथा जीवस्तद्गुणारोप उच्यते॥१४८॥

(व्याख्या) ज्ञानादीत्यादि। तद्द्रव्यमनपेक्ष्य, चः पुनरर्थे, तद्गतज्ञानदर्शनशमादिगुणमादृत्य गुणानां द्रव्यकथनं तद्गुणारोपोऽस्ति। यथा जीवस्य ज्ञानादयो गुणास्ते समादृत्य जीव इति कथनरूपमिति। ज्ञानमेव जीवो दर्शनमेव जीवः शम एव जीवश्चेत्यादयो गुणारोपः। एवं गतिस्थित्यवगाहनमूर्तादिगुणमुपेत्य गत्यादीनां धर्माधर्मव्योमपुद्गलादि-द्रव्यकथनमेतद्गुणारोप इति ज्ञेयम्॥१४८॥

[कालारोपविचारः]

[१७३] अथ कालारोपगाथाद्वयमाह-

[मूल] अतीतकालभावानां करोत्यारोपकं यदा। तदा सम्प्रतिकाले च भूतारोपः स प्रोच्यते॥१४९॥

[मूल] वीरनिर्वाणयोगेन यथाद्य दीपमालिका। एवमनागतारोपो यथास्ति पद्मवासरः॥१५०॥

(व्याख्या) अतीतेत्यादि। यदा सम्प्रतिकाले = वर्तमानकाले अतीतकालभावानां य आरोपकं करोति तदा स कालो भूतारोपः प्रोच्यते इति। चकारेण एवमागामिकालगतपदार्थानां वर्तमानकाले आरोपः क्रियते स

कालोऽनागतारोपः प्रोच्यते। अत्र दृष्टान्तमाह- **वीरित्यादि**। यथातीतकाले चतुर्थारकप्रान्ते वीरजिननिर्वाणमभूत्-
त्पर्ववासरमाश्रित्याधुना पञ्चमारके कार्तिकामावस्यावासरागते दीपमालिकामालम्ब्यात्र दिवसे जिननिर्वाणोत्सवं
कुर्वन्ति अद्य वीरनिर्वाणोऽस्तीति वदन्ति। तत्तु बभूव अतस्तमुपेत्यैनं कालं दीपमालिकेति वदन्ति। एवं मेरुत्रयोदशी-
पौषदशम्यक्षयतृतीयादयोऽतीतकालारोपे दृष्टान्ता वाच्या। एवमनागतकालारोपोऽपि बोद्धव्यः। **यथेत्यादि**। यथेति
दृष्टान्तः **पद्येति**। यदद्य पद्यनाभ इत्यागामिजिनस्य वासरो = दिवसः पद्यवासरः। अत्र पद्यनाभजिनः त्वागामिकाले
भविष्यति, अधुनैव तत्पूर्तिं पर्ववासरं वा कथं जना निगदन्ति? तदागामिकालिककल्याणकोत्सवमुपेत्यागा-
मिकालारोपो नैगमनयापेक्षया पद्यजिनवासरोऽस्तीत्यादिकं जना वदन्तीति श्लोकद्वयार्थः॥१४९॥१५०॥

[हेत्वाद्यारोपविचारः]

[१७४] अथ चतुर्थहेत्वाद्यारोपगाथामाह-

[मूल] उपादानसुनैमित्तासामान्यापेक्षकादिकः। कार्यारोपः कारणेऽस्ति द्रव्यार्हन्तारको यथा॥१५१॥

(व्याख्या) कारणे कार्यारोपस्तमाह-तत्रोपादाननिमित्तासाधारणापेक्षाहेतुकैः कारणं चतुर्विधमस्ति। तत्र
कस्मिन्नपि कारणे यः कार्यारोपः क्रियते तत्कारणे कार्यारोपोऽस्ति। तत्र द्रव्यक्रियासाध्यसापेक्षमनुजानां धर्मो निमित्त-
कारणकोऽस्ति। एवं जिनादयोऽपि मोक्षहेतुस्तमादृत्य शक्रेन्द्रः शक्रस्तवे **तारयाणं** इत्यगदत्। एवं हेतौ कर्तृत्व-
दायकत्वा(त्वोत् ?)क्षेपादयोऽपि ज्ञेयाः। एवमारोपोऽनेकविधोऽस्तीति॥१५१॥

[सङ्कल्पांशनैगमस्वरूपम्]

[१७५] अथ सङ्कल्पांशनैगमस्वरूपविचारगाथामाह-

[मूल] आरोपसर्जनारोपसङ्कल्पांशादिभेदतः। नैकगमग्राहरूपः सच्चैतन्यं च नैगमात्॥१५२॥

(व्याख्या) आरोपेत्यादि। धर्मयोर्धर्मिणो धर्मधर्मिणोश्च प्रधानोपसर्जनभावेनारोपसङ्कल्पांशादि
भेदाद्यद्विवक्षणं स नैकगमो नैगम इति। पर्यायद्रव्ययोर्द्रव्यपर्याययोश्च मुख्यामुख्यरूपतया यद्विवक्षणं स एवं रूपो नैको
गमो = बोधमार्गो यस्यासौ नैकगमो नैगमो नाम ज्ञेयः। अत्रोदाहरणमाह- **सच्चैतन्यमिति**।

१) सच्चैतन्यमात्मनीति धर्मप्रधानोपसर्जनभावेन विवक्षणमिति। अत्र चैतन्याख्यस्य व्यञ्जनपर्यायस्य
प्राधान्येन विवक्षणं विशेष्यत्वात्, सत्ताख्यस्य तु व्यञ्जनपर्यायस्योपसर्जनभावेन, तस्य चैतन्यविशेषणत्वादिति
धर्मद्वयगोचरो नैगमस्य प्रथमो भेदः।

२) तथा वस्तु पर्यायवद्द्रव्यमिति विवक्षायां वस्तुनो विशेष्यत्वात्प्राधान्यम्, पर्यायवद्द्रव्यस्य तु
विशेषणत्वाद्गौणत्वमिति धर्मियुग्मगोचरोऽयं नैगमस्य द्वितीयो भेदः।

३) क्षणमेकं सुखी विषयासक्त जीव इति धर्मधर्मिणोरिति। अत्र विषयासक्तजीवाख्यस्य धर्मिणो मुख्यता
विशेष्यत्वात्, सुखलक्षणस्य तु धर्मस्याप्रधानता तद्विशेषणत्वेनोपात्तत्वादिति धर्मधर्म्यालम्बनोऽयं नैगमस्य तृतीयो
भेदः। न चास्यैवं प्राधान्येन प्रमाणात्मकत्वानुषङ्गो, धर्मधर्मिणोः प्राधान्येनात्र ज्ञप्तेरसम्भवात्, तयोरन्यतर एव हि
नैगमनयेन प्रधानतयानुभूयते, प्राधान्येन द्रव्यपर्यायद्वयात्मकं चार्थमनुभवद्धि ज्ञानं प्रमाणं प्रतिपत्तव्यं नान्यदिति।
चकारेण नैगमादेतद्भेदत्रयं बोध्यमिति॥१५२॥

[अंशग्राही नैगमनयविचारः]

[१७६] अथांशग्राही नैगमनयविचारगाथामाह-

[मूल] अंशग्राही नैगमश्च सत्तासिद्धिसमानकः। यथा सूक्ष्मः सिद्धसमो भवेत्संसारिको जिनः॥१५३॥

(व्याख्या) अंशेत्यादि। अंशो द्विविधो भिन्नांशोभिन्नांशश्चेति। तत्र प्रथमः स्कन्धादीनामंशः पृथग्भाव-स्थितिरूपः, द्वितीयोऽविभाङ्गांशरूपः। एतादृशो नैगमः द्रव्ये अंशमादृत्य भवस्थजीवः सत्तामादृत्य सिद्धसदृशः सत्तामपेक्ष्य नैगमो मन्यते। इत्येतदेवाह- यथेत्यादि। सूक्ष्मेति। निगोदिकोऽपि जीवः सिद्धिसत्तामादृत्य सिद्धसमोऽस्ति। पुनः शेषकर्म-स्थितिसत्तामुपेत्य तीर्थकरोऽपि संसारिकोऽस्तीति॥१५३॥

[१७७] अथ शेषद्रव्येषु नैगमनयस्य विचारगाथामाह-

[मूल] एवं पञ्चास्तिकायेषु प्रोक्तोऽयं नैगमो नयः।

जिनागमाच्च बुद्ध्या च सर्वभावेषु योजयेत्॥१५४॥

(व्याख्या) एवमित्यादि। एवं जीवद्रव्यगतदृष्टान्तानुसारेण पञ्चास्तिकायेषु बोध्यमित्ययं नैगमो नयः प्रोक्तः = कथितः। इत्थं सर्वभावेषु = पदार्थेषु निजमतिविकल्पानुसारेण जिनागमानैगमनयो योजयेदिति॥ इति नैगमनयः॥१५४॥

[सङ्ग्रहनयविचारः]

[१७८] अथ सङ्ग्रहनयभावविचारप्ररूपकगाथामाह-

[मूल] सङ्ग्रहज्ञानयोगेन एते पञ्चास्तिकायिकाः।

सामान्यान्यधर्मरूपौ वदन्ति सङ्ग्रहान्विताः॥१५५॥

(व्याख्या) सङ्ग्रहेत्यादि। सामान्यवस्तुग्राहकः सङ्ग्रहः। सङ्ग्रहज्ञानान्विता जनाः सङ्ग्रहज्ञानयोगेन एते धर्मादयः पञ्चास्तिकायिकाः, सामान्यश्च अन्यश्च सामान्यान्यौ, धर्मात्मको रूपो धर्मरूपः, सामान्यान्यौ धर्मरूपौ सामान्यविशेषधर्मरूपौ ते वदन्ति = निगदन्तीत्यर्थः। अतः सङ्ग्रहो द्विविधः प्रोक्तः- सामान्यसङ्ग्रहो विशेष-सङ्ग्रहश्चेति। तत्र मूलोत्तराभ्यां सामान्यसङ्ग्रहो द्विप्रकारोऽस्ति। तत्र मूलसामान्यसङ्ग्रहोऽस्तित्वादिभेदेन षड्विधः, उत्तरसामान्यसङ्ग्रहः = उत्तरजातिसमुदायभेदरूपो जातितो द्विविधोऽस्ति। तत्र गवि गोत्वम्, घटे घटत्वमिति जातिः। तथा समुदायतो मनुष्यसमूहे सामान्यमनुष्यग्रहणमिति। तत्रोत्तरसामान्यं चक्षुर्दर्शनाचक्षुर्दर्शनेन गृह्णाति, मूलसामान्यं प्रत्यक्षज्ञानत्रयेन गृह्णातीति॥१५५॥

[सामान्यस्य लक्षणम्]

[१७९] अथ सामान्यलक्षणगाथामाह-

[मूल] द्रव्येषु व्याप्यभावस्थे गुणपर्यायव्यापकात्।

परिणामिलक्षणस्थः सामान्यः प्रोच्यते तदा॥१५६॥

(व्याख्या) द्रव्येष्वित्यादि। व्याप्यभावस्थेषु द्रव्येषु स्वस्वद्रव्ये व्यापकस्थिताः ये नित्यत्वादयः सत्तागत-धर्मस्य पारिणामिकलक्षणेन सङ्ग्रहकरणशीलः स सामान्यसङ्ग्रहस्तद्भेदः पूर्वोक्त एव बोद्धव्यः॥१५६॥

[गुणपर्यायान्वितसामान्यस्वरूपम्]

[१८०] पुनर्गुणपर्यायान्वितसामान्यस्वरूपपक्षान्तरमाह-

[मूल] निरवयवैकनित्याक्रियसर्वगतान्वितः। सामान्योऽस्ति पिण्डरूपो गुणपर्यायसंयुतः॥१५७॥

(व्याख्या) निरवयवेत्यादि। निरवयवत्वैकत्वनित्यत्वाक्रियत्वसर्वगतत्वान्वितो गुणपर्यायसंयुतः पिण्डरूपः सामान्योऽस्तीत्यन्वयः। अथवा सामान्यरूपतया सकलं सङ्गृह्णातीति सङ्ग्रहः। वा सर्वेऽपि भेदाः सामान्यतया सङ्गृह्यन्ते अनेनेति सङ्ग्रहः। एतद्व्याख्या तु पूर्वोक्ता एव। वा स्वसत्ताख्यं महासामान्यं सङ्गृह्णातीति सङ्ग्रह इति।

अन्ये(न्यैः) गोत्वादिकमवान्तरसामान्यं पिण्डितार्थमभिधीयते। तत्रेत्यं सामान्यो द्विधा- महासत्तारूपोऽवान्तर-सत्तारूपश्चेति। तत्र यद् नित्यनिरवयवैकत्वमक्रियत्वगं(यं सर्वगं) च सामान्यम् एतन्महासामान्यम्, गवि गोत्वादिकम् अवान्तरसामान्यं चेति॥१५७॥

[विशेषगुणाः]

[१८१] अथ विशेषगुणहेतुगाथामाह-

[मूल] नित्यानित्यसावयवनिरवयवसक्रियः। देशगः सर्वगश्चास्ति विशेषो गुणहेतुकः॥१५८॥

(व्याख्या) नित्येत्यादि। स्पष्टम्॥१५८॥

[वस्तूनां षट् मूलसामान्यभेदाः]

[१८२] अथ वस्तूनां षट् मूलसामान्यभेदाभिधानरूपगाथामाह-

[मूल] मूलसामान्यभेदामी^१ वस्तुत्वास्तिप्रमेयकम्।

द्रव्यसत्त्वागुरुलघुः^२ रसोन्माना भवन्ति च॥१५९॥^३

(व्याख्या) द्रव्यसहचारित्वादेते षट् मूलसामान्यस्वभावा इति॥१५९॥

[सामान्यविशेषस्वभावविचारः]

[१८३] अथाधाराधेयसामान्यविशेषस्वभावविचारगाथामाह-

[मूल] नित्याद्युत्तरसामान्येतरं^४ परिणमादयः। प्रोच्यन्ते गुणपर्यायाधारत्वं वस्तुकं बुधाः॥१६०॥

(व्याख्या) नित्येत्यादि। उत्तरसामान्यास्तु नित्यादयः पूर्वोक्ता एव भवन्ति। इतरे विशेषास्तु परिणमनादयः सन्ति। कथमेवमुच्यते? प्रोच्यन्त इत्यादि। बुधैः गुणपर्यायाधारकत्वं वस्तुकं प्रोच्यन्ते गुणा द्रव्यत्वादयः। पर्याया द्रव्य-द्रव्यव्यञ्जनादयः तदाधारं द्रव्यमिति बोध्यम्॥१६०॥

१. यहां पर भेदामी की जगह भेदा अमी पाठ अधिक संगत लगता है।

२. यहां पर लघुः की जगह लघू पाठ अधिक संगत लगता है।

३. यह श्लोक ला. प्रत में नहीं है।

४. यहां पर सामान्या इतरे पाठ अधिक संगत लगता है।

[द्रव्येषु सामान्यविशेषसङ्ग्रहनयनिरूपणम्]

[१८४] अथ द्रव्येषु सामान्यविशेषसङ्ग्रहनयनिरूपकगाथामाह-

[मूल] सङ्ग्रहज्ञानयोगेन द्रव्यं सामान्यतो वदेत्। विशेषसङ्ग्रहतया जीवेति^१ प्रवदन्ति ते॥१६१॥

(व्याख्या) सङ्ग्रहेत्यादि। प्रौढाः सङ्ग्रहस्य यज्ज्ञानं सङ्ग्रहज्ञानम्, सङ्ग्रहज्ञानस्य योगो = व्यापारः सङ्ग्रहज्ञानयोगस्तेन सामान्यतो द्रव्यम् इति वदन्ति। पुनस्ते विशेषसङ्ग्रहनयाज्जीव इत्यादयः प्रवदन्तीत्यन्वयः। विशेषश्चासौ सङ्ग्रहश्च विशेषसङ्ग्रह इति॥१६१॥

[द्रव्येषु सामान्यविशेषविभागः]

[१८५] अथ पुनरपि द्रव्येषु सामान्यविशेषविभागगाथामाह-

[मूल] नित्यादयश्च सामान्या विपरीता विशेषकाः। निजमेधानुयोगेन द्रव्येषु सङ्ग्रहो वदेत्॥१६२॥

(व्याख्या) नित्येत्यादि। तत्र नित्यः सामान्यः अनित्यो विशेषः, एकः सामान्यः अनेके विशेषाः, अस्तित्वं सामान्यं नास्तिभावोः विशेषः, भेदः सामान्योऽभेदो विशेषः, निरवयवः सामान्यः सावयवो विशेषः, तथा निष्क्रियः सामान्यः सक्रियो विशेषः, तथा सर्वगतः सामान्यः असर्वगतो विशेष इत्यादयो बोद्धव्याः। एवम् = अमुना प्रकारेण निजमेधानुयोगेन = स्वप्रज्ञया शास्त्रानुसारेण सङ्ग्रहो द्रव्येषु = द्रव्यादिषु वदेदित्यर्थः॥१६२॥

[सङ्ग्रहनयस्य सङ्गृहीतादिभेदाः]

[१८६] अथ सङ्ग्रहद्वारागतसङ्गृहीतादिस्वरूपगाथायुगमाह-

[मूल] सामान्याभिमुखेन ग्रहणं यत्सङ्गृहीतकः। ज्ञात्वैकमेकजातीनामेकेन सङ्ग्रहात्मकः॥१६३॥

[मूल] सर्वभावेष्वनुगमसामान्यप्रतिपादनम्।

सोऽनुगमसङ्ग्रहः स्याद् व्यतिरेकोऽन्य इति२ ग्रहात्॥१६४॥ (युग्मम्)

(व्याख्या) सामान्येत्यादि। सामान्याभिमुखेन यदा ग्रहणं तत्सङ्गृहीतसङ्ग्रहः द्रव्यवद्। एकजातीनां वस्तुनामेकत्वभावं विज्ञाय एकेन यो गृह्यते सङ्ग्रहात्मकः पिण्डरूपेण स पिण्डितसङ्ग्रहः, एक आत्मा इतिवत्। सर्वेत्यादि। सर्वव्यक्तिषु अनुगतस्य सामान्यस्य यत्प्रतिपादनं सोऽनुगमसङ्ग्रहः प्रोच्यते, सच्चिदात्मतयात्मा इति वदति। व्यतिरेक इत्यादि। इतरधर्मनिषेधाद् ग्राह्यधर्मसमाग्राहको व्यतिरेकसङ्ग्रह इति। यथा अजीव इत्यादि जीवनिषेधेनाजीवसङ्ग्रहः। जीव इति वक्तव्ये अजीवनिषेधेन जीवसङ्ग्रह इत्यादि। एवं धर्मादीनामपि बोध्यम्। अतः सङ्ग्रहः सङ्गृहीतादिश्चतुर्भेदोऽस्ति॥१६३॥१६४॥

[सङ्ग्रहनयस्य भेदान्तरम्]

[१८७] अथ पुनः सङ्ग्रहनयस्य भेदान्तरगाथामाह-

[मूल] वा महदवान्तराभ्यां सङ्ग्रहो द्विविधो भवेत्।

सत्तारूपोऽस्ति प्रथमः पिण्डितार्थो द्वितीयकः॥१६५॥

१. यहां पर जीवेति की जगह जीव इति पाठ अधिक संगत लगता है।

२. यहां पर न्य इति की जगह न्यथा पाठ अधिक संगत लगता है।

(व्याख्या) वा महदित्यादि। वा = अथवा सङ्ग्रहो द्विविधो = द्विप्रकारो भवेत्। तथाहि- महासामान्यसङ्ग्रहः, अवान्तरसामान्यसङ्ग्रहश्चेति। तदेतदर्थमाह- सत्त्वेत्यादि। प्रथमो महासामान्यः सत्तारूपोऽस्ति। नो (?) नित्यो निरवयवो निःक्रियः सर्वगश्च सामान्यमिति। पिण्डितेत्यादि। तथा द्वितीयकोऽवान्तरसामान्यो गवि गोत्वादय इति गाथार्थः॥ इति सङ्ग्रहः॥१६५॥

[व्यवहारनयविचारः]

[१८८] अथ व्यवहारनयविचारगाथामाह-

[मूल] भेदान्तरविभजनैर्व्यवहारप्रवर्तनम्। भवेद् व्यवहारनयः पूर्वोक्तानुसारतः॥१६६॥

(व्याख्या) भेदेत्यादि। सङ्ग्रहेण गोचरीकृतानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणं येनाभिसन्धिना क्रियते स व्यवहार इति। सत्स्वार्थान्विधाय न तु निषिध्य(?)मः परामर्शविशेषस्तानेव विभजते स व्यवहारनयो भवेत्। एतद् द्वारगाथायां व्याख्यातमेवास्तीति। तद्विभजनमेवम्, तथाहि- द्रव्यं द्विविधं जीवाजीवाभ्यामिति। जीवोऽपि सिद्धसंसारिभेदेन द्विविधोऽस्तीत्यादयो बोद्धव्याः। एष एव द्वारगाथायां व्यवहारो विभजनप्रवृत्तितो द्विविधः प्रोक्तोऽस्ति॥१६६॥

[प्रवृत्तिव्यवहारविचारः]

[१८९] अथ प्रवृत्तिव्यवहारविचारगाथामाह-

[मूल] सर्वद्रव्यस्वरूपाणां शुद्धप्रवृत्तिलक्षणैः^१। चलनादिसहायैश्च स द्रव्यज्ञायको भवेत्॥१६७॥

(व्याख्या) सर्वेत्यादि। समग्रधर्मादिद्रव्याणां स्वरूपाणां शुद्धप्रवर्तनलक्षणनिजनिजगत्यादि- सहचरण-रूपाणामिति। चलनादिसहायैरिति। आदिशब्दादधर्मास्तिकायादिकमपि ग्राह्यम्। यो द्रव्यज्ञायकः स प्रवृत्ति-व्यवहारः॥१६७॥

[साधनाव्यवहारविचारः]

[१९०] अथ पुनः प्रवृत्तिसाधनाव्यवहारविचारगाथामाह-

[मूल] लोकालोकज्ञानरूपो जीवस्य साधना तथा। स्यात्सम्पूर्णपरमात्मभावसाधनरूपकः॥१६८॥

[मूल] गुणानां साधकावस्थारूपः शुद्धप्रवृत्तिकः। गुणश्रेण्यारोहकादिः सा भवेत्साधना वरा॥१६९॥

(व्याख्या) लोकेत्यादि। जीवस्य लोकालोकादिज्ञानरूपः शुद्धप्रवृत्तिव्यवहारः प्रथमः। तथा साधनाव्यवहारः स्वसम्पूर्णपरमात्मभावसाधनरूपः स्यादित्यर्थः। गुणानामित्यादि। गुणानां साधकावस्थानरूपः शुद्धप्रवृत्तिकः। गुणस्थानगत-उपशम-क्षपकश्रेण्यारोहणादि साधकदशा तेन वराः प्रधानाः साधना जिनैः प्रोक्तास्तदेव व्यवहारः स्यादित्यर्थः॥१६८॥१६९॥

[अशुद्धसद्भूतासद्भूतव्यवहारविचारः]

[१९१] अथाशुद्धसद्भूतासद्भूतव्यवहारविचारगाथामाह-

१. यहां पर शुद्धप्रवृत्तिलक्षणैः इस पद की तृतीया विभक्ति का अन्वय दुर्घट लगता है।

[मूल] गुणज्ञानाद्यभिन्नेन सद्भूतव्यवहारकः। व्यवहारोऽसद्भूतः स्याद्यद्गुणान्यसमन्वितः॥१७०॥

(व्याख्या) गुणेत्यादि। अशुद्धोऽपि सद्भूतासद्भूतभेदेन द्विविधः। तत्र यस्मिन् क्षेत्रेऽभेदभावेन स्थिता ये ज्ञानादयो गुणास्तेनाभेदव्यवहारः स सद्भूतव्यवहारः स्यात्। पुनर्यो गुणान्यसमन्वितः कषायात्मादिभिर्मानवोऽहं सुरोऽहमित्याद्यात्मकं ज्ञानं सोऽसद्भूतव्यवहारः स्यादिति॥१७०॥

[असद्भूतस्य संश्लिष्टासंश्लिष्टभेदौ]

[१९२] अथासद्भूतस्य संश्लिष्टासंश्लिष्टविचारगाथामाह-

[मूल] संश्लेषितोऽशुद्धरूपोऽहं शरीरीति प्रोच्यते। पुत्राद्यसंश्लिष्टरूपोऽसद्भूतः स्याद्भवे खलु॥१७१॥^१

(व्याख्या) संश्लेषितेत्यादि। संश्लिष्टाशुद्धव्यवहारो मम देहोऽस्तीत्यादिकः। पुत्रेत्यादि। मम पुत्रकलत्रादयः सन्तीत्याद्यसंश्लिष्टासद्भूतव्यवहार इति शेषः। व्याख्यानं तु द्वारागाथाव्याख्याने पूर्वमुक्तमेव बोध्यम्॥१७१॥

[१९३] अथ व्यवहारव्याख्योपसंहारगाथामाह-

[मूल] एवं पञ्चास्तिकायेषु योज्यो मेधानुसारतः। व्यवहारस्वरूपश्च(ञ्च)समासेन विनिर्ममे॥१७२॥

(व्याख्या) एवमित्यादि। स्पष्टम्॥ इति व्यवहारनयः॥१७२॥

[ऋजुसूत्रनयविचारः]

[१९४] अथ ऋजुसूत्रनयविचारगाथामाह-

[मूल] सुज्ञानबोधरूपो यः प्रवदेदृजुसूत्रकः। सम्प्रतिकालमाश्रित्य गदेद्भावनयो ह्ययम्॥१७३॥

(व्याख्या) सुज्ञानेत्यादि। सम्प्रतिकालं = वर्तमानकालम् आश्रित्य = आलम्ब्य यः सुज्ञानबोधरूपः स ऋजुसूत्रक इत्थं गदेदिति। अयं नयो भावनयो बोध्यः। तत्र ऋजु[म्] = अवक्रं श्रुतमस्य सोयमृजुश्रुतः। यच्च साम्प्रतमुत्पन्नं वर्तमानकालीनं वस्तु, यच्च यस्य प्रत्येकमात्मीयं तदेव तदुभयस्वरूपं वस्तु प्रत्युपनमुच्यते, तदेवासौ नय ऋजुः प्रपद्यते। ततो वर्तमानकालीनः पदार्थे ऋजुसूत्रोऽस्ति। अन्यतु शेषातीतानागतं परकीयं च यद्यस्मादसदविद्यमानं ततोऽसत्त्वादेव अवक्रं नेच्छत्ययमिति। तदुक्तम् आवश्यकनिर्युक्तौ-

पच्चुप्पन्नगाही उज्जुसुओ नयविही मुणेयव्वो॥ ति()

यत्कालत्रये वर्तमानं वस्तु वस्तुत्वं भूतमतीतम् अनागतमभावेन साम्प्रतं यद्वर्तते ततो वर्तमानस्यैव वस्तुत्वमिति॥१७३॥

[१९५] अथैतदेवाह-

[मूल] भूतहेतुं समादृत्य कार्यमागामिकं तथा। वर्तते जन्यजनकै ऋजुसूत्रः स उच्यते॥१७४॥

(व्याख्या) भूतेत्यादि। भूतस्य कारणत्वं तथागामिकस्य कार्यत्वं समादृत्य = समालम्ब्य जन्यजनकभावेन यः प्रवर्तते स ऋजुसूत्र इत्युच्यते। अतः ऋजुसूत्रो वर्तमानग्राहको भवतीति॥१७४॥

१. संश्लेषितोऽशुद्धरूपोऽहं शरीरीति प्रोच्यते। पुत्राद्यसंश्लिष्टरूपोऽसद्भूतः स्याद्भवे खलु॥१७५॥

शुद्धो ज्ञानादनमयोऽशुद्धो रागादिलिप्तकस्तथा। शुभाशुभौ पुण्यपापौ तुर्यः स्याद् व्यवहारकः॥१७६॥

भवोद्विग्नोपचरितः परशक्तोऽपरोऽपि हि। व्यवहारो रसविधो वच्मि ग्रन्थान्तरादहम्॥१७७॥

ये तीन श्लोक ला. प्रत में अधिक है।

[१९६] अथ वर्तमान-ऋजुसूत्रभेदगाथामाह-

[मूल] वर्तमानग्राहकः स्यात्स नामादिश्चतुर्विधः।

पूर्वोक्तयुक्त्या संयोज्यः पञ्चास्तिकायिकेषु च॥१७५॥

(व्याख्या) वर्तमानेत्यादि। स वर्तमानग्राहक ऋजुसूत्रो नामस्थापनाद्रव्यभावभेदैश्चतुर्विधो भवति। चः पुनर्थो पञ्चास्तिकायिकेष्वेवमेव संयोज्यः। इति ऋजुसूत्रनयः॥१७५॥

[शब्दनयविचारः]

[१९७] अथ शब्दनयविचारगाथामाह-

[मूल] शब्दस्य योऽस्ति वाच्यार्थः प्रधानस्तत्परिग्रहः।

वस्तु त्वाहूयतेऽनेन स शब्दः प्रोच्यतेऽधुना॥१७६॥

(व्याख्या) शब्दस्येत्यादि। 'शप् आक्रोशे' यः शब्दस्य वाच्योऽर्थस्तत्परिग्रहः तत्प्रधानत्वादाह्वयते इति शब्दः। शप्यते = आहूयते वस्तु अनेनेति शब्दस्तस्य शब्दस्य यो वाच्योऽर्थः तत्परिग्रहान्नयः शब्दः, यथा कृतकत्वादित्यादि पूर्वोक्तमेवेति॥१७६॥

[१९८] अथ कालमादृत्य शब्दनयगाथामाह-

[मूल] शब्दस्य यो नयो व्यक्तः स शब्दनयबोधकः। प्रत्युत्पन्नं वर्तमानं शब्दः पूर्ववदिच्छति॥१७७॥

(व्याख्या) शब्दस्येत्यादि। स्पष्टम् प्रत्युत्पन्नमित्यादि। यथेति शेषः। यथा ऋजुसूत्रनयो यद्वर्तमानमभीष्टं प्रत्युत्पन्नं वर्तमानमिच्छति तथैवायमपि शब्दनयः प्रत्युत्पन्नं वर्तमानमेव गृह्णाति। असौ नामादित्रिकनिक्षेपं विमुच्य भावनिक्षेपमुपैति॥१७७॥

[१९९] एतदेवाह-

[मूल] पृथुबुध्नाकारयुतं सुलिप्तं मृन्मयादिना। पाथोर्णाद्याकृष्टशक्यं स भावघटमिच्छति॥१७८॥

(व्याख्या) पृथुबुध्नेत्यादि। पृथुबुध्नाकारवन्मृन्मयादिना लिप्तं जलाहरणादिक्रियाक्षमं प्रसिद्धभावकुम्भमिच्छति॥१७८॥

[२००] अथैतस्यैव स्पष्टार्थं गाथामाह-

[मूल] नामाद्यनिलकुम्भानि तद्भावेच्छुः स नेच्छति।

तच्छब्दार्थप्रधानोऽयं चेष्टालक्षणमिच्छति॥१७९॥

(व्याख्या) नामादीत्यादि। नामस्थापनाद्रव्यरूपाणि त्रीणि कुम्भानि नेच्छति। भावघटमिच्छुः शब्दार्थप्रधानो ह्येष नयः। चेष्टालक्षणश्च घटशब्दार्थो घटः चेष्टायामेव घटते। अतो घटते इति घटः तेन जलाहरणादिचेष्टां कुर्वन् शब्दो घटमिच्छतीति॥१७९॥

[ऋजुसूत्रशब्दयोः परस्परभेदः]

[२०१] अथ ऋजुसूत्रशब्दयोः परस्परभिन्नभावं प्रदर्शयन्गाथामाह-

[मूल] निक्षेपोदधिमादृत्य गौणेन घटमिच्छति। ऋजुसूत्रो वर्तमानसमयग्राहको भवेत्॥१८०॥

(व्याख्या) निक्षेपेत्यादि। ऋजुसूत्रो वर्तमानसमयग्राहको भवेत्। स तु निक्षेपोदधि = नामादिनिक्षेप-चतुष्कमादृत्य गौणेन = सामान्येन घटमिच्छति॥१८०॥

[२०२] अथ शब्दस्तु नैवमिच्छति अत एवाह-

[मूल] शब्दार्थग्राहकः शब्दो भावनिक्षेपग्राहकः। सद्भावासद्भावतः स्याद्धर्मानेकसमन्वितः॥१८१॥

(व्याख्या) शब्दार्थेत्यादि। भावनिक्षेपग्राहकः शब्दः सद्भावासद्भाववक्तव्यादिभिरनेकधर्मसमन्वितः स्यादिति। अतोऽत्र सप्तभङ्गी पूर्ववज्ज्ञेया इति। अनेन शब्दनयः ऋजुसूत्राद्विशेषतरवस्तुमभ्युपैति॥१८१॥

[शब्दनयमादृत्य सप्तभङ्गी]

[२०३] अथ शब्दमादृत्य सप्तभङ्गीगाथामाह-

[मूल] द्रव्यादिषु स्वभावैश्च नित्यानित्यादिभेदतः।

सप्तभङ्ग्यः प्रयोज्याश्च पूर्वोक्तास्ते भवन्ति च॥१८२॥

(व्याख्या) द्रव्येत्यादि। ते च समग्रद्रव्यादिषु नित्यानित्यादिभेदतः स्वभावैः पूर्वोक्ताः सप्तभङ्ग्यः प्रयोज्या इति॥१८२॥

[२०४] एतदेवाह-

[मूल] एकैकैस्त्रिविकल्पाश्च युगयोगैस्त्रयस्तथा।

त्रिकसंयोगतस्त्वैको भङ्गाः सन्ति महीधराः॥१८३॥

(व्याख्या) एकैकेत्यादि। स्यान्नित्य-स्यादनित्य-स्यादवक्तव्य-स्यान्नित्यानित्य-स्यान्नित्यावक्तव्य-स्यादनित्यावक्तव्य-स्यान्नित्यानित्यावक्तव्या इति। एवमेकादिस्वभावेष्वापि बोध्याः॥१८३॥

[२०५] अथ समग्रपदार्थेषु सप्तभङ्गीप्ररूपकगाथामाह-

[मूल] एवं समग्रभावेषु गुणपर्यायद्रव्यकैः। भवन्त्यनेकाद्रिभङ्ग्यो ज्ञातव्या मतियोगतः॥१८४॥

(व्याख्या) एवमित्यादि। एवम् = अमुनाप्रकारेण समग्रभावेषु = सकलपदार्थेषु द्रव्यगुणपर्यायैरनेकाः (के) अद्रिभङ्ग्यो मतियोगतो विविधाः सप्तभङ्ग्यो ज्ञातव्याः = बोधव्या इत्यर्थः॥ इति शब्दनयः॥१८४॥

[समभिरूढनयविचारः]

[२०६] अथ समभिरूढनयदृष्टिस्वरूपगाथामाह-

[मूल] या या सज्ज्ञा द्रव्यकाणां लक्षणेन निगद्यते।

सज्ज्ञान्तरार्थविमुखः सैव पश्यति षष्ठमः(?)॥१८५॥

(व्याख्या) या येत्यादि। अत्राकचप्रत्ययान्तेन द्रव्यकाणामित्युक्तम्। अनेन द्रव्याणां या या सज्ज्ञा लक्षणेन निगद्यते सा सा सज्ज्ञा षष्ठमः समभिरूढनयः सज्ज्ञान्तरार्थविमुखो नानालक्षणान्येव पश्यतीत्यन्वयः॥१८५॥

[२०७] अथ समभिरूढस्य पर्यायान्तरानपेक्षितभावप्ररूपकगाथामाह-

[मूल] नरः समभिरूढज्ञः पर्यायैकमपेक्ष्य च। न भवेत्सर्वपर्यायवाचको मिश्रदोषतः॥१८६॥

(व्याख्या) नर इत्यादि। समभिरूढनयज्ञः पुरुषः कस्यापि द्रव्यस्य पर्यायैकमालम्ब्य द्रव्यगत सकलपर्याय-

वाचकश्च मिश्रदोषान्न भवेदित्यन्वयः। यदि सर्वपर्यायवाचकः स्यात्तदा सङ्करदोषो भवेदतस्तन्निवारणाय समभिरूढो नानालक्षणान्यभ्युपैति॥ इति समभिरूढनयः॥१८६॥

[एवम्भूतनयविचारः]

[२०८] अथैवम्भूतविचारमाह-

[मूल] वाच्यार्थस्य^१ वाचको यः स तथैव प्रवर्तते। विशिनष्ट्यैवम्भूतज्ञो वदेदतिशयैर्जिनः॥१८७॥

(व्याख्या) वाच्येत्यादि। यो वाचको वाच्यार्थस्य स तथैव प्रवर्तते वाचको घटादिस्तच्चेष्टावतो वाच्यार्थस्तेन विशिनष्टि, स एव घटशब्दो यश्चेष्टावन्तमर्थं प्रतिपादयति। एवम्भूतज्ञो मानुजः प्रातिहार्यातिशयान्वितो जिनेश्वर एव मन्यते, न सामान्यजिनादयः सर्वज्ञगत-ऋद्ध्यभावादिति॥१८८॥

[२०९] अथैवम्भूतनयप्रबोधाय पुनर्दृष्टान्तान्तरमाह-

[मूल] कुम्भाकृतियुतः कुम्भः शुचिपाथोर्णविभूतः।

नारीशिरःस्थितश्चेष्टां कुर्वन्स कुम्भमिच्छति॥१८८॥

(व्याख्या) कुम्भेत्यादि। स एवम्भूतनयः शुचिपाथोर्णविभूतं कुम्भाकृतिसंयुतं नारीशिरःस्थितं चेष्टां कुर्वन्तमेव कुम्भमिच्छति, न गृहकोणादिव्यवस्थितं घटमिच्छति। अयं शब्दार्थतत्पर इति। वाचकशब्दो घटादिः तस्य यो वाच्योऽर्थः चेष्टावानित्यादिः तेनार्थेन विशिनष्टि। स एव घटशब्दो यश्चेष्टावन्तमर्थमभिप्रैति नान्य इति। एवं शब्दमर्थेन (सह) नैयत्येन व्यवस्थापयतीत्यर्थः। तथार्थलक्षणमभिहितरूपेण व्यञ्जनेन विशेषयति। या घटशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धा सैव चेष्टा इति। अतोऽर्थेन (सह) नैयत्येन व्यवस्थापयतीत्यर्थः। इत्येवमुभयं विशिनष्टि। शब्दस्य ध्वनिना सह अर्थस्य शब्देन सह नैयत्यं स्थापयतीत्यर्थः। एतदेवोक्तं - नारीशिरःस्थित इत्यादिकम्। चेष्टावानर्थो घटशब्देनोच्यते स घटलक्षणोऽर्थः, स च तद्वाचको घटशब्दः, अन्यदा तु वस्त्वन्तरस्यैव तच्चेष्टा-भावादघटत्वं घटवतश्च वाचकत्वमित्येवमुभयविशेषको एवम्भूत इति। तदुक्तं विशेषावश्यके-

वज्रणमत्थेणत्थं च वज्रणेणोभयं विसेसेइ। जह घडसदं चेद्वावया तहा तं पि तेणेवेति॥

(वि.आ.भा.२२५२)॥

इत्येवम्भूतनयः॥१८८॥

[नयानां विभागः]

[२१०] अथैतेषां नयानां शब्दार्थविचारगाथामाह-

[मूल] प्राधान्यार्थेन प्रथमे चत्वारोऽर्थनयाः स्मृताः।

शब्दादयः शब्दमुख्याच्छब्दाः सन्ति जिनागमे॥१८९॥

(व्याख्या) प्राधान्येत्यादि। प्रथमे नैगमादयश्चत्वारो नया अर्थप्राधान्येन अर्थनयाः स्मृताः = कथिता इति। शेषास्तु शब्दादयस्त्रयो नयाः शब्दप्राधान्येन जिनागमे = प्रवचने शब्दाः = शब्दनयाः सन्ति = भवन्ति॥१८९॥

१. यहां वाच्यार्थस्थो ऐसा पाठ होना चाहिए।

[नयानां शुद्धाशुद्धभावः]

[२११] अथैतेषां शुद्धाशुद्धभावस्व(प्र)रूपकगाथामाह-

[मूल] नैगमाद्याश्च चत्वारः सामान्यार्थसमादरात्। अविशुभ भवन्त्यत्र त्रयः शुद्धा विशेषतः॥१९०॥

(व्याख्या) नैगमेत्यादि। सामान्यार्थसमादरेण प्रथमे नैगमादयश्चत्वारोऽविशुद्धा नया भवन्ति। शेषास्त्रयो विशेषतो = विशेषार्थसूचनेन शब्दादयः शुद्धा भवन्तीति॥ इति सप्त नयाः॥

अथ नयाभासाः। अत्र नयाभासः किमुच्यते? प्रथमैकांशं मुख्यभावेन संस्थाप्य यो द्वितीयांशस्योत्थापनं करोति स नयाभास इति। तदा नयः किमुच्यते? पुनः पुनो लक्षणतः प्रोच्यते [नीयते] वस्तु अनेन श्रुताख्यप्रामाण्य-विषयीकृतस्यार्थस्य तिष्ठति पुनरितरांशौदासीन्यभावरूपो नय इति विशेषः॥१९०॥

[द्रव्यार्थिकाभासनयः]

[२१२] तत्र प्रथमं द्रव्यार्थिकाभासनयस्वरूपविचारगाथामाह-

[मूल] यः पर्यायप्रतिक्षेपी द्रव्यमात्रसमादृतः। द्रव्यार्थिकाभासरूपः प्रोच्यते श्रुतिसागरे॥१९१॥

(व्याख्या) यः पर्यायेत्यादि। यः पर्यायाणां प्रतिक्षेपेण द्रव्यमात्रं समादृतः स श्रुतिसागरे = प्रवचने द्रव्यार्थिकाभासः प्रोच्यते इत्यन्वयार्थः॥१९१॥

[पर्यायार्थिकाभासः]

[२१३] अथ पर्यायार्थिकाभासस्वरूपमाह-

[मूल] तथा द्रव्यप्रतिक्षेपी पर्यायमात्रग्राहकः। तत्पर्यायार्थिकाभासो विज्ञेयोऽस्ति द्वितीयकः॥१९२॥

(व्याख्या) तथा द्रव्येत्यादि। तथा यो द्रव्याणां प्रतिक्षेपेण पर्यायमात्रग्राहकः स पर्यायार्थिकाभासो विज्ञेयो भवतीति। इत्येष नयाभासः समासेन द्विविधोऽस्ति। तत्राद्यो नैगम- सङ्ग्रहव्यवहार-ऋजुसूत्रभेदाच्चतुर्विधः। अन्ये ऋजुसूत्रं पर्यायार्थिकं वदन्ति। (अन्ये) ते च चेतनांशत्वेन विकल्पस्य ऋजुसूत्रे ग्रहणात्, श्रीमज्जिन्नाशासने मुख्यतः परिणतिचक्रस्यैव भावधर्मत्वेनाङ्गीकारात्तेषां ऋजुसूत्रो द्रव्यनय एवास्तीति॥१९२॥

[नैगमनयाभासः]

[२१४] अथ नैगमनयाभासस्वरूपगाथामाह-

[मूल] धर्मधर्मिकादीनामेकान्तिपार्थिक्ययोगतः। प्रोच्यते नैगमाभासो नैगमस्यावभासतः॥१९३॥

(व्याख्या) धर्मेत्यादि। धर्मद्वयादीनामेकान्तिकपार्थक्याभिसन्धिः नैगमस्यावभासतो नैगमाभासः प्रोच्यते इति। आदिशब्दाद्धर्मद्वय-धर्मधर्मिद्वययोः परिग्रहः। अत्र योगशब्देनाभिसन्धिर्बोध्यः। एकान्तिक-पार्थक्याभिसन्धिः = एकान्तिकभेदाभिप्रायो नैगमाभासो = नैगमदुर्नय इत्यर्थः। अत्रोदाहरणं- यथात्मनि सत्त्वचैतन्ये परस्परमत्यन्तं पृथग्भूते इत्यादिरिति। आदिशब्दाद् वस्तुद्वयपर्यायद्वयलक्षणयोर्धर्मिणोः, सुखजीव-लक्षणयोर्धर्मधर्मिणोश्च सर्वथा पार्थक्येन कथनं तदाभासत्वेन द्रष्टव्यम्। नैयायिकवैशेषिकदर्शनं चैतदाभासतया ज्ञेयमिति॥१९३॥

[सङ्ग्रहानयाभासः]

[२१५] अथ सङ्ग्रहाभासस्वरूपगाथामाह-

[मूल] सत्त्वं चैतन्यभिन्नेऽपि सामान्यमात्रग्राहकः। सत्तापरामर्शरूपः प्रोच्यते सङ्ग्रहो बुधैः॥१९४॥

(व्याख्या) सत्त्वेत्यादि। यथात्मनि सत्त्वचैतन्यभिन्नेपि सामान्यमात्रग्राही परामर्शरूपः सङ्ग्रहनयो बुधैः प्रोच्यते इत्यन्वयः। सामान्यमात्रमशेषविशेषरहितं सत्त्वद्रव्यत्वादिकं गृह्णातीत्येवंशीलः। सम् = एकीभावेन पिण्डीभूततया विशेषराशिं गृह्णातीति सङ्ग्रहः। अयमर्थः- स्वजातेर्दृष्टेष्टाभ्यामविरोधेन विशेषाणामेकरूपतया यद् ग्रहणं स सङ्ग्रह इति॥१९४॥

[परापरसङ्ग्रहाभासः]

[२१६] अथ सङ्ग्रहभेददर्शनाय गाथामाह-

[मूल] स परापरभेदाभ्यां युगभेदः समादृतः। सन्मात्रग्राहको द्रव्यं भाषते परसङ्ग्रहः॥१९५॥

(व्याख्या) स परेत्यादि। स सङ्ग्रहनयः परापरभेदाभ्यां युगेत्यादि। द्विभेदः कथितः। तत्र सन्मात्रग्राहको यो द्रव्यं भाषते स परसङ्ग्रहः। निखिलविशेषभावे ह्यौदासीन्यं भजमानः शुद्धद्रव्यं सन्मात्रमभिमन्यमानः परसङ्ग्रह इति परमार्थः। इत्यग्रेतनेऽपि योजनीयम्। अत्रोदाहरणं- विश्वमेकं सदविशेषादिति यथेति (प्र.न.त.७.१६)। अस्मिन्नुक्ते हि सदिति ज्ञानाभिधानानुवृत्तिलिङ्गानुमितसत्ताकत्वेनैकत्वमखिलार्थानां सङ्गृह्यते इति परसङ्ग्रहः॥१९५॥

[२१७] अथापरसङ्ग्रहं गाथार्द्धेनाह-

[मूल] चैतन्यलक्षणो जीवो गद्यतेऽपरसङ्ग्रहः।

(व्याख्या) चैतन्येत्यादि। अत्र द्रव्यत्वादीन्यवान्तरसामान्यानि मन्वानस्तद्भेदेषु गजनिमीलिकाम-वलम्बमानोऽपरसङ्ग्रहः इति(प्र.न.त.७.१९)। पुनः अपरसङ्ग्रह इति। द्रव्यत्वमादिर्येषां पर्यायत्वप्रभृतीनां तानि तथा अवान्तरसामान्यानि सत्ताख्यमहासामान्यापेक्षया कतिपयव्यक्तिनिष्ठानि तद्भेदेषु द्रव्यत्वाद्याश्रयभूतविशेषेषु द्रव्यपर्यायादिषु गजनिमीलिकाम् = उपेक्षाम् उदाहरन्ति। धर्माधर्माभ्रपुद्गलजीवद्रव्याणामैक्यं द्रव्यत्वाभेदा-दित्यादिर्यथेति (प्र.न.त.७.२०)। अत्र द्रव्यं द्रव्यमिति अभिन्नज्ञानाभिधानलक्षणलिङ्गानुमितद्रव्यत्वात्मकत्वेनैक्यं षण्णामपि धर्मादिद्रव्याणां सङ्गृह्यते। आदिशब्दात् चेतनाचेतनपर्यायाणां सर्वेषामेकत्वं पर्यायत्वाविशेषाद् इत्यादि दृश्यमित्यपरसङ्ग्रह इति।

[२१८] अथ परापरसङ्ग्रहाभासं शेषगाथार्द्धेनाह-

सत्ताद्वैतं स्वीकुर्वाणो द्रव्यान्यं यो न मन्यते॥१९६॥

(व्याख्या) अत्र प्रथमं परसङ्ग्रहाभासमाह-सत्ताद्वैतमित्यादि। सत्ताद्वैतं स्वीकुर्वाणः सकल विशेषा-न्निराचक्षणास्तदाभास इति (प्र.न.त.७.१७)। निखिलविशेषेष्वौदासीन्यं भजमानो हि परामर्शविशेषः सङ्ग्रहाख्यां लभते, न चायं तथेति तदाभासो भवतीति। अत्रोदाहरणं - यथा सत्तैव तत्त्वं ततः पृथग्भूतानां विशेषा-णामदर्शनाद् इति (प्र.न.त.७.१८)। अद्वैतवाददर्शनं साङ्ख्यदर्शनं चैतदाभासत्वेन ज्ञेयम्। अद्वैतवादस्य सर्वस्यापि दृष्टेष्टाभ्यां विरुद्ध्यमानत्वादिति परसङ्ग्रहाभासः॥१९६॥

एतदेवाह-

[मूल] स्वमत्याद्वैतभावेन साङ्ख्यनैयायिकादयः।

प्रोच्यन्ते सङ्ग्रहाभासः स्याद्वादपक्षिका बुधाः॥१९७॥

(व्याख्या) स्वमत्येत्यादि। स्पष्टम्॥१९७॥

[२१९] अथापरसङ्ग्रहाभासमाह-

[मूल] अत्रावान्तरसामान्यं स्वीकुर्वाणा बलाज्जनाः।

विशेषं नावमन्यन्ते पारिणामिकतादयः॥१९८॥

(व्याख्या) अत्रावान्तरेत्यादि। जना मूढा बलात् = हठादत्रावान्तरसामान्यं स्वीकुर्वाणा ये पारिणामिकत्वादयो विशेषं नावमन्यन्ते स अपरसङ्ग्रहाभासः। यथा द्रव्यत्वमेव वर्ततेऽर्थान्तरभूतानां द्रव्याणामनुपलब्धेरित्यादिः। इति (प्र.न.त.७.२२)। अयं हि द्रव्यत्वस्यैव तात्त्विकतां प्रख्यापयति, तद्विशेषभूतानि तु धर्मादिद्रव्याण्यपह्नुत इत्यपरसङ्ग्रहाभासनिदर्शनम्। तेनेत्थम् (तदित्थम्) अवान्तरसामान्येन जीवद्रव्यं स्वीकुर्वाणोऽपि जीवस्य भव्याभव्यसम्यक्त्वमिथ्यात्वादिभेदं नाङ्गीकुरुते इत्यर्थः। इत्यपरसङ्ग्रहाभासः॥१९८॥

[व्यवहाराभासः]

[२२०] अथ व्यवहाराभासविचारगाथामाह-

[मूल] सङ्ग्रहादृतभावानां परमार्थमजानतः। द्रव्यपर्यायभागं च योऽभिप्रैति स पञ्चमः॥१९९॥

(व्याख्या) अत्र व्यवहारस्त्वेवं तद्यथा- येनाभिसन्धिना सङ्ग्रहेण गोचरीकृतानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणं क्रियते स व्यवहार इति (प्र.न.त.७.२३)। अत्रोदाहरणं द्रव्यं धर्मादिषु विधम्, एवं यो जीवः स मुक्तः संसारी च। यः पर्यायः स द्विविधः- क्रमभावी सहभावी चेति। क्रमभाविपर्यायः स क्रियारूपो अक्रियारूपश्चेत्यादि (प्र.न.त.अव.७.२४)। अथैतदाभासमाह- सङ्ग्रहेत्यादि। यः पुनरपरमार्थिकं द्रव्यपर्यायविभागमभिप्रैति सङ्ग्रहादृतपदार्थानां स पञ्चमो व्यवहाराभासोऽस्तीति। यः पुनः परामर्शविशेषः कल्पनारोपेण तद्द्रव्य-पर्यायप्रविवेकं मन्यते सोऽत्र दुर्नयव्यवहारप्रत्ययः। अत्रोदाहरणं- यथा चार्वाकदर्शनम् (प्र.न.त.७.२६)। चार्वाको हि प्रमाणप्रतिपन्नं जीवद्रव्यपर्यायादिप्रविभागकल्पनारोपितत्वेनापह्नुतेऽविचारितरमणीयं भूतचतुष्टयप्रविभागमात्रं तु स्थूललोकव्यवहारानुयायितया समर्थयत इत्यस्य दर्शनं व्यवहारनयाभास इति॥१९९॥

[ऋजुसूत्रानयाभासः]

[२२१] अथ ऋजुसूत्राभासगाथामाह-

[मूल] वर्तमानक्षणस्थायिपर्यायमात्रमादृतः। ऋजुसूत्रनयग्राही विपरीतं वदेद्यदा॥२००॥

(व्याख्या) वर्तमानेत्यादि। अत्र प्रथमं ऋजुसूत्रविचारमाह - वर्तमानेत्यादि। ऋजुसूत्रनयग्राहको नरोऽतीतानागतं विमुच्य वर्तमानक्षणस्थायी (यि)पर्यायमात्रं यः समादृतः स ऋजुसूत्रः प्रोच्यते। अथैतदाभासमाह- विपरीतमित्यादि। सर्वथा द्रव्यापलापी तदाभास इति। सर्वथा गुणप्रधानाभावप्रकारेण तदाभासः। अत्रोदाहरणम्, यथा तथागतमतम् इति (प्र.न.त.७.३१)। तथागतो हि प्रतिक्षणविनश्वरान्पर्यायानेव पारमार्थिकतया समर्थयते, तदाधारभूतं तु प्रत्यभिज्ञादि-प्रमाणप्रसिद्धं त्रिकालस्थायी द्रव्यं तिरस्कुरुते इत्येतन्मतं तदाभासतयोदाहृत-मित्यर्थः॥२००॥

तदेतदेवाह-

[मूल] दृष्टिज्ञानकषायाणामुपयुक्तो यदा भवेत्।

ऋजुसूत्राभासकः स्यात्कालस्थोऽन्योक्तिसौगताः॥२०१॥

(व्याख्या) स्पष्टम्॥ इति ऋजुसूत्रनयाभासः॥२०१॥

[शब्दनयाभासः]

[२२२] अथ शब्दनयाभासगाथाद्वयमाह-

[मूल] पर्यायैकस्य प्राग्भावस्तिरोभावान्यग्राहकः।

काललिङ्गादिभेदेन शब्दार्थः शब्दको भवेत्॥२०२॥

[मूल] लिङ्गत्रिवाकप्रत्ययाद्यैः संयुक्तार्थमुपैति यः।

तद्भेदेऽपि तमेवार्थं शब्दाभासस्तमादरात्॥२०३॥

(व्याख्या) पर्यायेत्यादि। पर्यायैकस्य प्राग्भावेन अन्येषां तिरोभावेन ग्राहक इति यः पर्यायग्राहकः स शब्दनयः। कालादिभेदेन ध्वनेरर्थभेदं प्रतिपद्यमानः शब्दः। (प्र.न.त.७.३२)। कालादिभेदेन = कालकारक-लिङ्गसङ्ख्यापुरुषोपसर्गभेदेन। अत्रोदाहरणं- यथा बभूव भवति भविष्यति सुरगिरिरित्यादिः इति (प्र.न.त.७.३३)। अत्रातीतवर्तमानभविष्यल्लक्षणकालत्रयभेदात्कनकाचलस्य भेदं शब्दनयः प्रतिपद्यते, द्रव्यरूपतया पुनरभेदमप्युपेक्षते। एतच्च कालभेदे उदाहरणम् करोति क्रियते कुम्भ इति कारकभेदे। तटस्तटी तटमिति लिङ्गभेदे। दाराः कलत्रमित्यादि सङ्ख्याभेदे। एहि मन्ये रथेन यास्यसि न हि यास्यति, यातस्ते पितेति पुरुषभेदे। सन्तिष्ठते अवतिष्ठते इत्युपसर्गभेदे इति। अथैतदाभासमाह- लिङ्गत्रिवागित्यादि। तद्भेदेऽपि तदेवार्थसमादरणरूपः शब्दाभासः। [तद्भेदेन तस्य तमेव समर्थयमानस्तदाभासः(प्र.न.त.७.३४)] तद्भेदेन = कालादिभेदेन ध्वनेस्तमेव = अर्थभेदमेव, शब्दाभासः (प्र.न.त.अव. ७.३४)। अत्रोदाहरणं- यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादयो भिन्नकालाः शब्दा भिन्नमेवार्थमभिदधति भिन्नकालशब्दत्वात् तादृग्सिद्धान्यशब्दवदित्यादिः (प्र.न.त.७.३५) इति। अनेन हि तथाविधपरामर्शस्थेन वचनेन कालादिभेदाद्भिन्नस्यैवार्थस्याभिधायकत्वं शब्दानां व्यञ्जितम्, एतच्च प्रमाणविरुद्धमिति तद्वचनस्य शब्दनयाभासत्वम्। अन्येऽपि करोति क्रियते कट इत्यादयः शब्दनयाभासे बहून्युदाहरणानि भवन्ति॥ इति शब्दनयाभासः॥२०२॥२०३॥

[समभिरूढनयाभासः]

[२२३] अथ समभिरूढाभासस्वरूपविचारगाथामाह-

[मूल] यः पर्यायध्वनीनां च यावन्माना (अ)भिधेयकाः।

तन्नानात्वं स्वीकुर्वाणो रूढाभासः स उच्यते॥२०४॥

(व्याख्या) अत्र समभिरूढः पर्यायशब्दानां यथा निरुक्तिभेदेन भिन्नमर्थं समभिरुहन्भिप्रायविशेषः समभिरूढः तथान्येष्वपि घटकुम्भादिषु द्रष्टव्यः (प्र.न.त.अव.७.३७)। अथैतदाभासमाह- यः पर्यायेत्यादि। पर्यायध्वनीनां यावन्माना अभिधेयका भवन्ति तेषामभिधेयानां नानात्वमेव स्वीकुर्वाणः = कक्षीकुर्वाणो रूढाभासः

स उच्यते = निगद्यते इत्यर्थः। अत्रोदाहरणं- यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादयः शब्दाः भिन्नाभिधेया एव भिन्न-शब्दत्वात्करिमृगतुरगशब्दवदित्यादिः (प्र.न.त.७.३९) इति समभिरूढाभासः॥२०४॥

[एवम्भूतनयाभासः]

[२२४] अथैवम्भूताभासस्वरूपविचारगाथामाह-

[मूल] पदार्थानां नामभेदं प्रेक्ष्य भिन्नार्थको वदेत्। एवम्भूताभासकः स प्रोच्यते जिनशासने॥२०५॥

(व्याख्या) एवम्भूतस्तु पुनरिन्दनादिक्रियापरिणतमर्थं तत्क्रियाकाले इन्द्रादिव्यपदेशभाजमभिमन्यते। न हि कश्चिदक्रियाशब्दोऽस्यास्ति, गौरश्च इत्यादिजातिशब्दाभिमतानामपि क्रियाशब्दत्वाद् गच्छतीति गौराशुगामित्वादश्च इति। शुक्लो नील इति गुणशब्दाभिमता अपि क्रियाशब्दा एव। शुचिभवनात्शुक्लो नीलनानील इति। देवदत्तो यज्ञदत्त इति यदृच्छाभिमता अपि क्रियाशब्दा एव - देव एनं देयाद्, यज्ञ एनं देयादिति। संयोगिद्रव्यशब्दाः समवायिद्रव्य-शब्दाश्चाभिमताः क्रियाशब्दा एव, दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी; विषाणमस्यास्तीति विषाणीति अस्ति-क्रियाप्रधानत्वात्। पञ्च नया(भेदाः) तु शब्दानां व्यवहारमात्रान्न निश्चयादित्ययं नयः स्वीकुरुते।

अत्रोदाहरणं- यथेन्द्रनमनुभवन्निन्द्रः शकनक्रिया-परिणतः शक्रः पूर्वार्णप्रवृत्तः पुरन्दर इत्युच्यते (प्र.न.त.७.४१) इति। अथैवम्भूताभासमाह- पदार्थानामित्यादि। क्रियाविष्टं वस्तु शब्दवाच्यतया प्रतिक्रिपस्तु तदाभासः (प्र.न.त.७.४२) इति। क्रियाविष्टं वस्तु ध्वनिनाभिधेयतया प्रतिजानानोऽपि यः परामर्शस्तदनाविष्टं तत् तेषां तथाक्षिपति न तूपेक्षते स एवम्भूतनयाभास (प्र.न.त.अव.७.४२) इति प्रतीतिघातान्नोदाहरन्ति। अत्रोदाहरणं- यथा विशिष्टचेष्टाशून्यं घटाख्यं वस्तु न घटशब्दवाच्यं घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाशून्यत्वात्पटवदित्यादिः (प्र.न.त.७.४३) इति। अनेन हि वचसा क्रियानाविष्टस्य घटादेर्वस्तुनो घटादिशब्दवाच्यतानिषेधः क्रियते, स च प्रमाणबाधित इति(प्र.न.त.अव.७.४३) तद्वचनमेवम्भूतनयाभासोदाहरणतयोक्तं जिनशासने इत्यर्थः॥ इत्येवम्भूता-भासः॥२०५॥

[शब्दार्थनयाभासौ]

[२२५] अथान्यमपि बालबोधाय नयाभासमाह-

[मूल] शब्दक्षेप्यर्थाभिधायी वदेदर्थनयस्तथा। शब्दाभिधाय्यर्थक्षेपी शब्दाभास स उच्यते॥२०६॥

(व्याख्या) शब्देत्यादि। विशिष्टचेष्टारहितं घटाख्यं वस्तु न घटशब्दवाच्यं घटशब्दप्रवृत्ति-निवृत्तिभूतक्रिया-शून्यत्वात् पटवदित्यादि इति (प्र.न.त.७.४३)। अतोऽर्थाभिधायी शब्दप्रतिक्रिपे अर्थनयाभासो वदेदित्यर्थः। एवं शब्दाभिधाय्यर्थप्रतिक्रिपे शब्दनयाभास स उच्यते इति॥२०६॥

[अर्पितानर्पितनयाभासौ]

[२२६] अथार्पितानर्पितभासमाह-

[मूल] अर्पितानर्पितभासावन्योन्यं प्रतिक्रिपतः।

तत्त्वव्यवहारयोः क्षेपात्स्युर्व्यवहारविनिश्चयौ॥२०७॥

(व्याख्या) अर्पितेत्यादि। अन्योन्यं प्रतिक्षेपेन अर्पितमनर्पितं च प्रतिक्षेपेन क्रमादर्पितानर्पिताभासौ स्याताम् इति। अनर्पितं प्रतिक्षिपन्नर्पितमभिदधानोऽर्पितनयाभासः। तथैवार्पितं प्रतिक्षिपन्ननर्पितमभिदधा-नोनर्पितनया-भासोऽस्ति। व्यवहारेत्यादि। तथा तत्त्वव्यवहारयोः क्षेपाद् व्यवहाराभासनिश्चयाभासौ स्यातामित्यर्थः। तथाहि तत्त्वप्रतिक्षेपी लोकव्यवहारमभिदधानो व्यवहाराभासः। तथा तत्त्वमभ्युपगच्छन् व्यवहारप्रतिक्षेपी निश्चया-भासः॥२०७॥

[ज्ञानाभासक्रियाभासौ]

[२२७] अथ ज्ञानाभासक्रियाभासयोः स्वरूपमाह-

[मूल] ज्ञानं गृह्णन्क्रियाक्षेपाज्ज्ञानाभासो निगद्यते।

ज्ञानक्षेपात्क्रियां गच्छन्क्रियाभासो वदेद् बुधः॥२०८॥

(व्याख्या) ज्ञानमित्यादि। क्रियां प्रतिक्षिप्य ज्ञानमभिदधानो ज्ञाननयाभासः। ज्ञानक्षेपेत्यादि। तथा ज्ञानं प्रतिक्षिप्य क्रियामभिदधन् क्रियाभासो बुधो वदेदित्यादि बोध्यमिति॥२०८॥

[नयानां परस्परं प्रभूताल्पविषयविचारः]

[२२८] अथात्र नयानां परस्परं प्रभूताल्पविषयविचारगाथामाह-

[मूल] नैगमादिसप्तनयाः पूर्वानुपूर्वयोगतः। पूर्वः प्रभूतविषयः परोऽल्पविषयो भवेत्॥२०९॥

(व्याख्या) नैगमेत्यादि। अत्र नैगमः प्रभूतविषयोऽस्ति सङ्कल्पजन्यसदृशसद्भावग्राहकत्वादथवा सामान्य-विशेषसङ्ग्राहकत्वादिति। ततः सङ्ग्रहोऽल्पविषयः सत्तामात्रग्राहकत्वादिति। अथवा परिमितविषयात् सन्मात्रगो-चरसङ्ग्रहानैगमो भावाभावभूमिकत्वाद् भूरविषयोऽस्ति। तथा सङ्ग्रहनयः सत्तागतसामान्यविशेषग्राहकोऽस्ति। ततो व्यवहारोऽल्पविषयोऽस्ति सद्विशेषग्राहकत्वादिति। तथा ऋजुसूत्राद् व्यवहारस्त्रिकालविषयत्वाद्बहुविषयोऽस्ति, कालादिभेदेन भिन्नार्थप्रदर्शनादिति। ऋजुसूत्रस्ततोऽल्पविषयोऽस्ति वर्तमानविशेषधर्मग्राहकत्वादिति। तथा शब्दा-दृजुसूत्रः कालादिवचनलिङ्गविषयाद्बहुविषयस्ततः शब्दोऽल्पविषयोऽस्ति, समग्रपर्यायानामेकपर्यायग्राहकत्वादिति। धर्मव्यक्तवाचकग्राहकत्वेन शब्दतः समभिरूढोऽल्पविषयः। पर्यायकालमभिवाञ्छतः समभिरूढाच्छब्दो बहु-विषयोऽस्ति। एवम् एवम्भूतात्समभिरूढः प्रभूतविषयोऽस्ति प्रतिक्रियां भिन्नार्थप्रतिजाननात् तदेवम्भूतात्समभिरू-ढोऽल्पविषयः॥२०९॥

[२२९] इत्थं नयवचनमपि निजविषये प्रवर्तमानं विधिप्रतिषेधाभ्यां सप्तभङ्गीमनुव्रजति इति (प्र.न.त.७/५३)। केन हेतुना ? इत्याह-

[मूल] अंशग्राही नैगमोऽस्ति सत्ताग्राहकः सङ्ग्रहः।

गुणलोकप्रवृत्त्योर्यो ग्राही स्याद् व्यवहारकः॥२१०॥

[मूल] ऋजुसूत्रो भवेद्धेतुपरिणामसमादृतः। व्यक्तकार्यग्राहकः स्याच्छब्दो भावप्रवृत्तिकः॥२११॥

[मूल] पर्यायान्तरको भिन्नकार्यग्राही च षष्ठमः। तद्गतमुख्यकार्यस्य ग्राह्येवम्भूतको भवेत्॥२१२॥

[मूल] इत्याद्यनेकसद्रूपो नयवादो जिनागमे। विधानप्रतिषेधाभ्यां सप्तभङ्ग्यो भवन्ति च॥२१३॥

(व्याख्या) एते(ताः) चत्वारोऽप्यनुष्टुपः स्पष्टत्वेन न व्याख्याता अत्रेति^१॥२१०॥२११॥२१२॥२१३॥

[२३०] अथ नयविचारसमाप्तिरूपगाथामाह-

[मूल] इत्थं नयविचारश्च समासेन प्ररूपितः। लोके समग्रभावेषु भवेत्स्याद्वादशासने॥२१४॥

(व्याख्या) इत्थमित्यादि। इत्थम् = एवं नयविचारः समासेन = सङ्क्षेपेण प्ररूपितः = कथितः। कथ-
मित्याह- लोक इत्यादि। लोके = चतुर्दशरज्ज्वात्मके समग्रभावेषु = पदार्थेषु स्याद्वादशासने नयप्रवादो भवेदित्यर्थः
॥२१४॥ इति नयाः॥

[सप्तमं प्रमाणद्वारम्]

[२३१] अथ लक्षणसङ्ख्यागाथायां नयानि चेति शब्दोऽस्ति। अत्र चकारात्सप्तमप्रमाणद्वारगाथामाह-

[मूल] तत्प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां प्रमाणं द्विविधं स्मृतम्। अतीन्द्रियं च प्रत्यक्षमक्षजन्यं परं भवेत्॥२१५॥

(व्याख्या) तत्प्रत्यक्षेत्यादि। तत्प्रमाणं प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां द्विविधं स्मृतं = कथितमिति। तत्रानिन्द्रियज्ञानं
प्रत्यक्षम्। अक्षजन्यमिति। इन्द्रियप्रवृत्तिजन्यं ज्ञानं परोक्षं भवेदित्यन्वयः। अतोऽक्षप्रवृत्तिं विनैव आवरणक्षयोपशमेन
निजात्मोपयोगतो यज्ज्ञानं स्यात्तदाद्यमित्यर्थः। तद्भिन्नं परोक्षमिति॥२१५॥

[प्रत्यक्षज्ञानभेदाः]

[२३२] अथ प्रत्यक्षज्ञानभेदमाह-

[मूल] तत्र देशसमग्राभ्यां प्रत्यक्षं द्विविधं श्रुतौ। देशाववधिपर्यायौ समग्रं केवलं भवेत्॥२१६॥

(व्याख्या) तत्र देशेत्यादि। तत्र प्रत्यक्षप्रमाणं द्विविधं- देशतः समग्रतश्चेति। श्रुतौ = सिद्धान्तेऽस्ति देशप्रत्यक्षं
पुनर्द्विविधम्- अवधिज्ञानं मनःपर्यायज्ञानं चेति। तत्रावधिज्ञानमसङ्ख्यातविधं भवति। तत्रावधिज्ञानिनः पुमांसो
द्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षया लोके बहवः पर्यायान् पश्यन्तोऽपि कियत्पर्यायाः पश्यन्ति कियन्तेति, अतो देशप्रत्यक्षं
भवति। मनःपर्यायज्ञानं तु सार्द्धद्वयद्वीपसमुद्रगतजीवानां मनोगतपर्यायान् जानाति परं समग्रलोकालोकप्रमाणं न
जानाति, अतो देशप्रत्यक्षमस्तीति। समग्रप्रत्यक्षं तु केवलज्ञानं भवेदिति। एतच्च लोकालोकगतसर्वद्रव्यगुणपर्यायान्
करतलामकमिव जानातीत्यर्थः, केवलान्वयित्वादिति। इति प्रत्यक्षम्॥२१६॥

[परोक्षज्ञानभेदाः]

[२३३] अथ परोक्षप्रमाणभेदविचारगाथामाह-

[मूल] मतिश्रुताभिधानेन परोक्षं द्विविधं स्मृतम्। अनुमानोपमानागमार्थापत्त्यब्ध्यो भवेत्॥२१७॥

१. सदेहजीवः प्रथमेऽपरोऽसङ्ख्यप्रदेशकः। चिन्तनव्यवहारश्च ऋजुसूत्रोपयोगकः॥
शब्दश्चतुर्विधो जीवः गुणयुक्तोऽभिरूढकः। गुणानन्तात्मको जीव एवम्भूतो निगद्यते॥युग्मम्॥
नैगमः सर्वधर्मोऽस्ति सङ्ग्रहः पूर्वजादृतः। व्यवहारः शुद्धहेतुः वैराग्यपरिणामकः॥
सद्दर्शनः शब्दनयः निजसिद्धोऽभिरूढकः। रूपातीतपरिणामा एवम्भूतो वदेत् खलु॥
सर्वजीवः सिद्धसमः सत्तासिद्धः सुसङ्ग्रहः। लब्धिसिद्धादिभिः सिद्धिः ऋजुसूत्रोपयोगकः॥
शुभशुक्लध्यानशब्दः दर्शनज्ञानषष्ठमः। सिद्धस्थितः सिद्धभावो एवम्भूतो गदेद् ध्रुवम्॥युग्मम्॥
इतने श्लोक ला. प्रत में अधिक है।

(व्याख्या) मतिश्रुतेत्यादि। परोक्षप्रमाणं द्विविधं भवति मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं चेति। ततः तत् परोक्षं चतुर्विधं विद्यते। तद्यथा- अनुमानप्रमाण-उपमानप्रमाण-आगमप्रमाण-अर्थापत्तिप्रमाणानि भवन्तीति॥२१७॥

[अनुमानप्रमाणलक्षणम्]

[२३४] अथानुमानप्रमाणलक्षणमाह-

[मूल] लिङ्गपरामर्शकं स्यादनुमानप्रमाणकम्।

गिरौ धूमाङ्कमादृत्य साध्यतेऽसौ कृशानुमान्॥२१८॥

(व्याख्या) लिङ्गोक्त्यादि। लिङ्गपरामर्शस्मृत्युद्धवं चिह्नमादृत्य यज्ज्ञानं तदनुमानप्रमाणं स्यादिति। लिङ्गस्याविनाभूतवस्तुकं नियतं ज्ञेयमिति। अत्र दृष्टान्तमाह-गिरावित्यादि। यथा कश्चिन्नरो दूराद्गिरौ व्योमावलम्बिधूमरेखं सम्पश्यानुमानं करोति नगोऽयं वह्निमान्धूमवत्त्वाद्यत्र धूमस्तत्राग्निः महानसादिवदिति। इत्थं पञ्चावयवशुद्धम् अनुमानं यथार्थज्ञानहेतुसाम्यावलम्बनेन पदार्थानां यज्ज्ञानं तदिति॥२१८॥

[उपमानप्रमाणलक्षणम्]

[२३५] अथोपमानप्रमाणगाथामाह-

[मूल] गोसादृश्यत्वभावेन अदृष्टगवयाकृतिः। ज्ञानं स्याद्गवयं प्रेक्ष्य भवेत्तदुपमानकम्॥२१९॥

(व्याख्या) गोसादृश्येत्यादि। 'यथा गोस्तथा गवयः' अदृष्टगवयाकृतिः गवयं प्रेक्ष्य गोसादृश्यभावं स्मृत्वा गवय इति ज्ञानं यस्य स्यात्तदुपमानप्रमाणकं भवेदित्यर्थः॥२१९॥

[आगमप्रमाणलक्षणम्]

[२३६] अथागमप्रमाणविचारमाह-

[मूल] यथार्थवस्तुभावज्ञो वीतरागो जिनेश्वरः। तदुक्ताः सकला वाचः स्यादागमप्रमाणकम्॥२२०॥

(व्याख्या) यथार्थेत्यादि। यथार्थं चेदं वस्तु च यथार्थवस्तु, तेषां यथार्थवस्तूनां भावं जानातीति यथार्थवस्तुभावज्ञः, वीतरागो विशेषेण इतो = गतो रागो द्वेषश्च यस्य स वीतरागो जिनेश्वर इति। जिनानां = सामान्यकेवलीनामीश्वरो जिनेश्वरः। समवसरणस्थसभायामुपदेशरूपं समग्रं वचनम् आगम प्रमाणं स्यादित्यर्थः। तदनुयायिचतुर्दशदशपूर्वधरप्रत्येकबुद्धादिनिर्मितशास्त्रमप्यागमप्रमाणमिति। उक्तं च-

सुत्तं गणहररइयं तहेव पत्तेयबुद्धिणा रइयं। सुयकेवलिणा रइयं अभिन्नदसपुव्विणा रइयं॥
इति॥२२०॥

[अर्थापत्तिप्रमाणलक्षणम्]

[२३७] अथार्थापत्तिप्रमाणगाथामाह-

[मूल] यथा पीनो देवदत्तो वासरे तु न भुज्यते। अर्थान्नक्ताशनो ज्ञातस्तदर्थपत्तिकं भवेत्॥२२१॥

(व्याख्या) यथेत्यादि। यथेति दृष्टान्तः पीनो देवदत्तः दिवसे तु न भुज्यते। अर्थादित्यादि। अनेनार्थाद्रात्रौ भोजनमागतमिति ज्ञातम्। एतदेवार्थापत्तिप्रमाणं चतुर्थं भवेदित्यर्थः॥२२१॥

[ज्ञानफलम्]

[२३८] अथैतज्ज्ञानफलमाह—

[मूल] नयप्रमाणकादीनां परिपाटीमुपेत्य यत् जीवाजीवादिभावज्ञः तज्ज्ञैस्तज्ज्ञानमुच्यते॥२२२॥

(व्याख्या) नयप्रमाणकादीनां परिपाटीं = व्यवस्थामङ्गीकृत्य जीवाजीवादितत्त्वानां यथार्थं भावं जानाति = प्ररूपयति तद् ज्ञानमिति। न तु मनःकल्पनीयनैयायिकसाङ्ख्यकादिप्रोक्तं ज्ञानमिति। नयप्रमाणादि इत्यत्रादिशब्देन निक्षेपसप्तभङ्गी बोद्धव्येति॥२२२॥

[दर्शनचारित्रयोः विचारः]

[२३९] अथ दर्शनविचारगाथामाह—

[मूल] जिनोक्ततत्त्वश्रद्धानं तत् सम्यग्दर्शनं वदेत् यथार्थहेयोपादेयैः स्वरूपरमणात्मकम्॥२२३॥

[मूल] परसङ्गत्यागपूर्वं निजात्मरमणात्मकम् संयमं साधनादेतत् सिद्धिर्भवति नान्यथा॥२२४॥^१

(व्याख्या) जिनोक्तेत्यादि। यस्य यथार्थहेयोपादेयैः = कृत्याकृत्यहेयोपादेयैर्यथार्थतया जिनोक्ततत्त्वार्थ-श्रद्धानं तत् सम्यग्दर्शनं वदेदिति। तदुक्तमुत्तराध्ययने-

जीवाजीवा य बंधो य पुनं पावासवो तहा॥ संवरो निज्जरा मुखो संतेए तहिया नव॥

तहियाणं तु भावाणं सव्भावउवएसणं॥ भावेण सद्वहंतस्स सम्मत्तं तं वियाहियां॥ (उ.सू.२८.१४,१५)
इति दर्शनम्।

तथा परपरिणतिपरित्यागपूर्वकं विमलनिजपरिणतिपरिणमनात्मकं चारित्रमिति ज्ञेयम्। एतद्रत्नत्रयसाधनात्-सिद्धिर्भवति॥२२३॥२२४॥

[प्रमाणस्य लक्षणम्]

[२४०] [मूल] स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणं वदेच्छ्रुतौ। इष्टान्यवस्तुविज्ञानस्वीकारान्यक्षमं तथा॥२२५॥

(व्याख्या) स्वपरेत्यादि। तत्र स्वम् = आत्मा ज्ञानस्य स्वरूपम्, परः स्वस्मादन्योऽर्थ इति यावत्। विशेषणतौ यथाव्यवस्थितस्वरूपेण व्यवस्यति = निश्चिनोतीत्येवं शीलं यत्तत्स्वपरव्यवसायि ज्ञायते = प्राधान्येन विशेषो गृह्यतेऽनेनेति ज्ञानम्। एतद्विशेषणमज्ञानरूपव्यवहारधुराधौरेयतामनादधानस्य स्वसमयप्रसिद्धदर्शनस्य, सन्निकषदिश्वा-चेतनस्य नैयायिकादिकल्पितस्य प्रामाण्यनिराकरणार्थम्। तस्यापि च तथा प्रत्यक्षरूपस्य शाक्यैर्निर्विकल्पतया प्रामाण्येन जल्पितस्य, संशयविपर्ययानध्यवसायानां च प्रमाणत्वव्यवच्छेदार्थं व्यवसायीति। परोक्षबुद्ध्यादिवा-दिमीमांसकादीनां बाह्यार्थापलापिनां ज्ञानाद्यद्वैतवादिनां च दुर्नयपक्षबलनिरासाय स्वपरेति स्वरूपविशेषणार्थ-मुक्तमिति। (प्र.न.त.अव.) श्रुतौ = प्रवचने वदेदित्यर्थः। अत्रैव ज्ञानमिति विशेषणं समर्थयन्नाह- इष्टान्यवस्तुविज्ञान-स्वीकारतिरस्कारक्षमं प्रमाणं तथेति वदेदित्यर्थः। अनेन अभिमता-नभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमं हि प्रमाणमतो ज्ञानमेवेदम् (प्र.न.त.१.३) इत्याशयः। इष्टम् = अभिमतमुपादेयम्, अनिष्टम् = अनभिमतं हेयम्। तद्वद्वयमपि द्वेधा-मुख्यं गौणं च। तत्र मुख्यं सुखं दुःखं च। गौणं पुनस्तयोः कारणं कुसुमकुङ्कुमकामिनीकटाक्षादिकम्, खल-कलह-

कालकूट-कण्टकादिकं च। एवंविधयोरभिमतानभिमतवस्तुनोः यौ स्वीकारतिरस्कारौ = प्राप्तिपरिहारौ तयोः क्षमं = समर्थं प्रापकं परिहारकं चेत्यर्थः। अनयोरुपलक्षणत्वादेत-दुभया-भावस्वभाव उपेक्षणीयोऽप्यत्रार्थे लक्षयितव्यः। खलु रागगोचरोऽभिमतो द्वेषविषयोऽनभिमतो रागद्वेषद्वितयानालम्बनं तु तृणादिरुपेक्षणीयस्तस्य चोपेक्षकं प्रमाणं तदुपेक्षायां समर्थमित्यर्थः। यस्मादभिमतानभिमतवस्तुस्वीकार-तिरस्कारक्षमं प्रमाणमत इदं ज्ञानमेव भवितुमर्हति, नाज्ञानरूप-मिति-(प्र.न.त.अव.)॥२२५॥

[२४१] अथ प्रमाणार्थे विचारगाथामाह-

[मूल] सर्वनयस्वरूपस्य ग्राहकं यत्प्रमाणकम्। पारिणामिकभावेन प्रमाता चेतनो भवेत्॥२२६॥

(व्याख्या) सर्वनयेत्यादि। अत्र यत्समग्रं नयस्वरूपस्य ग्राहकं तत्प्रमाणमिति। तत्र सर्वप्रमेयप्रमाता प्रत्यक्षादि-प्रमाणसंसिद्धः पारिणामिकभावेन चैतन्यस्वरूपोऽस्ति। उत्पादव्यययोः परिणमनरूपत्वात् यः कर्ता स एव भोक्ता, यो भोक्ता स एव कर्तास्तीति॥२२६॥

[जीवस्य रत्नत्रयसाधनस्वरूपम्]

[२४२] अथ जीवस्य रत्नत्रयसाधनस्वरूपमाह-

[मूल] स्वदेहमानमात्रोऽस्ति क्षेत्रं प्रति विभिन्नतः। रत्नत्रयसाधनेन जीवः सिद्धिं समश्नुते॥२२७॥

(व्याख्या) स्वदेहेत्यादि। जीवो भवे स्वदेहपरिमाणमात्रोऽस्ति। भाजनान्तरलघुभाजनस्थप्रदीपप्रकाशवदिति। क्षेत्रमित्यादि। क्षेत्रं प्रतिदेहं प्रतिभिन्नस्वभावतः पञ्चकारणसामग्रीयोगतो ज्ञानादिरत्नत्रयधनेन जीवस्य सिद्धिर्निष्पद्यते इति। तथा विमलाविनाशिनिष्कलङ्कस्वगुणनिरावरणनिजकार्यप्रवृत्त्यव्याबाधसुखान्वितसिद्धि-निष्पद्यते इति॥२२७॥ इति प्रमाणद्वारम्॥

[अष्टमं भावद्वारम्]

[२४३] अथ भावद्वारमाह-

[मूल] धर्माधर्माभ्रकालेषु भावोऽस्ति पारिणामिकः। भावोदयपरिणामौ नयनौ पुद्गले भवेत्॥२२८॥

(व्याख्या) धर्मेत्यादि। द्रव्येषु जीवं विमुच्य धर्मादिचतुष्केषु पारिणामिकभावोऽस्ति। पुद्गले {नयनौ = } द्वौ भावौ उदयपरिणामाभिधौ भवेदि(भवतः इ)त्यर्थः॥

[पुद्गलेषु भावाः]

[२४४] अथ पुद्गलेषु भावानाह-

[मूल] पुद्गले च परिणामः स्कन्धेष्वदिस्वभावतः।

तथाविहायोपशमं भावाः स्युर्विघ्नावरणेऽब्धयः॥२२९॥

(व्याख्या) पुद्गलेत्यादि। पुद्गले परिणामोदयौ भवतः। तत्र द्युणुकादिस्कन्धेषु सादिकालत्व स्वभावेन परिणमनात्पारिणामिकत्वं, तथा सुरशैलादौ पुद्गलस्कन्धानामनादिकालस्वभावत्वेन परिणमनादिपारिणामिकत्व-

मित्यर्थः। तथा येऽनन्तपरमाण्वात्मकाः स्कन्धास्ते पारिणामिकभावे औदयिकभावे च प्रवर्तन्ते। कथमेवम्? उच्यते, जीवेष्वनन्तप्रदेशस्कन्धानाम् कर्मरूपतयोदयात्तथा शरीरादीनामुदयजनितौदारकादि-शरीरतया औदारकादीनां स्कन्धानामुदयः। केवलाणवस्तु पारिणामिके एव भवन्ति। जीवस्य केवलानामणूनां ग्रहणाभावान्नौदयिक भाव इति। तथेति। तथाशब्देन कर्माष्टकग्रहणमिति, आवरणादयः पुद्गल(लानामुदय)भावेन गृहीतत्वादिति तेन। अथ तेषु भावविचारमाह- विहायेत्यादि। विघ्नावरणेषु ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायेषु उपशमं विहाय अब्धयः = चत्वारो भावाः क्षायिक-मिश्र-औदयिक-पारिणामिकलक्षणाः स्युरित्यर्थः। तत्रापि केवलज्ञानावरणकेवलदर्शनावरण-योर्विपाकोदयविपक्षभावतः क्षायोपशमसम्भव इति॥२२९॥

[मोहनीयादिषु भावविचारः]

[२४५] अथ मोहनीयादिषु भावविचारगाथामाह-

[मूल] नामगोत्रायुर्वेदेषु त्यक्तोपशममिश्रकम्। त्रयो भावाः पञ्च मोहे भवन्ति जिनशासने॥२३०॥

(व्याख्या) नामेत्यादि। नामगोत्र-आयुर्वेदनीयकर्मचतुष्केषु उपशममिश्रकं विमुच्य क्षायिक-औदयिक-पारिणामिक-लक्षणा त्रयो भावा भवन्तीत्यर्थः। पञ्चेत्यादि। मोहे पञ्च भावा भवन्तीति। जिनमते इत्यर्थः॥२३०॥

[गतिमाश्रित्य भावाविचारः]

[२४६] अथ गतिमाश्रित्य भावानाह-

[मूल] गतिष्वपि पञ्च पञ्च भावाः सन्ति शिवालये।

परिणामक्षायिकौ स्तो भावद्वारं निरूपितम्॥२३१॥

(व्याख्या) गतीत्यादि। अपिः = निश्चयेन। मनुजादिचतुर्षु गतिषु पञ्च पञ्च भावा भवन्ति। कथम्? उच्यते, औपशमिकं सम्यक्त्वम्, क्षायिकं सम्यक्त्वम्, क्षयोपशमिकानीन्द्रियाणि, औदयिको गत्यादिः पारिणामिको जीवत्वादिरिति भवन्ति। तथा शिवालये इति। सिद्धगतौ परिणामिकक्षायिकौ भावौ स्तः। तत्र क्षायिको ज्ञानादिः, पारिणामिकं जीवत्वमिति भवतः। इति मूलभावद्वारं निरूपितम्॥२३१॥

[जीवद्रव्ये भावविचारः]

[२४७] अथ जीवद्रव्ये भावविचारगाथामाह-

[मूल] गतिस्थितेषु जीवेषु सर्वे भावा भवन्ति च। परिणाम क्षायिकौस्तो जीवेषु मोक्षपत्तने॥२३२॥

(व्याख्या) स्पष्टम्॥ इति षड्द्रव्येषु औपशमिकादयो मूलषड्भावाः प्रोक्ताः॥२३२॥

[चतुर्दशगुणस्थानकेषु भावविचारः]

[२४८] अथात्रोत्तरभावानां प्रबोधाय जीवपरिणमितभावस्वरूपप्रदर्शनाय चतुर्दशगुणस्थानकगाथाद्वयमाह-

[मूल] मिथ्यासास्वादनमिश्राव्रतदेशव्रताभिधाः।

प्रमत्तान्यौ निवृत्त्यन्यौ सूक्ष्मोपशमक्षीणकाः॥२३३॥

[मूल] गुणाः सयोग्ययोगी च भवन्ति जिनशासने।

लोके भवस्थजीवस्य परिणामविशेषकाः॥२३४॥युग्मम्॥

(व्याख्या) मिथ्येत्यादि गाथायुगलम्। लोके भवस्थजीवस्य परिणामविशेषका जिनशासने गुणाः = गुणस्थानका भवन्तीति। तथाहि- मिथ्यात्व-सास्वादन-मिश्र-अविरति-देशविरति-प्रमत्त-अप्रमत्त-निवृत्तिबादर-अनिवृत्तिबादर-सूक्ष्मसम्पराय-उपशमसम्पराय-क्षीणमोह-सयोगि-अयोगिन एते गुणस्थानका भवन्तीत्यर्थः॥ अथात्र भावोत्तर-त्रिपञ्चाशद्वेदास्तु द्वारागाथायां पूर्वोक्ता एव भवन्ति। तथाहि- उपशम-क्षायिक-क्षायोपशम-उदय-पारिणामिकाः सर्वे-५३॥२३३॥२३४॥

उपशम	क्षायिक	मिश्र	औदयिक	पारिणामिक	सान्निपातिक
२	९	१८	२१	३	सर्वे ५३

[२४९] अथ जीवेषु गुणस्थानमादृत्य भावप्ररूपकगाथाद्विकमाह-

[मूल] मिश्रोदयपरिणामा भावाः सन्ति गुणत्रिके। तथा व्रतादीभगुणे पञ्च भावा भवन्ति च॥२३५॥

[मूल] क्षीणे भवन्ति चत्वारो विमुच्योपशमं तथा। विहाय मिश्रोपशमं त्रयो भावान्त्यके द्विके॥२३६॥

(व्याख्या) मिश्रेत्यादि। मिश्रश्चोदयश्च परिणामश्चेति द्वन्द्वः। क्षायोपशमिकोदयपरिणामिकलक्षणाः त्रयो भावा गुणत्रिके इति। प्रथममिथ्यात्वादित्रिकगुणस्थानकेषु जीवस्य भवन्ति। तत्र क्षायोपशमिकानीन्द्रियाणि, औदयिकी गतिः, पारिणामिकं जीवत्वमिति। तथेत्यादि। ततः अव्रतादीभगुणेत्यादि। अविरताद्युपशमान्ताष्टगुणस्थानकेषु उपशमादयः पञ्च पञ्च भावा भवन्ति। कथम्? औपशमिकसम्यक्त्वमविरताद्यष्टगुणान्तं यावल्लभ्यते, क्षायिक-सम्यक्त्वमविरतादिगुणैकादशं यावत्प्राप्यते, क्षायोपशमिकानीन्द्रियाणि सम्यक्त्वाद्यविरतादिप्रमुखं गुणेषु चतुष्केषु प्राप्यते। ततोऽग्रे तु अपूर्वा निवृत्ति-बादरसूक्ष्मसम्परायोपशान्तेषु क्षायोपशमिकानीन्द्रियादीनि भवन्ति, न तु क्षायो-पशमिकं सम्यक्त्वमिति। औदयिकी गतिः पारिणामिकं जीवत्वमिति। चः पादपूर्णे॥ क्षीणेत्यादि। तथोपशमिकं सम्यक्त्वं विमुच्य। क्षीणेति। क्षीणमोह-द्वादशम-गुणस्थानके क्षायोपशमिकादयश्चत्वारो भावा भवन्ति। तत्र क्षायोप-शमिकानीन्द्रियादीनि, औदयिकी गतिः, पारिणामिकं जीवत्वं, क्षायिकं सम्यक्त्वं चेति। विहायेत्यादि। अन्त्यद्विके सयोग्ययोगिगुणस्थानकद्विके मिश्रोपशमेति। क्षायोपशमोपशमं विहाय = परित्यज्य त्रयो भावा इति। क्षायिको-दयपरिणामिकलक्षणा(णि?) त्रयो भावा लभ्यन्ते इति, कथम्? उच्यते, क्षायिकं केवलज्ञानादि, औदयिकी गतिः, पारिणामिकं जीवत्वमिति। स्थापना चेयम्-

गुण	मि	सा	मि	अ	दे	प्र	अ	नि	नि	सू	उ	क्षी	स	अ
मूलभाव	३	३	३	५	५	५	५	५	५	५	५	४	३	३

इति चतुर्दशगुणस्थानकेषु मूलभावाः प्रोक्ताः॥२३५॥२३६॥

[चतुर्दशगुणस्थानकेषु क्षयोपशमभावविचारः]

[२५०] अथ जीवेषु भावोत्तरद्वारविचारगाथामाह—

[मूल] मिथ्यासास्वादाने सन्ति दिग्भेदा मिश्रकस्य च।

चक्ष्वचक्ष्वज्ञानत्रिकं दानादिशरलब्धयः॥२३७॥

(व्याख्या) मिथ्येत्यादि। मिथ्यासास्वादनगुणस्थानद्विके मिश्रकस्य = क्षयोपशमभावस्य चक्षुः-अचक्षुः-अज्ञानत्रिक-दानादिपञ्चलब्धयो दशभेदाः सन्तीत्यन्वयार्थः॥२३७॥

[२५१] अथ तृतीयतूर्यगुणयोः भावोत्तरद्वारगाथामाह—

[मूल] मिश्रे स्युर्मिश्रसम्यक्त्वं दर्शनज्ञानगुप्तिकम्। दानादिलब्धयः पञ्च तूर्येऽपि द्वादशस्तथा॥२३८॥

(व्याख्या) मिश्रे स्युरित्यादि। मिश्रे = मिश्रगुणे सम्यग्मिथ्यादृष्टौ मिश्रसम्यक्त्वम्। दर्शनेत्यादि। चक्षुः-अचक्षुः-अवधिदर्शनत्रयम्, तथा ज्ञानत्रयम्, दानादिलब्धिपञ्चकं इत्येवंलक्षणा द्वादश स्युः। अत्र ज्ञानाज्ञानान्यत-रांशबाहुल्यमुभयांशमतो वा स्याद्। अत्र ज्ञानबाहुल्यविवक्षया ज्ञानत्रयमुक्तम्। अत्र गुणस्थानके यदवधिदर्शनमुक्तं तत्सैद्धान्तिकमतापेक्षया। तथा तूर्ये अविरतगुणे मिश्रं विमुच्य क्षायोपशमसम्यक्त्वक्षेपेण द्वादश भावाः स्युरित्यर्थः॥२३८॥

[२५२] अथ पञ्चमादिगुणस्थानत्रिके भावप्ररूपकगाथामाह—

[मूल] व्रतद्वादशक्षेपेण पञ्चमे स्युस्त्रयोदश। चतुर्दश पर्ययेन षष्ठमे सप्तमे गुणे॥२३९॥

(व्याख्या) व्रतेत्यादि। पञ्चमे देशविरतिगुणस्थाने द्वादशविरतिक्षेपेण क्षायोपशमिकभावास्त्रयोदश स्युरिति। तथा षष्ठमसप्तमगुणस्थानके पर्ययेन = मनःपर्यायज्ञानक्षेपेन चतुर्दश भावाः स्युरिति। कथम्? उच्यते, दानादिलब्धिपञ्चकम्, दर्शनत्रिकम्, ज्ञानत्रिकम्, सम्यक्त्वं सर्वविरतिश्च एवंलक्षणास्त्रयोदश, तथा पर्यायज्ञानप्रक्षेपेन चतुर्दश प्रमत्ताप्रमत्तयोः क्रमादित्यर्थः॥२३९॥

[२५३] अथाष्टमनवमदशमगुणेषु भावविचारमाह—

[मूल] निवृत्त्यादित्रिकगुणे क्षायोपशमकं विना। संयमाभावयोगेन द्वादश स्युर्गुणद्विके॥२४०॥

(व्याख्या) निवृत्त्यादीत्यादि। निवृत्तिबादर-अनिवृत्तिबादर-सूक्ष्मसम्परायगुणत्रिकेषु क्षायोपशमसम्यक्त्वं विना क्षायोपशमिकाः त्रयोदश भावा भवन्ति। तथाहि—दर्शनत्रिक-ज्ञानचतुष्क-दानादिलब्धिपञ्चक-सर्वविरतिलक्षणां त्रयोदश भवन्तीत्यर्थः। अष्टमादित्रिकगुणेषु क्षायोपशमसम्यक्त्वं तु न प्राप्यत इति। संयमेत्यादि। तथा गुणद्विके उपशान्तमोहैकादशमगुणे क्षीणमोहद्वादशमगुणे च क्षायोपशमिकसंयमाभावयोगेन द्वादश भावाः स्युरित्यर्थः। पूर्वोक्तरूपा एव भवन्तीति॥२४०॥ इति गुणेषु क्षायोपशमिकोत्तरभावभेदाः॥

[चतुर्दशगुणस्थानकेषु औदयिकभावविचारः]

[२५४] अथ गुणे औदयिकभावोत्तरभेदविचारगाथामाह—

[मूल] नखाधिकैको मिथ्यात्वे औदयिकस्य विंशतिः।

भेदा भवन्ति द्वितीये मिथ्यात्वाभावयोगतः॥२४१॥

(व्याख्या) नखेत्यादि। मिथ्यात्वगुणस्थानके औदयिकस्योत्तरभेदा नखाधिकैकः = एकविंशतिर्भवन्ति।

तथा द्वितीये = सास्वादनगुणे मिथ्यात्वाभावयोगतो विंशतिर्भेदा भवन्तीत्यर्थः। तथाहि-अज्ञान-असिद्धत्व-लेश्या-संयम-कषायचतुष्क-गतिचतुष्क-वेदत्रिक-मिथ्यात्वैकविंशतिर्मिथ्यात्वे, द्वितीये मिथ्यात्वं विना विंशतिर्भेदा भवन्ति ॥२४१॥

[२५५] अथान्यस्मिन्गुणस्थानके औदयिकभावगाथामाह-

[मूल] तृतीयाब्ध्योर्दशखगा मुक्त्वाज्ञानं च पञ्चमे। नारकामरभावेन भवन्त्यद्रिदशोदयाः॥२४२॥

(व्याख्या) तृतीयेत्यादि। तृतीयतूर्यगुणस्थानकयोः = मिश्राविरतिलक्षणयोरज्ञानं विमुच्य दशखगाः = एकोनविंशतिभेदा असिद्धत्व-लेश्या-संयम-कषाय-गति-वेदत्रय-लक्षणा भवन्ति। तथा पञ्चमे देशविरतौ गुणे नारकसुरगत्य-भावेन अद्रिदशोदया = औदयिकसप्तदशभेदाः असिद्धत्व-लेश्या-संयम-कषाय-नरगति-तिर्यग्गति-वेद-त्रयलक्षणा भवन्तीति॥२४२॥

[२५६] अथ प्रमत्ताप्रमत्तगुणस्थानकयोः औदयिकभावविचारगाथामाह-

[मूल] सुतिर्यक्संयमाभावात्षष्ठमेषुदशो भवेत्। निकृष्टलेश्याभावेन सप्तमे सन्ति द्वादशः॥२४३॥

(व्याख्या) तिर्यगित्यादि। षष्ठमे प्रमत्तगुणस्थानके तिर्यगसंयमाभावेन इषुदश = पञ्चदशभेदा असिद्धत्व-लेश्या-कषाय-नरगति-वेदत्रयलक्षणा औदयिकभावा भवन्ति। निकृष्टेत्यादि। तथा सप्तमे अप्रमत्तगुणे कृष्णादिलेश्यात्रिकाभावेन औदयिकभेदाः असिद्धत्व-शुभलेश्या-कषाय-नरगति-वेदत्रय लक्षणाः द्वादश भवन्ति॥२४३॥

[२५७] अथाष्टमनवमदशमगुणस्थानेषु औदयिकभावविचारगाथामाह-

[मूल] तेजःपद्मविहीनेन मातङ्गनवमे दश। वेदादिमकषायाग्निहीनाः स्युर्दशमेऽब्ध्ययः॥२४४॥

(व्याख्या) तेज इत्यादि। अष्टमे अपूर्वकरणगुणे तथा नवमे अनिवृत्तिबादरगुणे च तेजः पद्मलेश्याद्वयविहीनेन दश = दशभेदा असिद्धत्व-शुक्ललेश्या-कषाय-नरगति-वेदत्रयरूपा औदयिकभावस्य भवन्तीति। वेदेत्यादि। दशमे सूक्ष्मसम्परायगुणे आदिमश्चासौ कषायश्च आदिमकषायः, वेदश्च आदिमकषायश्चेति द्वन्द्वः तत्त्रिकहीनादिति। वेदत्रयादिकषायत्रयरूपषट्प्रकृतिविहीनादब्ध्ययः = चत्वारो भेदाः स्युरित्यर्थः। तथाहि-असिद्धत्व-शुक्ल-सञ्ज्वलन-लोभ नरगतिलक्षणा इति॥२४४॥

[२५८] अथ शेषगुणेषु औदयिकभावविचारगाथामाह-

[मूल] लोभाभावात्त्रयो भेदा भवन्त्युपरिमत्रिके। शुक्लाभावेन चरमे भेदौ द्वौ भवतः खलु॥२४५॥

(व्याख्या) लोभेत्यादि। सञ्ज्वलनलोभाभावादुपरिमत्रिके = उपशान्तमोह-क्षीणमोह-सयोगि-गुणत्रिके असिद्धत्व-शुक्ल-नरगतिरूपास्त्रयो भेदा भवन्तीति। तथा चरमे अयोगिगुणस्थानके शुक्लाभावेन खलु = निश्चयेन नरगति-असिद्धत्वरूपौ द्वौ भेदौ भवत इत्यर्थः॥२४५॥ इत्यौदयिकभावभेदाः प्रोक्ताः॥

[चतुर्दशगुणस्थानकेषु उपशमभावविचारः]

[२५९] अथ गुणेषु उपशमभावभेदविचारगाथामाह-

[मूल] तूर्याद्युपशमान्तेषु भावश्चोपशमो भवेत्। नवमैकादशान्ते स्यात्संयमोपशमं नरान्॥२४६॥

(व्याख्या) तूर्येत्यादि। अविरताद्युपशमान्तं यावद् गुणस्थानकेषु उपशमसम्यक्त्वलक्षण उपशमभावभेदो लभ्यते इति। तथा नवमैकादशान्तेत्यादि। नवमदशमैकादशमगुणस्थानकत्रिके नरान्संयमोपशमं शास्त्रान्तरे उपशमचारित्रस्य प्रतिपादनादुपशमभावभेदौ भवत इति॥२४६॥ इत्यौपशमिकभावभेदाः प्रोक्ताः॥

[चतुर्दशगुणस्थानकेषु क्षायिकभावविचारः]

[२६०] अथ गुणेषु क्षायिकभावभेदविचारगाथाद्विकमाह-

[मूल] तूर्याद्यष्टगुणस्थाने क्षायिकदर्शनं भवेत्। क्षीणे क्षायिकयोगेन क्षायिकसंयमोऽपि हि॥२४७॥

[मूल] दानादिलब्धयः पञ्च सम्यक्त्वं केवलद्विकम्।

संयमं च सन्ति भेदाः क्षायिकस्यान्त्यके द्विके॥२४८॥

(व्याख्या) तूर्यादित्यादि। अविरत-देशविरति-प्रमत्ताप्रमत्तापूर्वानिवृत्ति-सूक्ष्मसम्परायोपशान्तगुणाष्टकेषु श्रुते क्षायिकदर्शनमुक्तं तेन क्षायिकदर्शनं भवति, नान्यत्। तथा क्षीणेत्यादि। क्षीणमोहगुणे क्षायिकसम्यक्त्वयोगेन हि = अस्माद्धेतोः क्षायिकसंयमोऽपि भवेदिति। अनेन क्षायिकदर्शनं क्षायिकसंयमश्चेति द्वौ भेदौ भवतः। एतदेवाह- दानादीत्यादि सूत्रम्। अन्त्यकद्विके = सयोग्ययोगिगुणद्विके क्षायिकभावस्य दानादिलब्धिपञ्चक-क्षायिकसम्यक्त्व-केवलद्विक-यथाख्यातसंयमलक्षणाः खेटोन्मिताः सन्तीत्यन्वयः॥२४७॥२४८॥ इति क्षायिकभावभेदाः॥

[चतुर्दशगुणस्थानकेषु पारिणामिकभावविचारः]

[२६०] अथ पारिणामिकभावभेदगाथाद्विकमाह-

[मूल] जीवभव्याभव्यभेदा मिथ्यात्वे च त्रयं भवेत्।

द्वितीयात्क्षीणमोहान्तं मुक्त्वाभव्यमुभौ तथा॥२४९॥

[मूल] विहाय भव्यं जीवोऽस्ति गुणस्थानेऽन्त्यके द्विके।

इत्थमेते पञ्च भावा गुणस्थानेषु निर्ममे॥२५०॥

(व्याख्या) जीवेत्यादि। मिथ्यात्वगुणे जीवत्व-भव्यत्व-अभव्यत्वलक्षणा भेदाः त्रयः पारिणामिका भवेदिति। भवन्तीति। द्वितीयादित्यादि। तथा सास्वादनगुणादारभ्य क्षीणमोहं यावदभव्यं मुक्त्वा जीवत्व-भव्यत्वलक्षणौ उभौ द्वौ तथेति भवेतामित्यर्थः॥ विहायेत्यादि सूत्रम्। अन्त्यके द्विके सयोगि-अयोगि-गुणस्थानकद्विके भव्यं विहाय जीवत्वमेक एव पारिणामिकभेदोऽस्तीत्यर्थः। ननु केवलिनश्च कथं न भव्यत्वम्? उच्यते, प्रत्यासन्नसिद्धावस्थाया भव्यत्वस्याभावादधुनापि तदपगतप्रायत्वादिना केनापि कारणेन शास्त्रान्तरेषु नोक्तमिति अतोऽत्रापि न प्रोक्तमिति। इत्थमित्यादि। इत्थम् = अमुनाप्रकारेण एते पूर्वोक्ताः पञ्चभावा मूलोत्तरभेदभिन्ना गुणस्थानेषु निर्ममे = चकथे इत्यर्थः॥२४९॥२५०॥ इति पञ्च भावाः॥

[चतुर्दशगुणस्थानकेषु सान्निपातिकभावविचारः]

[२६२] अथ सान्निपातिकोत्तरभेदगाथामाह-

[मूल] गुप्त्यम्बरादब्धियुगुप्तिपञ्चाब्धिपावकयोगेन सप्तमे त्रिंशन्नखादद्रिगजाधिकाः॥२५१॥

[मूल] नखाद्युगाधिकनखा दिशो खेटानलाधिकः।

द्वादशान्त्ये गुणे भेदा भवन्ति सन्निपातिकाः॥२५२॥युग्मम्॥

(व्याख्या) गुप्त्यम्बरेत्यादि। अत्र यस्मिन्गुणस्थाने यस्य भावस्य भेदाः प्रोक्तास्तेषां भावभेदानामेकत्र मीलनेन यो निष्पन्नः स षष्ठमः सन्निपातको भावो भवति। तथाहि- गुप्तिश्च अम्बरश्च गुप्त्यम्बरौ इति द्वन्द्वः, गुप्त्यम्बरात् = त्रिंशतेः। अब्धि-युग-गुप्ति-पञ्चाब्धि-पावकयोगेन क्रमात्मित्यात्वे चतुस्त्रिंशत्। तथाहि-क्षायोपशमि-कभावभेदा दश, तथौदयिक-भावभेदा एकविंशतिः, पारिणामिकभावभेदास्त्रयः, सर्वे मिश्रीकृता सान्निपातकभावाः चतुस्त्रिंशत् भवन्ति। एवं सास्वादने क्षायोपशमिक-औदयिक-पारिणामिकाः सर्वे मिश्रीकृताः सन्निपातकभावभेदा द्वात्रिंशत्। एवं मिश्रे त्रयस्त्रिंशत्। तद्यथा- क्षायोपशमिकाः १२ द्वादश, औदयिकाः १९ एकोनविंशतिः, पारिणामिकौ २ द्वौ। सर्वे मिश्रीकृताः सन्निपातकलक्षणाः ३३ त्रयस्त्रिंशत् भवन्ति। तथा विरतौ क्षायोपशमिकाः १२ द्वादश, औदयिकाः १९ एकोनविंशतिः, औपशमिकः १ एकः, क्षायिकः १ एकः, पारिणामिकौ २ द्वौ। मिश्रीकृताः सन्निपातकभावाः त्रिंशत्पञ्चाधिका भवन्ति। तथा देशविरतौ क्षायोपशमिकाः १३ त्रयोदश, औदयिकाः १७ सप्तदश, औपशमिकः १ एकः, क्षायिकः १ एकः, पारिणामिकौ २ द्वौ मिश्रीकृतलक्षणसन्निपातकभावाश्चतुस्त्रिंशत् भवन्ति। तथा प्रमत्ते क्षायोपशमिकाः १४ चतुर्दश, औदयिकाः १५ पञ्चदश, औपशमिकः १, क्षायिकः १ एकः, पारिणामिकौ २ द्वौ एवंप्रमात्रयस्त्रिंशद्भेदाः सन्निपातका लभ्यन्ते। तथैवाप्रमत्ते-३० त्रिंशत् सन्निपाता लभ्यन्त इति। तथाष्टमेऽपूर्वकरणे नखादित्यादि। विंशतेः क्रमादद्रिगजाधिका ज्ञेया सप्तविंशतिर्भेदा भवन्ति। तथानिवृत्तौ अष्टाविंशतिर्भेदाः सन्तीति। नखादित्यादि। तथा सूक्ष्मसम्परायगुणे नखाद्युगाधिकेति। द्वाविंशतिः भेदा भवन्ति। तथोपशान्तमोहगुणे नखेति। विंशतिः सन्निपातका भवन्ति। तथा क्षीणमोहगुणे दिशः क्रमात्खेटानिलाधिका एकोनविंशतिः भेदा लभ्यन्ते इति। तथा सयोगिगुणे दिशोऽनिलाधिका इति त्रयोदश सन्निपातिकभावभेदा लभ्यन्त इति। तथैवायोगिगुणे द्वादश। सन्निपातका भावभेदा भवन्तीति॥२५१॥२५२॥ इति भावद्वारम्॥ स्थापना चेयम्-

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
मि	सा	मि	अ	दे	प्र	अ	पू	नि	सू	उ	क्षी	स	अ
१०	१०	१२	१२	१३	१४	१४	१३	१३	१३	१२	१२	०	०
२१	२०	१९	१९	१७	१५	१२	१०	१०	४	३	३	३	२
०	०	०	१	१	१	१	१	२	२	२	०	०	०
०	०	०	१	१	१	१	१	१	१	१	२	९	९
३	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	१	१
३४	३२	३३	३५	३४	३३	३०	२७	२८	२२	२०	१९	१३	१२
१९	२१	२०	१८	१९	२०	२३	२६	२५	३१	३३	३४	४०	४१

सङ्ख्यागुणस्थानक	
गुणस्थान नाम	
क्षयोपशमकभेदाः	१
औदयिकभेदाः	२
औपशमिकभेदाः	३
क्षायिकभेदाः	४
पारिणामिकभेदाः	५
सन्निपातिकभेदाः	६
शेषभेदाः	

इति॥

[नवमं जीवद्वारम्, दशमम् अनुयोगद्वारम्]

[२६३] अथ जीवद्वारगाथामाह—

[मूल] जीवो भवेज्जीवद्रव्यः शेषाः पञ्चाप्यजीवकाः।

सर्वे द्रव्याधिकारेण व्याख्या द्रव्यानुयोगकाः॥२५३॥

(व्याख्या) जीवेत्यादि। धर्मादिषुद्रव्येषु जीवद्रव्यो जीवो भवेदिति। दशविधप्राणधारणहेतुत्वादिति। शेषाः पञ्चापि धर्मादयोऽजीवा बोद्धव्याः॥ इति जीवद्वारम्॥ अथानुयोगद्वारार्द्धगाथामाह- सर्वेत्यादि सूत्रम्। प्रवचने चत्वारोऽनुयोगा भवन्ति। तथाहि- चरणकरणानुयोगः, गणितानुयोगः, द्रव्यानुयोगः, धर्मकथानुयोगः। एतत्सर्व-व्याख्यानं जिना द्रव्यानुयोगिकं वदन्तीत्यनेन एते द्रव्यानुयोगका भवन्तीति॥२५३॥ इत्यनुयोगद्वारम्॥

[एकादशं क्षेत्रद्वारम्]

[२६४] अथ अनुयोगाश्च इति चकारेण क्षेत्रद्वारमादृतमस्ति, क्षेत्राभावेन समग्र द्रव्याणामभावः स्यादतः क्षेत्रद्वारमाह-

[मूल] धर्मादिष्वम्बरं द्रव्यं लोकालोकप्रमाणकम्।

क्षेत्ररूपमस्ति शेषाः सन्ति निःक्षेत्रलक्षणाः॥२५४॥

(व्याख्या) धर्मादीत्यादि। धर्मादिषु द्रव्येषु क्षेत्राक्षेत्रविचारणायामेकमाकाशद्रव्यं सर्वगं लोकालोको-
न्मितत्वेन सर्वद्रव्यावगाहकत्वेन वा क्षेत्ररूपमस्ति। शेषाः पञ्चापि धर्मादयः सदा निःक्षेत्रलक्षणाः सन्तीत्यर्थः
॥२५४॥

[२६५] अथ समग्रद्वारोपसंहारगाथामाह-

[मूल] रुद्रद्वारानुसारेण सद्भावार्थमुपेत्य च। विमुच्य पुद्गलानन्दं निजभावं समाचर॥२५५॥

(व्याख्या) रूद्रेत्यादि। भो! भव्य! रूद्रशब्देनैकादशेति एतत्पूर्वोक्तैकादशद्वारानुसारेण द्रव्यादीनां सद्भावा-
र्थभावमुपेत्या पुद्गलानन्दमिति। भवे वैभाविकानन्दं विमुच्य निजभावमिति। स्वात्मीयात्मानुभवज्ञानेन यथार्थ-
भावबोधं समाचरेत्यर्थः॥२५५॥

[उपसंहारः]

[२६६] अथैतद्ग्रन्थविनिर्मितिप्रयोजनगाथामाह-

[मूल] जीवा दुर्नययोगेन मिथ्याशासनसङ्गताः। बोधिबीजं परित्यज्य भ्रमन्ति भवकानने॥२५६॥

(व्याख्या) जीवेत्यादि। भवकानने भव एव काननो भवकाननस्तस्मिन् = संसारारण्ये जीवा निजनिजाभि-
मत-निर्मितशास्त्रानुयायिमिथ्याशासनसङ्गतदुर्नययोगेन बोधिबीजं = सम्यक्त्वं परित्यज्य भ्रमन्तीति॥२५६॥

[२६७] तदानेन किं स्यादत एव गाथामाह-

[मूल] ततः श्रुतगुरुं लब्ध्वा विनयैरुभक्तितः। द्रव्यभावार्थमालम्ब्य श्रुतबोधमुपार्जय॥२५७॥

(व्याख्या) ततः श्रुतेत्यादि। ततः = तस्मात् कारणात् केनचित् पूर्वकृतपुण्यानुयोगेन श्रुतगुरुं = मुनियोगं
लब्ध्वा विनयैर्व्यावच्चादिकैः प्रभूतभक्तितः। द्रव्येत्यादि। धर्मादीनां द्रव्यगुणपर्यायाणां सद्भावार्थमालम्ब्य शुभबोधं
= सम्यक्त्ववित्तपुञ्जमुपार्जयेत्यन्वय इति॥२५७॥

[२६८] अथ सम्यक्त्वोपार्जनफलकथनगाथामाह-

[मूल] जीवाजीवस्वरूपं च विज्ञाय ज्ञपरिज्ञया। निजात्मगुणवित्तेन भजध्वं श्रेय(यो) मन्दिरम्॥२५८॥

(व्याख्या) जीवाजीवेत्यादि। ततो भव्याः ! सम्यक्त्वपूर्वकं ज्ञपरिज्ञया जीवाजीवयोः सद्भावस्वरूपं विज्ञाय
चकारात्प्रत्याख्यानपरिज्ञया हेयोपादेयभावमङ्गीकृत्या निजात्मेत्यादि। निजात्मनो गुणो निजात्मगुणो निःकल-
ङ्काविनाशिकनिर्विकल्पापुनर्भवरूपकेवलान्वयी साद्यनन्तस्थित्यन्वितपरमानन्दरूपात्मको निजात्मदर्शनज्ञानादि-
वित्तेन श्रेयोमन्दिरं = श्रेयावासं विमलं भजध्वमित्यर्थः॥२५८॥

[२६९] अथैतत्प्रयोजनपूर्वकग्रन्थाभिधानगाथामाह-

[मूल] स्याद्वादपुष्पकलिका प्रवचनाद्विनिर्ममे। बालबोधाय लेशेन तत्त्वार्थावगमाय च॥२५९॥

(व्याख्या) स्याद्वादेत्यादि। अहं प्रवचनात् = जिनागमाल्लेशेन = सङ्क्षेपेन स्याद्वादपुष्पकलिकाभिधानं
प्रकरणं विनिर्ममे। कस्मै प्रयोजनाय? बालबोधाय चः = पुनस्तत्त्वार्थावगमायेत्यर्थः॥२५९॥

[ग्रन्थकर्तुः व्याख्याकर्तुश्च प्रशस्तिः]

[२७०] अथ ग्रन्थकर्ता निजवंशाभिधानगाथामाह-

[मूल] कोटकेन्दुकुले रम्ये श्रीवंशोत्तमवाचके। निध्युपाध्यायस्य शिष्यश्चक्रे वाचकसंयमः॥२६०॥

(व्याख्या) कोटकेत्यादि। कोटके इन्दुश्चन्द्रः कोटकेन्दुश्चेदं कुलं च कोटकेन्दुकुलं तस्मिन् रम्ये = प्रधाने तस्मिन्। श्रीवंशेत्यादि। श्रिया युक्तो वंशः श्रीवंशस्तेषूत्तमः = श्रेष्ठो वाचकः तस्मिन् श्रीवंशोत्तमवाचके। निधी-
त्यादि। निधिश्चासौ उपाध्यायश्च निध्युपाध्यायस्तस्य शिष्यो वाचकसंयमश्चारित्र इदं प्रकरणं चक्रे इत्यर्थः॥२६०॥

[२७१] अथ प्रकरणकर्ता स्याद्वादपुष्पकलिकाया व्याख्यां कलिकाप्रकाशमुपसंहरन्नाह-

श्रीमत्खरतरे गच्छे जिनसिंहपदाधिपः। सूरिः श्रीजिनराजोऽभूद्रव्याम्भोजदिनेश्वरः॥१॥

सूरिपादाम्बुजे भृङ्गः श्रीरामपाठकोऽभवत्। जिनशासनधौरेयः पद्महर्षसुवाचकः॥२॥

गुरुदृष्टिसरोहंसाः सुखनन्दनकाञ्चनाः। महिमत्रो(?)पाध्याया बभूवुः श्रुतिपारगाः॥३॥

तच्छिष्यो निध्युपाध्यायोऽभवत्प्रौढशिरोमणिः। चारित्रवाचकश्चक्रे गुरुपादप्रसादतः॥४॥

अथ वत्सरदिवसगाथामाह-

वत्सराब्धीन्दुखेटेन्दौ धर्मजन्यसुवासरे। सुश्रेयोवासलाभाय निर्ममे स्वेक्षिताय च॥५॥

स्याद्वादपुष्पकलिकायास्तत्त्वार्थप्रकाशिका। वृत्तिः समासतश्चक्रे मुदा स्तम्भनतीर्थके॥६॥

॥इति स्याद्वादपुष्पकलिकाप्रकाशः संपूर्णः॥^१

१. लेखक प्रशस्तिः- संवत् १९१४ ना आश्वीन कृष्ण ९ रवीवासरे ली. व्यास. सोमेश्वर शीलाल स्तम्भतीरथे ठेकाणु छतरीसीपोलमध्ये ली. बोरपीपला आगल धरमशालामां।श्रीरस्तु कल्याणमस्तु शुभं भवतु॥श्रीः॥ श्रीः॥ श्रीः॥

सङ्ग्राहकप्रशस्तिः-

आसीन्नाशित-पाप-ताप-निकरो निर्मूलिताहङ्कृतिरहंछास्त्रसमुद्रपारगमनो निस्तन्द्रचन्द्राननः॥

श्रीश्वेताम्बर-सङ्घ-मङ्गल-मुखं कर्मद्रु-दावानलः सूरिभूरिगुणालयोऽत्र विजयानन्दोऽह्यमन्दाशयः॥१॥

यो लुम्पाकमतं विहाय रभसा निर्वाणविघ्नप्रदं संवेगामृतपान-पुष्टचरितः सत्यं मतं सङ्गतः।

योऽनेक-प्रतिपक्ष-पण्डित-गणं निर्जित्य जातोदयः स्वार्णं धाम जगाम काममथनश्चात्मादिरामाभिधः॥२॥

साध्वध्वाधमताददुर्व्यसनतो नानानरानावयन् भूपान् धर्मसुधां वटोदरनेशादीन् बहून्याययन्।

व्याख्यानात्प्रतिबोध्य धर्मरहितान् जीवावनं पालयन् मान्यश्रीविजयाङ्कितः कमलनामाचार्य एको बभौ॥३॥

सिद्धान्ताद्विपरीतवर्तनरता दूरीकृताः स्वापरे येनाकारि दिगन्तकीर्तिरमला दत्त्वा च सदेशनाम्।

तं सङ्घो रुचिरेऽणहिल्लनगरेऽद्रीब्ध्यङ्कभूवत्सरे प्रेम्णा स्थापितवान् मुनीन्द्रविजयानन्दीयसत्पट्टके॥४॥

आत्माराममुनीश्वरस्य विदुषः शिष्यो विपश्चिद्वरः पूर्वोक्तस्य च पट्टदानसमये श्रीमानुपाध्यायकः।

यत्सेवाकरणाच्च मूकबधिरः श्रोता च वक्ताऽभवत् पूज्योऽयं जयति स्म वीरविजयः प्रज्ञानुभावाञ्चितः॥५॥

ओपाध्यायपदाढ्यवीरविजयस्यान्तेवसत्रत्नकं भूनागाङ्ककुविक्रमार्कशरदिच्छायापुरीपत्तने।

स्वस्थाने कमलाख्यसूरिगुणाऽऽद्यः पट्टधृक्त्वे धृतोऽनेकैः शास्त्रविचारसार चतुरैः शिष्यैः सदा सेवितः॥६॥

काव्यालङ्कृतिलक्षण-करणग्रन्थादि सिद्धान्तविद् विश्वेऽस्मिन् विजयी सदा विजयते श्रीदानसूरीश्वरः।

स्वीयश्रीगुरुवर्यवीरविजयोपाध्यायनामाङ्कित-तत्संस्थापितशास्त्रसङ्ग्रहभवं वर्तत्यदः पुस्तकम्॥७॥

प्रथमं परिशिष्टम्
स्याद्वादपुष्पकलिकामात्रम्

उपाध्यायश्रीचारित्रनन्दिविरचिता
॥स्याद्वादपुष्पकलिका॥

नत्वा संयमवामेयं गुरुं नौनिधिवाचकम्। स्याद्वादपुष्पकलिकां दर्शयामि जिनागमात्॥१॥
धर्माधर्मव्योमजीवपुद्गलाद्वा भवन्ति च। रसोन्मितानि द्रव्याणि लोको द्रव्यात्मकः स्मृतः॥२॥
अथैकादशद्वारकारिका-

लक्षणगुणपर्यायस्वभावास्तिनयानि च। भावजीवानुयोगाश्च द्रव्येषु वितनोम्यहम्॥३॥
यत्सत्तल्लक्षणं द्रव्यं व्ययोत्पादध्रुवान्वितम्। त्रयोदशः स्युर्धृतिर्लोकः सामान्येतरतो गुणाः॥४॥
अथ सामान्यगुणकारिका-

द्रव्यत्वास्तित्ववस्तुत्वप्रदेशत्वप्रमेयकम्। सत्त्वं चागुरुलघुत्वं चेतनाचेतनस्तथा॥५॥
मूर्तामूर्तक्रियान्यानि सामान्याः स्युस्त्रयोदश।
अथ विशेषगुणाः-

दर्शनज्ञानसौख्यं च वीर्यं षट् चेतनादयः॥६॥
वर्णगन्धरसस्पर्शगतिस्थित्यवगाहना। वर्तनाहेतुचत्वारोऽष्टादश स्युर्विशेषिकाः॥७॥
अथ पर्यायाः-

द्रव्यगुणविकारा ये पर्यायाः प्रवदन्ति ते। निजभावविभावाभ्यां द्विविधाः स्युर्जिनागमे॥८॥
वा द्रव्ये रसपर्यायाः स्युर्द्रव्ये द्रव्यव्यञ्जनः। गुणगुणव्यञ्जनकः स्वभावान्ये भवन्ति च॥९॥
अथ सामान्यस्वभावाः-

नित्यैकास्तिभेदभयवक्तव्येतरकोत्कटाः। सामान्यानि स्वभावाः स्युः त्रयोदशमितानि च॥१०॥
मूर्तचेतनशुद्धैकप्रदेशप्रतिपक्षिकाः। विभावाश्चोपचरितस्वभावाः स्युर्विशेषिकाः॥११॥
अथास्तिकायः-

जीवाजीवप्रभेदाभ्यां स्याद् द्विविधोऽस्तिकायिकः। नूनं जीवस्त्वेकविधोऽपरो धर्मादिकाम्बुधिः॥१२॥
अथ नयाभिधानानि-

द्रव्यपर्यायार्थिकाभ्यां मूलतोऽस्ति नयद्विधा।
अथ द्रव्यार्थिकभेदाः-

शुद्धसत्तैकद्रव्यार्थाशुद्धनित्यस्वरूपकाः॥१३॥
सद्वक्तव्यान्वयोत्कृष्टपरमभावकास्तथा। द्रव्यार्थिको दशविधो भवेत्तीर्थङ्करागमे॥१४॥
अथ पर्यायार्थिकभेदाः-

पर्यायार्थिकभेदाश्च पूर्वोक्ता द्रव्यकादयः। वानादिसादितो नित्यौ नित्यशुद्धेतरौ भवेत्॥१५॥
नित्याशुद्धेतरौ ज्ञेयौ भवन्ति षड्विधानि च। इमेऽपि भेदाः सिद्धान्ते वदन्ति पूर्वसूरयः॥१६॥
द्रव्यपर्याययोर्भेदा नयैः सन्ति महीधराः। नैगमसङ्ग्रहव्यवहारजुसूत्रकानि च॥१७॥

द्रव्यार्थिकोऽस्ति चत्वारः सत्पर्यायार्थिकस्त्रिधा। शब्दसमभिरुद्धैवम्भूतभेदेन विद्यते॥१८॥
 आरोपसङ्कल्पांशैश्च नैगमस्त्रिविधो भवेत्। उपचारकमादृत्य महाभाष्ये चतुर्विधः॥१९॥
 द्रव्यकालगुणारोपो हेत्वाद्यारोपभेदतः। नैगमोदधिभेदः^१ स्यात्सङ्कल्पो द्विविधो भवेत्॥२०॥
 प्रथमः स्वपरिणामः कार्यान्तर(रो)द्वितीयकः। भिन्नाभिन्नस्वरूपाभ्यामंशोऽपि द्विविधो भवेत्॥२१॥
 इति नैगमोत्तरभेदाः।

सङ्ग्रहो द्विविधः प्रोक्तः सामान्यसुविशेषतः। मूलोत्तरप्रभेदाभ्यां सामान्यो द्विविधः स्मृतः॥२२॥
 आद्योऽस्तित्वादिषड्भेदोऽस्त्युत्तरो विविधः स्मृतः। स्वसमुदायभावेन भिन्नरूपकजातितः॥२३॥
 वा व्यतिरेकानुगमसङ्गृहीतसुपिण्डताः। सङ्ग्रहः स्याच्चतुर्भेदो विशेषावश्यकामात्॥२४॥
 इति सङ्ग्रहः।

शुद्धाशुद्धप्रभेदाभ्यां व्यवहारो युगः स्मृतः। वस्तुगतसाधनाभ्यां शुद्धः स्याद् द्विविधः श्रुतौ॥२५॥
 सद्भूतकेतराभ्यां च अशुद्धोऽपि भवेद् द्विधा। असद्भूतोऽपि द्विविधः स्यात्संश्लिष्टेतिरेण च॥२६॥
 व्यवहारो युगं स्याद्वा विभजनप्रवृत्तितः। प्रवृत्तिस्त्रिविधा ज्ञेया वस्तुसाधनलौकिकात्॥२७॥
 लोकोत्तरा लौकिका च कुप्रावचनिका तथा। साधना त्रिविधा प्रोक्ता विशेषावश्यकामे॥२८॥
 ग्रन्थान्यस्मिन् शुद्धशुभोपचरितेतरैस्तथा। व्यवहारो रसविधो भवेत्तज्ज्ञानुसारतः॥२९॥
 इति व्यवहारोत्तरभेदाः।

प्रवृत्तिकालमादृत्य ऋजुसूत्रनयो भवेत्। नामाद्यब्धिप्रकारेण मत्या द्रव्येषु योजयेत्॥३०॥
 इति ऋजुसूत्रः।

सुवाच्यार्थग्राहकेन तत्समः स्वक्रियान्वितः। भावनिक्षेपमादृत्य द्रव्ये शब्दनयो भवेत्॥३१॥
 आविर्भावतिरोभावैरनेकधर्मसंयुतः। सप्तभङ्ग्यनुयोगेन वदेच्छब्दनयः श्रुतौ॥३२॥
 प्रत्येकमेकभेदोऽस्ति श्रुतौ शब्दनयादयः। पर्यायार्थिकमन्येऽत्र वदन्ति ऋजुसूत्रकम्॥३३॥
 इति शब्दः।

सज्ज्ञान्तारार्थविमुखो भवेत्समभिरूढकः। सर्वभावेषु या सज्ज्ञा तां तामेव वदेद् ध्रुवम्॥३४॥
 इति समभिरूढः।

एवं यथा शब्दभावः शब्दार्थेषु व्यवस्थितः। यत्प्रवृत्तिस्तत्तथैव सैवम्भूतो निगद्यते॥३५॥
 इत्येवम्भूतः।

परोक्षप्रत्यक्षाभ्यां च प्रमाणं द्विविधं स्मृतम्। परोक्षमिन्द्रियज्ञानं प्रत्यक्षं स्यादनिन्द्रियम्॥३६॥
 इति प्रमाणम्।

क्षायिकोपशममिश्रपरिणामोदयस्तथा। षष्ठमः सन्निपातश्च भावाः सन्ति जिनागमे॥३७॥
 कैवल्यदर्शनज्ञानं तथा क्षायिकदर्शनम्। क्षयान्तरायचारित्रखगाः सन्त्युत्तराणि च॥३८॥
 शमदर्शनचारित्रौ युगलोपशमो भवेत्। ज्ञानाम्बुनिध्यज्ञानानि त्रिदर्शन-गृहस्थकाः॥३९॥
 संयमी मिश्रसम्यक्त्वदानादिशरलब्धयः। मिश्रभावोत्तराः भेदाः भवन्त्यष्टादश श्रुतौ॥४०॥
 कषायसंयमज्ञानलेश्यासिद्धचतुर्गतिः। वेदमिथ्यात्वोत्तराः स्युरेकविंशतिधोदयः॥४१॥

यहां पर नैगमोदधिभेदः इस पाठ की जगह नैगम उदधिभेदः यह पाठ उचित लगता है परन्तु ऐसा करने पर छन्दभङ्ग होता है। सोलहवीं गाथा में भी परिणाम यह शब्द अशुद्ध है। उसकी जगह परिणाम ऐसा पाठ होना चाहिए परन्तु ऐसा करने पर छन्दभङ्ग होता है।

जीवभव्याभव्यभेदैः परिणामस्त्रिधा भवेत्। इमान्युत्तरभेदानि भावानां प्रविनिर्मेमे॥४२॥

इति भावः।

भवेज्जीवस्त्वेकविधः स्वनुयोगश्चतुर्विधः। द्रव्यचारित्रगणितसुधर्माः स्युर्जिनागमे॥४३॥

देशगः सर्वगश्चैव क्षेत्रोभयविधः स्मृतः। शिवोन्मितानि द्वाराणि लेशेनेत्थमचीकथन॥४४॥

इति द्वारोत्तरभेदाः।

जीवाजीवस्वरूपश्च लोके राशिद्विकः स्मृतः। धर्माधर्मा अस्तिकायाः भवन्ति पुद्गलास्तथा॥४५॥

सिद्धसंसारभेदाभ्यां जीवस्तु द्विविधः स्मृतः। निजभावविभावाभ्यां भवेत्पर्यायभेदतः॥४६॥

जीवादिवस्तुनो भावः स्वरूपं तत्त्वमेव हि। यत्सर्वथाविरोधेन व्याप्यव्यापकभावतः॥४७॥

यं लक्ष्यते यथार्थेन वस्तु सद्रूपलक्षणम्। क्षेत्रकालभावकानामेकपिण्डस्वरूपकम्॥४८॥

कार्यभेदेन भावानां द्रव्ये भेदा भवन्ति च। तज्ज्ञागमानुसारेण ज्ञातव्या जिनशासने॥४९॥

व्ययोत्पादध्रुवयुतं यत्सत्तद् द्रव्यलक्षणम्। भवेत्समग्रद्रव्येषु योज्यं मेधानुसारतः॥५०॥

द्रव्यपर्याययुगलनयमाश्रित्य लक्षणम्। इति गुणपर्यायवद् द्रव्यमेतत्पर्यायमादृतः॥५१॥

अर्थक्रियाकारि द्रव्यं स्वस्वधर्मसमादृतैः। इत्यादयो रसगुणाः परिणामादिभावतः॥५२॥

द्रव्याद् द्रव्यपृथग्भावो यैस्ते प्रक्रियते गुणाः। द्रव्येषु ये गुणाः सन्ति वच्यमहं तान् जिनागमात्॥५३॥

द्रव्यैकस्मिन्प्रदेशे च शक्याः स्वकार्यहेतवे। सन्त्यनन्ताविभागा ये पर्यायसञ्चया गुणाः॥५४॥

धर्माधर्माभ्रद्रव्येषु मूर्तचेतनसक्रियम्। विहाय दिग्गुणाः सन्ति सामान्यानि बुधोदिताः॥५५॥

जीवाक्रियामूर्तकत्वं मूर्तत्वचेतनाक्रियम्। विमुच्य पुद्गले जीवे सामान्याः प्रभवन्ति ते॥५६॥

अचैतन्यामूर्तगत्यक्रिया धर्मे द्वयोत्कटाः। गतिं मुक्त्वा स्थितिक्षेपादधर्मे सन्ति वारिधिः॥५७॥

तथावगाहनक्षेपात्परावर्तनकस्य च। विशेषाब्धिगुणाः सन्ति क्रमादम्बरकालयोः॥५८॥

वीर्यदृष्टिज्ञानसुखचैतन्यमूर्तकानि च। विशेषाः षड् गुणाः ज्ञेया जीवद्रव्ये भवन्ति च॥५९॥

वर्णगन्धरसस्पर्शाचैतन्यरूपकास्तथा। गुणास्ते पुद्गले सन्ति गुणद्वारं प्ररूपितम्॥६०॥

इति गुणद्वारम्॥

प्रदेशासङ्ख्यकैकत्वस्थितिर्द्रव्यं निगद्यते। गुणोत्कटान्यद्रव्याणां प्रोच्यते द्रव्यव्यञ्जनः॥६१॥

गुणाविभागानन्ताः पर्यायव्यूहका गुणाः। ज्ञानादयः कार्यरूपाश्चतुर्थो गुणव्यञ्जनः॥६२॥

द्रव्येषु ये स्वपर्यायाः प्रोच्यन्ते ते स्वभावजाः। ये द्रव्येष्वन्यपर्यायास्ते विभावा निगद्यन्ते॥६३॥

प्रदेशासङ्ख्यपिण्डत्वस्थितिद्रव्येषु द्रव्यकः। गत्यादयो विशेषाश्च धर्मोऽस्ति द्रव्यव्यञ्जनः॥६४॥

तथा स्थित्यादयोऽधर्मेऽवगाहप्रमुखा अम्बरे। चैतन्यत्वादयो जीवे पुद्गले वर्णकादयः॥६५॥

परावृत्त्यादयः काले गदिता द्रव्यव्यञ्जनः। गुणाविभागानन्तानि द्रव्येषु तृतीयो भवेत्॥६६॥

धर्माधर्माभ्रकालेष्वरूपावर्णादयो गुणाः। जीवे ज्ञानादिकानां च ज्ञानं स्याद् गुणव्यञ्जनः॥६७॥

पुद्गले रूपमादृत्य वर्णगन्धरसादयः। गुणव्यञ्जनपर्यायाः द्रव्येषु गदिता मया॥६८॥

स्वपर्याया (अ)गुरुलघुविकारास्ते स्वभावजाः। षड्गुणाः वृद्धिहानिभ्यां सर्वद्रव्येषु विद्यन्ते॥६९॥

जीवे विभावपर्यायाश्चत्वारो गतयः स्मृताः। द्रव्यगुणादयः पुद्गले स्कन्धा भवन्त्यनन्तकाः॥७०॥

अनादिनित्यपर्यायैः भूधराः सन्ति भूतले। एवं द्रव्येषु पर्यायद्वारं निगदितं मया॥७१॥

इति पर्यायद्वारम्॥

शुद्धाशुद्धमूर्तजीवविभावेषु स्वभावकान्। विमुच्य धर्मादित्रिषु दिग्गजाः स्युः स्वभावजाः (काः)॥७२॥
 बहुप्रदेशमुक्तेन काले दिग्भूधराधिकाः। जीवपुद्गलयोरेकविंशतिः स्युः स्वभावकाः॥७३॥
 नित्यावस्थितान्यरूपाणि तत्त्वार्थे प्रवदन्ति च। लोके समग्रद्रव्येषु गुणपर्यायकेषु च॥७४॥
 तद्भावाव्ययभावेन नित्यमिति प्रवक्ष्यते। पञ्चत्वभूतार्थत्वाभ्यां द्वितीयोऽव्यभिचारतः॥७५॥
 स्पर्शादिमूर्त्यभावेन अरूपीति निगद्यते। सामान्यान्यविशेषानि सूत्रोक्तानि भवन्ति ते॥७६॥
 मूर्तत्वगुणमादृत्य पुद्गला एव रूपिणः। विशेषगुणसंयुक्ता मूर्ताः सन्ति रसादयः॥७७॥
 आकाशादेकद्रव्याणि धर्मादीनि भवन्ति च। तथैवानेकद्रव्याणि विद्यन्ते जीवपुद्गलाः॥७८॥
 धर्मादयो निःक्रियाणि जीवपुद्गलसक्रिये। प्रदेशावयवव्यूहैः प्रोच्यन्ते कायसञ्ज्ञकाः॥७९॥
 परमाणून्यवयवा सुस्कन्धानां निरन्तरम्। स्कन्धानुघातभेदेभ्यः प्रदेशाः सन्त्युत्पत्तिः॥८०॥
 तत्र धर्माधर्मयोश्च प्रदेशाः सन्त्यसङ्ख्यकाः। क्षेत्रे समग्रसूक्ष्मः स्यात्परमाणो(र)वगाहकः॥८१॥
 जीवैकं द्रव्यमादृत्य प्रदेशाः सन्त्यसङ्ख्यकाः। तथैव लोकाकाशस्य गगनस्य त्वनन्तकाः॥८२॥
 सङ्ख्यासङ्ख्यानन्तकाश्च पुद्गलानां प्रदेशकाः। भवन्त्यणुरप्रदेशो मध्याद्यभावतः खलु॥८३॥
 परिणामसंप्रदेशनित्यकर्तृत्वकारणम्। क्रियसर्वगताश्चैव भवन्ति निश्चयेतरात्॥८४॥
 द्रव्येषु मूलसामान्यस्वभावामी (वा अ) भवन्ति षट्। अस्तित्वं वस्तु द्रव्यत्वं प्रमेयत्वं चतुर्थकम्॥८५॥
 सत्त्वं चागुरुलघुत्वं द्रव्येष्वेते निरन्तरम्। परिणामिकभावेन स्वतः परिणमन्ति च॥८६॥
 आधारभूतधर्मत्वमस्तित्वं च द्वितीयकम्। अर्थक्रियायाः कारित्वं द्रव्यत्वं स्याज्जिनागमे॥८७॥
 वोत्पादव्यययोर्मध्ये पर्यायोत्पादकानि च। जनकं प्रसवत्वं वाविर्भावलक्षणं भवेत्॥८८॥
 व्ययपर्यायकाणां च यस्तिरोभावको भवेत्। अभावरूपाया शक्तेराधारं द्रव्यलक्षणम्॥८९॥
 स्वान्यात्मकं बोधरूपं यज्ज्ञानं स्यात्प्रमाणकम्। तेन प्रमातुं यद्योग्यं प्रमेयत्वं तदुच्यते॥९०॥
 ध्रौव्योत्पादव्यययुतं तत्सत्त्वं प्रविनिर्दिशेत्। षट्गुणवृद्धिहानिभ्यां स्वभावोऽस्त्यगुरुलघुः॥९१॥
 द्रव्यगुणप्रदेशाश्च भेत्तुं शक्या भवन्ति ये। सर्वद्रव्याधारभूतो (तम)गुरुलघुत्वमुच्यते॥९२॥
 एते रसस्वभावाश्च सर्वद्रव्येषु सर्वदा। पारिणामिकयोगेन सामान्यानि (श्च) गदन्ति ते॥९३॥
 वस्तुष्वनन्तकाः सन्ति प्रोक्ताः सामान्यकाः जिनैः। त्रयोदशापि पश्यन्ति अनेकान्तजयादिषु॥९४॥
 पारम्पर्याप्रच्युतिभ्यां नित्यो युगविधः स्मृतः। कूटस्थपरिणामी द्वौ ग्रन्थान्ये विद्य(द्ये)तेऽथवा॥९५॥
 कार्यान्वयकारणाभ्यां युक्तो नित्य स्वभावकः। द्रव्याणां गुण बोधायानित्योऽप्यस्ति द्वितीयकः॥९६॥
 सर्वस्वभावपर्यायाधारभूतप्रदेशकान्। स्वक्षेत्रभिन्नरूपानामेकोऽस्त्येकत्वपिण्डतः॥९७॥
 क्षेत्रकालसुभावानां गुणविभागयोगतः। भिन्नकार्यप्रवृत्तीनां भवेद्धिन्नप्रवाहकः॥९८॥
 द्रव्यैकभावाभावेन सामान्यविरहो भवेत्। तेष्वनेकाभावयोगाद्विशेषाभावकस्तथा॥९९॥
 स्वद्रव्यादिचतुष्केन व्याप्यव्यापकसंस्थितान्। भावाद्भावान्तरो हेतुस्तद्रूपो वस्तुनो भवेत्॥१००॥
 द्रव्याद्यपरजातीनां स्वद्रव्यादिचतुष्टये। सदा व्यवस्थितानां च द्रव्याद्यन्यविवक्षिते॥१०१॥
 सर्वदैवाविच्छिन्नानामन्यधर्मसमुच्चयाः। व्यावृत्तिरूपो यो भावः प्रोच्यते नास्तिरूपकः॥१०२॥
 यथा जीवे गुणव्यूहाः सज्ज्ञानदर्शनादयः। तेषामस्तिस्वभावोऽस्ति नास्तिकोऽन्यगुणादिकान्॥१०३॥
 घटे घटधर्मास्तित्वं नास्तित्वं परधर्मतः। एवं समग्रद्रव्येषु अस्तिनास्त्युभको भवेत्॥१०४॥

स्वपरोभयपर्यायैः सद्भावेतरकोद्भवैः। कुम्भः कुम्भाकुम्भकौ द्वाववक्तव्योभयाद्भवेत्॥१०५॥
 एतेऽस्त्यादिस्त्रयो भङ्गाः पूर्णवस्तुसमादरात्। भवन्ति सकलादेशा विकलादेशकाः परो॥१०६॥
 निजान्यसत्त्वासत्त्वेन सदसच्च घटोऽघटः। जीवोऽपि स्वान्यपर्यायैः सदसद्विद्यते खलु॥१०७॥
 विवक्षितः स्वैः सद्भावोऽन्यदेशे स्वपरोभयैः। युगपत्सत्त्वासत्त्वाभ्यामवक्तव्योऽस्ति पञ्चमः॥१०८॥
 वस्तुवैकदेशे परकैरसद्भावसमर्पितः। भावान्यसत्त्वान्याभ्यां स्वान्यैरवक्तव्यको भवेत्॥१०९॥
 वस्तुदेशे स्वपर्यायैः सद्भावेन समर्पितः। तथा देशेऽन्यपर्यायैरसद्भावसमर्पितः॥११०॥
 स्वपरोभयपर्यायैर्देशेऽन्यस्मिन्विवक्षितः। युगपदेकशब्देन भवेद्वक्तुं त्रियोगकः॥१११॥
 ज्ञानादिनिजधर्मेषु अस्तित्वेन प्रवर्त्तनात्। जीवस्य प्रथमो भङ्गः अस्तिरूपो भवेत्खलु॥११२॥
 स्वान्यजात्यन्यद्रव्याणां तद्धर्माणां च सर्वथा। जीवे नास्तित्वभावेन भङ्गः स्यान्नास्तिको भवेत्॥११३॥
 द्रव्ये च केचिद्धर्माणां वागोचरनिषेधतः। तृतीयः स्यादवक्तव्यः स्याद्धर्मापेक्षया भवेत्॥११४॥
 समकालप्रवृत्तिनः अस्तिनास्तिस्वभावयोः। वस्तुन्येकसमये स्यात्तुर्यः स्यादस्तिनास्तिकः॥११५॥
 अस्तिनास्तिस्वभावाश्च वक्तव्याः सन्ति वस्तुषु। अवक्तव्यभावशङ्काभावाय स्यादुभौ क्रमात्॥११६॥
 द्रव्यादिश्रैकसमये समकालप्रवृत्तिनः। वक्तव्यान्यास्तिनास्तिश्च भावानां सप्तमो भवेत्॥११७॥
 अत्रास्तित्वेऽस्ति धर्मोऽस्ति नास्तित्वे नास्तिधर्मकः। युगपद्युगभावेनावक्तव्यं स्यादवाक्पदम्॥११८॥
 अस्त्यादयस्त्रयो भङ्गाः सर्वादेशा भवन्ति च। चत्वारो विकलादेशाः पूर्णैकदेशभावतः॥११९॥
 एवं द्रव्येषु नित्यैकादिषु सन्त्यद्रिभङ्गिकाः। सामान्येतरधर्माणां गुणानां च भवेदिमाः॥१२०॥
 ज्ञानत्वेन ज्ञानमस्ति नास्तित्वोऽपि निजेतरैः। इत्थं पञ्चास्तिकायेषु भवन्ति सप्तभङ्गिकाः॥१२१॥
 अस्त्यभावे गुणाभावस्तेन स्याद्वस्तुशून्यता। नास्त्यभावेऽन्यभावेन मिश्रः स्यात्पारिणामिकैः॥१२२॥
 पुनर्व्यञ्जकयोगेन सत्तासत्ता स्फुरेत्तथा। पदार्था नियतापत्तिर्दोषो भूयादतोचितौ॥१२३॥
 स्वभावस्वकार्यगुरुलघुपर्यायभेदतः। भेदस्वभावोऽवस्थानाधारभूतोऽस्त्यभेदकः॥१२४॥
 भेदाभावे गुणानां च द्रव्येषु सङ्करो भवेत्। अभेदाभावयोगेन स्थानविध्वंसकस्तथा॥१२५॥
 पारिणामिकभावत्वे ये पर्यायोत्तरोत्तराः। तेषां परिणमत्वेन भवेद्भव्यस्वभावकः॥१२६॥
 द्रव्येष्वस्त्यादयो मूलावस्थानामविमुक्तितः। कालत्रिके च तद्रूपः स्यादभव्यस्वभावकः॥१२७॥
 भव्याभावे विशेषाणां द्रव्ये स्यादप्रवृत्तिकः। द्रव्यान्तरवियोगाय वक्तुं योग्योऽस्त्यभव्यकः॥१२८॥
 वागोचरापन्नधर्मास्ते वक्तव्याः भवन्ति च। तत्प्रतिपक्षिकाः भावा अवक्तव्यास्तथैव स्युः॥१२९॥
 वक्तव्याभावयोगेन सिद्धान्तविरहो भवेत्। अवक्तव्यवियोगेन पर्यायविगमस्तदा॥१३०॥
 ये समग्रपदार्थानां भवन्ति परमेतरे। गुणास्तेषां वृत्तिहेतुः स्यात्परमस्वभावकः॥१३१॥
 तथैवास्तित्वनास्तित्वकर्तृभोक्तृगुणत्वकः। प्रदेशत्वासर्वगतेत्याद्यनेका भवन्ति च॥१३२॥
 द्रव्यं प्रति सर्वधर्मा अनन्तधर्मवत्त्वतः। न शक्याः सन्ति गदितुं छद्मस्थज्ञायकोऽपि हि (ज्ञायकैरपि)॥१३३॥
 पर्यायपरिणामाश्च स्वप्रवृत्तिनिमित्तकाः। पारिणामिककर्तृत्वज्ञायकग्राहकास्तथा॥१३४॥
 भोक्तृत्वरक्षणाधाराधेयताव्याप्यव्यापकाः। विभुकरणता जन्यजनकः कारकः प्रभुः॥१३५॥
 स्वकार्यत्वसंप्रदेशभावकाभावका अपि। गतिस्थित्यवगाहश्चागुरुलघ्वचलाक्रियः॥१३६॥

सक्रियाखण्डनिस्सङ्गा इत्यनेके भवन्ति च। निजकार्योपकरणसुप्रवृत्तिनिमित्तकाः॥१३७॥
 इति स्वभावद्वारम्॥
 लोके पञ्चास्तिकायास्ति प्रदेशानां समुच्चयात्। कालः प्रदेशाभावेन अस्त्यभावो निगद्यते॥१३८॥
 इत्यस्तिकायद्वारम्॥
 सर्वद्रव्येषु विज्ञेयाः सुनिक्षेपाश्चतुर्विधाः। स्युर्नामस्थापनाद्रव्यभावभेदैर्जघन्यतः॥१३९॥
 सङ्केतसहजाभ्यां च नामस्तु द्विविधः स्मृतः। सहजारोपजाभ्यां च स्थापना द्विविधा भवेत्॥१४०॥
 आगमनोआगमाभ्यां द्रव्यनिक्षेपको द्विधा। आगमतस्तदर्थज्ञोऽनुपयुक्तो भवेद्यदा॥१४१॥
 ज्ञभव्यव्यतिरिक्तैः स्याद् द्रव्यो नोआगमस्त्रिधा। त्रयो नामादिनिक्षेपाः सन्ति कारणरूपकाः॥१४२॥
 भावनिक्षेपको भावकार्यरूपोऽस्ति सर्वदा। कार्यप्रवृत्त्यभावेन निष्फलास्ते भवन्ति च॥१४३॥
 भावानां बोधभावेन सन्ति ज्ञानांशका नयाः। धर्मानन्तात्मभावेऽस्य धर्मैकस्थापनं नयः॥१४४॥
 तत्र व्याससमासाभ्यां नयो युगविधो भवेत्। व्यासतोऽनेकभेदः स्याद् युगभेदः समासतः॥१४५॥
 कालत्रिकैकैव द्रव्यः प्रयोजनसमागते। द्रव्यार्थिकोऽस्ति पर्यायोत्पादव्ययध्रुवान्वितः॥१४६॥
 पञ्चास्तिकायिकानां च परावर्तनधर्मतः। कालस्य द्रव्यकथनं द्रव्यारोपोऽस्ति तदुणे॥१४७॥
 ज्ञानादिगुणमादृत्य तद्द्रव्यमनपेक्ष्य च। ज्ञानमेव यथा जीवस्तदुणारोप उच्यते॥१४८॥
 अतीतकालभावानां करोत्यारोपकं यदा। तदा सम्प्रतिकाले च भूतारोपः स प्रोच्यते॥१४९॥
 वीरनिर्वाणयोगेन यथाद्य दीपमालिका। एवमनागतारोपो यथास्ति पद्मवासरः॥१५०॥
 उपादानसुनैमित्तासामान्यापेक्षकादिकः। कार्यारोपः कारणेऽस्ति द्रव्यार्हन्तारको यथा॥१५१॥
 आरोपसर्जनारोपसङ्कल्पांशादिभेदतः। नैकगमग्राहरूपः सच्चैतन्यं च नैगमात्॥१५२॥
 अंशग्राही नैगमश्च सत्तासिद्धिसमानकः। यथा सूक्ष्मः सिद्धसमो भवेत्संसारिको जिनः॥१५३॥
 एवं पञ्चास्तिकायेषु प्रोक्तोऽयं नैगमो नयः। जिनागमाच्च बुद्ध्या च सर्वभावेषु योजयेत्॥१५४॥
 सङ्ग्रहज्ञानयोगेन एते पञ्चास्तिकायिकाः। सामान्यान्यधर्मरूपौ वदन्ति सङ्ग्रहान्विताः॥१५५॥
 द्रव्येषु व्याप्यभावस्थे गुणपर्यायव्यापकात्। परिणामिलक्षणस्थः सामान्यः प्रोच्यते तदा॥१५६॥
 निरवयवैकनित्याक्रियसर्वगतान्वितः। सामान्योऽस्ति पिण्डरूपो गुणपर्यायसंयुतः॥१५७॥
 नित्यानित्यसावयवनिरवयवसक्रियः। देशगः सर्वगश्चास्ति विशेषो गुणहेतुकः॥१५८॥
 मूलसामान्यभेदामी वस्तुत्वास्तिप्रमेयकम्। द्रव्यसत्त्वागुरुलघुः रसोन्माना भवन्ति च॥१५९॥
 नित्याद्युत्तरसामान्येतरे परिणमादयः। प्रोच्यन्ते गुणपर्यायाधारत्वं वस्तुकं बुधाः॥१६०॥
 सङ्ग्रहज्ञानयोगेन द्रव्यं सामान्यतो वदेत्। विशेषसङ्ग्रहतया जीवेति प्रवदन्ति ते॥१६१॥
 नित्यादयश्च सामान्या विपरीता विशेषकाः। निजमेधानुयोगेन द्रव्येषु सङ्ग्रहो वदेत्॥१६२॥
 सामान्याभिमुखेन ग्रहणं यत्सङ्गृहीतकः। ज्ञात्वैकमेकजातीनामेकेन सङ्ग्रहात्मकः॥१६३॥
 सर्वभावेष्वनुगमसामान्यप्रतिपादनम्। सोऽनुगमसङ्ग्रहः स्याद् व्यतिरेकोऽन्य इति ग्रहात्॥१६४॥
 वा महदवान्तराभ्यां सङ्ग्रहो द्विविधो भवेत्। सत्तारूपोऽस्ति प्रथमः पिण्डतार्थो द्वितीयकः॥१६५॥
 भेदान्तरविभजनैर्व्यवहारप्रवर्तनम्। भवेद् व्यवहारनयः पूर्वप्रोक्तानुसारतः॥१६६॥
 सर्वद्रव्यस्वरूपाणां शुद्धप्रवृत्तिलक्षणैः। चलनादिसहायैश्च स द्रव्यज्ञायको भवेत्॥१६७॥
 लोकालोकज्ञानरूपो जीवस्य साधना तथा। स्यात्सम्पूर्णपरमात्मभावसाधनरूपकः॥१६८॥

गुणानां साधकावस्थारूपः शुद्धप्रवृत्तिकः। गुणश्रेण्यारोहकादिः सा भवेत्साधना वरा॥१६९॥
 गुणज्ञानाद्यभिन्नेन सद्भूतव्यवहारकः। व्यवहारोऽसद्भूतः स्याद्यदुणान्यसमन्वितः॥१७०॥
 संश्लेषितोऽशुद्धरूपोऽहं शरीरीति प्रोच्यते। पुत्राद्यसंश्लिष्टरूपोऽसद्भूतः स्याद्भवे खलु॥१७१॥
 एवं पञ्चास्तिकायेषु योज्यो मेधानुसारतः। व्यवहारस्वरूपश्च(ञ्च)समासेन विनिर्ममे॥१७२॥
 सुज्ञानबोधरूपो यः प्रवदेदृजुसूत्रकः। सम्प्रतिकालमाश्रित्य गदेद्भावनयो ह्ययम्॥१७३॥
 भूतहेतुं समादृत्य कार्यमागामिकं तथा। वर्तते जन्यजनकै ऋजुसूत्रः स उच्यते॥१७४॥
 वर्तमानग्राहकः स्यात्स नामादिश्रुतुर्विधः। पूर्वोक्तयुक्त्या संयोज्यः पञ्चास्तिकायिकेषु च॥१७५॥
 शब्दस्य योऽस्ति वाच्यार्थः प्रधानस्तत्परिग्रहः। वस्तु त्वाहूयतेऽनेन स शब्दः प्रोच्यतेऽधुना॥१७६॥
 शब्दस्य यो न यो व्यक्तः स शब्दनयबोधकः। प्रत्युत्पन्नं वर्तमानं शब्दः पूर्ववदिच्छति॥१७७॥
 पृथुबुध्नाकारयुतं सुलिसं मृन्मयादिना। पाथोर्णाद्याकृष्टशक्यं स भावघटमिच्छति॥१७८॥
 नामाद्यनिलकुम्भानि तद्भावेच्छुः स नेच्छति। तच्छब्दार्थप्रधानोऽयं चेष्टालक्षणमिच्छति॥१७९॥
 निक्षेपोदधिमामृत्य गौणेन घटमिच्छति। ऋजुसूत्रो वर्तमानसमयग्राहको भवेत्॥१८०॥
 शब्दार्थग्राहकः शब्दो भावनिक्षेपग्राहकः। सद्भावासद्भावतः स्याद्धर्मानेकसमन्वितः॥१८१॥
 द्रव्यादिषु स्वभावैश्च नित्यानित्यादिभेदतः। सप्तभङ्ग्यः प्रयोज्याश्च पूर्वोक्तास्ते भवन्ति च॥१८२॥
 एकैकैस्त्रिविकल्पाश्च युगयोगैस्त्रयस्तथा। त्रिकसंयोगतस्त्वैको भङ्गाः सन्ति महीधराः॥१८३॥
 एवं समग्रभावेषु गुणपर्यायद्रव्यकैः। भवन्त्यनेकाद्रिभङ्ग्यो ज्ञातव्या मतियोगतः॥१८४॥
 इति शब्दनयः॥

या या सज्ज्ञा द्रव्यकाणां लक्षणेन निगद्यते। सज्ज्ञान्तरार्थविमुखः सैव पश्यति षष्ठमः(?)॥१८५॥
 नरः समभिरूढजः पर्यायैकमपेक्ष्य च। न भवेत्सर्वपर्यायवाचको मिश्रदोषतः॥१८६॥
 वाच्यार्थस्य वाचको यः स तथैव प्रवर्तते। विशिनष्ट्यैवम्भूतज्ञो वदेदतिशयैर्जिनः॥१८७॥
 कुम्भाकृतियुतः कुम्भः शुचिपाथोर्णविभूतः। नारीशिरःस्थितश्चेष्टां कुर्वन्स कुम्भमिच्छति॥१८८॥
 इत्येवम्भूतनयः॥
 प्राधान्यार्थेन प्रथमे चत्वारोऽर्थनयाः स्मृताः। शब्दादयः शब्दमुख्याच्छब्दाः सन्ति जिनागमे॥१८९॥
 नैगमाद्याश्च चत्वारः सामान्यार्थसमादरात्। अविशुभ भवन्त्यत्र त्रयः शुद्धा विशेषतः॥१९०॥
 इति सप्तनयाः॥

यः पर्यायप्रतिक्षेपी द्रव्यमात्रसमादृतः। द्रव्यार्थिकाभासरूपः प्रोच्यते श्रुतिसागरे॥१९१॥
 तथा द्रव्यप्रतिक्षेपी पर्यायमात्रग्राहकः। तत्पर्यायार्थिकाभासो विज्ञेयोऽस्ति द्वितीयकः॥१९२॥
 धर्मधर्मिकादीनामेकान्तिपार्थिव्ययोगतः। प्रोच्यते नैगमाभासो नैगमस्यावभासतः॥१९३॥
 सत्त्वं चैतन्यभिन्नेऽपि सामान्यमात्रग्राहकः। सत्तापरामर्शरूपः प्रोच्यते सङ्ग्रहो बुधैः॥१९४॥
 स परापरभेदाभ्यां युगभेदः समादृतः। सन्मात्रग्राहको द्रव्यं भाषते परसङ्ग्रहः॥१९५॥
 चैतन्यलक्षणो जीवो गद्यतेऽपरसङ्ग्रहः। सत्ताद्वैतं स्वीकुर्वाणो द्रव्यान्यं यो न मन्यते॥१९६॥
 स्वमत्याद्वैतभावेन साङ्ख्यनैयायिकादयः। प्रोच्यन्ते सङ्ग्रहाभासः स्याद्वादपक्षिका बुधाः॥१९७॥
 अत्रावान्तरसामान्यं स्वीकुर्वाणा बलाज्जनाः। विशेषं नावमन्यन्ते पारिणामिकतादयः॥१९८॥
 सङ्ग्रहादृतभावानां परमार्थमजानतः। द्रव्यपर्यायभागं च योऽभिप्रैति स पञ्चमः॥१९९॥

वर्तमानक्षणस्थायिपर्यायमात्रमादृतः। ऋजुसूत्रनयग्राही विपरीतं वदेद्यदा॥२००॥
दृष्टिज्ञानकषायाणामुपयुक्तो यदा भवेत्। ऋजुसूत्राभासकः स्यात्कालस्थोऽन्योक्तिसौगताः॥२०१॥
पर्यायैकस्य प्राग्भावस्तिरोभावान्यग्राहकः। काललिङ्गादिभेदेन शब्दार्थः शब्दको भवेत्॥२०२॥
लिङ्गत्रिवाकप्रत्ययाद्यैः संयुक्तार्थमुपैति यः। तद्भेदेऽपि तमेवार्थं शब्दाभासस्तमादरात्॥२०३॥
यः पर्यायध्वनीनां च यावन्माना (अ)भिधेयकाः। तन्नानात्वं स्वीकुर्वाणो रूढाभासः स उच्यते॥२०४॥
पदार्थानां नामभेदं प्रेक्ष्य भिन्नार्थको वदेत्। एवम्भूताभासकः स प्रोच्यते जिनशासने॥२०५॥
शब्दक्षेप्यर्थाभिधायी वदेदर्थनयस्तथा। शब्दाभिधाय्यर्थक्षेपी शब्दाभास स उच्यते॥२०६॥
अर्पितानर्पिताभासावन्योन्यं प्रतिक्षेपतः। तत्त्वव्यवहारयोः क्षेपात्स्युर्व्यवहारविनिश्चयौ॥२०७॥
ज्ञानं गृह्णन्क्रियाक्षेपाज्ज्ञानाभासो निगद्यते। ज्ञानक्षेपात्क्रियां गच्छन्क्रियाभासो वदेद् बुधः॥२०८॥
नैगमादिसप्तनयाः पूर्वानुपूर्वयोगतः। पूर्वः प्रभूतविषयः परोऽल्पविषयो भवेत्॥२०९॥
अंशग्राही नैगमोऽस्ति सत्ताग्राहकः सङ्ग्रहः। गुणलोकप्रवृत्त्योर्यो ग्राही स्याद् व्यवहारकः॥२१०॥
ऋजुसूत्रो भवेद्धेतुपरिणामसमादृतः। व्यक्तकार्यग्राहकः स्याच्छब्दो भावप्रवृत्तिकः॥२११॥
पर्यायान्तरको भिन्नकार्यग्राही च षष्ठमः। तद्वत्मुख्यकार्यस्य ग्राह्येवम्भूतको भवेत्॥२१२॥
इत्याद्यनेकसद्रूपो नयवादो जिनागमे। विधानप्रतिषेधाभ्यां सप्तभङ्ग्यो भवन्ति च॥२१३॥
इत्थं नयविचारश्च समासेन प्ररूपितः। लोके समग्रभावेषु भवेत्स्याद्वादशासने॥२१४॥
इति नयाः॥

तत्प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां प्रमाणं द्विविधं स्मृतम्। अतीन्द्रियं च प्रत्यक्षमक्षजन्यं परं भवेत्॥२१५॥
तत्र देशसमग्राभ्यां प्रत्यक्षं द्विविधं श्रुतौ। देशाववधिपर्यायौ समग्रं केवलं भवेत्॥२१६॥
मतिश्रुताभिधानेन परोक्षं द्विविधं स्मृतम्। अनुमानोपमानागमार्थापत्त्यब्धयो भवेत्॥२१७॥
लिङ्गपरामर्शकं स्यादनुमानप्रमाणकम्। गिरौ धूमाङ्कमादृत्य साध्यतेऽसौ कृशानुमानः॥२१८॥
गोसादृश्यत्वभावेन अदृष्टगवयाकृतिः। ज्ञानं स्याद्गवयं प्रेक्ष्य भवेत्तदुपमानकम्॥२१९॥
यथार्थवस्तुभावज्ञो वीतरागो जिनेश्वरः। तदुक्ताः सकला वाचः स्यादागमप्रमाणकम्॥२२०॥
यथा पीनो देवदत्तो वासरे तु न भुज्यते। अर्थान्नक्ताशनो ज्ञातस्तदर्थपत्तिकं भवेत्॥२२१॥
नयप्रमाणकादीनां परिपाटीमुपेत्य यत्। जीवाजीवादिभावज्ञः तज्ज्ञैस्तज्ज्ञानमुच्यते॥२२२॥
जिनोक्ततत्त्वश्रद्धानं तत् सम्यग्दर्शनं वदेत्। यथार्थहेयोपादेयैः स्वरूपपरमणात्मकम्॥२२३॥
परसङ्गत्यागपूर्वं निजात्मरमणात्मकम्। संयमं साधनादेतत् सिद्धिर्भवति नान्यथा॥२२४॥^१
स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणं वदेच्छ्रुतौ। इष्टान्यवस्तुविज्ञानस्वीकारान्यक्षमं तथा॥२२५॥
सर्वनयस्वरूपस्य ग्राहकं यत्प्रमाणकम्। पारिणामिकभावेन प्रमाता चेतनो भवेत्॥२२६॥
स्वदेहमानमात्रोऽस्ति क्षेत्रं प्रति विभिन्नतः। रत्नत्रयसाधनेन जीवः सिद्धिं समश्रुते॥२२७॥
इति प्रमाणद्वारम्॥

धर्माधर्माभ्रकालेषु भावोऽस्ति पारिणामिकः। भावोदयपरिणामौ नयनौ पुद्गले भवेत्॥२२८॥
पुद्गले च परिणामः स्कन्धेष्वदिस्वभावतः। तथाविहायोपशमं भावाः स्युर्विघ्नावरणेऽब्धयः॥२२९॥
नामगोत्रायुर्वेदेषु त्यक्तोपशममिश्रकम्। त्रयो भावाः पञ्च मोहे भवन्ति जिनशासने॥२३०॥

गतिष्वपि पञ्च पञ्च भावाः सन्ति शिवालये। परिणामक्षाधिकौ स्तो भावद्वारं निरूपितम्॥२३१॥
 गतिस्थितेषु जीवेषु सर्वे भावा भवन्ति च। परिणाम क्षाधिकौस्तो जीवेषु मोक्षपत्तने॥२३२॥
 इति मूलभावाः॥
 मिथ्यासास्वादनमिश्राव्रतदेशव्रताभिधाः। प्रमत्तान्यौ निवृत्त्यन्यौ सूक्ष्मोपशमक्षीणकाः॥२३३॥
 गुणाः सयोग्ययोगी च भवन्ति जिनशासने। लोके भवस्थजीवस्य परिणामविशेषकाः॥२३४॥
 मिश्रोदयपरिणामा भावाः सन्ति गुणत्रिके। तथा व्रतादीभगुणे पञ्च भावा भवन्ति च॥२३५॥
 क्षीणे भवन्ति चत्वारो विमुच्योपशमं तथा। विहाय मिश्रोपशमं त्रयो भावान्त्यके द्विके॥२३६॥
 मिथ्यासास्वादने सन्ति दिग्भेदा मिश्रकस्य च। चक्ष्वचक्ष्वज्ञानत्रिकं दानादिशरलब्धयः॥२३७॥
 मिश्रे स्युर्मिश्रसम्यक्त्वं दर्शनज्ञानगुप्तिकम्। दानादिलब्धयः पञ्च तूर्येऽपि द्वादशस्तथा॥२३८॥
 व्रतद्वादशक्षेपेण पञ्चमे स्युस्त्रयोदश। चतुर्दश पर्ययेन षष्ठमे सप्तमे गुणे॥२३९॥
 निवृत्त्यादित्रिकगुणे क्षायोपशमकं विना। संयमाभावयोगेन द्वादश स्युर्गुणद्विके॥२४०॥
 नखाधिकैको मिथ्यात्वे औदयिकस्य विंशतिः। भेदा भवन्ति द्वितीये मिथ्यात्वाभावयोगतः॥२४१॥
 तृतीयाब्ध्योर्दशखगा मुक्त्वाज्ञानं च पञ्चमे। नारकामरभावेन भवन्त्यद्रिदशोदयाः॥२४२॥
 सुतिर्यक्सं^१ (०)यमाभावात्षष्ठमेषुदशो भवेत्। निकृष्टलेश्याभावेन सप्तमे सन्ति द्वादशः॥२४३॥
 तेजःपद्मविहीनेन मातङ्गनवमे दश। वेदादिमकषायाग्निहीनाः स्युर्दशमेऽब्ध्यः॥२४४॥
 लोभाभावात्त्रयो भेदा भवन्त्युपरिमत्रिके। शुक्लाभावेन चरमे भेदौ द्वौ भवतः खलु॥२४५॥
 तूर्याद्युपशमानेषु भावश्चोपशमो भवेत्। नवमैकादशान्ते स्यात्संयमोपशमं नरान्॥२४६॥
 तूर्याद्यष्टगुणस्थाने क्षायिकदर्शनं भवेत्। क्षीणे क्षायिकयोगेन क्षायिकसंयमोऽपि हि॥२४७॥
 दानादिलब्धयः पञ्च सम्यक्त्वं केवलद्विकम्। संयमं च सन्ति भेदाः क्षायिकस्यान्त्यके द्विके॥२४८॥
 जीवभव्याभव्यभेदा मिथ्यात्वे च त्रयं भवेत्। द्वितीयात्क्षीणमोहान्तं मुक्त्वाभव्यमुभौ तथा॥२४९॥
 विहाय भव्यं जीवोऽस्ति गुणस्थानेऽन्त्यके द्विके। इत्थमेते पञ्च भावा गुणस्थानेषु निर्ममे॥२५०॥
 इति परिणामिकभेदाः॥
 गुप्त्यम्बरादब्ध्यगुप्तिपञ्चाब्धिपावकयोगेन सप्तमे त्रिंशन्नखादद्रिगजाधिकाः॥२५१॥
 नखाद्युगाधिकनखा दिशो खेटानलाधिकः। द्वादशान्त्ये गुणे भेदा भवन्ति सन्निपातिकाः॥२५२॥
 इति भावद्वारम्॥
 जीवो भवेज्जीवद्रव्यः शेषाः पञ्चाप्यजीवकाः। सर्वे द्रव्याधिकारेण व्याख्या द्रव्यानुयोगकाः॥२५३॥
 धर्मादिष्वम्बरं द्रव्यं लोकालोकप्रमाणकम्। क्षेत्ररूपमस्ति शेषाः सन्ति निःक्षेत्रलक्षणाः॥२५४॥
 रुद्रद्वारानुसारेण सद्भावावार्थमुपेत्य च। विमुच्य पुद्गलानन्दं निजभावं समाचर॥२५५॥
 जीवा दुर्नययोगेन मिथ्याशासनसङ्गताः। बोधिबीजं परित्यज्य भ्रमन्ति भवकानने॥२५६॥
 ततः श्रुतगुरुं लब्ध्वा विनयैर्गुरुभक्तिः। द्रव्यभावार्थमालम्ब्य श्रुतबोधमुपार्जय॥२५७॥
 जीवाजीवस्वरूपं च विज्ञाय जपरिज्ञया। निजात्मगुणवित्तेन भजध्वं श्रेय(यो) मन्दिरम्॥२५८॥
 स्याद्वादपुष्पकलिका प्रवचनाद्विनिर्ममे। बालबोधाय लेशेन तत्त्वार्थावगमाय च॥२५९॥
 कोटकेन्दुकुले रम्ये श्रीवंशोत्तमवाचके। निध्युपाध्यायस्य शिष्यश्चक्रे वाचकसंयमः॥२६०॥

द्वितीयं परिशिष्टम् गाथानामकारादिक्रमः

गाथा	गाथाक्रम.	कषायसंयमज्ञान	४१
अंशग्राही नैगमोऽस्ति	२१०	कार्यभेदेन भावानां	४९
अंशग्राही नैगमश्च	१५३	कार्यान्वयकारणाभ्यां	९६
अतीतकालभावानां	१४९	कार्यान्वयकारणाभ्यां	९७
अत्रावान्तरसामान्यं	१९८	कालत्रिकैकैव द्रव्यः	१४६
अत्रास्तित्वेऽस्ति	११८	कुम्भाकृतियुतः कुम्भः	१८८
अनादिनित्यपर्यायैः	७१		
अर्थक्रियाकारि द्रव्यं	५२	कोटकेन्दुकुले रम्ये	२६०
अर्पितानर्पिताभासा	२०७	क्षायिकोपशममिश्र	३७
अस्तित्वास्तित्वभावाश्च	११६	क्षीणे भवन्ति चत्वारः	२३६
अस्त्यभावे गुणाभावस्तेन	१२२	क्षेत्रकालसुभावानां	९८
अस्त्यादयस्त्रयो भङ्गाः	११९	गतिष्वपि पञ्च पञ्च	२३१
आकाशादेकद्रव्याणि	७८	गतिस्थितेषु जीवेषु	२३३
आगमनोऽगमाभ्यां	१४१	गुणज्ञानाद्यभिन्नेन	१७०
आद्योऽस्तित्वादिषड्भेदो	२३	गुणाविभागानन्ताः	६२
आधारभूतधर्मत्वम	८७	गुणाः सयोग्ययोगी च	२३३
आरोपसङ्कल्पांशैश्च	१९	गुणानां साधकावस्थारूपः	१६९
आरोपसर्जनारोप	१५२	गुप्त्यम्बरादब्धियुगगुप्ति	२५१
आविर्भावतिरोभावैर	३२	गोसादृश्यत्वभावेन	२१९
इत्थं नयविचारश्च	२१४	ग्रन्थान्यस्मिन्शुद्धशु	२९
इत्याद्यनेकसद्रूपो	२१३	घटे घटधर्मास्तित्वं	१०४
उपादानसुनैमित्तासामान्या	१५१	चैतन्यलक्षणो जीवो	१९६
ऋजुसूत्रो भवेद्धेतु	२११	चैतन्यामूर्तगत्यक्रियाः	५७
एकैकैस्त्रिविकल्पाश्च	१८३	जिनोक्ततत्त्वश्रद्धानां	२२३
एते रसस्वभावाश्च	९३	जीवभव्याभव्यभेदाः	२४९
एतेऽस्त्यादिस्त्रयो	१०६	जीवभव्याभव्यभेदैः	४२
एवं द्रव्येषु नित्यैकादिषु	१२०	जीवाक्रियामूर्तकत्वं	५६
एवं पञ्चास्तिकायेषु	१५४	जीवाजीवप्रभेदाभ्यां	१२
एवं पञ्चास्तिकायेषु	१७२	जीवाजीवस्वरूपं च	२५७
एवं यथा शब्दभावोः	३५	जीवाजीवस्वरूपश्च	४५
एवं समग्रभावेषु गुण	१८४	जीवाः दुर्नययोगेन	२५५
		जीवादिवस्तुनो भावः	४७

जीवे विभावपर्याया	७०	द्रव्याद् द्रव्यपृथग्भावो	५३
जीवैकं द्रव्यमादृत्य	८२	द्रव्याद्यपरजातीनां	१०१
जीवो भवेज्जीवद्रव्यः	२५३	द्रव्ये च केचिद्धर्माणां	११४
ज्ञभव्यव्यतिरिक्तैः	१४२	द्रव्येषु मूलसामान्य	८५
ज्ञानं गृह्णन्क्रियाक्षेपा	२०८	द्रव्येषु ये स्वपर्यायाः	६३
ज्ञानत्वेन ज्ञानमस्ति	१२१	द्रव्येषु व्याप्यभावस्थे	१५६
ज्ञानादिगुणमादृत्य	१४८	द्रव्येष्वस्त्यादयो	१२७
ज्ञानादिनिजधर्मेषु	११२	द्रव्यैकभावाभावेन	९९
ततः श्रुतगुरुं लब्ध्वा	२५७	द्रव्यैकस्मिन्प्रदेशे च	५४
तत्प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां	२१५	धर्मधर्मिकादीनामेकान्ति	१९३
तत्र देशसमग्राभ्यां	२१६	धर्माधर्मव्योमजीव	२
तत्र व्याससमासाभ्यां	१४५	धर्माधर्माभ्रकालेषु	२२८
तत्र-धर्माधर्मयोश्च	८१	धर्माधर्माभ्रकालेष्व	६७
तथा द्रव्यप्रतिक्षेपी	१९२	धर्माधर्माभ्रद्रव्येषु	५५
तथा स्थित्यादयोऽधर्मे	६५	धर्मादयो निःक्रियाणि	७९
तथावगाहनक्षेपात्परा	५८	धर्मादिष्वम्बरं द्रव्यं	२५४
तथैवास्तित्वनास्ति	१३२	ध्रौव्योत्पादव्यययुतं	९१
तद्भावाव्ययभावेन	७५	नखाद्युगाधिकनखा	२५२
तूर्याद्यष्टगुणस्थाने क्षाधिक	२४७	नखाधिकैको मिथ्यात्वे	२४१
तूर्याद्युपशमान्तेषु	२४५	नत्वा संयमवामेयं	१
तृतीयाब्ध्योर्दशखगाः	२४२	नयप्रमाणकादीनां	२२२
तेजःपद्मविहीनेन मातङ्ग	२४४	नरः समभिरूढज्ञः	१८६
दानादिलब्धयः पञ्च	२४८	नामगोत्रायुर्वेदेषु	२३०
दृष्टिज्ञानकषायाणामु	२०१	नामाद्यनिलकुम्भानि	१७९
देशगः सर्वगश्चैव क्षेत्रो	४४	निक्षेपोदधिमादृत्य	१८०
द्रव्यं प्रति सर्वधर्माः	१३३	निजान्यसत्त्वासत्त्वेन	१०७
द्रव्यकालगुणारोपो	२०	नित्यानित्यसावयव	१५८
द्रव्यगुणप्रदेशाश्च	९२	नित्यावस्थितान्य	७४
द्रव्यगुणविकाराः ये	८	नित्याशुद्धेतरो ज्ञेयौ	१६
द्रव्यत्वास्तित्ववस्तुत्व	५	नित्यादयश्च सामान्याः	१६२
द्रव्यपर्याययुगलनय	५१	नित्याद्युत्तरसामान्येतरे	१६०
द्रव्यपर्याययोर्भेदा नयैः	१७	नित्यैकास्तिभेदभाव्य	१०
द्रव्यपर्यायार्थिकाभ्यां	१३	निरवयवैकनित्याक्रिय	१५७
द्रव्यादिशैकसमये	११७	निवृत्त्यादित्रिकगुणे	२४०
द्रव्यादिषु स्वभावैश्च	१८२	नैगमसङ्ग्रहव्यवहारजु	१८

नैगमादिसप्तनयाः	२०९	महदवान्तराभ्यां	१६५
नैगमाद्याश्च चत्वारः	१९०	मिथ्यासास्वादनमिश्रा	२३३
पञ्चास्तिकायिकानां	१४७	मिथ्यासास्वादने सन्ति	२३७
पदार्थानां नामभेदं	२०५	मिश्रे स्युर्मिश्रसम्यक्त्वं	२३८
परमाणून्यवयवा	८०	मिश्रोदयपरिणामाः	२३५
परसङ्गत्यागपूर्वं	२२४	मूर्तचेतनशुद्धैकप्रदेश	११
परावृत्यादयः काले	६६	मूर्तत्वगुणमादृत्य	७७
परिणामसप्रदेशनित्य	८४	मूर्तामूर्तक्रियान्यानि	६
परोक्षप्रत्यक्षाभ्यां च	३६	मूलसामान्यभेदामी	१५९
पर्यायपरिणामाश्चस्व	१३४	यं लक्ष्यते यथार्थेन	४८
पर्यायान्तरको भिन्नकार्य	२१२	यः पर्यायध्वनीनां	२०४
पर्यायार्थिकभेदाश्च	१५	यः पर्यायप्रतिक्षेपी	१९१
पर्यायैकसप्राग्भावस्ति	२०२	यत्सत्तल्लक्षणं द्रव्यं	४
पारम्पर्याप्रच्युतिभ्यां	९५	यथा जीवे गुणव्यूहाः	१०३
पारिणामिकभावत्वे	१२६	यथा पीनो देवदत्तो	२२१
पुद्गले च परिणामः	२२९	यथार्थवस्तुभावज्ञो	२२०
पुद्गले रूपमादृत्य	६८	या या सञ्ज्ञा द्रव्यकाणां	१८५
पुनर्व्यञ्जकयोगेन सत्तासत्ता	१२३	ये समग्रपदार्थानां	१३१
पृथुबुध्नाकारयुतं	१७८	रुद्रद्वारानुसारेण	२५४
प्रत्येकमेकभेदोऽस्ति श्रु	३३	लक्षणगुणपर्यायस्वभावा	३
प्रथमः स्वपरिणामः	२१	लिङ्गत्रिवाक्प्रत्ययाद्यैः	२०३
प्रदेशासङ्ख्यकैकत्व	६१	लिङ्गपरामर्शकं	२१८
प्रदेशासङ्ख्यपिण्ड	६४	लोकालोकज्ञानरूपो	१६८
प्रवृत्तिकालमादृत्य	३०	लोके पञ्चास्तिकायास्ति	१३८
प्राधान्यार्थेन प्रथमे	१८९	लोकोत्तरा लौकिका	२८
बहुप्रदेशमुक्तेन	७३	लोभाभावात्त्रयो	२४५
भवेज्जीवस्त्वेकविधः	४३	वक्तव्याभावयोगेन	१३०
भव्याभावे विशेषाणां	१२८	वर्णगन्धरसस्पर्शगति	७
भावनिक्षेपको भाव	१४३	वर्णगन्धरसस्पर्शा	६०
भावानां बोधभावेन	१४४	वर्तमानक्षणस्थायिपर्याय	२००
भूतहेतुं समादृत्य	१७४	वर्तमानग्राहकः	१७५
भेदान्तरविभजनै	१६६	वस्तुदेशे स्वपर्यायैः	११०
भेदाभावे गुणानां	१२५	वस्तुष्वनन्तकाः सन्ति	९४
भोक्तृत्वरक्षणाधारा	१३५	वस्त्वैकदेशे परकैर	१०९
मतिश्रुताभिधानेन	२१७	वा द्रव्ये रस-पर्यायाः	९

वा व्यतिरेकानुगम	२४	सर्वदैवाविच्छिन्ना	१०२
वाग्वोचरापन्नधर्मास्ते	१२९	सर्वद्रव्यस्वरूपाणां	१६७
वाच्यार्थस्य वाचको	१८७	सर्वद्रव्येषु विज्ञेयाः	१३९
विवक्षितः स्वैः सद्भावो	१०८	सर्वनयस्वरूपस्य	२२६
विहाय भव्यं जीवोऽस्ति	२५०	सर्वभावेष्वनुगम	१६४
वीरनिर्वाणयोगेन	१५०	सामान्याभिमुखेन	१६३
वीर्यदृष्टिज्ञानसुखचैतन्य	५९	सिद्धसंसारिभेदाभ्यां	४६
वोत्पादव्यययोर्मध्ये	८८	सुज्ञानबोधरूपो यः	१७३
व्ययपर्यायकाणां च	८९	सुतिर्यक्सं यमा	२४३
व्ययोत्पादध्रुवयुतं	५०	सुवाच्यार्थग्राहकेन	३१
व्यवहारो युगं स्याद्वा	२७	स्पर्शादिमूर्त्यभावेन	७६
व्रतद्वादशक्षेपेण	२३९	स्याद्वादपुष्पकलिका	२५९
शब्दक्षेप्यर्थाभिधायी	२०६	स्वकार्यत्वसप्रदेशभावका	१३६
शब्दस्य यो नयो व्यक्तः	१७७	स्वदेहमानमात्रोऽस्ति	२२७
शब्दस्य योऽस्ति	१७६	स्वद्रव्यादिचतुष्केन	१००
शब्दार्थग्राहकः शब्दो	१८१	स्वपरव्यवसायि ज्ञा	२२५
शमदर्शनचारित्रौ	३९	स्वपरोभयपर्यायै	१११
शुद्धाशुद्धप्रभेदाभ्यां	२५	स्वपरोभयपर्यायैः	१०५
शुद्धाशुद्धमूर्तजीव	७२	स्वपर्याया (अ)गुरुलघु	६९
स परापरभेदाभ्यां	१९५	स्वभावस्वकार्यगुरुलघु	१२४
संयमी मिश्रसम्यक्त्व	४०	स्वमत्याद्वैतभावेन	१९७
संश्लेषितोऽशुद्धरूपोऽहं	१७१	स्वान्यजात्यन्यद्र	११३
सक्रियाखण्डनिस्सङ्गा	१३७	स्वान्यात्मकं बोधरूपं	९०
सङ्केतसहजाभ्यां	१४०		
सङ्ख्यासङ्ख्यानन्त	८३		
सङ्ग्रहज्ञानयोगेन	१६१		
सङ्ग्रहज्ञानयोगेन एते	१५५		
सङ्ग्रहादृतभावानां	१९९		
सङ्ग्रहो द्विविधः प्रोक्तः	२२		
सञ्ज्ञान्तरार्थविमुखो	३४		
सत्त्वं चागुरुलघुत्वं	८६		
सत्त्वं चैतन्यभिन्नेऽपि	१९४		
सद्भूतकेतराभ्यां	२६		
सद्वक्तव्यान्वयोत्कृष्ट	१४		
समकालप्रवृत्तिः	११५		

तृतीयं परिशिष्टम्

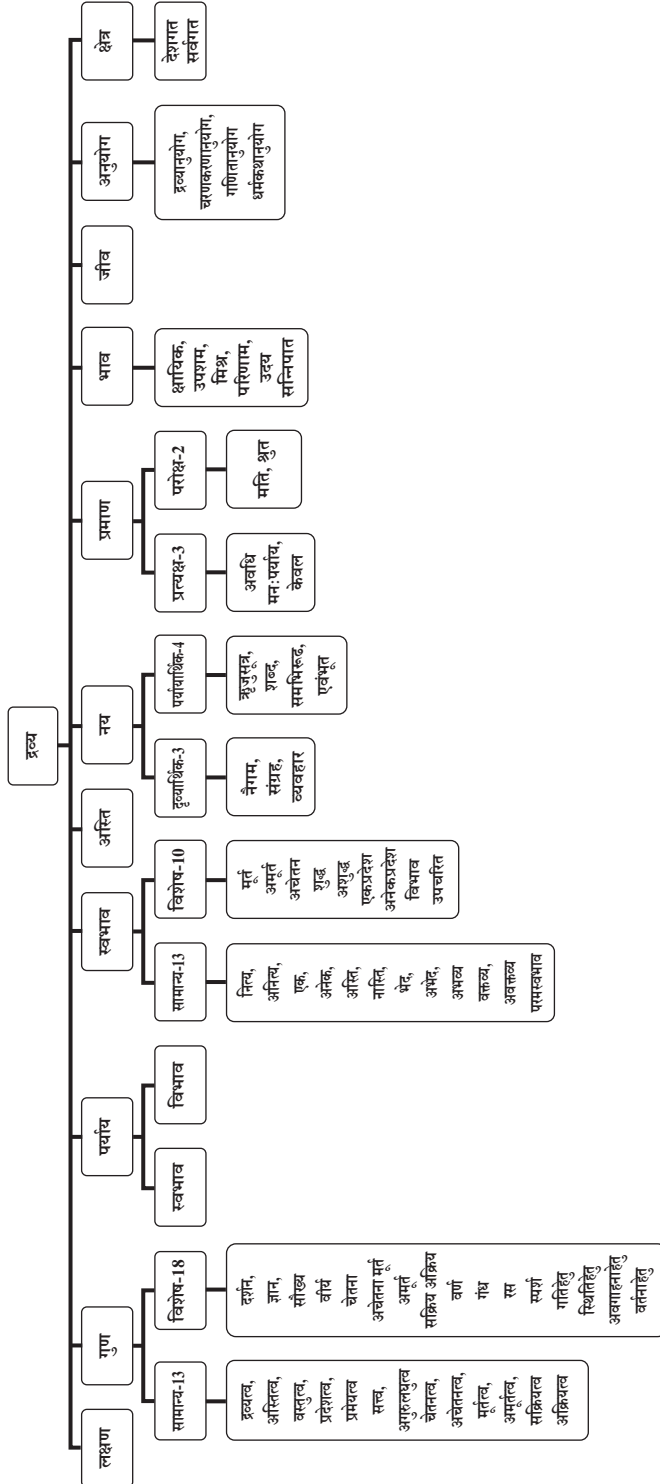
उद्धरणस्थलसङ्केताः

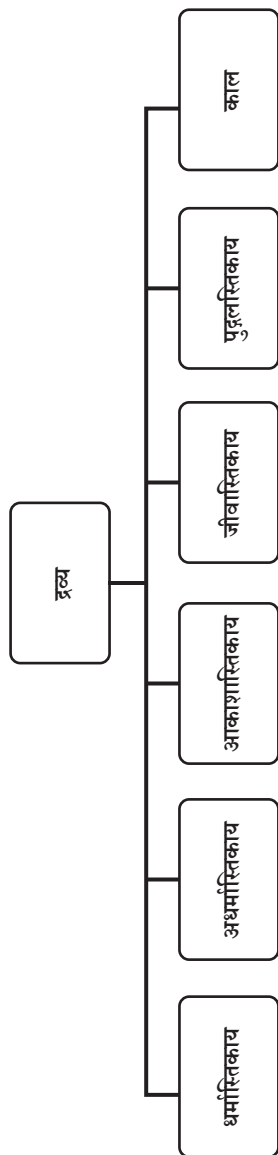
उद्धरण	स्थलसङ्केत	गाथा क्र.
अण्णोणं पविसंता	पंचास्तिकायसार 7	१०
अनित्यावस्थितानि रूपाणि		७६
अप्पा कत्ता	उत्तराध्ययनसूत्र २०.३७	१३४
अभिमतानभिमतवस्तु	प्रमाणनयतत्त्वालोका १.३	२२४
अभिलप्पा जे भावा		१२९
अरूपाणि च नैषां	तत्त्वार्थसूत्रभाष्य ५.३	७६
अवगाढारं व विणा	विशेषावश्यकभाष्य २८२२	८०
अवगाहणादयो णणु गुणत्तओ	विशेषावश्यकभाष्य २८२१	८०
अवस्थितानि च	तत्त्वार्थसूत्रभाष्य ५.३	७६
अहवा सम्मदंसणणाणचरित्तो	विशेषावश्यकभाष्य ५०	२
इड्धार्योः शत्रुकृच्छ्रिणि	अष्टाध्यायीसूत्रपाठ ३.२.१३०	७६
उवए वा विगमे वा		८०
एगे आया		२४
एवं जह सदत्थो संतो	विशेषावश्यकभाष्य २२५१	३५
कइविहे णं भंते भावपरमाणू	भगवतीसूत्र ६७०	४६
कायग्रहणं प्रदेशावय	तत्त्वार्थसूत्रभाष्य ५.१	८०
कायग्रहणं प्रदेशावयव	तत्त्वार्थसूत्रभाष्य ५.१	४६
कारणमेव यदन्त्यं सूक्ष्मो		२
कालादिभेदेन ध्वनेरर्थभेदं	प्रमाणनयतत्त्वालोका ७.३२	२००
क्रमभाविपर्यायः स	प्रमाणनयतत्त्वालोका अवचूरि ७.२४	१९९
क्रियाविष्टं वस्तु	प्रमाणनयतत्त्वालोका ७.४२	२०५
गिण्हइ काइएणं	आवश्यकनिर्युक्ति ७	१३४
गुणपर्यायवद् द्रव्यम्	तत्त्वार्थसूत्र ५.३७	५१
गुणपर्यायवद् द्रव्यम्	तत्त्वार्थसूत्र ५.३७	७३
गुणानामासओ दव्वं		५४
गोयमा ! अत्थित्ते अत्थित्तं		१०४

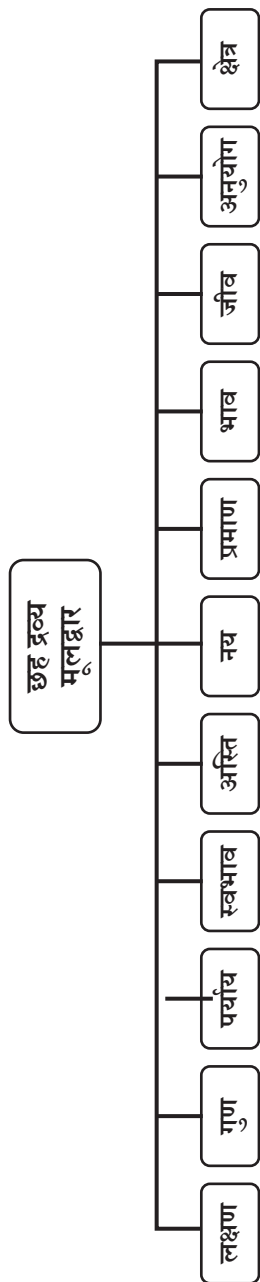
चैतन्यमनुभूतिः स्यात्सा		५
जं जं सण्णं भासइ	विशेषावश्यकभाष्य २२३६	३४
जं पुण तयत्थसुण्णं	विशेषावश्यकभाष्य २६	२
जत्थ य जं जाणिज्जा	अनुयोगद्वारसूत्र १	१३९
जायतेऽस्ति विपरिणमते	निरुक्त	१२६
जीवपुद्गलास्तु क्रियावन्तः	तत्त्वार्थसूत्रभाष्य ५.६	८०
जीवाजीवा य बंधो य	उत्तराध्ययनसूत्र २८.१४	२२३
जे एअइ वेअइ चलेइ		१३३
जो कुणई सो भुंजइ य	२८२३	१३४
ण य पज्जवओ	विशेषावश्यकभाष्य २८३३	८०
तदनेन पञ्चदशविधेनापि	आचारांगटीका लोकविजयाध्ययन प्रथमोद्देशक	१३३
तद्भावाव्ययं नित्यम्	तत्त्वार्थसूत्र ५.३०	७६
तहियाणं तु भावाणं	उत्तराध्ययन २८.१५	२२३
तान्लक्षणतः परस्ताद्	तत्त्वार्थसूत्रभाष्य ५.१	४६
तारयाणं इत्यगदत्	शक्रस्तव	१५१
दवए दुयए दोरवयवो	विशेषावश्यकभाष्य २८	२
द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं	कारिकावली २	५२
द्रव्यत्वमेव वर्ततेऽर्थान्तर	प्रमाणनयतत्त्वालोक ७.२२	१९८
द्रव्यत्वादीन्यवान्तर	प्रमाणनयतत्त्वालोक ७.१९	१९६
द्रव्याणि जीवाश्च	तत्त्वार्थसूत्र ५.२	७३
द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः	तत्त्वार्थसूत्र ५.४०	७६
धर्माधर्माभ्रपुद्गलजीव	प्रमाणनयतत्त्वालोक ७.२०	१९६
धर्माधर्मयोरीयती		८१
न कदाचित्पञ्चत्वं व्यभिचरन्ति		७६
नयवचनमपि निजविषये	प्रमाणनयतत्त्वालोक ७.५३	२०९
नामाइतियं दव्वट्ठियस्स	विशेषावश्यकभाष्य ७५	१८
नित्याऽवस्थितान्यरूपाणि	तत्त्वार्थसूत्र ५.३	७६
नित्याऽवस्थितान्यरूपाणि	तत्त्वार्थसूत्र ५.३	७६
नित्याविनाशि-अखण्डादयः		१३१
नित्यानि भवन्ति	तत्त्वार्थसूत्रभाष्य ५.३	७६
निरवयवो खलु		८०

नीयते येन श्रुताख्य		१४४
नैगमसङ्ग्रहव्यवहारभेदा		१८
नैगमादयश्चत्वारो		१८
पच्चुप्पन्नं संपयमुप्पन्नं	विशेषावश्यकभाष्य २२२३	३०
पच्चुप्पन्नगाही उज्जुसुओ	आवश्यकनिर्युक्ति	१७३
पज्जायाणभिधेयं	विशेषावश्यकभाष्य २५	२
परमाणुरप्रदेशो	प्रशमरति २०८	८०
परमाणोरन्यत्र		८०
पुद्गला एव रूपिणो		७६
प्रत्येकं धर्मास्तिकाया		४६
प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन	न्यायदर्शनम् १-१-१	५२
फलमेव गुणः फलगुणः	आचारांगटीका लोकविजयाध्ययन	१४३
मूर्त्याश्रयाश्च स्पर्शादय इति।	तत्त्वार्थसूत्रभाष्य ५.३	७६
यथा चार्वाकदर्शनम्	प्रमाणनयतत्त्वालोका ७.२६	१९९
यथा तथागतमतम्	प्रमाणनयतत्त्वालोका ७.३१	२००
यथा बभूव भवति	प्रमाणनयतत्त्वालोका ७.३३	२००
यथा बभूव भवति भविष्यति	प्रमाणनयतत्त्वालोका ७.३५	२३
यथा सत्तैव तत्त्वं ततः	प्रमाणनयतत्त्वालोका ७.१८	१९६
यथेन्दनमनुभवन्निन्द्रः	प्रमाणनयतत्त्वालोका ७.४१	२०५
यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर	प्रमाणनयतत्त्वालोका ७.३९	२०४
यावन्तो ज्ञेयास्तावन्त		५४
येनाभिसन्धिना सङ्ग्रहेण	प्रमाणनयतत्त्वालोका ७.२३	१९९
रूपं मूर्तिः	तत्त्वार्थसूत्रभाष्य ३.५	७६
रूपमेषामस्त्येषु वास्तीति	तत्त्वार्थसूत्रभाष्य ५.४	७६
रूपिणः पुद्गलाः	तत्त्वार्थसूत्र ५.४	७६
लोकालोकाकाशस्यानन्ताः	तत्त्वार्थसूत्रभाष्य ५.९	८२
वज्रणमत्थेणत्थं च	विशेषावश्यकभाष्य २२५२	१८८
ववहरणं ववहरणं स	विशेषावश्यकभाष्य २२१२	२८
विशिष्टचेष्टारहितं घटाख्यं	प्रमाणनयतत्त्वालोका ७.४३	२०६
विश्वमेकं सदविशेषादिति	प्रमाणनयतत्त्वालोका ७.१६	१९५
स व्यास-समासाभ्यां		१८

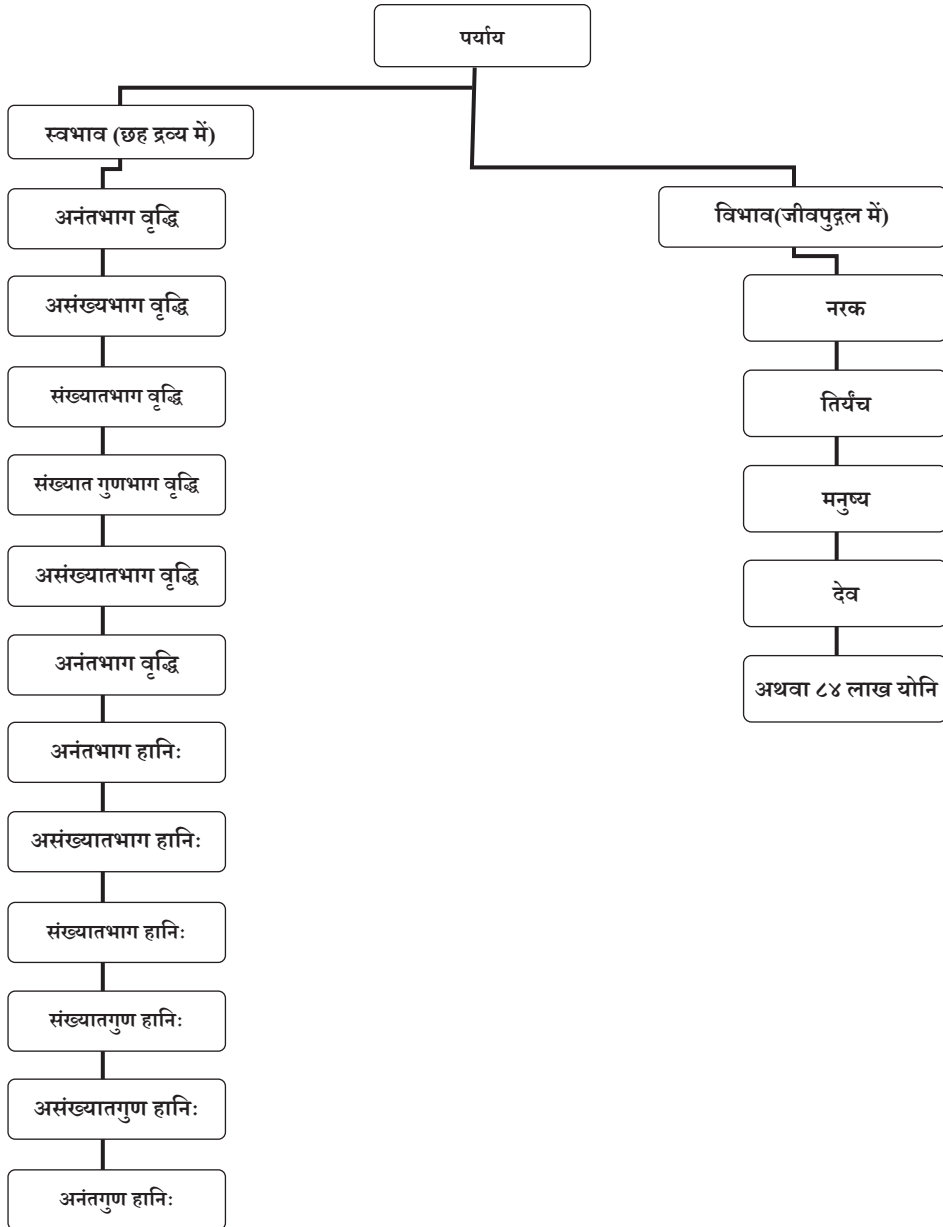
संगहणं संगिणहृ	विशेषावश्यकभाष्य २२०३	२४
संगहियमागहियं संपिंडिय	विशेषावश्यकभाष्य २२०४	२४
संसर्गः विप्रयोगश्च साहचर्यं	वाक्यपदीय २.३१५	४६
सङ्घातभेदजाः स्कन्धाः	तत्त्वार्थसूत्रभाष्य ५.२६	८०
सत्ताद्वैतं स्वीकुर्वाणः	प्रमाणनयतत्त्वालोक ७.१७	१९६
सदसदविसेसणाओ भव	विशेषावश्यकभाष्य ११५	१०४
सर्वेषां प्रदेशाः सन्त्यन्यत्र		८०
सर्वेषामवयवाः सन्ति	तत्त्वार्थसूत्रभाष्य ५.६	८०
सह सुपा	आष्टाध्यायीसूत्रपाठ २.१.४	७६
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो	वाक्यपदीय २.३१६	४६
सिय अत्थि सिय नत्थि	ठाणसूत्र	१०४
सुत्तं गणहरइयं तहेव		२००

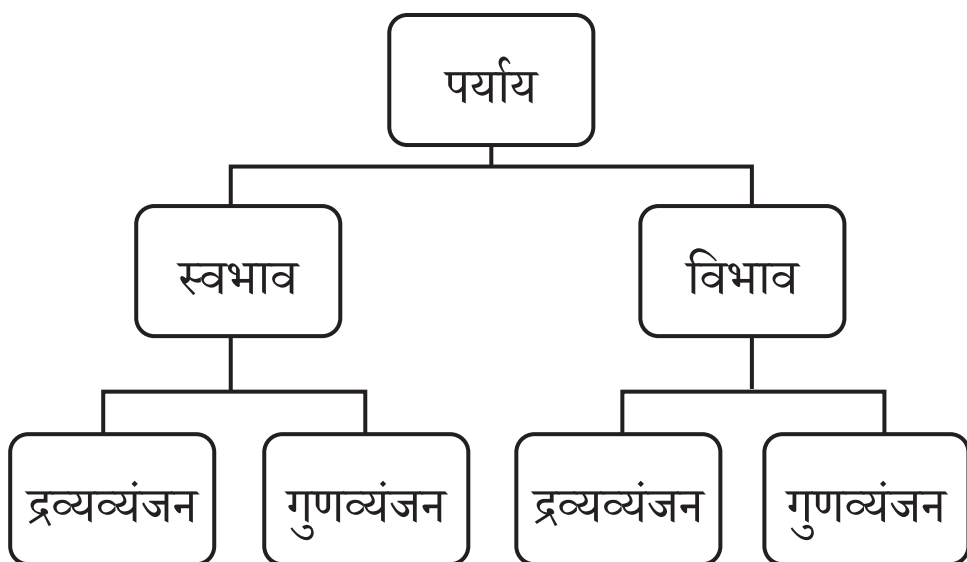

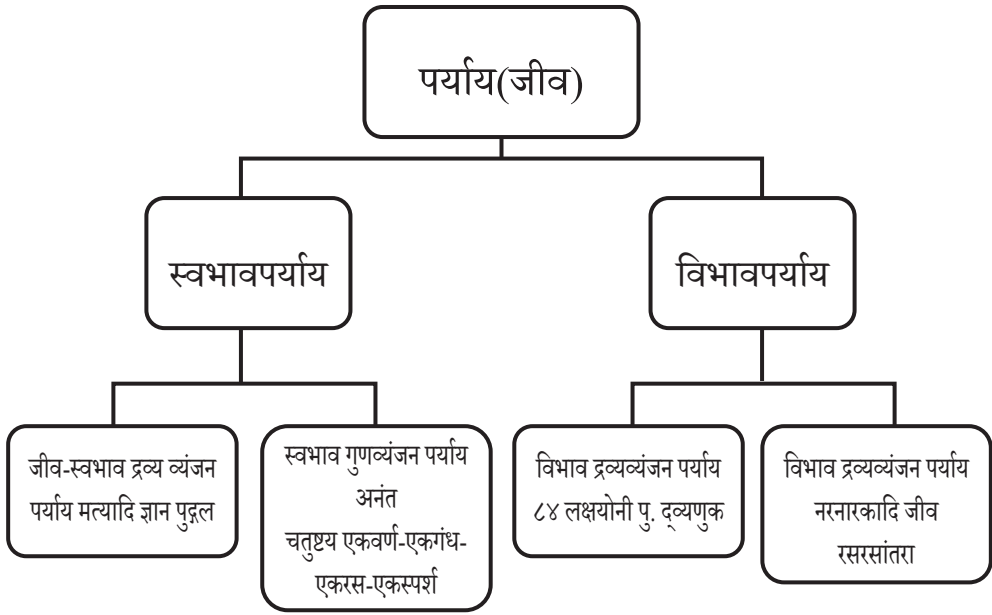

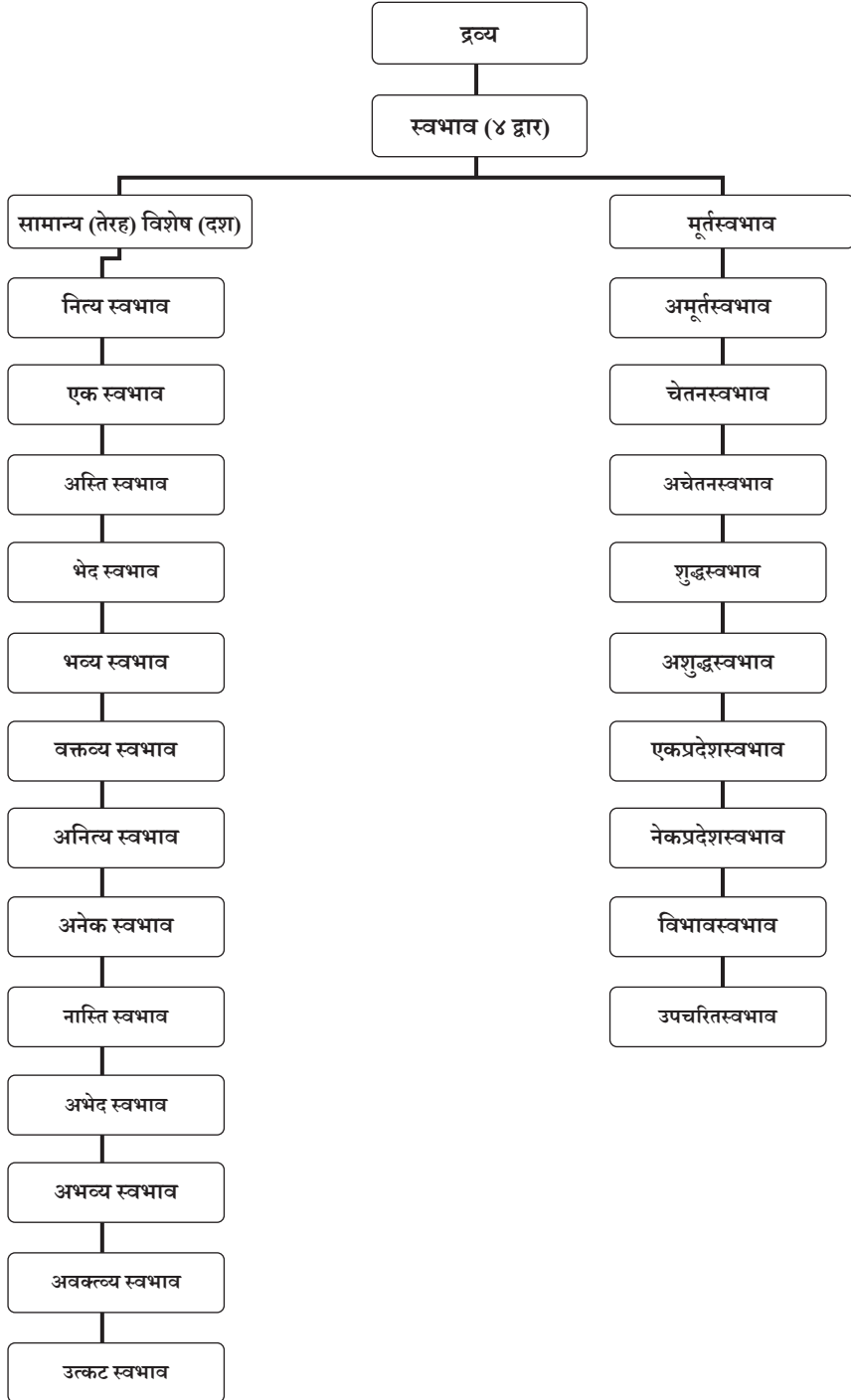

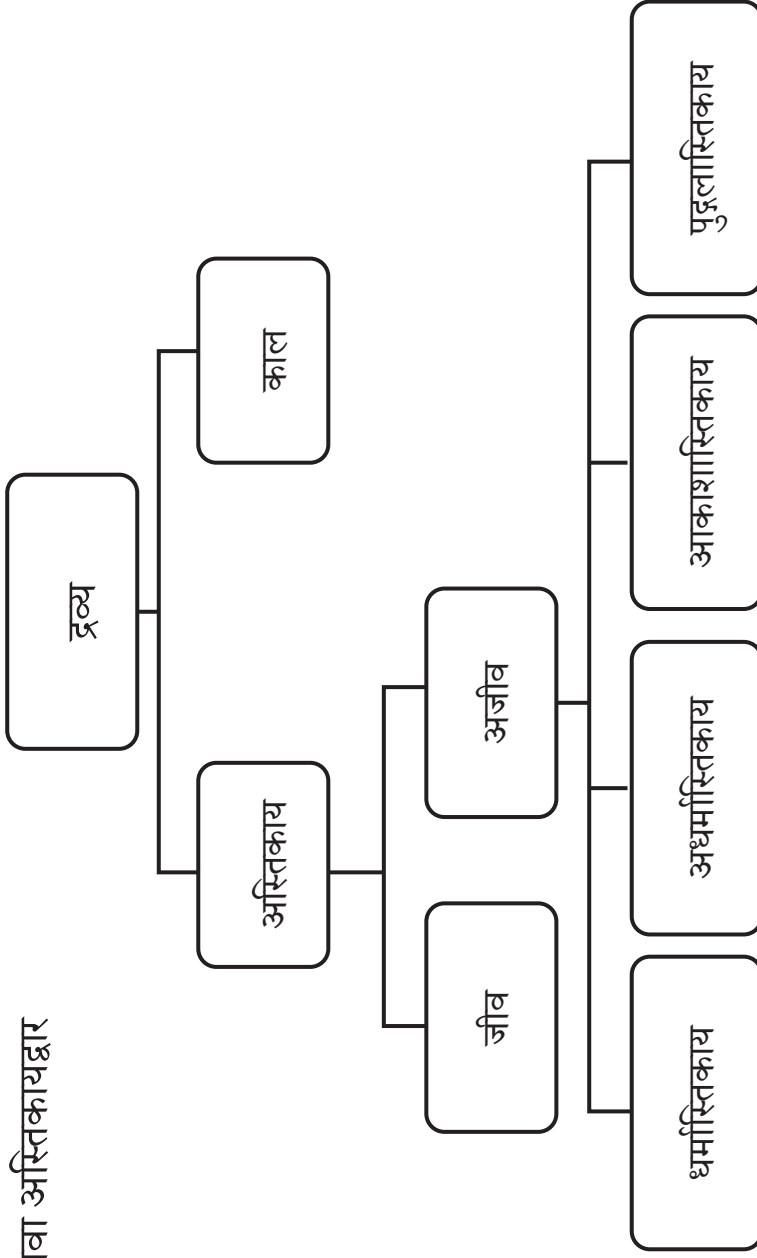

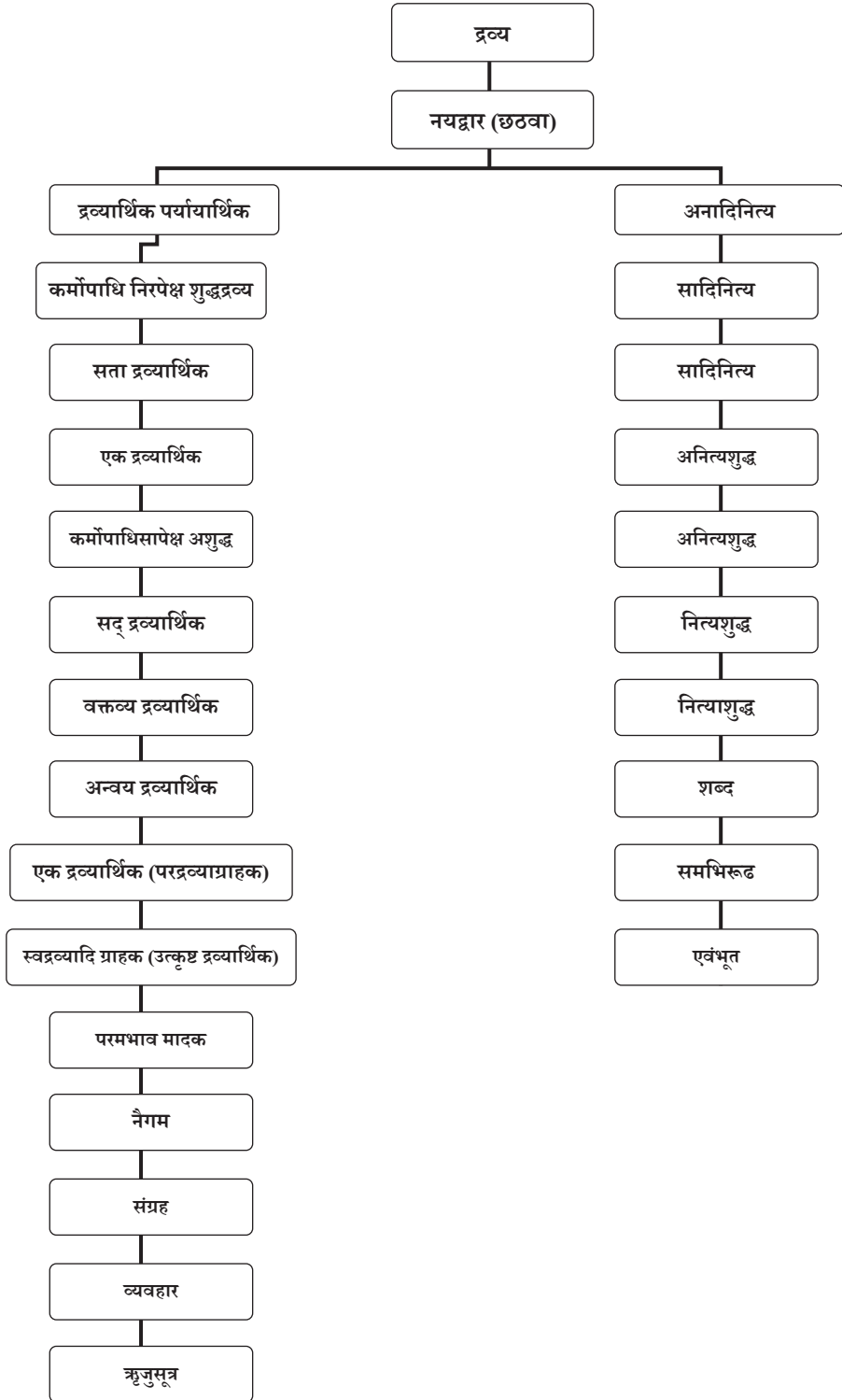

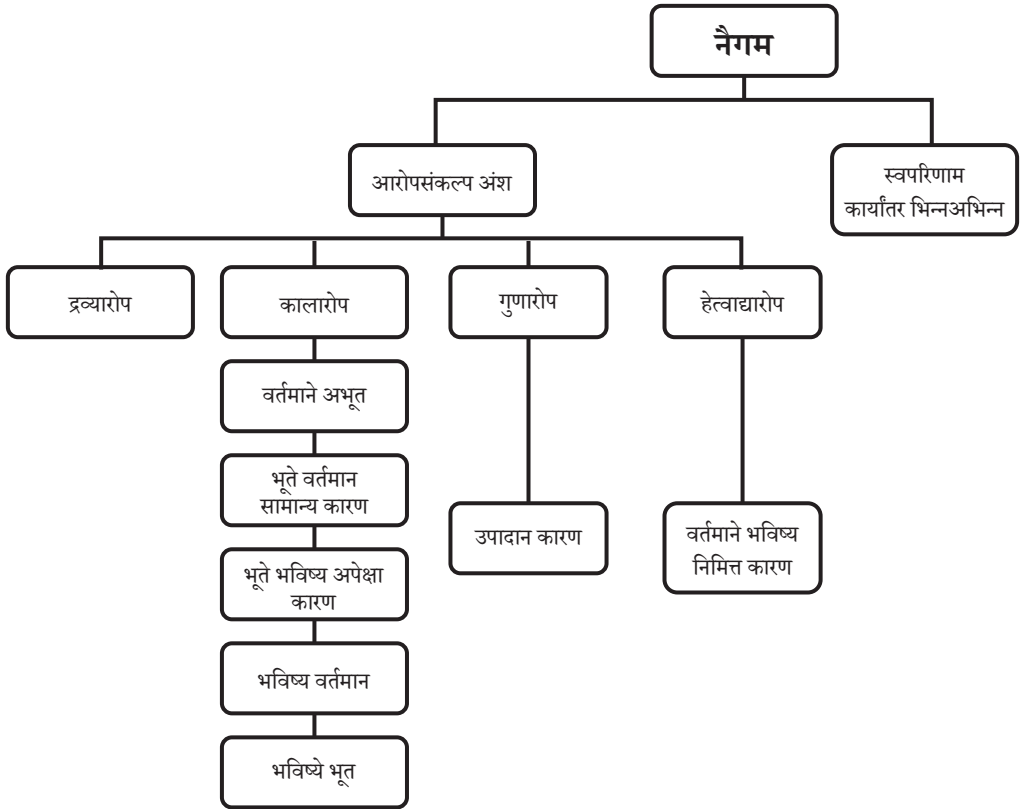

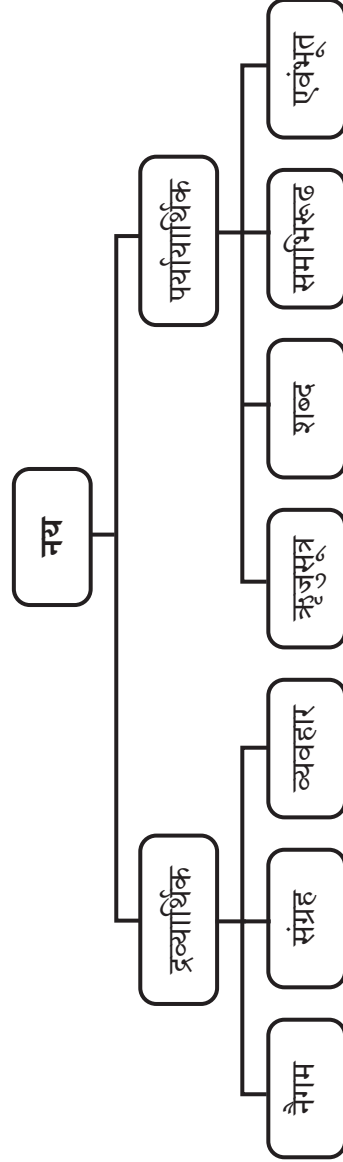

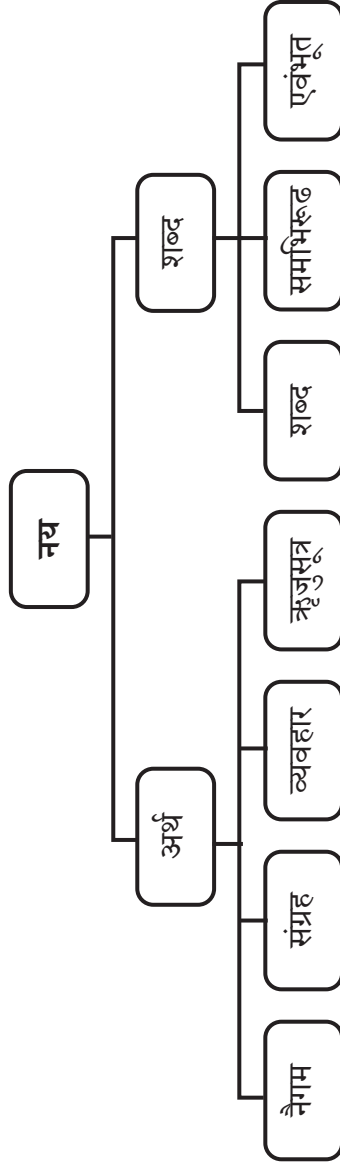
પાંચવા અસ્તિકાયદ્વાર

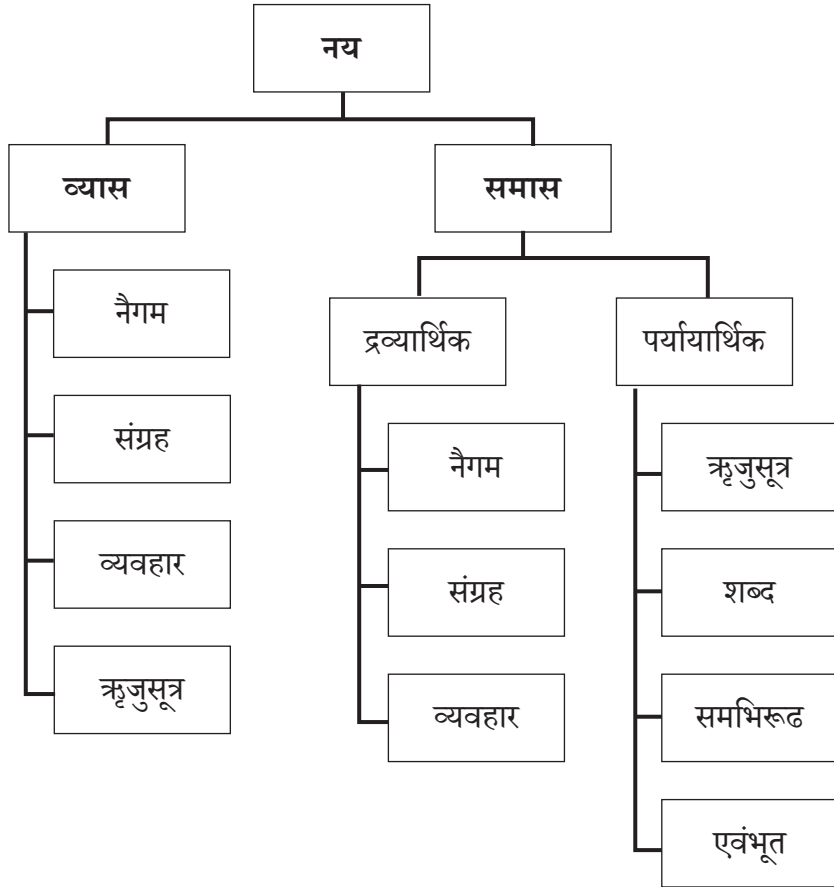

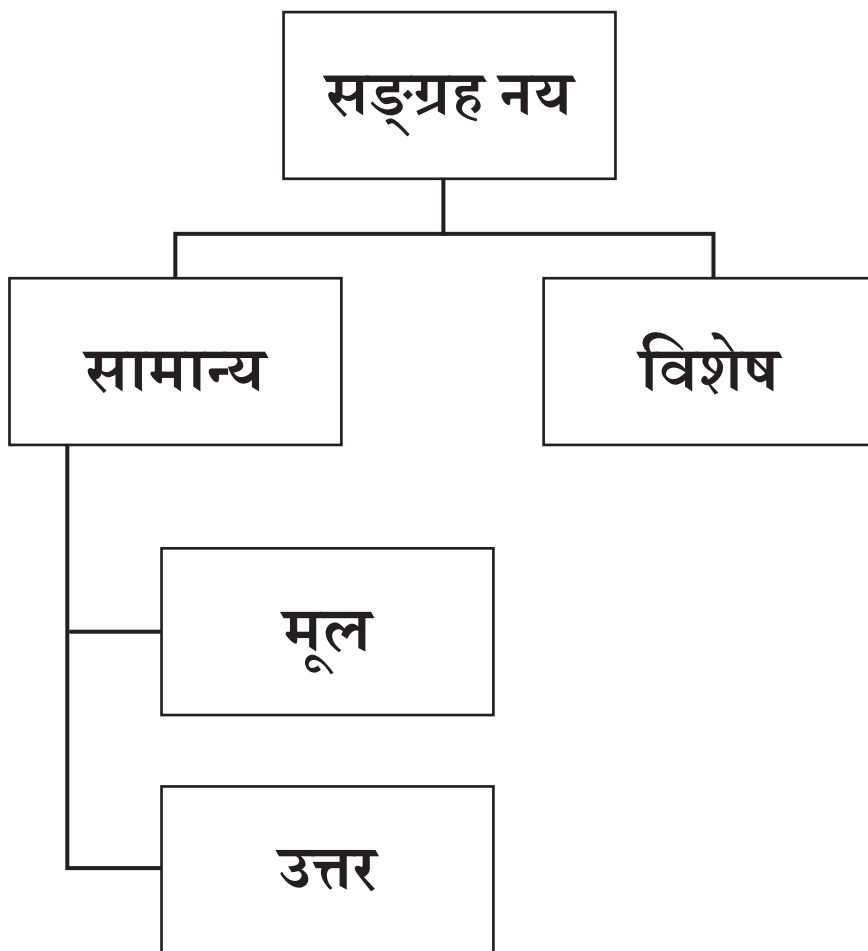

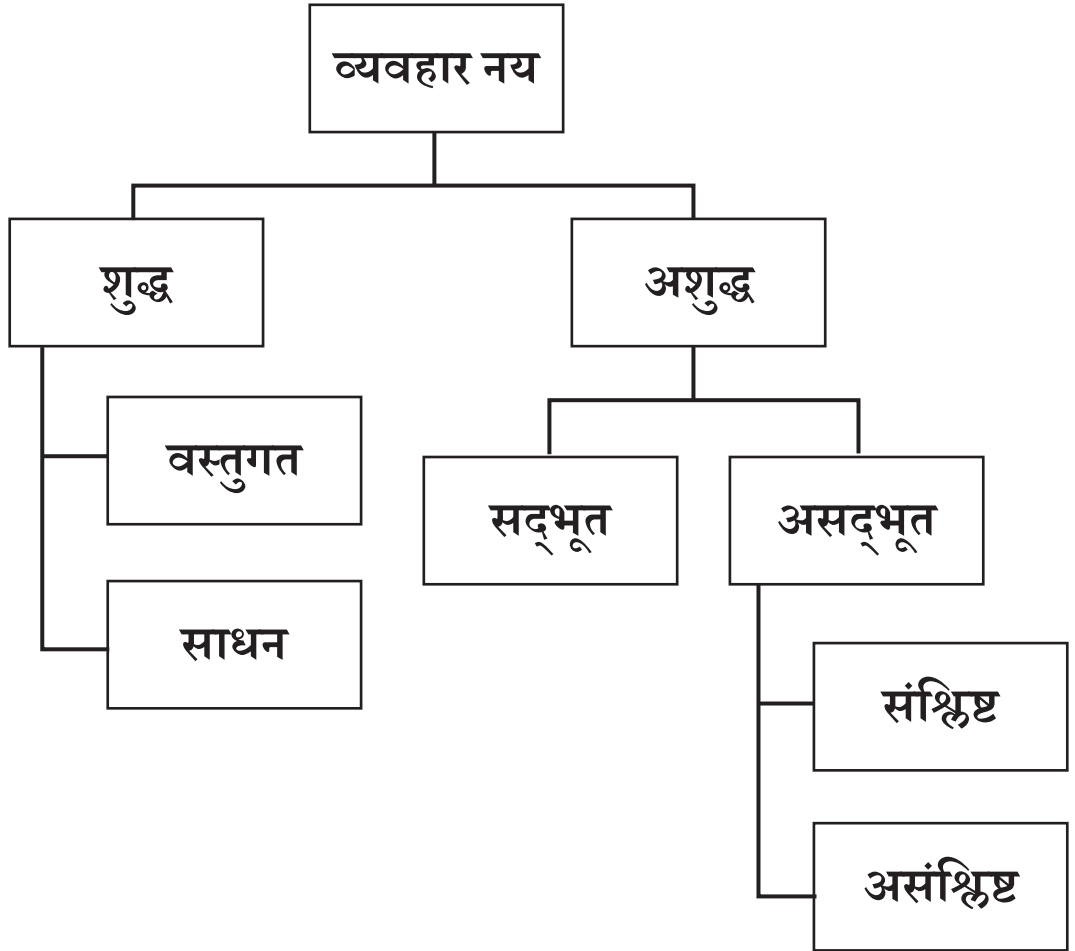

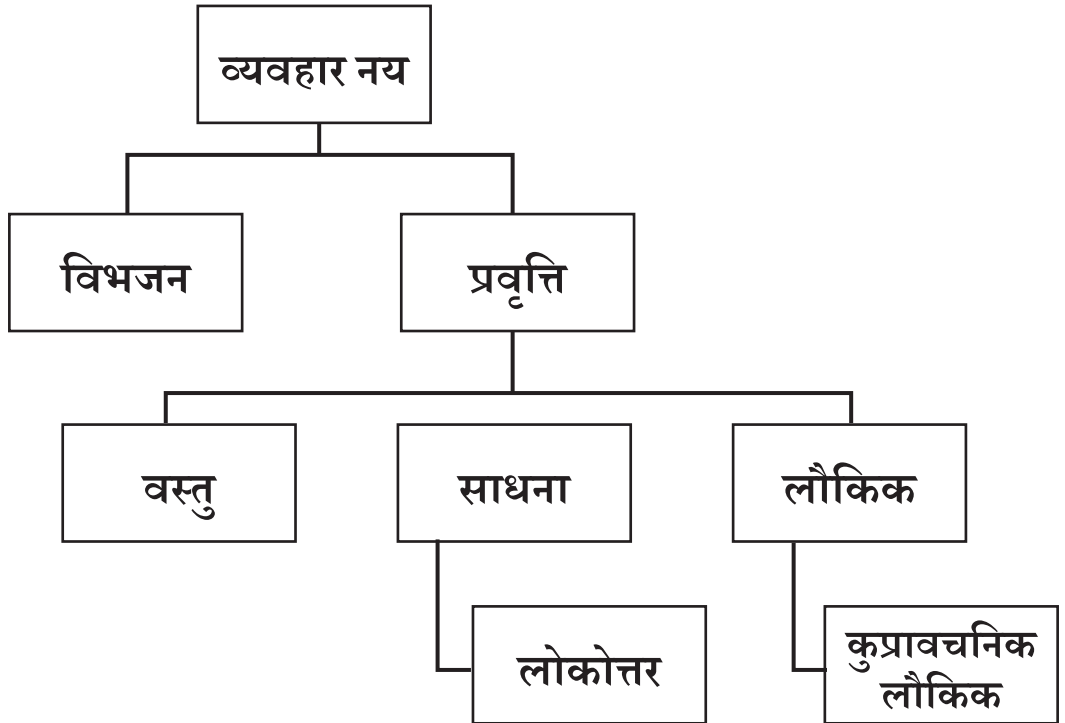

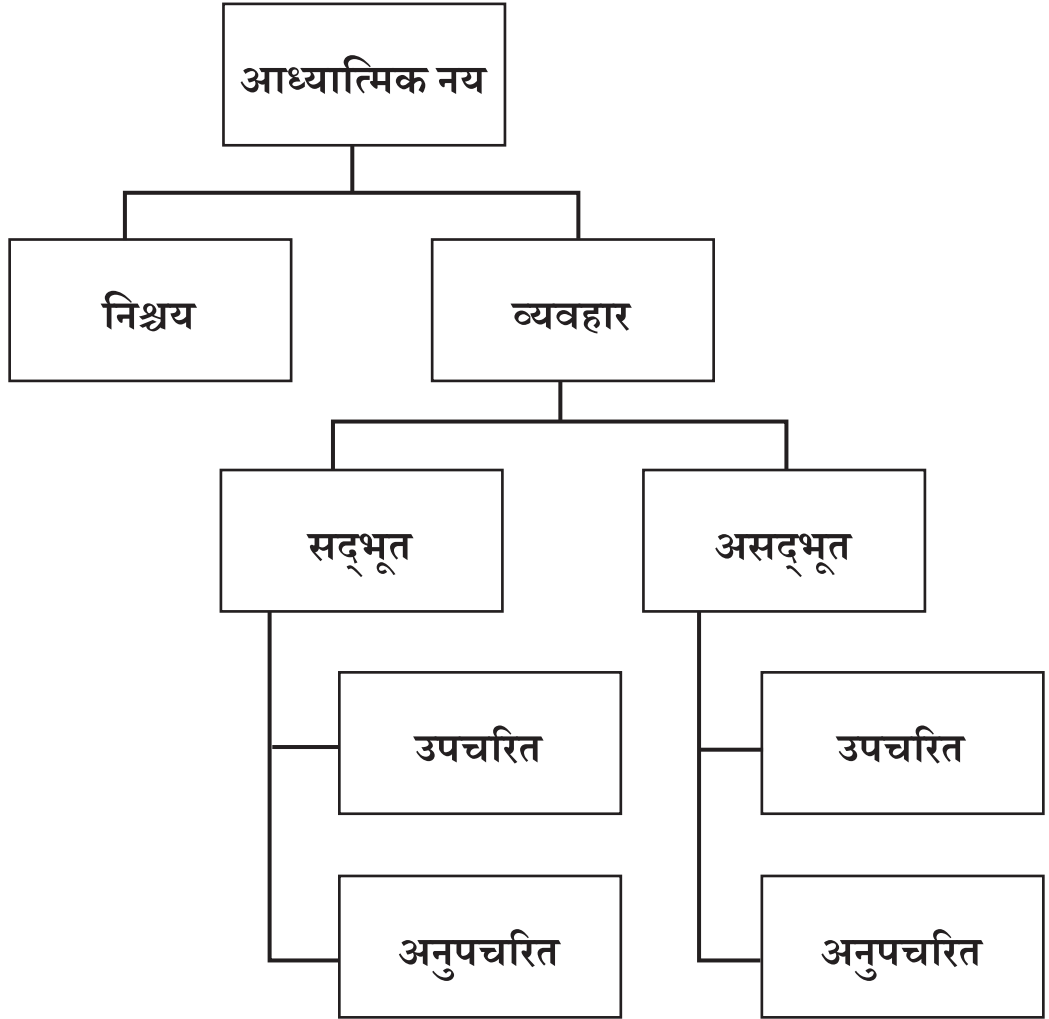
प्रमाणनयतत्त्वालोक के अनुसार

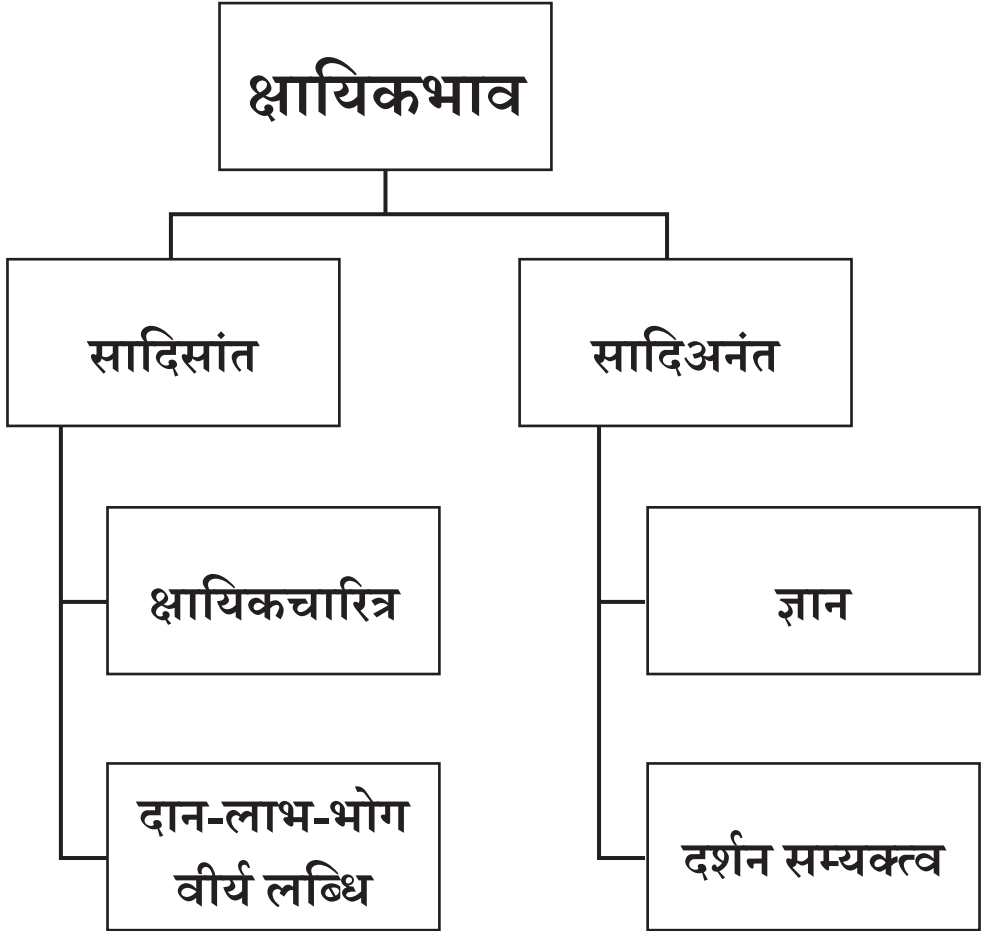

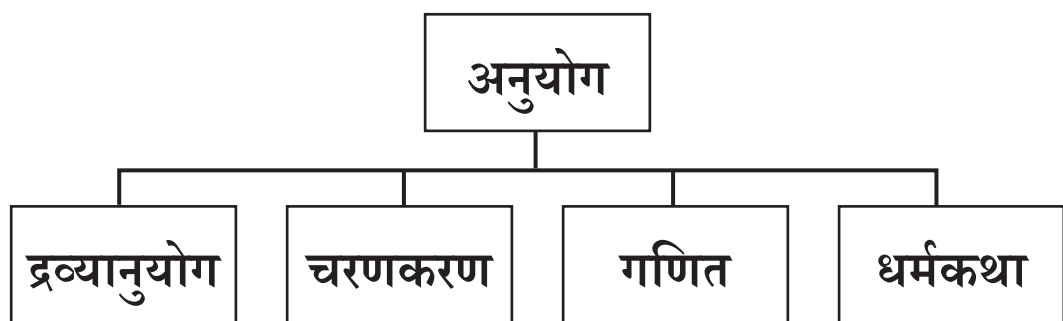

पञ्चमं परिशिष्टम् पारिभाषिकशब्दकोशः

शब्द परिच्छेद

अक्षयतृतीया. १७३
अगन्ध. ७२
अगुरुलघुत्व. ११२, २४, १०
अग्नि. १३७
अचक्षुस्. ३५
अचेतन. २१७, १६०, १३७, ७२, १०
अचेतना. ७
अचैतन्य. ८८
अजीव. २६८, २६३, २३८, १८८, १८६, १५१, १५०,
१३१, १०७, ४८, ३९, ३५, २५, १६, ५
अजीवकाय. ३९
अजीवसङ्ग्रह. १८६
अज्ञान. २५४
अणु. १०८, ४९
अतिव्याप्त. ५३
अतिशय. ९९
अतीतकाल. १७३
अतीतकालारोप. १७३
अद्धा. ५०, ४
अद्वैत. ६३
अद्वैतभाव. २१८
अद्वैतवाददर्शन. २१८
अद्वैतवादिन्. २४०
अधर्म. २४३, १७२, १७१, १५८, १२३, ११०, १०३,
१०२, १०१, ९९, ९८, ८८, ८०, ७४, ७१, ७०,
६९, ६४, ५८, ४८, ४६, ४०, ३९, ७, ४
अधर्मास्तिकाय. १८९, ४८, ७, ४
अधर्माकाश. ४६
अध्यवसाय. ७३
अनध्यवसाय. २४०
अनर्पितनयाभास. २२६
अनर्पिताभास. २२६

अनागतारोप. १७३
अनादि. ९४, ७४, ४८, ३५
अनित्य. १४
अनिवृत्ति. २६०
अनिवृत्तिबादर. २५३, २४८
अनिवृत्तिबादरगुण. २५७
अनुगम. २५
अनुगमसङ्ग्रह. २५
अनुदीर्ण. ३५
अनुमान. २३३
अनुयोग. ३७
अनुयोगद्वार. १६२, ८
अनेकान्त. १४३, १०९, ९१
अनेकान्तजय. ११३
अनेकान्तजयपताका. १६०, १५७, २
अनेकान्तवादिन्. ९८
अनेकान्तसङ्ग्रह. १४२
अन्तकृद्शाङ्ग. ३७
अन्तराय. २४४, ३६
अपर. २१६
अपरत्व. ७
अपरसङ्ग्रह. २१७
अपर्यवसान. १०७, ९४, ३५
अपान. ८८
अपूर्व. २६०
अप्. ८०, ६२
अप्रच्युति. ११४
अप्रमत्त. २६०, २४८
अप्रमत्तगुण. २५६
अब्धि. २६२, २३३, २९
अब्धिनिक्षेप. ३०
अभव्य. २६१, १५३, ३६, १४
अभव्यत्व. २६१

अभाव. ६२
 अभिव्याप्ति. ९८
 अभिसन्धि. १९
 अभ्र. ७४
 अभ्र. १०१
 अभ्र. ६९
 अमरेन्द्र. १
 अमूर्त. १०१, १०
 अम्बर. २६४, २६२, १७१, १५८, १०३, ९९, ९८, ८०,
 ७४, ६२, ३९
 अम्बरास्तिकायः. ७
 अम्बुधि. १६
 अयोगिगुणस्थानक. २५८
 अयोगिन्. २४८
 अरस. ७२
 अरूपिन्. १६०, ७८
 अर्क. १
 अर्थ. १
 अर्थक्रिया. १५८, ११३, ९८, ६०
 अर्थक्रियाकारि. ११२
 अर्थनय. २२५, २१०
 अर्थनयाभास. २२५
 अर्थापत्तिप्रमाण. २३७
 अर्थापत्ति. २३३
 अर्थाभिधायिन्. २२५
 अर्पितनयाभास. २२६
 अर्पिताभास. २२६
 अलोक. २६४, २३२, १९०, १५८, १०३, ६६, ७, ६
 अलोकाकाश. १२०, १०७, ११०, ४१
 अवक्तव्य. २०२, १५५, १५४
 अवगाह. २६४, १५९, १५६, १५०, ११०, १०८, १०७,
 १०५, १०२, ९९, ९८, ८८, ७४, ५४, ४७, ४१, ७,
 ६
 अवगाहन. १७२, ११५, ७१, ७०
 अवगाहना. ५५, ४६, ११
 अवगाहनाहेतुत्व. ११
 अवधि. ९४, ३५

अवधिज्ञान. २३२
 अवधिदर्शन. २५१
 अवधी. ९९
 अवयव. ९९
 अवर्ण. ७४, ७२
 अवस्थान. ३९
 अवस्थित. ८८, ८४, ८२, ७८
 अवान्तरसत्तारूप. १८०
 अवान्तरसामान्य. २१९
 अवान्तरसामान्यसङ्ग्रह. १८७
 अविरत. २६०, २५९
 अविरतगुण. २५१
 अविरति. २४८
 अविशुद्ध. २११
 अव्यभिचार. ७८
 अव्यय. ११४, ७८
 अव्याप्त. ५३
 अशुद्ध. ७५, २८, २६
 अशुभ. ४०, ३५, २८
 असंयम. २५५
 असंश्लिष्ट. १९२, २६
 असङ्ख्या. १०८
 असत्. १३२
 असत्ता. १४८
 असत्त्व. १३३, १३२, १३०
 असद्भावा. २०२, १३४, ६२
 असद्भूत. १९२, १९१
 असम्भव. १२२, ५४, ५३
 असिद्धत्व. २५८, २५७, २५६, २५५, २५४
 अस्ति. १३९
 अस्तिक. ७७
 अस्तिकाय. १६१, ७९, ६४, ४६, ४३, ३९, १६, ७
 अस्तिकायद्वार. १६१, ४४
 अस्तिकायिक. १६
 अस्तित्व. १३६, १३०, २४, १०
 अस्तित्वद्वार. ८
 अस्तित्वधर्म. १४२

अस्तिनास्ति. १४१, १३९
 अस्तिनास्त्यवक्तव्यधर्म. १४२
 अस्तिभाव. १४१
 अस्त्यभाव. १६१, १४७
 अस्पर्श. ७२
 आकाश. १२३, १०४, ९९, ९८, ८०, ६४, ४८, ४६,
 ४१, ७
 आकाशद्रव्य. ६
 आकाशास्तिकाय. ४
 आगम. २३३, १६५, १६४, १०१, ५५, २७, २५
 आगमप्रमाण. २३६
 आगामिक. १९५
 आचाराङ्ग. ३७, १६५, १५८
 आत्मन्. २४०, २१५, १५८, ११४, ९८, ६३, ६२
 आत्मा. २५
 आधाराधेयभाव. ९८, ६
 आपत्ति. ४४
 आपदन. ४४
 आभासनय. २१२
 आभासरूप. २१२
 आयुर्वेद. २४५
 आयुष्. २४५
 आरोप. १७५, २३, २२
 आरोपजा. १६३
 आवश्यक. ३२, २९, २७, २५, २२
 आविर्भाव. ११३, ११२, ४४, ३०
 इन्द्रियज्ञान. ३४
 ईश्वरेच्छा. ६५
 उत्तर. २४
 उत्तरसामान्य. १८३
 उत्तरसामान्यसङ्ग्रह. १७८
 उत्तरसूत्र. ८९, ८३
 उत्पत्ति. ११५, ११४, ९८, ९४, १८
 उत्पल. १०९
 उत्पाद. २४१, १६८, १५१, १५०, १२४, ११९, ११७,
 ११६, ११४, ११३, ११२, १०७, १००, ९९, ९४,
 ८६, ५७, ५६, ५०, ४६, ४४, १८, १७, १०, ९

उदय. २४९, ३५
 उदीर्ण. ३५
 उपकार. ९९, ९८, ४७
 उपग्रह. ८८, ४६
 उपग्रहकृत्. ७९
 उपमान. २३३
 उपमानक. २२०
 उपयोग. १५८, १३०, १०३
 उपयोगिन्. ७
 उपरमा. ९४
 उपलब्धि. १०९
 उपशम. २४९, २४८, १९०, ३५, ३७५
 उपशममिश्र. २४५
 उपशमसम्प्राय. २४८
 उपशान्त. २६०
 उपशान्तमोह. २५८
 उपष्टम्भ. ७
 उपसर्जन. १७५, ९५
 उपसर्जनभाव. १९
 उपादान. १७४, ४९, ४८, २३
 उपादानकारण. ११६
 उपादेय. २३९, ४४
 उपाधि. १७
 उपालम्भ. १४
 उपासकदशाङ्ग. ३७
 ऊर्ध्वतासामान्य. १७०
 ऊर्ध्वप्रचय. ११४
 ऊर्ध्वप्रचय. १६०
 ऋजुसूत्र. २२९, २२८, २२१, २१३, २०२, २०१, १९६,
 १९५, ३१, ३०, १९
 ऋजुसूत्रक. १९४
 ऋजुसूत्रनय. २२१, १९८, १९६, १७४, २९
 ऋजुसूत्राभास. २२१
 एकेन्द्रिय. ३९
 एवम्भूत. २२९, २२८, २२४, २०८, ३३, ३२, २०, १९
 एवम्भूतज्ञ. २०८
 एवम्भूतनय. २०९

एवम्भूताभास. २२४
 एवम्भूताभासक. २२४
 औदयिक. २६२, २५५, २५४, २४६, २४५, २४४, ३५
 औदयिकभाव. २५७, २५६, २४४, ३५
 औपशमिक. २४७, २४६, ३५, ३५
 औपशमिकऔदयिक-पारिणामिक. ३५
 औपशमिकक्षायिकऔदयिक. ३५
 औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिक. ३५
 औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकऔदयिक. ३५
 औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिक. ३५
 औपशमिकक्षायिक-पारिणामिक. ३५
 औपशमिकक्षायोपशमिकऔदयिक. ३५
 औपशमिकक्षायोपशमिकऔदयिकपारिणामिक. ३५
 औपशमिकक्षायोपशमिकपारिणामिक. ३५
 कनक. १३७
 कर्तृ. १५७
 कर्तृत्व. ७
 कर्म. ४२, १७
 कर्मन्. ६२
 कर्मविपाक. ३५
 कर्मोपाधि. १८, १७
 कलिकाप्रकाश. १
 कल्प. १
 कल्पनारोप. २२०
 कवीश्वर. १
 कषाय. २५७, २५६, २५५, २२१, १९१, ४२, ३६, १७
 कषायचतुष्क. २५४
 कामधेनु. १
 काय. ४८, ४५, ३९
 कारक. २२२
 कारण. २३
 कार्तिकामावस्या. १७३
 कार्यारोप. १७४, २३
 कार्यान्वय. १२२
 काल. २३२, २२२, १७१, १७०, १६१, १४१, १३९,
 १२४, ११८, १०८, ८९, ८०, ७८, ७६, ७४, ६२,
 ५६, ५२, ४८, ४३, ३९, ३५, २९, २३, २०, १७, ७

कालत्रिक. १६८, १५२
 कालारोप. १७३, २३
 कुप्रावचनिका. २७
 कूटस्थ. ११४
 कूटस्थनित्य. ११५
 कूटस्थभाव. ११५
 केवलज्ञान. २४९, २३२, ११८
 केवलज्ञानावरण. २४४
 केवलदर्शनावरण. २४४
 केवलद्विक. २६०
 केवलाकाश. ७
 केवलिन्. १५४, १३०
 कैवल्य. १५४, ३६
 कोटकेन्दुकुल. २७०
 क्रमभाविन्. २२०, १६९
 क्रिया. १७४
 क्रियाभास. २२७
 क्षमा. ७२
 क्षमाश्रमण. ३१
 क्षय. ३६
 क्षयोपश. २३१
 क्षयोपशमभाव. २५०
 क्षयोपशमिक. २४६
 क्षायिक. २४८, २४७, २४६, २४५, २४४, ३६, ३५, ३५
 क्षायिकऔदयिक-पारिणामिक. ३५
 क्षायिकऔपशमिकऔदयिकपारिणामिक. ३५
 क्षायिकक्षायोपशमिकऔदयिक. ३५
 क्षायिकक्षायोपशमिकऔदयिकपारिणामिक. ३५
 क्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिक. ३५
 क्षायिकदर्शन. २६०
 क्षायिकसंयम. २६०
 क्षायिकसम्यक्त्व. २६०
 क्षायोपशम. २५१, २४८, २४४, ३५
 क्षायोपशमक. २५३
 क्षायोपशमसम्यक्त्व. २५३
 क्षायोपशमिक. २६२, २५३, २५२, २४९, ३५
 क्षायोपशमिकऔदयिकपारिणामिक. ३५

क्षीणमोह. २५८, २४९, २४८
 क्षीणमोहगुण. २६०
 क्षेत्र. २६४, २४२, २३२, १२४, १२३, ११५, १०८,
 १०७, १०२, ६४, ५६, ५५, ५२, ३८, १७, ६
 क्षेत्रद्वार. ८
 खग. ३६
 खपुष्प. ५०
 गगन. १०३
 गजनिमीलिका. २१७
 गणधर. ९९
 गणितानुयोग. ३७, २६३
 गणेशानन. १
 गति. २५५, २४९, २४७, २४६, १७२, १५९, १५६,
 १५०, १२३, १०२, १००, ९९, ९८, ८८, ७९, ७४,
 ७१, ५४, ४७, ४६, ४१, १३, ११, ७, ५
 गतिचतुष्क. २५४
 गतिहेतुत्व. ११
 गत्युपष्टम्भ. ४०
 गन्ध. १६०, १४९, १४८, ९६, ९१, ८०, ७४, ७२, ७०,
 ४९, ११
 गभस्ति. १
 गलन. १६०, १५६, १०८, ७१, ४२, ७
 गुण. २६८, २६७, २६२, २४८, २३२, २२९, २०५,
 १९१, १९०, १८३, १८०, १७९, १७२, १६९,
 १५८, १५६, १५१, १५०, १४१, १३६, १२८,
 १२६, १२५, १२४, १२३, १२२, ११७, ११६,
 ११५, ११३, ११२, ९८, ९७, ९५, ९३, ८९, ७८,
 ७७, ७४, ७२, ७०, ६८, ६७, ६२, ६१, ६०, ५८,
 ५५, २३, १७, १४, १३, १२, ११, १०, ९, ८, ५
 गुणद्वार. ७०, ६७, ११, ८
 गुणव्यञ्जन. ७४
 गुणव्यञ्जनक. १३
 गुणस्थान. १९०
 गुणस्थानक. २३९, २४८
 गुणा. ६७
 गुणारोप. १७२, २३
 गुणार्थिक. १६९

गुणिन्. १४, १४
 गुणोत्कट. ७१
 गुप्ति. २६२
 गृहस्थक. ३६
 गोचर. १३८
 गोत्र. २४५
 ग्राहक. १५९
 चक्षुस्. ७२, ३५
 चतुर्दशरज्जु. २३०, १६१, ७८
 चतुर्भङ्गिन्. ३५
 चन्द्रप्रज्ञप्ति. ३७
 चमू. १
 चरणकरणानुयोग. २६३
 चलन. ११६
 चलभाव. १५८
 चारित्र. २३९, १६०, १५८, १४९, ७२, ६०, ५४, ३७,
 ३६, ३५, १३, १
 चारित्रपार्श्वनाथ. ३
 चार्वाक. २२०
 चेतन. २४१, २१७, १३३, ६९, १५, ११, १०, १०
 चेतनधर्म. ५४
 चेतना. १५६, ७
 चेतनालक्षण. १५०
 चैतन्य. २१७, ८८, ७१, ७०, १७
 चैतन्यरूपक. ७०
 छद्मस्थ. १५८, १३८, १३०
 छद्मस्थमुनि. १५८
 जघन्य. १६२
 जन्यजनकभाव. २९
 जलद्रव्य. ४४
 जाति. १३७, ७७, ३९
 जिन. २६३, २०८, १९०, १७६, १७४, १३८, ११३,
 ३९, १
 जिनप्रवचन. ५५, ३
 जिनभद्रगणि. ३१
 जिनभद्रसूरि. ९९
 जिनशासन. २४८, २४५, २२४, २१३, ६०, ५५

जिनागम. २१०, १७७, १६१, १५५, ६७, ३७, ३५,
२२९, ११३, १२, १०, ३,
जिनेश्वर. २३६, २०८, ९९
जीव. २६८, २६६, २६३, २६१, २४९, २४८, २४७,
२४४, २४३, २३८, २२०, २१७, २१४, १९०,
१८८, १८६, १८४, १७६, १७२, १७१, १६०,
१५९, १५८, १५१, १५०, १३७, १३६, १३४,
१३३, १३२, १३१, १३०, १२८, १२३, ११८,
११५, ११०, १०७, १०३, १०१, १०२, १००, ९९,
९८, ८०, ७९, ७६, ७५, ७४, ७३, ७२, ७१, ६९,
६४, ६१, ६०, ५८, ५५, ५४, ५२, ५१, ४७, ३९,
३७, ३६, ३५, २३, १६, १३, १२, ७, ५, ४
जीवकाय. १०१
जीवत्व. २६१
जीवद्रव्य. ४१, २१९, १४९, १०३, ७०
जीवद्वार. ८
जीवप्रदेश. १०३, ५९
जीवराशि. १०३
जीवसङ्ग्रह. १८६
जीवास्तिकाय. ४
जीवानुयोग. ८
जीवाभिगम. ३७
जैनमत. ४०
जैनेन्द्र. ४४
जैनेन्द्रदर्शन. ८६
ज्ञप्ति. १७५
ज्ञशरीर. १६४
ज्ञाताधर्मकथा. ३७
ज्ञान. २५१, २२७, २२१, १९१, १९०, १७२, १६६,
१६०, १५९, १५८, १४९, १४६, १३७, १३६,
१२८, १२२, ११८, ११६, ११५, ११२, १०३, ९८,
७४, ७२, ७०, ६८, ६०, ५४, ३६, ३५, २३, १७,
१३, ११, ७, १, १
ज्ञानयोग. १७८
ज्ञानाभास. २२७
ज्ञानावरण. २४४
ज्ञानाम्बु. ३६

ज्ञायक. १६५, १५९, १५८
ज्ञेय. ११५, २७
तज्ज्ञ. २३८, १०४, ५५, २८, १२
तत्त्व. १
तत्त्वार्थ. ८३, ७८, २
तत्सम. ३०
तद्व्यतिरिक्त. १६४
तिरोभाव. २२२, ४४, ३०
तिर्यक्प्रचय. १६०, ११४
तिर्यक्सामान्य. १७०
तिर्यग्गति. २५५
तीर्थकर. १७६
तीर्थङ्कर. १७
तुल. १
तूर्य. २६०, २५९, २५१
तेजस्. २५७, ८०, ६२
त्रिकालज्ञान. ११४
त्रिकालस्थायिन्. २२१
त्र्यणुक. ७३, १३, ७
दर्शन. २५१, १७२, १६०, १५८, १४९, १४६, १२८,
१०३, ७२, ६८, ६०, ५४, ३६, ३५, १७, १३, ११,
७
दर्शनावरण. २४४
दान. ११८, २६०, २५१, २५०, ८८, ३६, ३५
दिकू. १०९, ८०, ७६, ६९, ६२
दुःख. ९८, ८८
दुर्नय. २६६, २२०
दृष्टि. २२१, ७०
देवप्रकृति. ५
देवसेन. १०
देश. १३५, ७८
देशग. १८१, ३८
देशप्रत्यक्ष. २३२
देशविरति. २६०, २५५, २५२, २४८, ३५
देह. १
द्युति. १
द्रव्य. २६७, २६५, २६४, २६३, २४३, २३२, २२४,

२२१, २२०, २१७, २१३, २१२, २०७, २०५,
 २०३, २००, १९६, १८९, १८६, १८५, १८४,
 १८२, १७९, १७५, १७४, १७१, १७०, १६८,
 १६२, १५९, १५८, १५६, १५३, १५२, १५१,
 १५०, १४५, १४१, १३७, १३६, १३०, १२९,
 १२७, १२६, १२५, १२२, ११८, ११६, ११४,
 ११३, ११२, ११०, १०९, १०३, १०१, ९८, ९७,
 ९५, ९४, ८६, ८२, ८०, ७८, ७७, ७४, ७३, ७१,
 ६९, ६७, ६३, ६२, ६०, ५९, ५८, ५७, ५५, ५२,
 ५०, ४९, ४५, ३७, ३०, २९, २३, १९, १८, १७,
 १४, १३, १२, ९, ८, ६, ५, ४, १

द्रव्यकलाप. ९५

द्रव्यज्ञायक. १८९

द्रव्यत्व. २४, १०

द्रव्यनय. २१३

द्रव्यनिक्षेप. १६४, १६२

द्रव्यनिक्षेपक. १६४

द्रव्यपरिणति. ११४

द्रव्यप्रस्ताव. ४०

द्रव्यलक्षणद्वार. ६६

द्रव्यविशेष. ९५

द्रव्यव्यञ्जन. ७४, ७१, १३

द्रव्यारोप. २३

द्रव्यापलापिन्. २२१

द्रव्याभाव. १७

द्रव्यार्थिक. २१२, १६८, २१, १९, १७, १७

द्रव्यावय. ४९

द्रव्यास्तिक. १६८, ९६, ९१, ८७, ८६, ७४, ५७, १७

द्रव्यानुयोग. २६३, ३७

द्रव्यार्थिक. १६८

द्वादशाङ्ग. १

द्वार. ३८

द्विकसंयोग. ३५

द्वेष. ६५

द्व्यणुक. २४४, १०१, ९५, ७३, ४९, ३५, १३, ७

धर्म. २६७, २६४, २६३, २४३, २२०, २१९, २१७,

२१४, १८९, १८६, १७८, १७५, १७४, १७२,

१७१, १६६, १६१, १६०, १५९, १५८, १५४,
 १५२, १५०, १४५, १४३, १३८, १३७, १३६,
 १२७, १२३, ११३, ११०, १०३, १०२, १०१,
 १००, ९९, ९८, ९५, ८८, ८६, ८२, ८१, ८०, ७९,
 ७८, ७७, ७५, ७४, ७२, ७१, ७०, ६९, ६४, ६०,
 ५८, ५७, ५५, ५४, ५१, ४९, ४८, ४६, ४५, ४४,
 ४०, ३९, ३७, ३०, २५, २३, १९, १६, १४, ७, ५,

४

धर्मकथानुयोग. २६३, ३७

धर्मकाय. ४४

धर्मद्रव्य. ४६

धर्मद्वयगोचर. १७५

धर्मप्रदेश. ४५

धर्मवचन. ५३

धर्मसङ्ग्राहक. २५

धर्मसापेक्ष. १३८

धर्मास्तिकाय. ११८, ११६, १०२, ७०, ६०, ४८, ४६,
 ७, ४

धर्मास्तित्व. १२८

धर्मिक. २१४

धर्मियुग्मगोचर. १७५

धूर्तिक. ९

ध्रुव. १६८, ११७, ११६, ११२, ८७, ५७, ३२, १०, ९

ध्रौव्य. ११३, ९९, ८७, ८६, ५०, ४४, १७,

ध्वनि. २०

नखाधिक. २५४

नभस्. १५०, ९९, ८८, ८०, ७, ६

नभोद्रव्य. ५५

नमस्कारनिर्युक्ति. ९९

नय. २४१, २३८, २३१, २२८, २२४, २१०, २००,
 १९८, १७७, १७०, १६८, १६७, १६६, १०९, ९६,
 ९१, ८७, ८६, ७७, ३०, १९, १७, ८

नयद्वार. १६२, ३३, ८

नयप्रवाद. २३०

नयवाद. २२९

नयविचार. २३०

नयाभास. २११, २२७, २२५

नरकगति. ३५
 नरकेसरिन्. ८६
 नरगति. २५८, २५७, २५६, २५५
 नरसिंह. ८६, ४४
 नास्त्यस्ति. १४२
 नाम. २४५, २२४, २०१, २००, १९८, १९६, १४४,
 १६५, १६४, १६३, १६२, ११५, ३०, २९, ५
 नामद्रव्य. ५
 नामनिक्षेप. १६३, १६२
 नारक. २५५, १०३, ७३, ३५, १३, १२
 नास्ति. १३९
 नास्तिक. १२८
 नास्तिभाव. १४१
 निःक्रिया. ९९
 निकृष्टलेश्या. २५६
 निक्षेप. २३८, १६४, ५
 निक्षेपोदधि. २०१
 निगोदिक. १७६
 निचयस्कन्ध. ५८
 निजधर्म. १३६
 निजभाव. ३९
 नित्य. ११४, ८८, ८४, ८२, ७८, १४, १
 नित्यस्वभाव. १२१
 निधिवाचक. ३
 निध्युपाध्याय. २७०, १
 निमित्तकारण. १७४
 निरुक्ति. २०
 निर्बीज. ४४
 निर्युक्ति. १५९
 निर्वाण. १७३
 निवृत्तिबादर. २५३, २४८
 निशीथ. ३७
 निश्चयाभास. २२६
 नैगम. २२९, २२८, २१४, २१३, २११, १७७, १७६,
 १७५, २३, २३, २२, २१, १९
 नैगमनय. १७३
 नैगमनयाभास. २१४

नैगमाभास. २१४
 नैयायिक. २१८, २१४, ६१
 नोआगम. १६५, १६४
 पञ्चाब्धि. २६२
 पञ्चावयव. २३४
 पञ्चास्तिकाय. १९३, १७७, १७१, १६१, १५८, १४६,
 १२३, ८८, ६८, ५६, ५५, २३, ७
 पञ्चास्तिकायिक. १९६, १७६, १७८, १७१
 पञ्चास्तिकाय. ११८
 पद्म. २५७
 पद्मजिन. १७३
 पद्मनाभ. १७३
 पद्मनाभजिन. १७३
 पद्मलेश्या. २५७
 पद्मवासर. १७३
 पर. २१६
 परक. १३४
 परत्व. ७
 परधर्म. १२८
 परपर्याय. १३४, १३०
 परमलोक. १०७
 परमस्वभाव. १४
 परमानन्द. १५८, ११
 परमाणु. २४४, १५८, १५४, १२३, ११८, १०८, १०१,
 ९९, ९८, ९५, ८९, ५९, ५५, ४९, १०, ७
 परमेश्वर. ६५
 परसङ्ग्रह. २१६
 परापरसङ्ग्रहाभास. २१८
 परामर्श. २३४, २२४, २२२, २२०, २१८, २१५, १८८,
 १९
 परावर्तन. ५४
 परावृत्ति. ११७, ७४
 परिग्रह. १९७, ३०
 परिणति. ११८, १०८, १०१, ४९, ४६
 परिणाम. २४९, २४७, १११, ९४, ६६, ६०, ४८, ३५,
 ३५, २३
 परिणामिक. ७

परिणामिकभाव. ११२

परिणामिन्. ११४

परोक्ष. २३३, २३१, १५४, ३४

पर्यय. २५२

पर्यवसान. १०८, ९५

पर्यवसित. ३५

पर्याय. २६७, २३२, २२९, २२८, २२३, २२२, २२१,

२२०, २१७, २१३, २१२, २०७, २०५, १८३,

१८०, १७९, १७५, १७०, १६९, १६८, १५९,

१५८, १५५, १५४, १५१, १५०, १४९, १४५,

१४१, १३६, १३५, १३२, १३०, १२९, १२६,

१२५, १२४, १२३, १२१, १२०, ११८, ११६,

११४, ११३, ११२, १०९, १०८, ९८, ९६, ९५,

८८, ८६, ७८, ७७, ७४, ७३, ७२, ७१, ६८, ५८,

५७, ५५, ३९, ३२, २०, १९, १८, १७, १४, १३,

१२, १०, ८, ७, ५

पर्यायद्वार. ७४, ७३, ८

पर्यायध्वनि. २२३

पर्यायार्थिक. १६९, १६८, ३१, २१, १९, १८, १७

पर्यायार्थिकनय. १८

पर्यायास्तिक. १६८, ८६, ५७, १७

पर्यायार्थिक. २१३, १६८, १८

पर्यायार्थिकाभास. २१३

पलाश. ९५

पारणामिकभाव. १५१

पारम्पर्य. ११४

पारिणामक. ३५

पारिणामिक. २६२, २६१, २४९, २४८, २४६, २४५,

२४४, २४३, १५९, १४७, ११५, ११३, १४

पारिणामिकता. २१९

पारिणामिकभाव. २४४, २४१, १५१

पार्श्व. १

पिण्डितसङ्ग्रह. १८६, २५

पुद्गल. ४२, २६५, २४४, २४३, १७२, १७१, १६०,

१५८, १५१, १५०, १४९, १२३, ११४, ११०,

१०८, १०७, १०१, १००, ९९, ९८, ९७, ९६, ९५,

९४, ९३, ८९, ८८, ८२, ८१, ८०, ७६, ७४, ७३,

७२, ७१, ७०, ६९, ६४, ६०, ५५, ५१, ४९, ४२,

३९, ३३, १२, १०, ७, ४

पुद्गलद्रव्य. १०१, ४९, ४५

पुद्गलधर्म. १५४

पुद्गलनिचय. १८

पुद्गलास्तिकाय. ४६, ३९, ३५, ७, ४

पुष्पकलिका. ३

पूरण. १६०, १५६, १०८, ७१, ४२, ७

पूर्वसूरि. १८

पूर्वापर. ९४, ९९

पृथग्भाव. ६७

पृथिवी. ८०, ६२

पृथु. ३०

पौषदशमी. १७३

प्रकाशिन्. ८८

प्रकृति. ३५

प्रचय. ११४

प्रज्ञा. ५

प्रज्ञापना. ८६, ४४, ३७

प्रत्यक्ष. २४१, २४०, २३१, १५४, ९६, ९५, ४६, ३४,

३०, १३, ३

प्रत्यभिज्ञा. २२१

प्रत्याख्यात. १०९

प्रदेश. ११३, १०९, १०८, १०३, १०२, १०१, ९९, ९५,

७४, ७१, ५०, ४८, ४५, ६

प्रदेशत्व. १०

प्रदेशमुक्त. ७६

प्रभु. १५९

प्रमत्त. २६०, २४८

प्रमाण. २३८, ११२, ३४, ७

प्रमाणद्वार. ३४, ८

प्रमातृ. २४१

प्रमेय. ११२

प्रमेयक. १०

प्रमेयत्व. २४

प्रयोजन. ६१, ४८

प्रलय. ९४

प्रवचनज्ञ. १५८
 प्रवृत्ति. ३३, २९, २७
 प्रसक्ति. ८९
 प्राग्भाव. २२२
 प्राञ्जल. १९
 प्राण. ८८
 प्रातिहार्यातिशय. २०८
 फलदायिन्. ४०
 बादरसूक्ष्मसम्पराय. २४९
 बुद्धि. ९५, २९
 बुध्नोदर. ३०
 बृहत्कल्प. ३७
 बोधमार्ग. १७५, १९
 बोधिबीज. २६६
 भङ्ग. १३१
 भव. ३९, १८
 भवकानन. २६६
 भवशरीर. ७३
 भवस्थ. १५८
 भवस्थजीव. १७
 भव्य. २६१, १५३, ३६, ३५, १४
 भव्यत्व. २६१
 भव्यशरीर. १६४
 भारती. १
 भाव. २६२, २५९, २४९, २४४, २४३, २३२, १९६,
 १८६, १६६, १६२, १५४, १३४, १२६, ७८, ५६,
 ५५, ५२, ३५, ३३, ३०, २९, १७, १०, ८, ५
 भावज्ञ. २३६
 भावद्वार. २४६, ३५, ८
 भावनय. १९४
 भावनिक्षेप. २०२, १४४, १६५, १६२, ३०
 भावनिक्षेपक. १६५
 भावपर्याय. १२४
 भावावयव. ४९
 भूतागामिन्. १५५
 भूतारोप. १७३
 भूधर. ७६

भूप. १
 भेदाभाव. १५०
 भोक्तृ. १५७
 भोक्तृत्व. ७
 मति. २३३, ३४, २९
 मतिज्ञान. २३३, ७२
 मनःपर्यायज्ञान. २५२, २३२
 मनस्. ८८, ६२
 मरण. १८
 मर्यादा. ३९
 मलभाव. १७
 महाभाष्य. २२
 महासत्तारूप. १८०
 महासामान्य. २१७, १८०
 महासामान्यसङ्ग्रह. १८७
 महास्कन्ध. १०८
 महीधर. २०४, १९
 माणिक्य. १
 मातङ्ग. २५७
 मानुज. ४२
 मार्तण्ड. ७
 मार्दव. ७२
 मिथ्यात्व. २६१, २५४
 मिथ्यादर्शन. ४२
 मिथ्यादृष्टि. २५१
 मिथ्यासास्वादन. २५०, २४८
 मिश्र. २५१, २४९, २४४, ३६, ३५
 मिश्रक. २५०
 मिश्रा. २५५
 मिश्रोदय. २४९
 मिश्रोपशम. २४९
 मीमांसक. २४०, ६६
 मुक्त. २२०
 मुख्यपर्याय. ३९
 मूर्त. १७२, १३०, १०१, ९३, ७५, ६९, ४०, १५, १०,
 १०
 मूर्ति. १०१, ९६, ९५

मूल. २४
 मूलधर्म. १५०, ७३, ५४
 मूलभावद्वार. २४६
 मूलसत्ता. १७
 मूलसामान्यसङ्ग्रह. १७८
 मूलस्वभाव. ११४
 मूलावस्था. १५२
 मृत्पिण्ड. ९४
 मृन्मय. १९९
 मृषावाक्. ६५
 मृषावादिन्. ६४
 मेधा. १९३, ५७
 मेरुत्रयोदशी. १७३
 मोक्ष. २४७, १७४
 मोहनीय. २४५
 यथाख्यात. २६०
 युग. २६२, २७
 युगभेद. १६७
 युगविध. १६७, ११४
 रत्न. १, १
 रत्नत्रय. २४२, २३९, १४४
 रत्नाकरावतारिका. २१
 रत्नाकरावतार. २
 रस. १६०, १४९, १३२, १३०, ११३, ९३, ९१, ८५,
 ८०, ७४, ७२, ७०, ६०, ४९, १३, ११
 रसविध. २८
 राग. ६५
 राशि. ३९
 रुद्रद्वार. २६५
 रूढाभास. २२३
 रूप. २००, १५०, १४९, १२३, १०९, १०८, १०१, ९२,
 ९१, ९०, ८२, ८०, ७४
 रूपवत्. ९५
 रूपिन्. १६०, ९५, ९३
 धर्मिन्. २१४, १७५, १९
 लक्षण. १५९, ९, ८
 लक्षणद्वार. ९, ८

लब्धि. ३६
 लब्धिपञ्चक. २६०, २५२, २५१, ३५, ३५
 लिङ्ग. २३४, २२२
 लीला. ६५
 लेश. ३८, ८
 लेश्या. २५६, २५५, २५४, ३६
 लोक. २६४, २४८, २३२, २३०, १९०, १६१, १५८,
 १०३, ९०, ७४, ७८, ६६, ५९, ५१, ३९, ७, ६, ४
 लोकविजयाध्यय. १५८
 लोकविजयाध्ययन. १६५
 लोकाकाश. १०८, १०३, १०२, ११०, १०४, १०२, ५५
 ४१, ७
 लोकोत्तर. २७
 वनस्पतिकाय. ११४
 वन्ध्यापुत्र. ५०
 वर्ण. १६०, १५०, १४९, ८०, ७४, ७२, ७०, ४९, ११
 वर्णक. ७४
 वर्तना. ११
 वर्तनाहेतुत्व. ११
 वर्तना. ७
 वर्धमान. १
 वल्ली. १
 वसुधा. ८०
 वस्तु. १४०, १३९, १३५
 वस्तुग्राहक. १७८
 वस्तुत्व. २४, १०
 वाक्. १३८, ८८
 वाक्पद. १४३
 वाग्गोचर. १५४
 वाग्दर्शन. १०२
 वाचक. ३०
 वाचकचारित्र. ३
 वाचकसंयम. २७०
 वाजिन्. १
 वामा. ३
 वामेय. ३
 वायु. ८०, ६२

वार्तिकसमुच्चय. १५९
 विकलादेश. १४४, १३१
 विकलादेशक. १३१
 विकार. १२
 विज्ञान. १०९
 विनाश. १६८, ९४, ५०, ४४
 विनाशिन. १८
 विपक्षभाव. २४४
 विपर्यय. २४०
 विपाक. २४४, ३७, ३५
 विभजन. २७
 विभाव. ७५, ७४, ७३, ३९, १५, १३, १२, १०
 विरह. १२५
 विवाहप्रज्ञप्ति. १२१, ३७
 विशेष. २२८, १८१, १७०, १५३, १२१, ७८, ७७, ७४,
 ७०, ६२, ३३, ३२, २९, २७, २५, २४, २२, १३,
 ११, ९
 विशेषसङ्ग्रह. १८४, १७८
 विस्रसा. ११६
 विहायोपशम. २४४
 वीतराग. २३६
 वीरजिन. १७३
 वीर्य. १६०, ७०, ६८, ११
 वृत्तिहेतु. १५६
 वृद्धि. ७४
 वेद. ३६
 वेदनीय. २४५
 वेदानुयोग. ३७
 वेदान्तिक. ६३
 वैयर्थ्य. १५३
 वैशेषिक. ८८, ६२
 वैशेषिकदर्शन. २१४
 व्यञ्जकयोग. १४८
 व्यञ्जन. २०९, १८३, १७५, १७०, ७२, १२
 व्यतिरिक्त. १७०
 व्यतिरेक. २५
 व्यतिरेकसङ्ग्रह. १८६, २५

व्यतिरेकिन्. ९६
 व्यपदेश. ९७, ४४
 व्यभिचार. ९०
 व्यय. २४१, १६८, १५१, १५०, १२४, ११९, ११६,
 ११४, ११३, ११२, १०७, ९९, ५७, ५६, ४६, १८,
 १७, १०, ९
 व्यवच्छेद. ४४
 व्यवसायिज्ञान. २४०
 व्यवसायिन्. ११२
 व्यवहार. २१३, २८, २७, २६, १९
 व्यवहारनय. १८८, ६०, २६, ७
 व्यवहारनयाभास. २२०
 व्यवहाराभास. २२६, २२०
 व्यापक. १२६
 व्याप्यभिधानलक्षणाभास. ५३
 व्याप्य. १२६
 व्याप्यव्यापकभाव. ५२, ६
 व्याप्यव्यापकसम्बन्धिन्. १२६
 व्यावृत्ति. १२७
 व्यास. १६७
 व्यूह. १३६, १२८, ९९
 व्यूहक. ७२
 व्योम. ४
 व्योमन्. १७२, १०९, १०७, ९८
 व्रत. २४९
 शक्ति. ४५
 शक्तेन्द्र. १७४
 शङ्काव्यावृत्ति. ३९
 शब्द. २२८, २२४, २२३, २१०, १९८, ३३, ३०, २०,
 १९
 शब्दनय. २२२, २१०, २०५, २०२, १९८, १९७, ३३,
 ३१, ३०, २०
 शब्दनयाभास. २२५, २२२
 शब्दाभास. २२५, २२२
 शब्दार्थ. ३३
 शम. १७२, ३६
 शरीर. ८८, ४७, ३९

शाश्वत. ७३
 शिलापुत्रक. ३९
 शिवालय. २४६
 शिवोन्मित. ३८
 शील. १९
 शुक्ललेश्या. २५७
 शुद्ध. २११, ७५, २८, २६
 शुद्धसत्ता. १७
 शुभ. ४०, ३५, २८
 शुभबोध. २६७
 शुभोपचरित. २८
 शुषि. १०६
 श्रीवंशोत्तमवाचक. २७०
 श्रुत. २३३, ३४
 श्रुतगुरु. २६७
 श्रुतज्ञान. २३३
 श्रुति. २४०, २३२, ३६, ३१, ३०, २६, १
 श्रुतिबल. १५८
 श्रुतिसागर. २१२
 श्रेयस्. २६८
 श्रेयोवास. ११८, ५८, १८
 षट्गुण. ११३
 षड्गुण. ७४, ७०
 षड्दर्शनसमुच्चय. २
 षड्द्रव्य. २
 षड्भङ्ग. १३६
 संयम. २५५, २५४, ३६
 संयमवामेय. ३
 संयमिन्. ३६
 संयमोपशम. २५९
 संशय. २४०, ७७
 संश्लिष्ट. १९२, २६
 संसारिक. ३९
 संसारिन्. २२०, १३७, ३९
 संसृष्ट. ४४
 संस्थान. ९०
 संहति. १०१, ९१, ४२

सकलादेश. १४४, १३१
 सक्रिय. १६०
 सङ्ग्रह. १९
 सङ्कर. १५०, ३२
 सङ्करदोष. १५०, १४७
 सङ्कल्प. २३, २२
 सङ्केत. १६३
 सङ्ख्या. १०८
 सङ्गृहीतसङ्ग्रह. २५
 सङ्ग्रह. २२९, २२०, २१५, २१३, १८७, १८०, २५,
 २४
 सङ्ग्रहज्ञान. १८४, १७८
 सङ्ग्रहण. २५
 सङ्ग्रहनय. २२८, २१६, २१५, १८७, १७८
 सङ्ग्रहाभास. २१८
 सञ्ज्ञा. २०६, १६८, १०४, ७७, ३२, १४, ११
 सञ्ज्वलन. २५७
 सत्. १३२, १३०, १२८, ९९, ५७, ५२, २५, १९, १०,
 ९, ६
 सत्ता. १४८, १४८, १८, १७
 सत्त्व. १३४, १३३, १३२, १३०, ११२, ५२, २४, १९,
 १०
 सद्व्यर्थार्थिक. १७
 सद्धर्म. १४८
 सद्भाव. २०२, १३३
 सद्भूत. १९१
 सन्देह. ७७
 सन्निकर्ष. २४०
 सन्निधान. ४४
 सन्निपात. ३५
 सन्मति. १६०
 सपर्यवसान. ३५
 सप्तभङ्गिक. १४६
 सप्तभङ्गिन्. २३८, २२९, २०३, २०२, १४५, १४५,
 १२९, ३०
 समकाल. १४१
 समभिरुद्ध. २०, १९

समभिरूढ. २२८, २२३, २०७, ३३, ३२
 समभिरूढक. ३२
 समभिरूढज्ञ. २०७
 समभिरूढनय. २०७, २०६, ३२
 समभिरूढाभास. २२३
 समय. ५०, १८, ७
 समवसरण. २३६
 समवाय. ६२
 समवायाङ्ग. ३७
 समवायिन्. २२४
 समास. १६७
 समुदाय. ४५, ४५, २४
 सम्परिग्रह. ८९
 सम्यक्त्व. २६०, २५२, २४६, ३६, ३५
 सम्यक्त्वक्षेप. २५१
 सम्यग्दर्शन. २३९
 सयोगिन्. २५८, २४८
 सर्जनारोप. १७५
 सर्वग. १८१, ३८
 सर्वज्ञ. १५४
 सर्वविरति. २५३, २५२, ३५
 सहकार. ११६
 सहज. १६३
 सहजा. १६३
 सहभाविन्. २२०, १६९
 साङ्ख्य. २१८
 सादि. ३५, १८
 साधकावस्था. १९०
 साधना. १९०, २७, २६
 साध्य. १७४
 सान्निपातक. २६२
 सान्निपातिकभाव. ३५
 सापेक्ष. १७४, १८
 सापेक्षभाव. १७
 सामर्थ्य. ६८
 सामान्य. २२८, २१५, १८६, १८५, १८४, १७०, १४५,
 १२५, ११३, ११२, १०३, ७८, ७७, ६९, ६२, ६०,

३०, २५, २४, २३, १९, १४, १०, ९
 सामान्यकेवलिन्. २३६
 सामान्यसङ्ग्रह. १७९, १७८
 सास्वादन. २६२, २६१
 सास्वादनगुण. २५४
 सिद्ध. १५८, १३७, ३९, ३६, १८
 सिद्धक्षेत्र. १५८
 सिद्धपर्याय. १८
 सिद्धसंसारिन्. १८८
 सिद्धावगाहन. ७३
 सिद्धावस्था. ७३
 सिद्धान्त. १५५, ११८, १०६, ९९, ६१, ४९, ३७, ३१,
 १८, १२
 सिद्धिसत्ता. १७६
 सुख. ९८, ८८, ७०
 सुज्ञान. १९४
 सुदर्शन. १
 सुधर्म. ३७, १
 सुनिक्षेप. १६२
 सुभाव. १२४
 सुर. १
 सुरभि. ९६
 सुस्कन्ध. ९९
 सूक्ष्मसम्पराय. २६०, २५३, २४८
 सूक्ष्मसम्परायगुण. २६२, २५७
 सूरि. ४४
 सूरीन्द्र. १
 सूर्यप्रज्ञप्ति. ३७
 सौख्य. ११
 स्कन्ध. ११, २४४, १७६, १५८, १५०, १०८, १०१,
 ९८, ९५, ७४, ६३, ४९
 स्कन्धाणु. ९९
 स्थापना. २००, १९६, १६३, १६२, ३५, ३०, २९, ५
 स्थापनाद्रव्य. ५
 स्थापनानिक्षेप. १६२
 स्थिति. १७२, १५९, १५८, १५६, १५०, ११५, १०७,
 ९९, ९८, ८८, ७१, ६४, ५४, ४८, ४६, ४१, ११, ७

स्थितिः, ४६
 स्थितिसत्ता. १७६
 स्थितिहेतुत्व. ११
 स्थित्युपग्रह. ४७
 स्थित्युपष्टम्भ. ४०
 स्थैर्य. १४९
 स्पर्श. १६०, १४९, ९१, ७८, ७०, ११
 स्यादनित्य. २०४
 स्यादनित्यावक्तव्य. २०४
 स्यादवक्तव्य. २०४, १४४, १३८
 स्यादस्ति. १४४, १३६
 स्यादस्तिनास्ति. १४४, १३९, १३१
 स्यादस्तिनास्त्यवक्तव्य. १४४, १४१
 स्यादस्त्यवक्तव्य. १४४, १४०
 स्याद्धर्म. १३८
 स्याद्वाद. २३०, २१८, १२९, ३०, ३, १
 स्याद्वादपुष्पकलिका. २६९, ३, ३
 स्याद्वादपुष्पकलिकाप्रकरण. २
 स्याद्वादशासन. २३०
 स्यान्नास्ति. १४४, १३७, १३७

स्यान्नास्त्यवक्तव्य. १४४, १४०
 स्यान्नित्य. २०४
 स्यान्नित्यानित्य. २०४
 स्यान्नित्यानित्यावक्तव्य. २०४
 स्यान्नित्यावक्तव्य. २०४
 स्वक्षेत्र. १२३
 स्वद्रव्य. १२६
 स्वधर्म. ६०
 स्वपर्याय. १३५, १३३, १३२, १३०
 स्वभाव. १४९, १३९, १३६, १२८, १२४, १२३, ११५,
 ११३, ११२, १०९, १०८, १०३, ७९, ७८, ७५,
 ७३, ३९, १८, १७, १५, १४, १३, १२, १०, ८
 स्वभावक. ७६, ७५
 स्वभावद्वार. १६०, ७५, ८
 हानि. ७४
 हारिभद्रीय. १५९
 हेतु. १४४, १२६, ३०, ७
 हेतुवर्तिन्. ४२
 हेत्वाद्यारोप. २३
 हेय. २३९

षष्ठमं परिशिष्टम् व्याख्याकोशः

शब्दः	व्याख्या	परिच्छेदः	गाथा
अक्रियत्वम्	अक्रियस्य भावोऽक्रियत्वं क्रियारहितत्वमित्यर्थः	१०	५
अक्रियत्वम्	अक्रियस्य भावोऽक्रियत्वं क्रियारहितत्वमित्यर्थः	१०	५
अगुरुलघुत्वम्	षड्गुणहानिवृद्धिस्वभावः अगुरुलघुपर्यायाधारत्वमगुरुलघुत्वम्	११२	८६
अचैतन्यम्	अचेतनस्य भावोऽचैतन्यम् अचैतन्यमननुभवनमित्यर्थः	१०	५
अधर्मास्तिकायः	स्थितिपरिणतानां जीवपुद्गलानां स्थित्युपष्टम्भहेतुरधर्मास्तिकायः	७	२
अनर्पितनयाभासः	अर्पितं प्रतिक्षिपन्ननर्पितमभिदधानोऽनर्पितनयाभासः	२२६	२०८
अनित्यस्वभावः	तथानेकपर्यायपरिणमनरूपोऽनित्यस्वभावः	१४	१०
अनुगमसङ्ग्रहः	सर्वव्यक्तिषु अनुगतस्य सामान्यस्य प्रतिपादनमनुगमसङ्ग्रहः	२५	२४
	सर्वव्यक्तिषु अनुगतस्य सामान्यस्य यत्प्रतिपादनं सोऽनुगमसङ्ग्रहः	१८६	१६५
अनुमानप्रमाणम्	लिङ्गपरामर्शस्मृत्युद्भवं चिह्नमादृत्य यज्ज्ञानं तदनुमानप्रमाणम्	२३४	२१९
अनेकस्वभावः	एकस्याप्यनेकत्वभावोपलम्भोऽनेकस्वभावः	१४	१०
अपरसङ्ग्रहाभासः	हठादत्रावान्तरसामान्यं स्वीकुर्वाणा ये पारिणामिकत्वादयो विशेषं नावमन्यन्ते स अपरसङ्ग्रहाभासः	२१९	१९९
अप्रच्युतिनित्यकम्	द्रव्याणामूर्द्ध्वप्रचयतिर्यक्प्रचयेन ये परिणमन्ति पुनस्तदेवेति त्रिकालज्ञानरूपमप्रच्युतिनित्यकम्	११४	९५
अभव्यस्वभावः	कालत्रयेऽपि परस्वरूपाकाराभवनरूपोऽभव्यस्वभावः	१४	१०
अम्बरास्तिकायः	सर्वद्रव्यानामाधारभूतो जीवपुद्गलादीनाम् अवगाहोपष्टम्भकोऽम्बरास्तिकायः	७	२
अर्थनयाभासः	अर्थाभिधायी शब्दप्रतिक्षेपी अर्थनयाभासः	२२५	२०७
अर्पितनयाभासः	अनर्पितं प्रतिक्षिपन्नर्पितमभिदधानोऽर्पितनयाभासः	२२६	२०८
अर्पितानर्पिताभासौ	अन्योन्यं प्रतिक्षेपेन अर्पितमनर्पितं च प्रतिक्षेपेन क्रमादर्पितानर्पिताभासौ	२२६	२०८
अवक्तव्यः	उभयधर्मसमन्वितोऽवक्तव्यः	१४	१०
असद्भूतव्यवहारः	यो गुणान्यसमन्वितः कषायात्मादिभिर्मानवोऽहं सुरोऽहमित्याद्यात्मकं ज्ञानं सोऽसद्भूतव्यवहारः	१९१	१७१
अस्तित्वम्	नित्यत्वाद्युत्तरसामान्यानां पारिणामिकत्वादिविशेषस्वभावानामाधारभूतधर्मत्वं अस्तित्वम्	११२	८५
अस्तित्वभावः	स्वस्वभावाविनाशितधर्मोऽस्तित्वभावः	१४	१०
	यदा विवक्षितैकवस्तुविषये स्वपर्यायाणां सद्भावेनार्पितविशेषणेन अस्तित्वभावः	१३०	१०५
आगमप्रमाणम्	समवसरणस्थसंभायामुपदेशरूपं समग्रं वचनं आगमप्रमाणम्	२३६	२२१
	तदनुयायिचतुर्दशदशपूर्वधरप्रत्येकबुद्धादिनिर्मितशास्त्रमप्यागमप्रमाणम्	२३६	२२१
आविर्भावलक्षणम्	उत्पादव्यययोर्मध्ये उत्पादपर्यायाणां जनकत्वं प्रसवत्वमाविर्भावलक्षणम्	११२	८५
आह्वानम्	‘शप् आक्रोशे’ शपनम् आह्वानमिति	३०	३१

उत्पादः	नूतनपर्यायसमुद्भवनरूपो यः स उत्पादः	५७	५०
उपमानप्रमाणकम्	‘यथा गोस्तथा गवयः’ अदृष्टगवयाकृतिः गवयं प्रेक्ष्य गोसादृश्यभावं स्मृत्वा गवय इति ज्ञानं यस्य स्यात्तदुपमानप्रमाणकम्	२३५	२२०
उभयस्वरूपं वस्तु	यत् साम्प्रतमुत्पन्नं वर्तमानकालीनं वस्तु तच्च यस्य प्रत्येकमात्मीयं तदेव तदुभयस्वरूपं वस्तु प्रत्युत्पन्नम्	२९	३०
ऊर्ध्वतासामान्यम्	ऊर्ध्वतासामान्यं द्रव्यम्	१७०	१४७
ऊर्ध्वप्रचयम्	मूलस्वभावाव्ययमूर्ध्वप्रचयम्	११४	९५
	प्रथमसमये द्रव्यपरिणतौ सत्यां स एव द्वितीयसमयेऽभिनवपर्यायोत्पादनं यः करोति पुनरपरपूर्वपर्यायव्ययेन सर्वपर्यायपरावृत्तिं दधात्यपि तदेव द्रव्यमित्यात्मकज्ञानोत्पादनमूर्ध्वप्रचयम्	११४	९५
ऋजुः	ऋजु = अतीतानागतकाललक्षणकौटिल्यवैकल्यात्प्राञ्जलम् अवैहि(ति) द्रव्यं सदति गुणाभावान्न पर्येति पर्यायांस्तु क्षणध्वंसिनः प्रधानतया दर्शयतीति	१९	१७
ऋजुश्रुतः	ऋजु[म्] = अवक्रं श्रुतमस्य सोऽयमृजुश्रुतः	१९४	१७४
ऋजुसूत्रः	ऋजु = वर्तमानक्षणस्थायि पर्यायमात्रं प्राधान्यतः सूत्रयन्भिप्राय ऋजुसूत्रः सम्प्रतिकालं = वर्तमानकालम् आश्रित्य = आलम्ब्य यः सुज्ञानबोधरूपः स ऋजुसूत्रकः	१९	१७
	प्रवृत्तिकालं = वर्तमानकालमपेक्ष्य मत्या = बुद्ध्या नामाद्यब्धिप्रकारेण = नामस्थापनाद्रव्यभाव-भेदेन द्रव्येषु बोधरूपो यः स ऋजुसूत्रनयः	१९४	१७४
एकस्वभावः	स्वभावानामेकाधारत्वमेकस्वभावः	२९	३०
एवम्भूतः	शब्दानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाविशिष्टमर्थं वाच्यत्वेन अभ्युपगच्छन्नेवम्भूतः	१४	१०
एवम्भूतनयाभासः	क्रियाविष्टं वस्तु ध्वनिनाभिधेयतया प्रतिजानानोऽपि यः परामर्शस्तदनाविष्टं तत् तेषां तथाक्षिपति न तूपेक्षते स एवम्भूतनयाभासः	१९	१८
औदयिकः	उदयः शुभाशुभप्रकृतीनां विपाकतोऽनुभवनं तेन निर्वृत्त औदयिकः	२२४	२०६
औपशमिकः	उपशमः कर्मविपाकप्रदेशरूपतया द्विविधस्याप्युदयस्योपशमनं तेन निर्वृत्त औपशमिकः	३५	३७
कार्यारोपः	तत्रोपादाननिमित्तासाधारणापेक्षाहेतुकैः कारणं चतुर्विधमस्ति। तत्र कस्मिन्नपि कारणे यः कार्यारोपः क्रियते तत्कारणे कार्यारोपः	३५	३७
क्रियाभासः	ज्ञानं प्रतिक्षिप्य क्रियामभिदधन् क्रियाभासः	१७४	१५२
क्षायिकः	कर्मक्षयादुत्पन्नो यः स क्षायिकः	२२७	२०९
क्षायोपशमिकः	क्षयोदीर्णस्या(उदीर्णस्य क्षयाद)नुदीर्णस्य चोपशमान्निर्वृत्तो मिश्रः = क्षायोपशमिकः	३५	३७
गुणपर्यायाः	पर्यायपिण्डत्वानन्तगुणाविभागरूपा गुणपर्यायाः	३५	३७
गुणव्यञ्जनम्	ज्ञानदर्शनचारित्रगुणानां भेदान्तरज्ञानं गुणव्यञ्जनम्	१३	९
गुणस्थानकाः	लोके भवस्थजीवस्य परिणामविशेषका जिनशासने गुणाः = गुणस्थानकाः	१३	९
गुणाः	यैर्द्रव्याद् द्रव्यस्य पृथग्भावः प्रक्रियते ते गुणाः ये द्रव्यैकस्मिन्प्रदेशे स्वकार्यहेतवे = निजकार्यं विधातुं शक्यास्ते पर्यायसञ्चया गुणा अनन्ताविभागा भवन्ति तत्रैकस्मिन्द्रव्ये प्रदेशं प्रति निजनिजकार्यकारणसामर्थ्यरूपा अनन्ता अविभागरूपाः	२४८	२३४
		६७	५३
		६८	५४

	छेदनभेदनाद्यभावेन ये पर्यायाः सन्ति तेषां समुदायो गुणा भवन्ति	६८	५४
	धर्मादिद्रव्येषु पर्यायसमुच्चयो गुणाः	७२	६२
गुणारोपः	एवं गतिस्थित्यवगाहनमूर्तादिगुणमुपेत्य गत्यादीनां धर्माधर्मव्योमपुद्गलादिद्रव्यकथनमेतद्गुणारोपः	१७२	१४९
	ज्ञानमेव जीवो दर्शनमेव जीवः शम एव जीवश्चेत्यादयो गुणारोपः	१७२	१४९
गुरुलघुत्वम्	अगुरुलघोर्भावोऽगुरुलघुत्वम्	१०	५
चारित्र्यम्	परपरिणतिपरित्यागपूर्वकं विमलनिजपरिणतिपरिणमनात्मकं चारित्र्यम्	२३९	२२४
चेतनत्वम्	चेतनस्य भावश्चेतनत्वम्	१०	५
चेतना	चेतना च ज्ञानदर्शनोपयोगिकः अनन्तपर्याय- परिणामिककर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणान्वितोऽसङ्ख्यप्रदेशात्मको जीवः	७	२
जीवः	चेतनालक्षणो जीवः	७	२
	यथा जीवस्य ज्ञानादयो गुणास्ते समादृत्य जीवः	१७२	१४९
ज्ञाननयाभासः	क्रियां प्रतिक्षिप्य ज्ञानमभिदधानो ज्ञाननयाभासः	२२७	२०९
ज्ञानम्	विशेषावबोधरूपं ज्ञानम्	११	६
	ज्ञायते = प्राधान्येन विशेषो गृह्यतेऽनेनेति ज्ञानम्	२४०	२३६
तदाभासः	सर्वथा द्रव्यापलापी तदाभासः	२२१	२०१
(पर्यायाभासः)	सर्वथा गुणप्रधानाभावप्रकारेण तदाभासः	२२१	२०१
तद्गुणारोपः	तद्गतज्ञानदर्शनशमादिगुणमादृत्य गुणानां द्रव्यकथनं तद्गुणारोपः	१७२	१४९
तिर्यक्सामान्यम्	तिर्यक्सामान्यं तु प्रतिव्यक्ति सद्गुण-परिणामलक्षणं व्यञ्जनपर्याया एव स्थूलाः कालान्तरस्थायिनः	१७०	१४७
तिर्यग्रचयम्	तिर्यग्रचयं द्रव्याणां प्रत्येकतुल्यं भिन्नजीवत्वरूपकं यज्ज्ञानं तत्तिर्यग्रचयम्	११४	९५
दर्शनम्	सामान्यावबोधरूपं दर्शनम्	११	६
दुर्नयव्यवहारप्रत्ययः	यः पुनः परामर्शविशेषः कल्पनारोपेण तद्द्रव्य-पर्यायप्रविवेकं मन्यते सोऽत्र दुर्नयव्यवहारप्रत्ययः	२२०	२००
द्रव्यत्वम्	द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वम्	१०	५
	अर्थक्रियाकारित्वं द्रव्यत्वम्	११२	८५
	व्ययभूतपर्यायाणां तिरोभाव(लक्षणम्) अभावरूपायाः शक्तेराधारत्वं द्रव्यत्वम्	११२	८५
द्रव्यपर्यायाः	असङ्ख्येयप्रदेशसिद्धत्वादयो द्रव्यपर्यायाः	१३	९
द्रव्यम्	गत्यादिनिजनिजधर्ममर्यादापूर्वकपर्यायान् द्रवति = गच्छति इति द्रव्यम्	५	२
	व्ययोत्पादध्रुवान्वितं यत्सत्तल्लक्षणम् द्रव्यम्	९	४
	उत्पादव्ययध्रुवयुक्तं सत् यत् तद् द्रव्यम्	९	४
	निजनिजप्रदेशव्यूहैरखण्डवृत्त्या स्वभावविभागगुणपर्यायेभ्यो द्रवति द्रोष्यति इति द्रव्यम्	१०	५
	यत्सर्वथाविरोधेन व्याप्यव्यापकभावतो जीवादिवस्तुनो भावः स्वरूपक्षेत्रकालभावानामेकपिण्डस्वरूपं यथार्थेन सद्रूपलक्षणं वस्तु लक्ष्यते तद् द्रव्यम्	५२	४७
	निजनिजधर्ममादृत्य यदर्थक्रियाप्रवृत्तिकरणं द्रव्यम्	६०	५२

द्रव्यलक्षणम्	क्षेत्रकालभावभेदानां मिश्रीभूयैकपिण्ड-रूपाधारसमुदायावस्थितत्वं द्रव्यलक्षणम्	५६	४९
	व्ययोत्पादध्रुवयुतं यत्सत्तद् द्रव्यलक्षणम्	५७	५०
द्रव्यव्यञ्जनाः	स्वस्वभिन्नकायप्रत्यक्षकरणशीला द्रव्यव्यञ्जनाः	१३	९
द्रव्यारोपः	धर्माधर्माभ्यन्तरजीवपुद्गलानां पञ्चास्तिकायानां परावर्तनधर्ममादृत्य कालस्य द्रव्यकथनं तद्वृत्ते द्रव्यारोपः	१७१	१४८
द्रव्यार्थिकः	द्रवति द्रोष्यति अदुद्रुवत् तांस्तान्पर्यायानिति द्रव्यं तदेवार्थः सोऽस्ति यस्य विषयत्वेन स द्रव्यार्थिकः	१६८	१४७
	कालत्रिके एकैवेति सञ्ज्ञा येनार्थेन स्याद्यस्य द्रव्यस्य स द्रव्यार्थिकनयः	१६८	१४७
द्रव्यार्थिकाभासः	यः पर्यायाणां प्रतिक्षेपेण द्रव्यमात्रं समादृतः स द्रव्यार्थिकाभासः	२१२	१९२
धर्मास्तिकायः	जीवपुद्गलानां गतिपरिणतानां गत्युपपन्नहेतुधर्मास्तिकायः	७	२
ध्रुवः	यो नित्यसत्त्वादिगुणयुक्तः स ध्रुवः	५७	५०
नयः	अनन्तधर्मात्मकवस्तुन्येकधर्मस्योन्नयनं = ज्ञानं नयः	१६६	१४५
	[नीयते] वस्तु अनेन श्रुताख्यप्रामाण्यविषयीकृतस्यार्थस्य तिष्ठति पुनरितरांशौदासीन्यभावरूपो नयः	२११	१९१
नयाभासः	प्रथमैकांशं मुख्यभावेन संस्थाप्य यो द्वितीयांशस्योत्थापनं करोति स नयाभासः	२११	१९१
नास्तिस्वभावः	[तद् विपरीतः पररूपाभावो] नास्तिस्वभावः	१४	१०
	अन्यद्रव्यगतपरपर्यायपरिणामित्वादसद्भावापत्तेन नास्तिस्वभावः	१३०	१०५
नित्यस्वभावः	निजनिजविधपर्यायानेकस्वभावेषु तदेवेदमिति द्रव्योपालम्भो नित्यस्वभावः	१४	१०
निश्चयाभासः	तत्त्वमभ्युपगच्छन् व्यवहारप्रतिक्षेपी निश्चयाभासः	२२६	२०८
नैकगमः	धर्मयोर्धर्मिणोः धर्मधर्मिणोश्च प्रधानोपसर्जनभावेन यद्विवक्षणं स नैकगमः	१९	१७
	पर्याययोर्द्रव्यपर्याययोश्च मुख्यामुख्यरूपतया यद्विवक्षणं स एव रूपो नैको गमो = बोधमार्गो यस्यासौ नैकगमो नाम नयो बोधव्यः	१९	१७
नैगमः	धर्मयोर्धर्मिणोः धर्मधर्मिणोश्च प्रधानोपसर्जनभावेनारोपसङ्कल्पांशादि भेदाद्यद्विवक्षणं स नैकगमो नैगमः	१७५	१५३
	पर्यायद्रव्ययोर्द्रव्यपर्याययोश्च मुख्यामुख्यरूपतया यद्विवक्षणं स एव रूपो नैको गमो = बोधमार्गो यस्यासौ नैकगमो नैगमः	१७५	१५३
नैगमाभासः	धर्मद्वयादीनामेकान्तिकपार्थक्याभिसन्धिः नैगमस्यावभासतो नैगमाभासः	२१४	१९४
परमस्वभावः	पारिणामिकभावप्रधानत्वेन परमस्वभावः	१४	१०
परसङ्ग्रहः	सन्मात्रग्राहको यो द्रव्यं भाषते स परसङ्ग्रहः	२१६	१९६
	निखिलविशेषभावे ह्यौदासीन्यं भजमानः शुद्धद्रव्यं सन्मात्रमभिमन्यमानः परसङ्ग्रहः	२१६	१९६
परामर्शविशेषः	निखिलविशेषेष्वौदासीन्यं भजमानो हि परामर्शविशेषः		
	सङ्ग्रहाख्यां लभते, न चायं तथेति तदाभासः	२१८	१९७
पर्यायाः	ये द्रव्यगुणविकारास्ते पर्यायाः	१२	८
पर्यायार्थिकः	उत्पादविनाशौ प्राप्नोतीति पर्यायः स एवार्थो सोऽस्ति यस्यासौ पर्यायार्थिकः	१६८	१४७
पर्यायार्थिकाभासः	यो द्रव्याणां प्रतिक्षेपेण पर्यायमात्रग्राहकः स पर्यायार्थिकाभासः	२१३	१९३
पारिणामिकः	परि = समन्तान्नामनं = जीवानामजीवानां च जीवाजीवत्वादिस्वरूपानुभवनं		

	प्रति प्रह्वीभवनं = परिणामस्तेन निर्वृतः पारिणामिकः	३५	३७
पिण्डितसङ्ग्रहः	पिण्डितमेकजातिमानीतमभिधीयते पिण्डितसङ्ग्रहः	२५	२४
	एकजातीनां वस्तुनामेकत्वभावं विज्ञाय एकेन यो गृह्यते सङ्ग्रहात्मकः		
	पिण्डरूपेण स पिण्डितसङ्ग्रहः	१८६	१६४
पुद्गलाः	पूर्णाद्रलनाच्च पुद्गलाः, संहन्यमानत्वाद्विसंहतिमत्त्वाद्वा, पुरुषं वा गिलन्तीति वा, पुरुषैर्गिलन्तीति पुद्गलाः, मिथ्यादर्शनादिहेतुवर्तिनं मानुजं बध्नन्ति वेष्टयन्ति	४२	४५
पुद्गलास्तिकायः	पूर्णगलनस्वभावः पुद्गलास्तिकायः	७	२
प्रत्युपनम्	यच्च यस्य प्रत्येकमात्मीयं तदेव तदुभयस्वरूपं वस्तु प्रत्युपनम्	१९४	१७४
प्रदेशत्वम्	प्रदेशस्वभावः प्रदेशत्वम् = क्षेत्रत्वमविभागि-पुद्गल-परमाणुनावष्टम्भत्वम्	१०	५
प्रमाणम्	स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम्	११२	८५
	प्रमीयते अनेनेति प्रमाणम्	११२	८५
प्रमेयत्वम्	प्रमेयस्य भावः प्रमेयत्वम्	१०	५
	प्रमाणेन प्रमातुं योग्यं तत्त्वं प्रमेयत्वम्	११२	८५
प्रमेयम्	प्रमाणेन स्वपररूपं(प)परिच्छेद्यं प्रमेयम्	१०	५
प्रवृत्तिव्यवहारः	आदिशब्दादधर्मास्तिकायादिकमपि ग्राह्यम्। यो द्रव्यज्ञायकः स प्रवृत्तिव्यवहारः	१८९	१६८
भव्यस्वभावः	भाविकाले परस्वरूपाकारो भव्यस्वभावः	१४	१०
भूतारोपः	सम्प्रतिकाले = वर्तमानकाले अतीतकालभावानां य आरोपकं करोति तदा स कालो भूतारोपः	१७३	१५०
भेदस्वभावः	गुणगुण्यादिसञ्ज्ञादिभेदाद्भेदस्वभावः	१४	१०
मूर्तता	असङ्ख्येयादिप्रदेशानादिपरिणामस्वभावता वा भूतार्थता मूर्तता	८९	७६
मूर्तत्वम्	मूर्तस्य भावो मूर्तत्वं रूपादिमत्त्वमित्यर्थः	१०	५
मूर्तिः	मूर्तिर्हि रूपादिशब्दाभिधेया	८९	७६
	रूपादिसंस्थानपरिणामा	८९	७६
रूढाभासः	पर्यायध्वनीनां यावन्माना अभिधेयका भवन्ति तेषामभिधेयानां नानात्वमेव स्वीकुर्वाणः = कक्षीकुर्वाणो रूढाभासः	२२३	२०५
लक्षणम्	लक्ष्यते वस्तु अनेनेति लक्षणम्	८	३
	परस्परव्यतिकरे(रेके) सति येनान्यत्वं लक्ष्यते तल्लक्षणम्	५२	४८
	असाधारणधर्मवचनं लक्षणम्	५२	४८
वक्तव्यः	नित्यानित्याद्येकस्वरूपोच्चारणं वक्तव्यः	१४	१०
वस्तु	सामान्यविशेषात्मकं वस्तु	१०	५
	साम्प्रतमुत्पन्नं वर्तमानकालीनं वस्तु	१९४	१७४
वस्तुत्वम्	वस्तुनो भावो वस्तुत्वम्	१०	५
	गुणपर्यायाधारभूतं वस्तुत्वम्	११२	८५
विभाविपर्यायाः	जीवपुद्गलयोः नरनारकादिगत्यनुभवनं द्रव्यणुकत्र्यणुकादिभिरनन्तप्रदेशपर्यन्तं विभाविपर्यायाः		

१३	९		
विशेषगुणाः	द्रव्येषु गत्यादयो विशेषगुणाः	१३	९
वीर्यम्	अनन्तशक्तिप्रवृत्तिस्वरूपं वीर्यम्	११	६
व्यञ्जनपर्यायाः	शब्दानां सङ्केतविषया व्यञ्जनपर्यायाः	१७०	१४७
व्यतिरेकसङ्ग्रहः	व्यतिरेकस्तदितरधर्मनिषेधात् ग्राह्यधर्मसङ्ग्राहकः व्यतिरेकसङ्ग्रहः	२५	२४
	इतरधर्मनिषेधाद् ग्राह्यधर्मसमाग्राहको व्यतिरेकसङ्ग्रहः	१८६	१६५
व्ययः	पूर्वपर्यायविनशनरूपो यः स व्ययः	५७	५०
व्यवहारः	सङ्ग्रहेण गोचरीकृतानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणं येनाभिसन्धिना क्रियते स व्यवहारः	१९	१७
	विशेषतो अवहियते = निराक्रियते सामान्यमनेनेति व्यवहारः	२७	२७
	लोकव्यवहारपरो वा विशेषतो यस्मात्तेन व्यवहारः	२७	२७
	सङ्ग्रहेण गोचरीकृतानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणं येनाभिसन्धिना क्रियते स व्यवहारः	१८८	१६७
	गुणस्थानगत-उपशम-क्षपकश्रेण्यारोहणादि साधकदशा तेन वराः प्रधानाः साधना जिनैः प्रोक्तास्तदेव व्यवहारः	१९०	१७०
	सत्स्वार्थान्विधाय न तु निषिध्य(?)मः परामर्शविशेषस्तानेव विभजते स व्यवहारनयः	१८८	१६७
व्यवहाराभासः	यः पुनरपरमार्थिकं द्रव्यपर्यायविभागमभिप्रैति सङ्ग्रहादुत्पदार्थानां स व्यवहाराभासः	२२०	२००
	तत्त्वप्रतिक्षेपी लोकव्यवहारमभिधानो व्यवहाराभासः	२२६	२०८
शब्दः	कालादिभेदेन ध्वनेरर्थभेदं प्रतिपद्यमानः शब्दः	१९	१८
	शपतीति वा आह्वयतीति शब्दः	३०	३१
	शप्यते आहूयते वस्तु अनेनेति शब्दः	३०	३१
	शब्दस्य यो वाच्योऽर्थस्तत्परिग्रहात् तत्प्रधानत्वान्नयः शब्दः	३०	३१
	‘शप् आक्रोशे’ यः शब्दस्य वाच्योऽर्थस्तत्परिग्रहः		
	तत्प्रधानत्वादाह्वयते इति शब्दः	१९७	१७७
	शप्यते = आहूयते वस्तु अनेनेति शब्दस्तस्य शब्दस्य यो वाच्योऽर्थः तत्परिग्रहान्नयः शब्दः	१९७	१७७
शब्दनयाभासः	शब्दाभिधाय्यर्थप्रतिक्षेपी शब्दनयाभासः	२२५	२०७
	तद्भेदेऽपि तदेवार्थसमादरणरूपः शब्दाभासः	२२२	२०४
	तद्भेदेन = कालादिभेदेन ध्वनेस्तमेव = अर्थभेदमेव, शब्दाभासः	२२२	२०४
शुद्धप्रवृत्तिकः	गुणानां साधकावस्थानरूपः शुद्धप्रवृत्तिकः	१९०	१७०
शुद्धप्रवृत्तिव्यवहारः	जीवस्य लोकालोकादिज्ञानरूपः शुद्धप्रवृत्तिव्यवहारः	१९०	१६९
सक्रियत्वम्	सक्रियस्वभावः सक्रियत्वं क्रियायुक्तत्वमित्यर्थः	१०	५
सङ्गृहीतपिण्डितार्थः	सङ्गृहीतं पिण्डितं तदेवार्थोऽभिधेयं यस्य तत्स सङ्गृहीतपिण्डितार्थः	२५	२४
सङ्गृहीतसङ्ग्रहः	सामान्याभिमुखेन ग्रहणं सङ्गृहीतसङ्ग्रहः	२५	२४
	सामान्याभिमुखेन यदा ग्रहणं तत्सङ्गृहीतसङ्ग्रहः	१८६	१६४

सङ्ग्रहः	सामान्यमात्रग्राही परामर्शः सङ्ग्रहः सामान्यमात्रं		
	समग्रविशेषरहितं सत्त्वद्रव्यत्वादिकं गृह्णातीत्येवंशीलः	१९	१७
	सम् = एकीभावेन पिण्डीभूततया विशेषराशिं गृह्णातीति सङ्ग्रहः	१९	१७
	स्वजातेर्दृष्टेष्टाभ्यामविरोधेन विशेषाणामेकरूपतया यद् ग्रहणं [स] सङ्ग्रहः	१९	१७
	सम् = सम्यक्प्रकारेण गृह्णातीति सङ्ग्रहः	२४	२२
	सङ्ग्रहणं सामान्यरूपतया सर्वभावानामाक्रोडनं सङ्ग्रहः	२५	२४
	सामान्येन समग्रं सङ्गृह्णातीति सङ्ग्रहः	२५	२४
	सर्वेऽपि भेदाः सामान्येन सङ्गृह्यन्तेऽनेनेति सङ्ग्रहः	२५	२४
	सामान्यवस्तुग्राहकः सङ्ग्रहः	१७८	१५६
	सामान्यरूपतया सकलं सङ्गृह्णातीति सङ्ग्रहः।		
	वा सर्वेऽपि भेदाः सामान्यतया सङ्गृह्यन्ते अनेनेति सङ्ग्रहः	१८०	१५८
	स्वसत्ताख्यं महासामान्यं सङ्गृह्णातीति सङ्ग्रहः	१८०	१५८
	स्वजातेर्दृष्टेष्टाभ्यामविरोधेन विशेषाणामेकरूपतया यद् ग्रहणं स सङ्ग्रहः	२१५	१९५
सत्	उत्पादव्ययध्रुवयुक्तं सत्	१०	५
	सीदति स्वकीयान् गुणपर्यायान् व्याप्नोति इति सदिति	१०	५
सत्त्वम्	सदित्येतस्य भावः सत्त्वम्	१०	५
	उत्पादव्ययध्रुवयुक्तं सत्त्वम्	११२	८६
सद्भावासद्भावोभयः	उभयपर्यायाणामुभयेन सद्भावासद्भावोभयार्पितेनोभावपि भवति	१३०	१०५
सद्भूतव्यवहारः	यस्मिन् क्षेत्रेऽभेदभावेन स्थिता ये ज्ञानादयो गुणास्तेनाभेदव्यवहारः		
	स सद्भूतव्यवहारः	१९१	१७१
सद्रूपत्वम्	अस्तीत्येतस्य भावोऽस्तित्वं सद्रूपत्वम्	१०	५
समभिरूढः	पर्यायशब्देषु निरुक्तिभेदेन भिन्नमर्थं समभिरूढं समभिरूढः	१९	१८
	समभिरूढः पर्यायशब्दानां यथा निरुक्तिभेदेन भिन्नमर्थं		
	समभिरूढं निरुक्तिभेदेन भिन्नमर्थं		
	समभिरूढं निरुक्तिभेदेन भिन्नमर्थं		
	समभिरूढं निरुक्तिभेदेन भिन्नमर्थं		
	समभिरूढं निरुक्तिभेदेन भिन्नमर्थं		
सम्यग्दर्शनम्	कृत्याकृत्यहेयोपादेयैर्यथार्थतया जिनोक्ततत्त्वार्थ-श्रद्धानं तत् सम्यग्दर्शनम्	२३९	२२४
साधनाव्यवहारः	साधनाव्यवहारः स्वसम्पूर्णपरमात्मभावसाधनरूपः	१९०	१६९
सान्निपातिकभावः	सान्निपातैः = द्व्यादिसंयोगान्निष्पन्नः सान्निपातिकभावः	३५	३७
सामान्यसङ्ग्रहः	व्याप्यभावस्थेषु द्रव्येषु स्वस्वद्रव्ये व्यापकस्थिताः ये नित्यत्वादयः		
	सत्तागतधर्मस्य पारिणामिकलक्षणेन सङ्ग्रहकरणशीलः स सामान्यसङ्ग्रहः	१७९	१५७
सुखम्	परमानन्दस्वरूपं सुखम्	११	६
स्याद्वादः	स्याद्वादश्च सप्तभङ्गीपरिणामः	१२९	१०३
स्वपरव्यवसायि	स्वम् = आत्मा ज्ञानस्य स्वरूपम्, परः स्वस्मादन्योऽर्थ इति यावत्। विशेषेण तौ यथाव्यवस्थितस्वरूपेण व्यवस्यति = निश्चिनोतीत्येवं शीलं यत्तत्स्वपरव्यवसायि	२४०	२३६
स्वभावपर्यायाः	स्वभावपर्यायाः अगुरुलघुवस्तुनि षट्स्थानीयवृद्धिहानिभ्यां द्वादशविधाः	१३	९

सप्तमं परिशिष्टम्

विशेषनामकोशः

शब्द परिच्छेद

अनुयोगद्वार. १६२
अक्षयतृतीया. १७३
अद्वैतवाद. २१८
अद्वैतवादिन्. २४०
अनेकान्तजयपताका. १६०, २
अन्तकृद्दशाङ्ग. ३७
आलापपद्धति. १०
आचाराङ्ग. ३७
आचाराङ्गटीका. १६५, १५८
आवश्यकनिर्युक्ति. १९४, १५९
इन्दु. २७०
उत्तराध्ययन. २३९, १५९
उपासकदशाङ्ग. ३७
कलिकाप्रकाश. २७१, १
काञ्चन. २७१
कार्तिका. १७३
कोटक. २७०
खरतर. २७१
चन्द्रप्रज्ञप्ति. ३७
चन्द्रकुल. १
चारित्रपार्श्वनाथ. ३
चारित्रवाचक. २७१
चार्वाक. २२०
जिनभद्रगणि. ३१
जिनभद्रसूरि. ९९
जिनराज. २७१
जिनसिंह. २७१
जीवाभिगम. ३७
जैनतर्क. १६०
ज्ञाताधर्मकथा. ३७

ठाण. १२८
तत्त्वार्थ. ७८, ५८, २
तथागत. २२१
दीपमालिका. १७३
देवचन्द्र. २१
देवदत्त. २३७
देवसेन. १०
नन्दन. २७१
नमस्कारनिर्युक्ति. ९९
नयचक्र. २१
निध्युपाध्याय. २७१, २७०
निशीथ. ३७
नेकान्तजयपताका. ११२
नैयायिक. २४०, २१९, २१४, ६१
नौनिध्युपाध्याय. १
नौनिधि. ३
पञ्चमाङ्ग. १५८
पद्म. १७३
पद्मनाभ. १७३
पद्महर्ष. २७१
पौषदशमी. १७३
प्रज्ञापना. ३७
प्रशामरति. १०१
बृहत्कल्प. ३७
भगवती. १२८
भारती. १
भावुकप्रकरण. १६०
भाष्य. ६८, ३३, ५
महिमत्रोपाध्याय. २७१
मीमांसक. २४०, ६६
मेरुत्रयोदशी. १७३

रत्नाकरावतारिका. २१
 रत्नाकरावतार. २
 रामपाठक. २७१
 लोकविजयाध्ययन. १६५, १५८
 लोकविजयाध्ययन.
 वर्धमान. १
 वाचकसंयम. २७०
 वाजीचमू. १
 वार्त्तिकसमुच्चय. १५९
 विपाक. ३७
 विवाहप्रज्ञप्ति. ३७
 विशेषावश्यक. २०९, १६०, ९९, ३२, २९, २७,
 २५, २२, २१
 वीर. १७३, १७३
 वेदान्तिक. ६३
 वैशेषिक. २१४, ६२

शाक्य. २४०
 शौद्धोदनीय. ६४
 षड्दर्शनसमुच्चय. २
 संयमवामेय. ३
 सन्मति. १६०
 समवायाङ्ग. ३७
 साङ्ख्य. २१८
 सुख. २७१
 सुधर्म. १
 सूर्यप्रज्ञप्ति. ३७
 स्तम्भनतीर्थ. २७१
 स्याद्वादपुष्पकलिका. २७१, २६९, ३
 स्याद्वादलतान्तक. १
 हरिभद्रसूरि. १६०
 हारिभद्रदीय. १५९

अष्टमं परिशिष्टम्

॥श्री परम गुरुभ्यो नमः॥

श्रीदेवचंद्रजीकृतः

नयचक्रसारः

बालावबोधसहितः

॥मंगलाचरणम्॥

[१] प्रणम्य परमब्रह्मशुद्धानन्दरसास्पदम्। वीरं सिद्धार्थराजेन्द्रनन्दनं लोकनन्दनम्॥१॥

नत्वा सुधर्मस्वाम्यादिसङ्गं सद्वाचकान्वयम्। स्वगुरून् दीपचन्द्राख्यपाठकान् श्रुतपाठकान्॥२॥

नयचक्रस्य शब्दार्थकथनं लोकभाषया। क्रियते बालबोधार्थं सम्यङ्मार्गविशुद्धये॥३॥

श्रीजिनागमने विषे १ द्रव्यानुयोग २ चरणकरणानुयोग ३ गणितानुयोग ४ धर्मकथानुयोग ए चार अनुयोग कह्या छे। तेमां छ द्रव्य अने नव तत्त्व तेना गुणपर्याय स्वभाव परिणमनने जाणवुं ते द्रव्यानुयोग। एवं पंचास्तिकायनुं स्वरूप कथनरूप छे ते पंचास्तिकायमध्ये एक आत्मा नामे अस्तिकाय द्रव्य छे, ते आत्मा अनंता छे, तेना मूल बे भेद छे, तेमां एक सिद्ध=निष्पन्न सर्वकर्मावरणदोषरहित संपूर्ण केवलज्ञान केवलदर्शनादि गुणप्रकटरूप, अखंड, अमल, अव्याबाधानंदमयी, लोकने अंते विराजमान, स्वरूपयोगी ते सिद्धजीव कहियें। ते सिद्धता सर्व आत्मानो मूल धर्म छे। ते सिद्धतानी ईहा करवाने सिद्धभगवंतोनो यथार्थसिद्धपणो ओलखीने निष्पन्न सिद्धनो बहुमान करवो, अने पोते पोतानी भूले अशुद्धचेतनपणे परिणमतां बांध्यां जे ज्ञानावरणादिकर्म ते टालीने पोतानी संपूर्ण सिद्धतानी रुचि करवी एही जे हितशिक्षा छे।

वली बीजो भेद संसारी जीवोनो छे। ते जेणे आत्मप्रदेशें स्वकर्तापणे कर्मपुद्गलने ग्रह्या, जेने कर्मपुद्गलनो लोलीभाव छे ते मिथ्यात्व गुणठाणाथी मांडीने अयोगीकेवली गुणठाणाना चरमसमयपर्यंत सर्व संसारीजीव कहियें। तेना वली बे भेद छे-एक अयोगी, बीजा सयोगी। ते सयोगीना बे भेद-एक सयोगीकेवली, बीजा सयोगी छद्मस्था। छद्मस्थना बे भेद-एक अमोही, बीजा समोही। समोहीना बे भेद छे-एक अनुदितमोही, बीजा उदितमोही। उदितमोहीना बे भेद-एक सूक्ष्ममोही, बीजा बादरमोही। बादरमोहीना बे भेद-एक श्रेणिवंत, बीजा श्रेणिरहिता। श्रेणिरहितना बे भेद-एक संयमी विरति, बीजा अविरति। अविरतिना वली बे भेद-एक समकिती, बीजा मिथ्यात्वी। मिथ्यात्वीना बे भेद-एक ग्रंथिभेदी, बीजा ग्रंथिअभेदी। ग्रंथिअभेदिना बे भेद-एक भव्य, बीजा अभव्य। तेमां अभव्यजीवोनुं तो दल ज एवो होय जे श्रुतअभ्यास पण करे तथा द्रव्यथी पंच महाव्रत आदरे पण आत्मधर्मनी यथार्थ श्रद्धा विना पहेलो गुणठाणो किवारे मूके नहीं। माटे ए जीवो ते सिद्धपद पामवाने योग्य नहीं ते अभव्य चोथे अनंते छे।

बीजा भव्य ते जे सिद्धपणाने योग्य छे, जेने कारणयोग मिले पलटण पामे। ते भव्यजीवो अभव्यथी अनन्तगुणा छे ते मध्ये केइक भव्य सामग्रीयोग पामी ग्रंथिभेद करीने समकित पामे अने केटलाएक भव्य तो सामग्रीने अभावें समकित पामे ज नहीं। उक्तं च विशेषणवत्याम्^१ -

सामगिअभावाओ, ववहाररासिअप्पवेसाओ।

भव्या वि ते अणंता, जे सिद्धसुहं न पार्वति॥ (सं.श.७१)

पण ते भव्य जीवोमां योग्यता धर्म छतो छे ते माटे भव्य कहियें। जे जीव मिथ्यात्व तजीने शुद्ध यथार्थ आत्मपणे व्यापक रह्यो तेज मारो धर्म, अने जेथी ते आत्मसत्तागत धर्म प्रगटे ते साधनधर्म। तेना बे भेद छे-एक वायणा-पुछणादि, वंदन-नमनादि, पडिलेहण-प्रमार्जनादि जेटली योगप्रवृत्ति ते सर्व द्रव्यथी साधनधर्म कहियें। ते भावधर्म प्रगट करवाने जे करे तेने कारणरूप छे। द्रव्य ते जे भावनुं “कारण कारया से दर्व्व” इति आगमवचनात्।

अने जे उपयोगादि पोताना क्षयोपशमभावें प्रगट्या जे ज्ञानवीर्यादिगुण ते पुद्गलानुयायीपणाथी टालीने शुद्धगुणी जे श्रीअरिहंत-सिद्धादिक तेना शुद्धगुणने अनुयायी करवा। अथवा आत्मस्वरूप अनंतगुणपर्यायरूप तेने अनुयायी करवा ते भावथी साधनधर्म जाणवो। ए आत्मा नीपजाववानो उपाय छे।

१. न दृश्यते एषा गाथा विशेषणवत्याम्।

जिहां लगे आत्मानुं शुद्धस्वरूप चिदानंदघन ते साध्यमां नथी अने पुद्गलसुखनी आशाये विष, गरल, अन्योन्य अनुष्ठान जे करवुं ते संसारहेतु छे। माटे साध्यसापेक्षपणे स्याद्वादश्रद्धायें साधन करवुं एहिज मार्ग छे। अने ए मार्गनी जे प्रतीतरुचि ते सम्यक्त्व कहियें। ते सम्यक्त्व ग्रंथिभेद कर्यें पामियें। ते ग्रंथिभेद तो त्रण करण करे तो जडे। ते त्रण करण जीव करे तेवार् सम्यक्दर्शन पामे। ते त्रण करणमां पहेलुं यथाप्रवृत्तिकरण, बीजुं अपूर्वकरण, त्रीजुं अनिवृत्तिकरण। ए करण सर्व संज्ञी पंचेन्द्रि करे। तेमां प्रथम यथाप्रवृत्तिकरण ते भव्य तथा अभव्य पण करे। कोइक जीव अनंतीवार करे। ते यथाप्रवृत्तिकरणनुं स्वरूप लखियें छैये।

सर्वकर्मनी उत्कृष्टस्थितिना बांधनार जीवने संक्लेश घणो छे माटे यथाप्रवृत्तिकरण करे नही। उक्तं च विशेषावश्यके-

उक्कोसट्टि न लम्भइ भयणा एएसु पुव्वलद्धाए।

सव्वजहन्तिइसु वि, न लम्भइ जेण पुव्वपडिवन्नो॥ (वि.आ.भा.११९१, ११९२)

माटे कर्मनी उत्कृष्टस्थितिना बांधनार जीव ते चार सामायिकनो लाभ न पामे, अने जे जीव सात कर्मनी जघन्य स्थिति बांधे ते जीव तो गुणवंत ज छे ए रीत छे। माटे जे वारें एक कोडाकोडी सागरोपम पल्योपमने असंख्यातमें भागे उणी स्थिति बांधतो होय ते यथाप्रवृत्तिकरण करे। जे जीव कर्मक्षपणारूप शक्ति पाम्यो न हतो ते शक्ति पाम्यो तेने यथाप्रवृत्तिकरण कहियें। उक्तं च भाष्ये-

येन अनादिसंसिद्धप्रकारेण प्रवृत्तं कर्मक्षपणं क्रियते अनेनेति करणं जीवपरिणाम एव उच्यते अनादिकालात् कर्मक्षपणप्रवृत्तावध्यवसायविशेषो यथाप्रवृत्तिकरणमित्यर्थः।।

क्षयोपशमी चेतनावीर्य जे संसारनी असारता जाणे, संसार दुःखरूप करी जाणे, तेथी परिग्रह शरीरथी खरे उद्वेगें उदासीनता परिणामे करी सात कर्मनी स्थिति अनेक कोडाकोडीना थोकडा असंख्याता जे सत्तामां हता ते खपावे ने कांइक उणी एक कोडाकोडी राखे। ए यथाप्रवृत्तिकरण आत्मा अनंतीवार करे, पण ग्रंथिभेद करी शके नही। ए करण ते गिरि नदीने विचें आव्युं पाषाण ते घंचना घोलनारूप चालवे करीने जेम सहेजे सुहालो थाय, अने कोइक आकार पकडे तेम जन्ममरणादि दुःखने उद्वेगे अनाभोगथी ज भववैरागें जीव यथाप्रवृत्तिकरण करे। एहिज जीव कोइक रीते वैराग्यं विचारे जे भवभ्रमण ते दुःख छे, ए संयोगवियोगादि असार छे पण कांइक ज्ञानानंदादि ते सार छे। एहवी गवेषणा करनारो जीव ते यथाप्रवृत्तिकरण करीने अपूर्वकरण करे।

इहां कोइ पुछे जे भव्यने तो पलटण योग्यता छे पण अभव्य जीव केम करे? तेनुं उत्तर जे तीर्थकरभक्तिमां जे देवतानी महिमा तथा लोकसन्मानादिक देखीने पुण्यनी वांछायें देवत्वराज्यादिक लाभइच्छायें इग्यार अंग तथा बाह्य पंच महाव्रतादि पामे पण तेने सम्यक्त्व न होया जे पुद्गलाभिलाषी छे तेने गुणस्पर्श न थाया। उक्तं च महाभाष्ये-

अर्हदादिविभूतिमतिशयवतीं दृष्ट्वा धर्मादेवंविधसत्कारो देवत्वराज्यादयः प्राप्यन्ते इत्येवं समुत्पन्नबुद्धेरभव्यस्यापि देवनेन्द्रादिपदेहया निर्वाणश्रद्धारहितकष्टानुष्ठानं किंचिदङ्गीकुर्वतो ज्ञानरूपस्य श्रुतसामायिकमात्रलाभेऽपि सम्यक्त्वादिलाभः श्रुतस्य न भवत्येवेति।

ए रीतें धारवुं।

तथा अपूर्वकरण अने अनिवृत्तिकरणनो अधिकार जेम आगमसारमां लख्यो छे तेज प्रमाणे इहां पण जाणवो। इम त्रण करण करीने उपशम अथवा क्षयोपशम अथवा क्षायिक सम्यक्त्व जे पाम्यो अने आत्मप्रदेशें व-माने सम्यक्दर्शनगुणनो रोधक एहवो मिथ्यात्व मोहप्रकृतिना विपाकोदयने टलवे करीने जे सम्यक्दर्शनगुणनी प्रवृत्ति थाय तेथी यथार्थपणे निर्द्धार सहित जाणपणो प्रवर्ते ते जीवने द्रव्यानुयोगें तत्त्वज्ञान प्रगटे। तेथी जे आत्मगुण प्रगटे ते आत्मगुणरक्षणायें ज प्रवर्ते एहवी स्वरूपानुयायी आत्मगुणनी प्रवृत्ति तेहने धर्म करी सदहे।

ते माटे स्याद्वादपरिणामी पंचास्तिकाय छे। ते स्याद्वादरूप ज्ञान ते नयज्ञाने थाय; माटे नयसहित ज्ञान करवुं ते नयज्ञान अति दुर्लभ छे। अने नयनी अनंतता छे। उक्तं च-

जावइया वयणपहा तावइया चेव हुति नयवाया॥(स.त-१४४)

ते जे पूर्वापर सापेक्ष नही ते कुनय कहियें, अने सर्वसापेक्षपणे वर्ते ते सुनय कहियें। ते मूल सात नय छे तेनुं स्वरूप अल्पमात्र लखियें छैयें।

નય તે જ્ઞાનગુણનું પ્રવર્તન છે. જે કારણે એકદ્રવ્યમધ્યે અનંતા ધર્મ છે, તે એક સમયે શ્રુતોપયોગમાં આવે નહીં, સ્યા માટે? જે શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ અસંખ્યાતા સમયે થાય. અને વસ્તુમધ્યે તો અનંતા ધર્મ એક સમયે પરિણમતા પામિયે. તેવારે શ્રુતજ્ઞાન સત્ય થાય નહીં. તે માટે નયેં કરી જાણે. તથા યદ્યપિ કેવલીનો ઉપયોગ એકસમયી છે તે માટે જાણવામાં નયનું કાર્ય કેવલીને પડે નહીં, પણ વચને કહેતાં કેવલીને પણ નયેં કરી કહેવું પડે, કારણ કે વચન તો ક્રમે કરીને બોલાય છે અને વસ્તુધર્મ અનંતા એકસમયકાલે છે તે માટે નયેં કરી કહે. વલી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણપૂજ્ય કહે છે:-

જીવાદિ દ્રવ્યમાં જે ગુણ છે તે અનંતસ્વભાવી છે. ગુણની છતિ તેનું પરિણમન તેની પ્રવૃત્તિ તેમાં જે સમયે કારણતા તે સમયે જ કાર્યતા ઇત્યાદિ અનેકપરિણતિસહિત છે. તેથી કોઈક રીતે સર્વનું ભિન્નાભિન્નપણે જ્ઞાન થાય તે નયથી થાય।

માટે સમકિતરુચિ જીવને નયસહિત જ્ઞાન કરવું જે ઇટલા ધર્મ સર્વદ્રવ્ય મધ્યે રહ્યા છે માટે પ્રથમતો શ્રીગુરુકૃપાથી દ્રવ્યગુણપર્યાય ઓલખાવે છે. એ પીઠિકા કહી। હવે મૂલસૂત્રના અર્થનું વ્યાખ્યાન કરે છે:-

[૧] શ્રીવર્ધમાનમાનમ્ય, સ્વપરાનુગ્રહાય ચા ક્રિયતે તત્ત્વબોધાર્થ, પદાર્થાનુગમો મયા।।

[૧] અર્થ- શ્રી કહેતા ગુણની શોભા અતિશય શોભાયેં વિરાજમાન એવા શ્રીવર્ધમાન અરિહંત શાસનના નાયક તે પ્રતે અત્યંતપણે નમીને=નમસ્કાર કરીને પોતાનો માન મૂકી ત્રણ યોગ સમારી ગુણીને અનુયાયી ચેતનાનું કરવું તેને નમવું કહિયેં તે પણ સ્વ કહેતા પોતાને અને પર જે શિષ્ય અથવા શ્રોતાદિકને અનુગ્રહ કહેતા ઉપકારને સારુ તત્ત્વ કહેતા યથાર્થ વસ્તુધર્મ તેને બોધ કહેતા જાણવાને અર્થે પદાર્થ કહેતા ધર્માસ્તિકાયાદિક છ મૂલદ્રવ્ય તેનો અનુગમ કહેતા સાચો પ્રરુપવો તે ક્રિયતે કહેતા કારિયેં છેયેં।

જગતમાં મતાંતરીઓ દ્રવ્યને અનેકપણે કહે છે, તિહાં નૈયાયિક સોલ પદાર્થ કહે છે। વૈશેષિક સાત પદાર્થ કહે છે। વેદાંતી, સાંખ્ય એક પદાર્થ કહે છે। મીમાંસક પાંચ પદાર્થ કહે છે। પણ તે સર્વ મિથ્યા છે। તેણે પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણ્યું નથી અને શ્રીઅરિહંત સર્વજ્ઞ પ્રત્યક્ષજ્ઞાની તે એક જીવ અને પાંચ અજીવ એ રીતે છ પદાર્થ કહે છે।

ઈહાં કોઈ પૂછે જે નવતત્ત્વરૂપ નવ પદાર્થ કહ્યા છે તે કેમ? તેને ઉત્તર જે એક જીવ, બીજો અજીવ, એ બે પદાર્થ તો મૂલ છે અને શેષ સાત તત્ત્વ તો જીવ અજીવનો સાધક-બાધક, શુદ્ધ-અશુદ્ધ પરિણતિની અવસ્થા ભિન્ન ઓલખવાને કર્યા છે।

શ્લોક-

[૨] દ્રવ્યાણાં ચ ગુણાનાં ચ, પર્યાયાણાં ચ લક્ષણમ્। નિક્ષેપનયસંયુક્ત, તત્ત્વભેદૈરલઙ્કૃતમ્।।

તત્ર તત્ત્વભેદપર્યાયૈર્વ્યાખ્યા તસ્ય જીવાદેર્વસ્તુનો ભાવઃ સ્વરૂપતત્ત્વમ્।

[૨] અર્થ-દ્રવ્યાના, ગુણના તથા પર્યાયના લક્ષણ જે ઓલખાણ તે નિક્ષેપે કરી તથા નયેં કરી યુક્ત તત્ત્વના ભેદ સહિત કહું છું। તત્ર કહેતા તિહાં જિનાગમેને વિષે તત્ત્વ જે વસ્તુસ્વરૂપ, ભેદ તેના જૂદા જૂદા ભેદપર્યાય તેમાં રહ્યા જે ધર્મ ઇટલા પ્રકારે વ્યાખ્યા કહેતા અર્થનું કહેવું તેણે કરીને યથાર્થ વ્યાખ્યાન થાય, તિહાં તત્ત્વનું લક્ષણ કહે છે। વ્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય જે જીવાદિક વસ્તુ તેનો મૂલ ધર્મ તે વસ્તુનું સ્વરૂપ તત્ત્વ કહિયેં। જેમ કેંચનનું સ્વરૂપ પીત ગુરુ સ્નિગ્ધતાદિ તથા એનું કાર્ય આભરણાદિક અને એનું ફલ તે એહથી અનેક ભોગ્યવસ્તુ આવે। એમ જીવનું સ્વરૂપ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રાદિ અનંત ગુણ, તથા જીવનું કાર્ય સર્વભાવનું જાણવું પ્રમુખ। એ રીતે અભેદપણે રહ્યા જે ધર્મ તે સર્વ વસ્તુનું તત્ત્વ કહિયેં।

[૩] યેન સર્વત્રાવિરોધેન યથાર્થતયા વ્યાપ્યવ્યાપકભાવેન લક્ષ્યતે વસ્તુસ્વરૂપં તલ્લક્ષણમ્। તત્ર દ્રવ્યભેદા યથા જીવા અનન્તાઃ કાર્યભેદેન ભાવભેદા ભવન્તિ। ક્ષેત્રકાલભાવભેદાનામેકસમુદાયિત્વં દ્રવ્યત્વમ્।

[૩] અર્થ- હવે લક્ષણ કહે છે। જે ગુણે કરી સર્વદ્રવ્ય સ્વજાતિમાં અવિરોધિપણે યથાર્થપણે ૧ અતિવ્યાપ્તિ ૨ અવ્યાપ્તિ [૩] અસંભવાદિ દોષરહિત વસ્તુ જે વ્યાપ્ય તેહને વિષે વ્યાપકપણે લખિયેં જાણિયેં તેને વસ્તુનું લક્ષણ કહિયેં। તે લક્ષણ બે પ્રકારનું છે। એક લિંગબાહ્ય આકારરૂપ અને બીજું વસ્તુમાં રહ્યો જે સ્વરૂપ તે। એ બે ભેદ છે। તેમાં લિંગથી તો ગાયનું લક્ષણ જે સાસ્નાસહિતપણે તે બાહ્ય આકારરૂપ લક્ષણ છે। એ બાહ્ય લક્ષણે જે ઓલખાણ કરે તે બાલચાલ છે અને જે વસ્તુને ધર્મે ઓલખાય તે સ્વરૂપલક્ષણ કહિયેં। જેમ ચેતનાલક્ષણ તે જીવ, તથા ચેતનારહિત તે અજીવ, ઇત્યાદિક લક્ષણે લક્ષણસ્વરૂપ જાણવો। એમ અનેક રીતે જાણી લેવો।

ભેદાશ્ચ- હવે ભેદનું સ્વરૂપ કહે છે। **વક્તવ્યવસ્ત્વંશાઃ** કહેતા જે વસ્તુ કથન કરતા હોય તેહના ચાર ભેદ છે। **તત્ર દ્રવ્યભેદા** કહેતા તિહાં દ્રવ્યાના ભેદ મૂલ લક્ષણે સરિખા પણ પિંડપણે જૂદા છે તે દ્રવ્યથી ભેદ કહિયેં। **યથા** કહેતા જેમ સર્વજીવ જીવત્વસામાન્યે સરિખા છે, પણ જીવ પ્રતે પોતાના ગુણપર્યાયનો પિંડપણો જૂદો છે। કોઈનું કોઈમાં મિલિ જાતો નથી। તે માટે જીવ અનંતા દ્રવ્યભિન્નપણે,

तेमज अजीव अनन्ता द्रव्यभिन्नपणे; एम पुद्गलपरमाणु पण जडतारूपपणे सरिखा पण सर्व परमाणुओ जूदा द्रव्य छे। जे कालें पुछीयें ते कालें एटलाने एटला छे कोइ काले घटे नही, तेम नवो वधे नहीं। ए सर्व द्रव्यथी भेद जाणवो।

हवे क्षेत्रांशः- क्षेत्रथी भेद ते जे विस्तरे तो जूदो क्षेत्र अवगाहीने रहे, जेम जीवादि द्रव्यना प्रदेश अवगाहनाधर्मे जूदा छे पण द्रव्यथी जूदा पडे नही, संलग्नपणे रहे। गुणपर्याय सर्वप्रदेशें अनन्ता छे ते गुणपर्याय एक प्रदेश मूकी बीजा प्रदेशमां जाय नही, पर्यायविभाग एकनो अने प्रदेशनो अवगाह सरिखा छे पण ते पर्याय अनन्ता भिन्न छे, अने जे अनन्ता पर्याय मलीने एक कार्य करे ते कार्यने गुण कहे छे। श्रीवीतराग सर्वज्ञ एम कहे छे ए क्षेत्रथी भेद छे।

एकवस्तुमां उत्पादव्ययरूप पर्याय पलटवानुं मान ते समय कहियें। जेटलो उत्पाद व्यय तथा अगुरुलघुनी हानिवृद्धिने परिणमतानुं मान ते समय कहियें। अने तेथी बीजी परिणमनता थइ ते बीजो समय, एम जे अनन्ती अतीतप्रवृत्ति थइ ते वर्तमानप्रवृत्तिनी परंपरारूप जाणवी। अने आगामिक थाशे ते कार्यरूपे योग्यतारूप जाणवी। अतीतकालनो तथा अनागत कालनो कोइ ढिगलो नथी, अने पिंडरूप पंचास्तिकायनु वर्तना रूप जे परिणमन तेनुं मान ते काल कहियें। तेने समयभेद ते त्रीजो कालरूप भेद कहिये। ते जे पर्याय भिन्न भिन्न कार्य करे ते कार्यभेदे भिन्नपणो छे, ते माटे चोथो भावथी भेद कहिये।

हवे द्रव्यनुं लक्षण कहे छे। ते क्षेत्र काल अने भावना जे भेद ते सर्वनुं एकठा मिलिने पिंडपणे एकाधारपणे समुदायीपणे रहेवुं ते द्रव्य कहियें।

[४] तत्रैकस्मिन् द्रव्ये प्रतिप्रदेशे स्वस्वैककार्यकरणसामर्थ्यरूपा अनन्ता अविभागरूपपर्यायास्तेषां समुदायो गुणः। भिन्नकार्यकरणे सामर्थ्यरूपा भिन्नगुणस्य पर्यायाः। एवं गुणा अप्यनन्ताः प्रतिगुणं प्रतिदेशं पर्याया अविभागरूपाः अनन्तास्तुल्याः प्राय इति। ते चास्तिरूपाः प्रतिवस्तुन्यनन्तास्ततोऽनन्तगुणाः सामर्थ्यपर्यायाः।

[४] अर्थ-हवे गुणनुं लक्षण कहे छे। तिहां गुणनामाश्रयो द्रव्यमिति वचनात्, एकद्रव्यने विषे स्वस्व कहेता पोतपोतानो एक जाणवा प्रमुख कार्य करवानुं जेने सामर्थ्य छे एवा अनन्ता सूक्ष्म जेनो अविभाग कहेता बीजो छेद न थाय एवा विभागनो जे समुदाय तेने गुण कहियें। जेम एक दोरडो सो तांतणानो कयों ते सो तांतणा तो अविभागपणे छता पर्याय छे। ते दोरडाथी अनेक कार्य थाय, अनेक वस्तु बंधाय, अने अनेकने आधार थाय अनेक वेटण थाय तेने सामर्थ्य पर्याय कहियें। छतिरूप जे पर्याय ते तो वस्तुरूप छे अने सामर्थ्यपर्याय तो प्रवर्तनरूप-कार्यरूप छे, ते छतिपर्यायनो समुदाय तेने गुण कहियें। छतिपर्यायना अविभाग ते योगस्थान समयस्थानमां कह्योज छे अने भिन्न कहेता जुदो कार्य करवानुं जेमां सामर्थ्य होय एवा अविभागरूप आत्मप्रदेशे वर्तता पर्याय ते भिन्न कहेता जुदा गुणना पर्याय जाणवा। जेम जे अविभाग परिणामालंबनरूप कार्य सामर्थ्यरूप तेनो समुदाय ते वीर्यगुण, एमज जाणवारूप सामर्थ्य छे जेमां, एहवा जे अविभागपर्याय छे तेनो समुदाय ते ज्ञानगुण। तेवा गुण एकद्रव्यने विषे अनन्ता छे। ते एकगुणना प्रदेशें प्रदेशें पर्याय अविभागरूप अनन्ता छे अने सर्व प्रदेशे सरिखा छे।

तथा पंचास्तिकाय मध्ये एक अगुरुलघु पर्यायनो भेद तरतम छे। तथा पुद्गलपरमाणुमध्ये कालभेदे अथवा द्रव्यभेदे वर्णादिकना पर्यायनो तरतमयोग ते थोडा घणापणो छे। ते पर्यायअस्तिरूप छे, सदा छता छे। कोइ पर्याय द्रव्यांतरमां जातो नथी, प्रदेशांतरमां पण जातो नथी, ते छतिपर्यायथी सामर्थ्यपर्याय अनंतगुणा जाणवा। ते कार्यरूप छे। तथा च महाभाष्ये-

यावन्तो ज्ञेयास्तावन्त एव ज्ञानपर्यायाः ते च अस्तिरूपाः प्रतिवस्तुनि अनन्तास्ततोऽप्यनन्तगुणाः सामर्थ्यपर्यायाः।

[५] तत्र द्रव्यलक्षणमुत्पादव्ययध्रुवयुक्तं सल्लक्षणम्। द्रव्यम् एतद् द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकोभयनयापेक्षया लक्षणम्। गुणपर्यायवद् द्रव्यम् एतत् पर्यायनयापेक्षया। अर्थक्रियाकारि द्रव्यम् एतल्लक्षणं स्वस्वशक्तिधर्मापेक्षया। धर्मास्तिकायः, अधर्मास्तिकायः, आकाशास्तिकायः, पुद्गलास्तिकायः, जीवास्तिकायः, कालश्चेति।

[५] अर्थ- हवे वली द्रव्यनुं मुख्य लक्षण कहे छे, उत्पाद कहेता नवा पर्यायनुं उपजवुं व्यय कहेता पूर्व पर्यायनुं विणसवुं अने ध्रुव कहेता नित्यपणो ए तीन परिणमनपणे सर्वदा जे परिणमे तेने द्रव्य कहिये। एटले तेहिज गुण कारण-कार्य बे धर्मे समकाले परिणमे छे। कारण विना कार्य थाय ज नहीं अने कार्य करे नहीं ते कारण पण समजवुं नहीं। जे उपादान कारण तेहिज कार्य थाय छे। ते कारणतानो व्यय अने कार्यतानुं उपजवुं समकाले थाय छे। वली कारणपणो पण समयें समयें नवो नवो छे अने कार्यपणो पण समयें समयें नवो नवो छे ते माटे कारणपणानो पण उत्पाद-व्यय छे, अने कार्यपणानो पण उत्पाद-व्यय छे, अने गुणपिंडपणे द्रव्याधारपणे ध्रुव छे। एवी

પરિણતિયે પરિણમે તે સત્ કહેતા છતિવન્ત દ્રવ્ય જાણવો, એટલે એ લક્ષણ તે દ્રવ્યાસ્તિકનય તથા પર્યાયાસ્તિકનય એ બે ભેલા લઇને કર્યો છે. જે ધ્રુવપણો તે દ્રવ્યાસ્તિકધર્મ ગ્રહ્યો છે અને ઉત્પાદવ્યય તે પર્યાયાસ્તિકધર્મ ગ્રહ્યો છે. તે માટે એ લક્ષણ સંપૂર્ણ છે, એ તત્ત્વાર્થકારકનું વાક્ય છે.

તથા વલી બીજું લક્ષણ તત્ત્વાર્થમાં જ કહ્યું છે. એક દ્રવ્યમાં બધામાં સ્વકાર્યગુણે વર્તમાન તે ગુણ અને પર્યાય તે ગુણનું કારણભૂત દ્રવ્યનું ભિન્ન ભિન્ન કાર્યપણે પરિણમે દ્રવ્યગુણ એ બેહુને સ્વાશ્રયીપણે પરિણમન તે બે છે જેમાં તે દ્રવ્ય કહિયે. એટલે ગુણ તથા પર્યાયવંત તે દ્રવ્ય કહિયે. તે દ્રવ્ય એકના બે ખંડ થાયજ નહીં, એ મૂલ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે અને જે ઘણા પરમાણુના ખંધને દ્રવ્ય માન્યો છે તે ઉપચારે જાણવો. જેની પરિણતિ ત્રણ કાલમધ્યે તે રૂપને તજે નહીં તે દ્રવ્ય પોતાની મૂલ જાત ત્યજે નહીં. જેને અગુરુલઘુનું ષડ્ગુણહાનિવૃદ્ધિરૂપ લક્ષણ ચક્ર એકઠો ફિરે તે એક દ્રવ્ય, અને જેને જૂદો ફિરે તે ભિન્ન દ્રવ્ય કહિયે. એટલે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ એ એક દ્રવ્ય છે, અને જીવ અસંખ્યાતપ્રદેશરૂપ એક અખંડ દ્રવ્ય છે. એવા જીવ સર્વલોકમધ્યે અનંતા છે. તે જીવ સિદ્ધમાં વધે છે અને સંસારીપણામાં ઓછા થાય છે, પણ સર્વ સંખ્યામાં ઘટતા વધતા નથી. તથા પુદ્ગલ પરમાણુ એક આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ એક દ્રવ્ય છે. તેવા પરમાણુ સર્વ જીવથી તથા સર્વ જીવના પ્રદેશથી પણ અનંતગુણા દ્રવ્ય છે. સ્કંધપણે અથવા છુટા પરમાણુપણે વધે તથા ઘટી જાય પણ પરમાણુપુદ્ગલપણે જે સંખ્યા છે તેમાં વધતા ઘટતા નથી એ નિશ્ચયનયથી લક્ષણ કહ્યું.

હવે વ્યવહાર નયથી લક્ષણ કહે છે.

અર્થ-જે દ્રવ્ય તેની જે ક્રિયા કહેતા પ્રવૃત્તિ તેને કરે તે દ્રવ્ય કહિયે. તેમાં જીવની શુદ્ધ ક્રિયા તે જ્ઞાનાદિક ગુણની પ્રવૃત્તિ, જેમ સકલ જ્ઞેય જાણવા માટે જ્ઞાનવિભાગની પ્રવૃત્તિ એમ સર્વ ગુણનું જે કાર્ય જેમ જ્ઞાનગુણનું કાર્ય વિશેષ ધર્મનું જાણવું. તથા દર્શનગુણનું કાર્ય સકલસામાન્યસ્વભાવનો બોધ, અને ચારિત્રગુણનું કાર્ય તે સ્વરૂપનું રમવું ઇત્યાદિ. અને ધર્માસ્તિકાયનું કાર્ય ગતિગુણે પરિણમ્યા જે જીવ તથા પુદ્ગલ તેને ચાલવાને સહકારી થાય. એમ સર્વ દ્રવ્યની સમજણ જોડી લેવી. એ લક્ષણ સર્વ દ્રવ્યના જે ગુણ છે તે સર્વના સ્વકાર્યાનુયાયી પ્રવૃત્તિ તેને અર્થક્રિયા કહેવી.

હવે તે છ દ્રવ્ય છે ૧ ધર્માસ્તિકાય, ૨ અધર્માસ્તિકાય, ૩ આકાશાસ્તિકાય, ૪ પુદ્ગલાસ્તિકાય, ૫ જીવાસ્તિકાય, ૬ કાલ. એ છ દ્રવ્ય જાણવા. એથી વધારે પદાર્થ કોઈ નથી.

જે નૈયાયિકાદિક સોલ પદાર્થ કહે છે તે મૃષા છે, કારણકે તે પ્રમાણને ભિન્નપદાર્થ કહે છે તે તો જ્ઞાન છે, તે આત્મામાં પ્રમેયનો ગુણ છે તે ગુણી જે આત્મા તે મધ્યે રહ્યો છે તેને ભિન્ન પદાર્થ કેમ કહિયે? બીજા પ્રયોજન સિદ્ધાન્તાદિક તે સર્વ જીવ દ્રવ્યની પ્રવૃત્તિ છે તે માટે ભિન્નપદાર્થ કહેવાય નહીં.

તથા વૈશેષિક ૧ દ્રવ્ય, ૨ ગુણ, ૩ કર્મ, ૪ સામાન્ય, ૫ વિશેષ, ૬ સમવાય, ૭ અભાવ એ સાત પદાર્થ કહે છે. પણ તેને કહિયે જે ગુણ તે તો દ્રવ્યમાંજ રહ્યા છે તો તેને ભિન્નપદાર્થ કરી કહેવું તે કેમ ઘટે? અને કર્મ તે દ્રવ્યનું કાર્ય છે. તથા સામાન્ય અને વિશેષ એ બે તો દ્રવ્ય મધ્યે પરિણમન છે. વલી સમવાય તે કારણતારૂપ દ્રવ્યનું પ્રવર્તન છે અને અભાવ તો અછતાને કહેવાય તે અછતાને પદાર્થ કહેવું ઘટતું નથી તે માટે વૈશેષિકમત પણ મૃષા છે. તે મધ્યે દ્રવ્ય નવ કહે છે. ૧ પૃથ્વી, ૨ આપ, ૩ તેજ, ૪ વાયુ, ૫ આકાશ, ૬ કાલ, ૭ દિક્, ૮ આત્મા, ૯ મન એ નવ દ્રવ્ય કહે છે, તેને ઉત્તર જે પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ એ તો આત્મા છે પણ કર્મયોગે શરીર ભેદે નામ પડ્યા છે, અને દિશા તો આકાશમાંજ મિલી ગઈ છે, તથા મન તે આત્માને સંસારીપણાના ઉપયોગ પ્રવર્તનાનો દ્વાર છે તેને ભિન્ન દ્રવ્ય કેમ કહિયે?

વલી વેદાંતી સાંખ્ય તે એક આત્મા અદ્વૈતપણે એકજ દ્રવ્ય માને છે, તેની પણ ભૂલ છે, કેમકે જે શરીર છે તે તો રૂપી છે અને પુદ્ગલ દ્રવ્યાનાં ખંધ છે તે કેમ એક થાય? તથા આત્મા અને શરીરનો આધાર તે આકાશ છે તે સર્વ પ્રસિદ્ધ છે તે જૂદો માન્યા વિના કેમ ચાલે? તે માટે અદ્વૈતપણો રહ્યો નહીં.

અને બૌદ્ધદર્શન તે સમય સમય નવા નવાપણે ૧ આકાશ, ૨ કાલ, ૩ જીવ, ૪ પુદ્ગલ એ ચાર દ્રવ્ય માને છે. તેને પુછીયે જે જીવ, પુદ્ગલ એકજ ક્ષેત્રે કેમ રહેતા નથી? તે તો ચલાદિ ભાવ પામે છે માટે તેના અપેક્ષાકારણરૂપ ૧ ધર્માસ્તિકાય, ૨ અધર્માસ્તિકાય એ બે દ્રવ્ય પણ માનવા જોઈયે.

તથા કેટલાક સંસારસ્થિતિનો કર્તા એક પરમેશ્વરને માને છે, તે પણ મૃષા છે. જે નિર્મલ રાગદ્વેષરહિત એવો પરમેશ્વર તે પરના સુખદુઃખનો કર્તા કેમ થાય?

વલી કોઈક ઇચ્છા વલગાડે છે, તે તો અધૂરાને છે, પૂરાને કેમ હોય?

तथा केटलाक परमेश्वरनी लीला कहे छे ते लीला तो अजाण अधूरो तथा जेने पोतानो आनंद पोता पासे न होय ते करे, पण जे संपूर्ण चिदानंदघन तेने लीला होय ज नही।

धर्माधर्मौ विना नाङ्गं, विनाङ्गेन मुखं कुतः।

मुखं विना न वक्तृत्वं तच्छास्त्रारः परे कथम्?॥ (वी.स्तो.७.१)

अने मीमांसादिक पांच भूत कहे छे। तेमां पण चार भूत तो जीवपुद्गलना संबंधे उपना छे, अने आकाश ते लोकालोक भिन्न द्रव्य छे।

[६] तत्र पञ्चानां प्रदेशपिण्डत्वाद् अस्तिकायत्वम्। कालस्य प्रदेशाभावाद् अस्तिकायता नास्ति, तत्र काल उपचारत एव द्रव्यं न वस्तुवृत्त्या।

[६] अर्थ- ए रीते असत्य प्ररूपणानुं निराकरण करी आगमनी साखे कार्यादिकने अनुमाने द्रव्य छ ठरे छे, माटे तेहिज मानवा। तेमां पांच द्रव्य सप्रदेशी छे, ते प्रदेशना पिंडपणा माटे अस्तिकायपणो पांच द्रव्यने छे। अने छट्टो कालद्रव्य तेने प्रदेश नथी ते माटे अस्तिकायता नथी।

तिहां काल ते मुख्यवृत्तियें द्रव्य नथी, उपचारथी द्रव्य कहेवाय छे। जेम वस्तुगते धर्मास्तिकायादिक द्रव्य छे तेम काल द्रव्य नथी। जो ए कालने पिंडरूप द्रव्य मानियें तो एनो मान किहां छे? जो मनुष्यक्षेत्रमां काल द्रव्य मानियें तो बाहिरना क्षेत्रमां नवापुराणादिक तथा उत्पाद-व्यय कोण करे छे? अने जो चौदराजलोकमां व्यापी मानीयें, तो असंख्यातप्रदेश मानवा जोइयें अने प्रदेश मानवे करी अस्तिकाय थाय, अने जो रेणुक असंख्याता मानियें, तो लोकप्रदेश प्रमाण रेणुक थाय ते वारें असंख्याता काल द्रव्य थाया। ते तो अनंत द्रव्य मान्यो छे माटे ए कालने पंचास्तिकायना वर्तनारूप पर्यायने आरोपे द्रव्य मानियें। केमके अस्तिकायता नथी। अने सर्वमां वर्तना करे ए पक्ष सत्य छे। जे आगमने विषे ठाणांगसूत्रना आलावामां छे-

किं भंते! अद्वासमयेति वुच्चति? गोयमा! जीवा चेव अजीवा चेव।

एटले काल ते जीव तथा अजीवनो वर्तमानपर्याय छे, तेना उत्पाद व्ययरूप वर्तनाने काल कह्यो छे, ते कालने अजीव द्रव्यमां गण्यो तेनो आशय ए छे जे जीव वर्तनाथी अजीववर्तना अनंतगुणी छे ते बहुलता माटे कालने अजीव गवेष्ठो छे केमके कालनी वर्तना अजीव उपर अनंती छे अने जीव उपर तेथी थोडी छे माटे।

तथा विशेषावश्यकभाष्यमध्ये-

न पश्यति क्षेत्रकालावसौ तयोरमूर्तत्वाद्, अवधेश्च मूर्तिविषयत्वात्, वर्तनारूपं तु कालं पश्यति द्रव्यपर्याय-त्वात्तस्येति।

तथा बावीसहजारीमध्ये

तथा कालस्य वर्तनादिरूपत्वात् पर्यायत्वाद्, द्रव्योपक्रम उपचारात्।

तथा भगवत्यंगे १३ तेरमा शतक मध्ये इहां पुद्गलवर्तनानी अपेक्षाये कालने रूपी गवेष्ठो छे।

[७] तत्र गतिपरिणतानां जीवपुद्गलानां गत्युपपृष्टम्भहेतुर्धर्मास्तिकायः स चासङ्ख्येयप्रदेशलोकप्रदेश-परिमाणः।

[७] अर्थ:-हवे पंचास्तिकायनुं भिन्न भिन्न लक्षण कहे छे। जे गति परिणामीपणे परिणम्या जीव तथा पुद्गल तेने गतिना ओठंभानो हेतु ते धर्मास्तिकाय द्रव्य कहियें। ते धर्मास्तिकाय असंख्याता प्रदेश परिमाण छे। लोकमां व्यापी छे, लोकमान छे, लोकना एक एक प्रदेशो धर्मास्तिकायनो एक एक प्रदेश ते अनंत संबंधीपणे छे। ए धर्मादि त्रण द्रव्य अचल, अवस्थित, अक्रिय छे।

[८] स्थितिपरिणतानां जीवपुद्गलानां स्थित्युपपृष्टम्भहेतुर्धर्मास्तिकायः, स चासङ्ख्येयप्रदेशलोक-परिमाणः।

[८] अर्थ:-स्थितिपणे परिणम्या जे जीव तथा पुद्गल तेने स्थितिना ओठंभानो हेतु ते अधर्मास्तिकाय द्रव्य कहियें। ते पण लोक परिमाण असंख्य प्रदेशी छे।

[९] सर्वद्रव्याणां आधारभूतः अवगाहकस्वभावानां जीवपुद्गलानां अवगाहोपपृष्टम्भकः आकाशास्तिकायः। स चानन्तप्रदेशो लोकालोकपरिमाणः। यत्र जीवादयो वर्तन्ते स लोकोऽसङ्ख्यप्रदेशप्रमाणः ततः परमलोकः

કેવલાકાશપ્રદેશવ્યૂહરૂપઃ સ ચાનન્તપ્રદેશપ્રમાણઃ।

[૧] અર્થઃ-સર્વ દ્રવ્યને આધારભૂત અવગાહ સ્વભાવી જે જીવ તથા પુદ્ગલને અવગાહનાનો ઓઠંભાનો હેતુ તે આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય કહિયેં. તેના પ્રદેશ અનંતા છે. લોક તથા અલોક રૂપ છે, તેમાં જે ક્ષેત્રે જીવ તથા પુદ્ગલ તથા ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય છે તે ક્ષેત્રને લોક કહિયેં, અને કેવલ એક લોક માત્ર આકાશજિહાં છે તેને અલોક કહિયેં, એટલે જે લોક તે જીવાદિ દ્રવ્ય સહિત અને જીવાદિક દ્રવ્ય જિહાં નથી તેને અલોક કહિયેં. તે અલોકના પ્રદેશ અનંતા છે, અવગાહક ધર્મે સર્વ દ્રવ્ય એમાં સમાય છે.

કારણમેવ તદન્યં સૂક્ષ્મો નિત્યશ્ચ ભવતિ પરમાણુઃ। એકસર્વર્ણગન્ધો દ્વિસ્પર્શઃ કાર્યલિङ્ગી ચ॥

[૧૦] પૂરણગલનસ્વભાવઃ પુદ્ગલાસ્તિકાયઃ સ ચ પરમાણુરૂપઃ। તે ચ લોકે અનન્તા એકરૂપાઃ પરમાણવોઽનન્તા દ્રવ્યણુકા અપ્યનન્તાઃ ત્ર્યણુકા અપ્યનન્તા એવં સદ્-ચ્છ્યાતાણુકાસ્કન્ધા અપ્યનન્તા અસદ્-ચ્છ્યાતાણુકાસ્કન્ધા અપ્યનન્તા એકૈકસ્મિન્ આકાશપ્રદેશે એવં સર્વલોકેઽપિ જ્ઞેયમ્। એવં ચત્ત્વારોઽસ્તિકાયા અચેતનાઃ।

[૧૦] અર્થઃ- હવે પુદ્ગલ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ લખિયેં છે. જે પૂરણ કહેતા પૂરાયે, વર્ણાદિગુણે વધે, ગલી જાય, ખરી જાય, વર્ણાદિ ગુણ ઘટિ જાય એવો જેમાં સ્વભાવ છે તે પુદ્ગલાસ્તિકાય કહિયેં. તે મૂલ દ્રવ્ય પરમાણુરૂપ છે તે પરમાણુનું લક્ષણ કહે છે. દ્રવ્યણુકાદિક જેટલા સ્કંધ છે તે સર્વનું અત્યંત કહેતા મૂલ કારણ પરમાણુ છે એટલે સર્વ સ્કંધનું પરમાણુ કારણ છે પણ એ પરમાણુનું કારણ કોઈ નથી, કોઈનું નીપજાવ્યો થયો નથી અને કોઈને મિલવે પણ થયો નથી। સૂક્ષ્મ છે. એક આકાશપ્રદેશની અવગાહના તુલ્ય એક પરમાણુ છે તો પણ તે એક આકાશપ્રદેશમાં અનંત પરમાણુ સમાય છે પણ પરમાણુ મધ્યે બીજું દ્રવ્ય કોઈ સમાય નહીં માટે પરમાણુ દ્રવ્ય સૂક્ષ્મ છે અને નિત્ય છે. જેટલું પરમાણુ દ્રવ્ય છે તે ખંધાદિક અનેકપણે પરિણમે, પણ પરમાણુ દ્રવ્ય કોઈ વિણસી જાય નહીં એવું પરમાણુ દ્રવ્ય છે. તે એક પરમાણુમાં એક રસ હોય, એક વર્ણ હોય, એક ગંધ હોય અને લુખો-ચિકણો, ટાઢો-ઝન્હો, એ ચાર સ્પર્શ માંહેલા ગમે તે બે ફરસ હોય, એવું એક પરમાણુ દ્રવ્ય છે.

હિંમાં કોઈ પુછે જે તે પરમાણુ દેખાતો નથી તો કેવી રીતે મનાય? તેને ઉત્તર-જે ઘટ, પટ, શરીરાદિક કાર્ય દેખાય છે, ગ્રહવાય છે, તે રૂપી છે તો એહના સંબંધનું કારણ પરમાણુ સૂક્ષ્મ છે માટે ઈન્દ્રિયજ્ઞાને ગ્રહેવાતો નથી, પરંતુ રૂપી છે કેમકે અરૂપીથી રૂપી કાર્ય થાય નહીં તે માટેજ પરમાણુ રૂપી છે. તેથી એ સ્કંધ પણ રૂપી થયા છે. અને આકાશ પ્રદેશ અરૂપી છે તો તેનો અનંત પ્રદેશી સ્કંધ પણ અરૂપી છે એમ ધારવું. તે પરમાણુના દ્રવ્યકાદિક સ્કંધ અનંતા છે, તથા છુટા પરમાણુ તે પણ અનંતા છે તે વલી ખંધમાં મિલે છે તો બીજા ખંધમાંહેથી છુટા થાય છે એમ ખંધ વિચરી જાય ને પરમાણુ થાય.

તેની વર્ગના અઢ્યાવીસ પ્રકારની છે. તે અઢ્યાવીસ ભેદ કમ્પયડીથી જાણવા। એમ એકલા પરમાણુ તે પણ અનંતા, તથા બે મિલીને ખંધ પામ્યા તેવા ખંધ પણ અનંતા, એમજ સંચ્યાતાણુકના ખંધ પણ અનંતા, તેમજ અસંચ્યાત પરમાણુ મિલિ ખંધ થાય તે પણ અનંતા, તથા અનંત પરમાણુ મલ્યા ખંધ થાય તેવા ખંધ પણ અનંતા, તે એ જાતિના ખંધ તે એક આકાશ પ્રદેશ અવગાહે. આકાશાંશ અવગાહે એમ અસંચ્યાતા પ્રદેશ અવગાહે છે પણ એક વર્ગનાની અવગાહના અંગુલને અસંચ્યાતમે ભાગે અવગાહે, વધતિ અવગાહે નહીં, અને અનંતી વર્ગના મિલે અંગુલ, હાથ, ગાડ, યોજનાદિકને માને અવગાહના થાય.

એમ એ ૧ ધર્માસ્તિકાય ૨ અધર્માસ્તિકાય ૩ આકાશાસ્તિકાય ૪ પુદ્ગલાસ્તિકાય એ ચારે દ્રવ્ય અચેતન છે, અજીવ છે, જાણપણા રહિત છે.

[૧૧] ચેતનાલક્ષણો જીવઃ, ચેતના ચ જ્ઞાનદર્શનોપયોગી અનન્તપર્યાયપરિણામિકકર્તૃત્વભોક્તૃત્વાદિલક્ષણો જીવાસ્તિકાયઃ।

[૧૧] અર્થ- હવે જીવ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ કહે છે. ચેતના જે બોધ શક્તિ છે લક્ષણ જેનું તે જીવ કહિયેં. જે પોતાના પરિણમન તથા પરની પરિણમન સર્વને જાણે તે જીવા તથા સર્વ દ્રવ્ય તે અનંતા સામાન્ય સ્વભાવ અને અનંતા વિશેષ સ્વભાવવંત છે. તેમાં સર્વ દ્રવ્યના અનંતા વિશેષ ધર્મનું અવબોધક તે જ્ઞાન ગુણ કહિયેં, તથા સામાન્યવિશેષ સ્વભાવવંત વસ્તુને વિષે જે સામાન્ય સ્વભાવનું અવબોધક તે દર્શન ગુણ કહિયેં. તે જ્ઞાનદર્શનોપયોગી જે અનંતપર્યાય તેનો પરિણામી કર્તાભોક્તાદિક અનંતી શક્તિનું પાત્ર તે જીવ જાણવો। ઉક્તં ચ

નાણં ચ દસણં ચેવ, ચરિત્તં ચ તવો તહા। વીરિયં ઉવઓગો અ, એવં જીવસ્સ લક્ખણો॥(ન.પ.૫)

ચેતનાલક્ષણ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, સુખ, વીર્યાદિક અનંત ગુણનું પાત્ર, સ્વસ્વરૂપભોગી, તથા અનવચ્છિન્ન જે સ્વાવસ્થા પ્રગટી તેનો ભોક્તા, અનંતા સ્વગુણની જે સ્વસ્વકાર્યશક્તિ તેનો કર્તા, ભોક્તા, પરભાવનો અકર્તા, અભોક્તા, સ્વક્ષેત્રવ્યાપી અનંતી આત્મસત્તાનો ગ્રાહક, વ્યાપક, રમણ કરનારો, તેને જીવ જાણવો।

[१२] पञ्चास्तिकायानां परत्वापरत्वे नवपुराणादिलिङ्गव्यक्तवृत्तिवर्तनारूपपर्यायः कालः; अस्य चाप्रदेशिकत्वेन अस्तिकायत्वाभावः। पञ्चास्तिकायान्तर्भूतपर्यायरूपतैवास्य।

एते पञ्चास्तिकायाः। तत्र धर्माधर्मौ लोकप्रमाणासङ्ख्येयप्रदेशिकौ, लोकप्रमाणप्रदेश एव एकजीवः। एते जीवा अप्यनन्ताः। आकाशो हि अनन्तप्रदेशप्रमाणः, पुद्गलपरमाणुः स्वयमेकोऽपि अनेकप्रदेशबन्धहेतुभूतद्रव्य-युक्तत्वाद् अस्तिकायः। कालस्य उपचारेण भिन्नद्रव्यता उक्ता। सा च व्यवहारनयापेक्षया आदित्यगतिपरिच्छेद-परिमाणः कालः समयक्षेत्रे एव। एष व्यवहारकालः समयावलिकारूप इति।

[१२] अर्थ- हवे काल द्रव्यं लक्षणं कहे छे। जे पञ्चास्तिकायने परत्वे अपरत्वे ए लिंगे तथा पुद्गल खंधने नव पुराणपणे व्यक्त कहेता प्रगट छे, वृत्ति कहेता प्रवृत्ति तेने वर्तना कहियें ते वर्तनारूप पर्याय तेने काल कहियें। एने प्रदेश नथी ते माटे अस्तिकायपणो नथी। ए काल ते पञ्चास्तिकायने विषे अंतर्भूतपर्याय परिणमन छे, जाते धर्मास्तिकायादिकनो पर्याय छे एम तत्त्वार्थवृत्तिने विषे कह्यो छे।

तिहां धर्मास्तिकाय एक द्रव्य छे, असंख्यात प्रदेशी छे, लोकाकाशना प्रदेश प्रमाण छे। एम अधर्मास्तिकाय पण एक द्रव्य छे, लोकप्रमाण असंख्यात प्रदेशी छे।

अनेक जीवद्रव्य ते पण लोकप्रमाण असंख्यात प्रदेशी छे पण स्व अवगाहना प्रमाण व्यापक छे। ते जीव द्रव्य अनन्ता छे। अकृत सदा छता अखंड द्रव्य छे, सच्चिदानंदमयी छे। पण परपरिणामी थवे पुद्गलग्राहक, पुद्गलभोगी थवय प्रतिसमये नवा कर्म बांधवे संसारी थया छे। तेहिज जे वारें स्वरूपग्राहक, स्वरूपभोगी थाय तेवारे सर्वकर्म रहित थइ परमज्ञानमयी, परमदर्शनमयी, परमानंदमयी, सिद्ध, बुद्ध, अनाहारी, अशरीरी, अयोगी, अलेशी, अनाकारी, एकांतिक, आत्यंतिक, निःप्रासी, अविनाशी, स्वरूपसुखनो भोगी, शुद्ध, सिद्ध थाय ते माटे अहो! चेतन! ए पर भाव अभोग्य सर्व जगतना जीवनी एठ तेनो भोगववापणो तजी स्वभाव भोगीपणानो रसीयो थइ स्वस्वरूप निर्धार, स्वरूप भासन, स्वरूप रमणी थइ पोताना आनंदने प्रगट करीने निर्मल थावुं।

तथा आकाश द्रव्य ते लोकालोक मिलि एक द्रव्य छे, अनन्त प्रदेशी छे। अने पुद्गल द्रव्य ते परमाणु रूप छे केमके परमाणु अनन्ता छे माटे अनन्ता द्रव्य छे।

इहां कोइ पुहे जे प्रदेशना संबंध विना परमाणु द्रव्यने अस्तिकाय किम कह्यो छे? तेने उत्तर जे परमाणु तो एक प्रदेशी छे पण अनन्ता परमाणुथी मिलवाना जे कारण ते आ द्रव्य तेणे युक्त छे, ते योग्यता माटे अस्तिकाय कह्यो छे। तथा काल द्रव्यने उपचारें भिन्न द्रव्यपणो कह्यो छे ते व्यवहारनयनी अपेक्षायां जे मनुष्य क्षेत्रने विषे सूर्यनी गतिने परज्ञाने एटले समयावलिकारूप परिमाणे जे मान तेने व्यवहारथी काल कहियें इति। ए काल मुख्य वृत्तिथे तो समयक्षेत्र मध्ये छे अने मनुष्य क्षेत्रथी बाहेर जे जीवो छे तेना आयुष्य पण एज क्षेत्र प्रमाणे सर्वज्ञ देवें कहा छे। तथा सूर्यनो चार ते पण जीव पुद्गलनुं प्रवर्तन छे कारण के सूर्य ते पण जीव तथा पुद्गल छे। एटले ए काल द्रव्य ते कालपणे भिन्न पिंडपणे ठेयीं नही; उपचारेंज ठेयीं एम मानवो।

इहां कोइ कहे जे-एक एक द्रव्यने विषे अनेक अनेक पर्याय छे ते कोइ पर्यायने द्रव्यपणो न कह्यो अने एक वर्तना पर्यायने विषे द्रव्यनो आरोप शा माटे कर्यो? तेने उत्तर-ए वर्तना परिणति ते सर्व पर्यायने सहकारी छे अने सर्व द्रव्यने छे। तेथी मुख्य पर्याय छे माटे एने द्रव्यनो आरोप छे ते पण अनादि चाल छे।

[१३] एते पञ्चास्तिकायाः सामान्यविशेषधर्ममया एव। तत्र सामान्यतः स्वभावलक्षणं द्रव्यव्याप्यगुणपर्याय-पकत्वेन परिणामिलक्षणं स्वभावः, तत्र एकं नित्यं निरवयवं अक्रियं सर्वगतं च सामान्यम्। नित्यानित्य-निरवयवसावयवः सक्रियताहेतुर्देशगतः सर्वगतं (तः) च विशेषपदार्थगुणप्रवृत्तिकारणं विशेषः। न सामान्यं विशेषरहितम्, न विशेषः सामान्यरहितः॥

[१३] अर्थ:- हवे ए पञ्चास्तिकाय ते सामान्यविशेष धर्ममयी छे। ते सामान्यनुं लक्षण विशेषावश्यकें कह्युं छे। तिहां प्रथमथी स्वभावनुं लक्षण कहे छे। जे द्रव्यने विषे व्यापतो होय तथा गुणपर्यायमां पण व्यापकपणे सदा परिणमतो थको पामियें तेने सामान्य स्वभाव कहियें। ते सामान्य स्वभाव जे होय ते एक होय तथा नित्य अविनाशी होय तथा निरवयव कहेता जेहने अविभाग रूप अवयव न होय अने सर्वगत कहेता सर्वमां व्यापकपणे होय ते सामान्य स्वभाव कहियें। जीवादि द्रव्यने विषे एकपणो ते पिंडपणे छे ते सर्व द्रव्यने विषे छे। सर्व गुण पर्याय पोताने रूपें अनेक छे, पण ते समुदाय पिंडपणुं मूकीने जूदा थायज नही ते माटे ए रीते जे परिणमन होय ते सामान्य स्वभाव कहियें। ते सामान्यना बे भेद छे। अस्तित्वादिक जे सर्व पदार्थने विषे छे ते महा सामान्य कहियें। एनी श्रुतज्ञाने करी प्रतीत थाय पण प्रत्यक्ष तो अवधिदर्शन केवलदर्शनेज जणाया। परोक्षे न ग्रहवाया तथा वृक्ष, अंब, निंब, जंबु प्रमुख व्यक्ति अनेक छे पण वृक्षत्व

સર્વમાં છે એ અવાંતર સામાન્યા તે ચક્ષુદર્શને તથા અચક્ષુદર્શને ગ્રહવાય અને અસ્તિત્વ-વસ્તુત્વાદિ સામાન્ય તે અવધિદર્શને તથા કેવલદર્શને ગ્રહવાય અને વિશેષ ધર્મ તે જ્ઞાન ગુણેજ ગ્રહવાયા

હવે વિશેષનું લક્ષણ કહિયેં છીએ। કોઈક ધર્મે નિત્ય, કોઈક ધર્મે અનિત્ય, કોઈક રીતે અવયવ સહિત, કોઈક રીતે અવયવ રહિત, અવિભાગ પર્યાયે સાવયવ, સામર્થ્ય પર્યાયે નિરવયવ, પણ સક્રિયતા હેતુ દેશગત જે ગુણ તે ગુણાંતરમાં વ્યાપતા નથી। તે માટે દેશગત જે ગુણ હોય તે આજ્ઞા દ્રવ્યમાં વ્યાપકજ હોય તેને સર્વગત કહિયેં। તો એવા જે ધર્મ તે સર્વ વિશેષ જાણવા। પદાર્થના ગુણની પ્રવૃત્તિ તેના જે કારણ તે વિશેષ સ્વભાવ। જે કાર્ય કરે તે ગુણને પણ વિશેષ ધર્મજ ગણવો। જે સામાન્ય તે વિશેષ રહિત નથી અને જે વિશેષ તે સામાન્ય રહિત નથી।

[૧૪] તે મૂલસામાન્યસ્વભાવાઃ ષટ્। તે ચામી (૧) અસ્તિત્વમ્, (૨) વસ્તુત્વમ્, (૩) દ્રવ્યત્વમ્, (૪) પ્રમેયત્વમ્ (૫) સત્ત્વમ્ (૬) અગુરુલઘુત્વમ્। તત્ર

(૧) નિત્યત્વાદીનામુત્તરસામાન્યાનાં પારિણામિકત્વાદીનાં નિઃશેષસ્વભાવાનામ્ આધારભૂતધર્મત્વમ્ અસ્તિત્વમ્।

(૨) ગુણપર્યાયાધારત્વં વસ્તુત્વમ્।

(૩) અર્થક્રિયાકારિત્વં દ્રવ્યત્વં, અથવા ઉત્પાદવ્યયયોર્મધ્યે ઉત્પાદપર્યાયાણાં જનકત્વપ્રસવસ્યાવિર્ભાવ-લક્ષણવ્યયીભૂતપર્યાયાણાં તિરોભાવ્યભાવરૂપાયાઃ શક્તેરાધારત્વં દ્રવ્યત્વમ્।

(૪) સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનં પ્રમાણં, પ્રમીયતે અનેનેતિ પ્રમાણમ્, તેન પ્રમાણેન પ્રમાતું યોગ્યં પ્રમેયમ્, જ્ઞાનેન જ્ઞાયતે તદ્યોગ્યતાત્વં પ્રમેયત્વમ્।

(૫) ઉત્પાદવ્યયધ્રુવયુક્તં સત્ત્વમ્।

(૬) ષડ્ગુણહાનિવૃદ્ધિસ્વભાવા અગુરુલઘુપર્યાયાસ્તદાધારત્વમ્ અગુરુલઘુત્વમેતે ષટ્સ્વભાવાઃ સર્વદ્રવ્યેષુ પરિણમન્તિ તેન સામાન્યસ્વભાવાઃ।

[૧૪] અર્થઃ-તે મૂલ સામાન્યના છ ભેદ છે। તે સર્વ દ્રવ્યમાં વ્યાપકપણે છે। ૧) અસ્તિત્વ, ૨) વસ્તુત્વ, ૩) દ્રવ્યત્વ, ૪) પ્રમેયત્વ ૫) સત્ત્વ, ૬) અગુરુલઘુત્વ એ છ મૂલ સ્વભાવ છે તે સર્વ દ્રવ્ય મધ્યે પરિણામિકપણે પરિણમે છે। એ ધર્મને કોઈનો સહાય નથી। તત્ર કહેતા તિહાં-

૧) સર્વ દ્રવ્યને વિષે ઉત્તર સામાન્ય સ્વભાવ નિત્યત્વ-અનિત્યત્વાદિક તથા વિશેષ સ્વભાવ તે પરિણામિકત્વાદિક તેનો આધારભૂતધર્મ તે ધર્મને તીર્થકરદેવ સામાન્ય સ્વભાવ અસ્તિત્વરૂપ કહે છે, તથા

૨) ગુણપર્યાયનો આધારવંત પદાર્થ તેને વસ્તુત્વ કહિયેં, અને

૩) અર્થ જે દ્રવ્ય તેની જે ક્રિયા, જેમ ધર્માસ્તિકાયની ચલનસહાય ક્રિયા, અધર્માસ્તિકાયની થિરસહાય ક્રિયા, આકાશ દ્રવ્યની અવગાહરૂપ ક્રિયા, જીવની ઉપયોગ લક્ષણ ક્રિયા તથા પુદ્ગલની મિલવા વિખરવારૂપ ક્રિયાનો કરવાપણો ઇટલે જે પર્યાયની પ્રવૃત્તિ તે અર્થક્રિયા અને અર્થ ક્રિયાનો આધારી ધર્મ તેને શ્રી સર્વજ્ઞદેવે દ્રવ્યત્વપણો કહ્યો છે।

વલી દ્રવ્યત્વપણાનું લક્ષણાંતર કહે છે-ઉત્પાદપર્યાયની જે પ્રસવશક્તિ ઇટલે આવિર્ભાવ લક્ષણ જે શક્તિ તેના વ્યયીભૂત પર્યાયનો તિરોભાવ થયો અથવા અભાવ થવા રૂપ શક્તિનો જે આધારભૂત ધર્મ તેને દ્રવ્યત્વ કહિયેં।

૪) સ્વ કહેતા પોતે આત્મા અને પર કહેતા પુદ્ગલાદિક ધર્માસ્તિકાયાદિક અન્ય દ્રવ્ય તેને યથાર્થપણે જાણે તે જ્ઞાન કહીયેં। તે જ્ઞાન પાંચ ભેદે છે। તે જ્ઞાનના ઉપયોગમાં આવે એવી જે શક્તિ તેને પ્રમેયત્વપણો કહિયે। તે પ્રમેયપણો સર્વ દ્રવ્યનું મૂલ ધર્મ છે। પ્રમાણમાં વસાવ્યો જે વસ્તુ તેને પ્રમેયપણો કહિયેં। તે સર્વ ગુણ પર્યાય પ્રમેય છે અને આત્માનો જ્ઞાનગુણ તેમાં પ્રમાણપણો તથા પ્રમેયપણો એ બે ધર્મ છે। પોતાનો પ્રમાણપણો તે પોતેજ કરે છે, દર્શનગુણનો પ્રમાણ જ્ઞાનગુણ કરે છે, કેમકે દર્શનગુણ તે વિશેષ છે। જે સાવયવ હોય તે વિશેષજ હોય। અને જે વિશેષ હોય તે જ્ઞાનથીજ જણાયા દર્શનગુણ તે સામાન્ય ધર્મનો ગ્રાહક છે, તે પણ પ્રમાણ કહેવાયા પણ પ્રમાણના ભેદ કહ્યા છે તિહાં જ્ઞાનજ ગ્રહ્યું છે। તેનું કારણ જે દર્શનોપયોગ તે વ્યક્ત પડતો નથી તે માટે પ્રમાણ મધ્યે ગવેષ્યો નથી। તે પ્રમાણના મૂલ બે ભેદ છે-એક પ્રત્યક્ષ અને બીજો પરોક્ષ।

સ્પષ્ટં પ્રત્યક્ષં પરોક્ષમન્યદ્ ઇતિ સ્યાદ્વાદરત્નાકરવાક્યાત્।

૫) ઉત્પાદ કહેતા ઉપજવો વ્યય કહેતા વિણસવો ધ્રુવ કહેતા નિત્યપણો વસ્તુના એક ગુણમાં એક સમયે એ ત્રણે પરિણમને સદા

परिणमे छे एवो जे परिणाम ते सत्पणो कहियें अने ते सत्पणानो भाव ते सत्त्वपणो कहियें।

६) तथा छठो १ अनंतभाग हानि, २ असंख्यातभाग हानि, ३ संख्यातभाग हानि ४ संख्यातगुण हानि, ५ असंख्यातगुण हानि, ६ अनंतगुण हानि, ए छ प्रकारनी हानि, तथा १ अनंतभाग वृद्धि, २ असंख्यातभाग वृद्धि, ३ संख्यातभाग वृद्धि, ४ संख्यातगुण वृद्धि, ५ असंख्यातगुण वृद्धि, ६ अनंतगुण वृद्धि ए छ वृद्धि। एम छ प्रकारनी हानि तथा छ प्रकारनी वृद्धि ते अगुरुलघु पर्यायनी सर्व द्रव्यने सर्व प्रदेशो परिणमे छे ते कोइक प्रदेशें कोइ समये अनंतभाग हानिपणे परिणमे छे अने कोइक समये कोइक प्रदेशें अनंतभाग वृद्धिपणे परिणमे छे। एवं बार प्रकारें परिणमे छे ते अगुरुलघु पर्यायनी परिणमन शक्ति ते अगुरुलघुत्व=अगुरुलघुनो भाव जाणवो। तत्त्वार्थ टीकाने विषे पांचमा अध्यायें अलोकाकाशने अधिकारें कह्यो छे। एम छ स्वभाव सर्व द्रव्यने विषे परिणमे छे। ए छ ए द्रव्यना मूल स्वभाव छे। द्रव्यनो भिन्नपणो प्रदेशनो भिन्नपणो ते अगुरुलघुने भेदपणे थाय छे ते माटे ए छ मूल सामान्य स्वभाव छे। ए द्रव्यास्तिक धर्म छे अने एनुं परिणमन ते पर्यायास्तिक धर्म छे।

केटलाक वादी एम कहे छे जे पर्यायनो पिंड ते द्रव्य छे, पण द्रव्यपणो भिन्न नथी। जेम धूरी, पड़्डा, कागमो, डागली, जूहरी प्रमुख समुदायने गाडो कहियें पण सर्व अवयवथी भिन्न गाडापणो कोइ देखातो नथी; तेमज ज्ञानादिक गुणथी भिन्नपणे कोइ आत्मा देखातो नथी। तेने कहियें जे ज्ञानादिक गुणने विषे छति एक पिंड समुदायता सदा अवस्थितपणो अने द्रव्यथी मिली न जाय तथा स्वक्रियावंतपणो इत्यादिक सामान्य धर्म छे। छति अस्तित्व अर्थ क्रियावंत ते द्रव्यपणो एकपिंडपणो ते वस्तुत्व इत्यादिक ते सर्वद्रव्यपणो छे। एटले द्रव्यास्तिक पर्यायास्तिक ए बेहु मलीने द्रव्यपणो छे। उक्तं च सम्मतौ-

द्ववा पज्जवरहिआ न पज्जवा दव्वओ वि उप्पत्ति।(दव्वं पज्जवरविउयं दव्वविउत्ता य पज्जवा णत्थि)(१-१२)

ए मूल सामान्य स्वभावना छ भेद कहा।

[१५] तत्र अस्तित्वमुत्तरसामान्यस्वभावगम्यं ते चोत्तरसामान्यस्वभावा अनन्ता अपि वक्तव्येन त्रयोदशा। (१) अस्तित्वस्वभावः (२) नास्तित्वस्वभावः (३) नित्यस्वभावः (४) अनित्यस्वभावः (५) एकस्वभावः (६) अनेकस्वभावः (७) भेदस्वभावः (८) अभेदस्वभावः (९) भव्यस्वभावः (१०) अभव्यस्वभावः (११) वक्तव्यस्वभावः (१२) अवक्तव्यस्वभावः (१३) परमस्वभावः इत्येवरूपं वस्तुसामान्यान्तमयम्।

[१५] अर्थ:- तथा वली अस्तित्व उत्तर सामान्यस्वभाव कहे छे ते उत्तर सामान्यस्वभाव वस्तु मध्ये अनन्ता छे। पण तेर सामान्य स्वभाव अनेकांतजयपताकादि ग्रंथे वखाण्या छे, तेमांथी लेशमात्र लखिए छैयें। तेनां नाम उपरना मूल पाठमां सुलभ छे माटे लिख्यां नथी। तथा एना व्याख्यानथी पण जणाशो। ए तेर सामान्य स्वभावे परिणमती वस्तु होय।

[१६] (१) स्वद्रव्यादिचतुष्टयेन व्याप्यव्यापकादिसम्बन्धिस्थितानां स्वपरिणामात् परिणामान्तरगमनहेतुः वस्तुनः सद्रूपतापरिणतिः अस्तित्वस्वभावः।

[१७] अर्थ- तेमां १) प्रथम अस्तित्वस्वभावनुं लक्षण कहे छे। स्व कहेता पोताना द्रव्यादिक चार धर्म तेनो जेमां व्यापकपणो छे। द्रव्य ते गुणपर्यायना समुदायनो आधारपणो, क्षेत्र ते प्रदेशरूप सर्व गुणपर्यायनो अवस्थाने राखवापणो, जे जेने राखे ते तेनुं क्षेत्र जाणवुं, काल ते उत्पादव्ययध्रुवपणे वर्तना, भाव ते सर्व गुणपर्यायनो कार्यधर्म। तिहां जीव द्रव्यनुं १ स्वद्रव्यप्रदेश गुणनो समुदाय द्रव्य छे, ते गुणपर्यायनो जनकपणो ते स्वद्रव्य, २ जीवना असंख्याता प्रदेश ते स्वपर्यायनो स्वक्षेत्रपर्याय ते जाणवा एटले देखवादिक जे गुणनो पर्याय तेनुं जे क्षेत्र ते स्वक्षेत्र, ३ पर्यायमध्ये कारण कार्यादिकनो जे उत्पादव्यय ते स्वकाल तथा, ४ अतीतअनागत वर्तमाननु परिणमन ते स्वभाव ते कार्यादिक धर्म जेम ज्ञानगुणनो पर्याय जाणगपणो, वेत्तापणो, परिच्छेदकपणो, विवेचनपणो, इत्यादिक स्वभाव। एम स्वद्रव्य, स्वक्षेत्र, स्वकाल, स्वभाव, जे परिणामिकपणे परिणमता तेनी अस्तित्ता कहेवी। ए सर्वनी छति छे ते अस्तित्वस्वभाव छे। ए अस्तित्वस्वभावे द्रव्य छे, ते पोतानो मूल धर्म मूकी अन्य धर्मपणे परिणमतो नथी, परिणामांतरे अगमन छे। ए अस्तित्व स्वभाव ते सर्व द्रव्यमां पोताना गुणपर्यायनो जाणवो। जे अस्तित्व ते सद्रूपता छतारूपपणानी परिणति लेवी। सर्व द्रव्यमां पोताने धर्मेज परिणमे पण जे जीव द्रव्य ते अजीव द्रव्यपणे न परिणमे तथा एक जीव ते अन्य जीवपणे न परिणमे, वली एक गुण ते अन्य गुणपणे न परिणमे, ज्ञानगुणने विषे दर्शनादिक गुणनी नास्तित्ता छे अने ज्ञानना धर्मीनी अस्तित्ता छे। तथा एकगुणना पर्याय अनन्ता छे ते सर्व पर्याय धर्मे सरिखा छे पण एक पर्यायना धर्म बीजा पर्यायमां नहि अने बीजा पर्यायना धर्म पहिला पर्यायमां नहि। माटे सर्व पोताने धर्मेज अस्तित्व छे। ए रीते अस्तित्व नास्तित्वनु ज्ञान सर्वत्र करवुं। ए द्रव्यने विषे प्रथम अस्तित्वस्वभाव कह्यो।

[૧૭] (૨) અન્યજાતીયદ્રવ્યાદીનાં સ્વીયદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયતયા વ્યવસ્થિતાનાં વિવક્ષિતે પરદ્રવ્યાદિકે સર્વદૈવાભાવાવિચ્છિન્નાનામન્યધર્માણાં વ્યાવૃત્તિરૂપો ભાવો નાસ્તિસ્વભાવઃ। યથા જીવે સ્વીયા જ્ઞાનદર્શનાદયો ભાવા અસ્તિત્વે, પરદ્રવ્યસ્થિતા અચેતનાદયો ભાવા નાસ્તિત્વે, સા ચ નાસ્તિતા દ્રવ્યે અસ્તિત્વેન વર્તેતે। ઘટે ઘટધર્માણાં અસ્તિત્વં પટાદિસર્વપરદ્રવ્યાણાં નાસ્તિત્વમ્, एवं सर्वत्र।

[૧૭] અર્થ- હવે બીજા નાસ્તિસ્વભાવનું સ્વરૂપ લખિયેં છેયેં। અન્ય કહેતા બીજા જે દ્રવ્યાદિક જે દ્રવ્યગુણપર્યાય તેના પોતાના જે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ તે તેહિજ દ્રવ્યમાં સદા અવશ્યંભવે પરિણમે છે, એટલે વિવક્ષિત દ્રવ્યાદિકથી પર જે બીજા દ્રવ્યાદિકના જે ધર્મ તે તેમાં સદા અભાવપણે નિરંતર અવિચ્છેદ છે, તે માટે પરદ્રવ્યાદિકના ધર્મની વ્યાવૃત્તિતાપણાનો જે પરધર્મ તે વિવક્ષિત દ્રવ્યમાં નથી। એવા દ્રવ્યમાં જે ભાવ છે તે નાસ્તિસ્વભાવ જાણવો। જેમ જીવને વિષે જ્ઞાનદર્શનાદિક પોતાના જે ભાવ તે તો અસ્તિપણે છે અને પરદ્રવ્યમાં રહ્યા જે અચેતનાદિક ભાવ તેની નાસ્તિતા છે; એટલે તે ધર્મ જીવ દ્રવ્યમાં નથી, માટે પરધર્મની નાસ્તિતા છે, પણ તે નાસ્તિતા તે દ્રવ્ય મધ્યે અસ્તિપણે રહી છે। જેમ ઘટના ધર્મ ઘટમાં છે તેથી ઘટમાં ઘટ ધર્મનો અસ્તિત્વપણો છે પણ પટાદિ સર્વ પરદ્રવ્યોનો નાસ્તિત્વપણો તે ઘટને વિષે રહ્યો છે। તથા જીવમધ્યે જો જ્ઞાનાદિક ગુણ તે અસ્તિત્વપણે છે, પણ પુદ્ગલના વર્ણાદિક જીવ મધ્યે નથી માટે વર્ણાદિકની નાસ્તિતા જીવ મધ્યે રહી છે। શ્રીભગવતીસૂત્રે કહ્યું છે

हे गौतम अत्थितं अत्थिते परिणमई नत्थितं नत्थिते परिणमइ।

તથા ઠાળાંગ સૂત્રે-

सिय अत्थि, सिय नत्थि, सिय अत्थिनत्थि, सिय अवत्तव्वं। ए चोभंगी कही छे।

અને શ્રીવિશેષાવશ્યક મધ્યે કહ્યું છે કે-જે વસ્તુનો અસ્તિ-નાસ્તિપણો જાણે તે સમ્યજ્ઞાની અને જે ન જાણે અથવા અયથાર્થપણે જાણે તે મિથ્યાત્વી। ઉક્તં ચ-

सदसदविसेसणाओ, भवहेउजहत्थिओवलंभाओ।

નાળાફલાભાવાઓ મિચ્છાદિદ્વિસ અન્નાણાં।।(વિ.આ.ભા. ૧૧૫)

ए गाथानी टीका मध्ये-स्याद्वादोपलक्षितं वस्तु। स्याद्वादश्च सप्तभङ्गीपरिणामः, एकैकस्मिन् द्रव्ये गुणे पर्याये सप्त सप्त भङ्गा भवन्त्येव, अतोऽनन्तपर्यायपरिणते वस्तुनि अनन्ताः सप्तभङ्ग्यो भवन्ति इति।

રત્નાકરાવતારિકાયામ્-તે દ્રવ્યને વિષે, ગુણને વિષે, પર્યાયને વિષે સ્વરૂપે સાતભંગા હોય, જે એ સાત ભંગાનો પરિણામ તે સ્યાદ્વાદપણો કહિયેં।

[૧૮] તથાહિ- સ્વપર્યાયેઃ પરપર્યાયૈરુભયપર્યાયેઃ સદ્ભાવેનાસદ્ભાવેનોભયેન વાર્પિતો વિશેષતઃ કુમ્ભાકુમ્ભઃ કુમ્ભાકુમ્ભો વા અવક્તવ્યોભયરૂપાદિભેદો ભવતિ સપ્તભંગી પ્રતિપાદ્યતે इत्यर्थः। ओष्ठग्रीवाकपालकुक्षिबुध्नादिभिः स्वपर्यायैः सद्भावेनार्पितविशेषतः कुम्भः कुम्भो भण्यते सन् घट इति प्रथमभङ्गो भवति । एवं जीवः स्वपर्यायैर्ज्ञानादिभिरर्पितः सन् जीवः।

[૧૮] અર્થ:-એ સપ્તભંગી પરની અપેક્ષાયેં નથી તે દ્રવ્યાદિક મધ્યેજ છે। યથા સ્વધર્મે પરિણમવું તે અસ્તિ ધર્મ છે અને પરદ્રવ્યના ધર્મે ન પરિણવું એ નાસ્તિનું ફલ છે। તે માટે એ સપ્તભંગી તે વસ્તુધર્મે છે, તે વિશેષાવશ્યકથી સપ્તભંગી લખિયેં છેયેં। એક વિવક્ષિત વસ્તુ સ્વ કહેતા પોતાને પર્યાયેં સદ્ભાવ કહેતા છતાપણે છે અને પરપર્યાયેં જે અન્ય દ્રવ્યને પરિણમે તેનો અસદ્ભાવ કહેતા અછતાપણો પરિણમે છે। તથા જે છતા અથવા અછતા પર્યાય તેનો છતાપણો છે, કોઈકપણે અછતાપણો છે, માટે છતા-અછતાપણો પણ તેજ કાલે છે, કેમકે વસ્તુ મધ્યે અનેક ધર્મ છે, તે સર્વ કેવલીને એક સમયેં સમકાલેં ભાસે છે। તે પળ વચને ભંગાતેરજ કહી શકે, અને છદ્મસ્થને શ્રદ્ધામાં તો સર્વ ધર્મ સમકાલે સદ્દે છે પણ છદ્મસ્થનો ઉપયોગ અસંખ્યાત સમયી છે, અનુક્રમે છે, પૂર્વાપરસાપેક્ષ છે, તેથી સપ્તભંગે ભાસન છે। જે વસ્તુમાં સમકાલેં છે, સમકીતિની શ્રદ્ધામાં સમકાલે છે અને કેવલીના ભાસનમાં સમકાલે છે, તે શ્રુતજ્ઞાનીના ભાસનમાં ક્રમપૂર્વક છે, કેમકે ભાષા સર્વ ક્રમે કહેવાય છે તેથી અસત્ય થાય। તેને જો સ્યાત્પદેં પ્રરૂપિયેં જાણિયેં તો સત્ય થાય। માટે સ્યાત્પૂર્વક સપ્તભંગી કહિયેં। દ્રવ્યગુણપર્યાય સ્વભાવ સર્વ મધ્યે છે તે રીતેં સદ્દેહવી।

તે દૃષ્ટાંતે કરી કહે છે। ઓષ્ઠ કહેતા હોઠ, ગાબડ, કાંઠો, કપાલ, તલો, કુક્ષિ પેટો, બુધ્ન, પોહોલો इत्यादि સ્વપર્યાયેં કરી ઘટ છતો છે, તે ઘટને સ્વપર્યાયે છતાપણેં અર્પિત કરિયેં તેવારેં તે કુંભ કુંભ ધર્મ સન્ કહેતા છતો છે, પણ અછતાદિક ધર્મની છતિ સાપેક્ષ

राखवाने स्यात्पूर्वकं कहेवो एटले स्याद् अस्ति घटः ए प्रथम भंगो जाणवो, तथा जीवादि द्रव्येने विषे जीवना ज्ञानादि गुण तेने पर्यायें जीव द्रव्येने नित्यादि स्वभावे करीने स्याद् अस्तिजीवः एम सर्व द्रव्येने कहेवो। यद्यपि जीव तथा अजीवनो नित्यपणो सरिखो भासे पण एनो तेमां नहीं अने तेनो एमां नहीं। जो के जीव सर्व एकजातीय द्रव्य छे पण एक जीवमां जे ज्ञानादि गुण छे ते बीजा जीवमां नहीं। माटे सर्व द्रव्य स्वधर्मज अस्ति छे, अने परधर्मे नास्ति छे। एम स्यात् अस्तिजीव ए प्रथम भंग जाणवो।

[१९] तथा पटादिगतैस्त्वक्प्राणादिभिः परपर्यायैरसद्भावेनार्पितः अविशेषितोऽकुम्भो भवति सर्वस्यापि घटस्य परपर्यायैरसत्त्वविवक्षायामसन्धटः। एवं जीवोऽपि मूर्तत्वादिपर्यायैरसद् जीव इति द्वितीयो भङ्गः।

[१९] अर्थः-पटने विषे रह्या जे पर्याय ते त्वक् जे शरीरनी चामडीने ढांके, लांबो पथराय इत्यादि ते घटना पर्याय नहीं, परपर्याय छे, पटने विषे रह्या छे, घटने विषे ए पर्यायनी नास्ति छे। तेथी ए पर्यायनो असद्भाव छे, ते माटे ए घटना पर्याय नहीं। एम सर्व पर्यायें घट नहीं तेवारें परपर्यायना अछतापणानी विवक्षाये अछतो घट छे। एम जीव पण मूर्तिपणादिक अचेतनादि पर्यायनो जीव मध्ये असत्=अछतापणो तेथी जीव परपर्यायि नास्ति छे। माटे स्याद् नास्ति ए बीजो भांगो जाणवो, केमके पर पर्यायनी नास्तितानुं परिणमन द्रव्येने विषे छे।

[२०] तथा सर्वो घटः स्वपरोभयपर्यायैः सद्भावासद्भावाभ्यां सत्त्वासत्त्वाभ्यामर्पितो युगपद्वक्तुमिष्टोऽवक्तव्यो भवति स्वपरपर्यायसत्त्वासत्त्वाभ्यां एकैकनाप्यसाङ्केतिकेन शब्देन सर्वस्यापि तस्य वक्तुमशक्यत्वादिति, एवं जीवस्यापि सत्त्वासत्त्वाभ्यामेकसमयेन वक्तुमशक्यत्वात् स्यादवक्तव्यो जीव इति तृतीयो भङ्गः। एते त्रयः सकलादेशाः सकलजीवादिकवस्तुग्रहणपरत्वात्।

[२०] अर्थ-सर्व घटादि वस्तु छे ते स्वपर्याय=जे पोताना सद्भाव पर्याय तेणे करी छतापणे कहेवाय तथा परने पर्यायें अछतापणे कहेवाय, तेवारे स्वपर्यायनो छतापणो परपर्यायनो अछतापणो ए बे धर्म समकालें छे, पण एक समये कहेवाय नहीं, ते माटे ए घटादि द्रव्य ते स्वद्रव्यमां स्वपर्यायनो सत्त्वपणो, परपर्यायनो असत्त्वपणो, ते कोइ पण एक सांकेतिक शब्दें करी कहेवाने समर्थ नहीं, माटे सत्त्व=अस्तिपणो असत्त्व=नास्तिपणो ते एक समये कहेवामां असमर्थ छे तेथी वस्तुविभावना बे धर्म ते एक समयें छता छे तेनो ज्ञान करवा माटे स्यात् अवक्तव्य ए वचन बोल्या। केमके कोइकने एवो बोध थाय जे सर्वथी वचने अगोचरज छे। ते माटे स्यात् पद दीधो। स्यात् कहेता कथंचित्पणे=कोइक रीतें एक समये न कहेवाय माटे स्यात् अवक्तव्य ए जीव छे। एम सर्व द्रव्य जाणवा। ए बीजो भांगो थयो। ए त्रण भांगा सकलादेशी छे। सर्व वस्तुने संपूर्णपणे ग्रहेवा रूप छे। जीवादिक जे वस्तु तेने संपूर्ण ग्रहेवावंत छे।

[२१] अथ चत्वारो विकलादेशाः। तत्र एकस्मिन् देशे स्वपर्यायसत्त्वेन अन्यत्र तु परपर्यायसत्त्वेन संश्र असंश्र भवति घटोऽघटश्च। एवं जीवोऽपि स्वपर्यायैः सन् परपर्यायैरसन् इति चतुर्थो भङ्गः।

[२१] अर्थः- हवे चार भांगा विकलादेशी कहे छे। जे वस्तुनूं स्वरूप कहेवो तेना एक देशेनेज ग्रहे ए स्वरूप छे। तिहां एक देशेने विषे स्वपर्यायनो सत्त्वपणो=अस्तिपणो गवेषे छे ते वारें वस्तु सदसत्पणे छे एटले ए घट छे अने ए घट नहीं। एम जीव पण स्वपर्यायें सत् परपर्यायें असत्; ते माटे एक समये अस्तित्नास्तिरूप छे, पण कहेवामां असंख्यात समये छे, ते माटे स्यात्पूर्वक छे एम स्यात् अस्तित्नास्ति ए चोथो भांगो जाणवो।

[२२] तथा एकस्मिन् देशे स्वपर्यायैः सद्भावेन विवक्षितोऽन्यत्र तु देशे स्वपरोभयपर्यायैः सत्त्वासत्त्वाभ्यां युगपदसङ्केतिकेन शब्देन वक्तुं विवक्षितः सन् अवक्तव्यरूपः पञ्चमो भङ्गो भवति। एवं जीवोऽपि चेतनत्वादियपर्यायैः सन् शेषैरवक्तव्य इति।

[२२] अर्थ- तथा एक देशें पोताने पर्यायें स्वद्रव्यादिके छतापणे गवेषीयें अने अन्य कहेता बीजा देशोने विषे स्वपर ए बे पर्यायें सत्त्व=छतापणें तथा असत्त्व=अछतापणें समकालें असंकेतपणे नामने अणकहे गवेषीयें तेवारे सत् कहेता अस्ति अवक्तव्यरूप भांगो उपजो। अने ए भांगा छतां बीजा छ भांगा छे, तेनी गवेषणा माटे स्यात् पद जोडीयें एटले स्यात् अस्ति अवक्तव्य ए पांचमो भांगो जाणवो। जेम जीवने विषे चेतनपणो सुखवीर्यगुणें अस्ति छे अने नास्तिपणे अस्तित्नास्ति समकालपणे वचनगोचर न आवे ते स्याद् अस्ति अवक्तव्य।

[२३] तथा एकदेशे परपर्यायैरसद्भावेनार्पितो विशेषतरोऽन्यैस्तु स्वपरपर्यायैः सद्भावासद्भावाभ्यां सद्भावासद्भावाभ्यां युगपदसङ्केतिकेन शब्देन वक्तुं विवक्षितकुम्भोऽसन्नवक्तव्यश्च भवति, अकुम्भोऽवक्तव्यश्च भवतीत्यर्थः, देशे तस्याकुम्भत्वाद् देशे अवक्तव्यत्वादिति षष्ठो भङ्गः।

[૧૩] અર્થ- તથા એકદેશે પરપર્યાય જે નાસ્તિપર્યાય તેને **અસદ્ભાવ** કહેતા અછતાપણે અર્પિત કરીને મુખ્યપણે ગવેષીયે તેવાર પછી **અન્ય** કહેતા બીજા સ્વપર્યાયે અસ્તિપણો તથા પરપર્યાય જે નાસ્તિપર્યાય એ બે **સત્ત્વ** કહેતા છતાપણે **અસત્ત્વ** કહેતા અછતાપણે યુગપત્ સમકાલે કહિયેં. ઇहां संकेतिक शब्दने अभावे कहेवामां न आवे, अने ते कह्या विना श्रोताने ज्ञान केम थाय? ते माटे स्यात् पद ते अन्य भांगानी सापेक्षता माटे तथा सर्व धर्मनी समकालता जणाववा माटे स्याद् नास्ति अवक्तव्य ए छट्टो भांगो जाणवो। एटले जीव पोताने स्वगुणे तो छतापणो सर्वपर्याय समकालनो अव्यक्तव्यपणो ए स्याद् नास्ति अवक्तव्य छट्टो भांगो थयो।

[૧૪] તથા એકદેશે સ્વપર્યાયે: સદ્ભાવેનાર્પિત એકસ્મિન્ દેશે પરપર્યાયૈરસદ્ભાવેનાનર્પિતોઽન્યસ્મિન્સ્તુ દેશે સ્વપરોભયપર્યાયૈ: સદ્ભાવાસદ્ભાવાભ્યાં યુગપદેકેન શબ્દેન વક્તું વિવક્ષિત: સન્ અસન્ અવક્તવ્યશ્ચ ભવતિ ઇતિ સપ્તમો ભઙ્ગ:। એતેન એકસ્મિન્ વસ્તુન્યર્પિતાનર્પિતેન સપ્તભઙ્ગી ઉક્તા।

[૧૪] અર્થ- તથા એકદેશે સ્વપર્યાયને છતાપણે અર્પિત કરિયેં અને એકદેશ પરપર્યાયને અછતાપણે ગવેષીયે અને તે સર્વ પર્યાય સમકાલે બેલા રહ્યા છે પળ વચને કહેવાય નહિ, એટલે અસ્તિપણો પળ છે અને નાસ્તિપણો પળ છે, એ સર્વ ધર્મ સમકાલે છે, પળ વચને ગોચર થાય નહી, એ અપેક્ષાયેં સ્યાદ્ અસ્તિ નાસ્તિ અવક્તવ્ય એ રીતે વસ્તુનો પરિણમન છે। એ સાતમો ભાંગો જાણવો। એ સપ્તભંગી અર્પિત અનર્પિતપણે કહી। તે અર્પિત એક ધર્મજ હોય એમ એક ધર્મને વિષે સપ્તભંગી કહી।

[૧૫] તત્ર जीवः स्वधर्मे ज्ञानादिभिरस्तित्वेन वर्तमानः, तेन स्याद् अस्तिरूपः प्रथमभङ्गः अत्र स्वधर्मा अस्तिपदगृहीताः शेषा नास्तित्वादयो धर्मा अवक्तव्यधर्माश्च स्यात्पदेन सङ्गृहीताः।

[૧૫] અર્થ- હવે સ્વરૂપપણે સપ્તભંગી કહે છે। જે એક દ્રવ્યને વિષે અથવા એક ગુણને વિષે, એક પર્યાયને વિષે, એક સ્વભાવને વિષે સાત સાત ભાંગા સદા પરિણમે છે, તે રીતે સપ્તભંગી કહે છે। સ્યાદ્વાદરત્નાકરાવતારિકા મધ્યે કહ્યો છે-

એકસ્મિન્ જીવાદૌ અનન્તધર્મપેક્ષયા સપ્તભઙ્ગીનામાનાન્યમ્ એ વચનથી જાણી લેજો।

અત્થિ જીવે ઇત્યાદિ ગાથાથી જાણજો, એ સૂચગડાંગ સૂત્રે છે।

હવે પહેલો ભાંગો લખિયેં છેયેં। તિहां जीव द्रव्य पोताने १ स्वद्रव्य=पिंडगुणपर्यायसमुदाय आधारपणो, २ स्वक्षेत्र=असंख्यप्रदेश ज्ञानादि गुणन् अवस्थान, अगुरुलघुता हानिवृद्धिनो मान, ३ स्वकाल ते गुणनी वर्तना उत्पादव्ययना परिणमननो भिन्न स्वभाव तथा ४ अनंत ज्ञान, अनंत दर्शन, अनंत चारित्र, अनंत दान, अनंत लाभ, अनंत भोग, अनंत उपभोग, अनंत वीर्य, अनंत अव्याबाध, अरूपी, अशरीरी, परम क्षमा, परम मार्दव, परम आर्जव, स्वरूपभोगी प्रमुख स्वस्वभावा ए अनंतज्ञेय ज्ञायकपणे जीव द्रव्य छतो છે। એમ જીવનો જ્ઞાનગુણ સ્વધર્મ સકલ જ્ઞેયજ્ઞાયકપણો સ્વશક્તિધર્મે અનંત અવિભાગેં એક એક પર્યાય અવિભાગમાં સર્વ અભિલાષ્ય અનભિલાષ્ય સ્વભાવનો જાણગપણો છે।

इहां विस्तारे लखियें छैयें। तिहां मतिज्ञानना पर्याय जूदा छे। श्रुतज्ञानना अविभाग जूदा छे।[अवधिज्ञानना अविभाग जूदा छे।] मनःपर्यायज्ञानना अविभाग जूदा छे। केवलज्ञानना पर्याय जूदा छे। श्रीविशेषावश्यके गणधरवादाने छेडे कह्यो छे। जो आवरवा योग्य वस्तु भिन्न छे तो आवरण जूदा छे। तिहां क्षयोपशमने भेदें जाणे छे ते परोक्ष अथवा देशથી જાણે છે। સર્વથા આવરણ ગયે થકે પ્રત્યક્ષ જાણે પળ કેવલજ્ઞાન સર્વભાવનો સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષદાયક તે સંપૂર્ણ પ્રગટ્યો તેવારેં બીજા જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ છે પળ ભિન્ન પડતી નથી, માટે તે કેવલજ્ઞાનનો જાણપણોજ કહેવાય છે।

તથા કોઈક જ્ઞાનગુણના અવિભાગ સર્વ એક જાતિના કહે છે, તે અવિભાગમધ્યે વર્ણાદિક જાણવાની શક્તિ અનેક પ્રકારની છે, તેમાંજ આવરણ એટલે જે શક્તિ પ્રગટે તે શક્તિનું મતિજ્ઞાનાદિ ભિન્ન નામ છે, અને સર્વ આવરણ ગયાથી એક કેવલજ્ઞાન રહ્યું છે। છદ્મસ્થ જ્ઞાનનો ભાસ છે। એ પળ વ્યાખ્યાન છે। એવો જ્ઞાનગુણ પોતાના સ્વપર્યાય જ્ઞાયક પરિચ્છેદક વેતૃત્વાદિકેં અસ્તિ છે। એમ સર્વ ગુણમાં સ્વધર્મની અસ્તિતા કહેવી। તેમજ જે અવિભાગરૂપ પર્યાય છે જેના સમૂહની એક પ્રવૃત્તિને ગુણ કહિયેં છેયેં તે પળ સ્વકાર્ય કારણધર્મે અસ્તિ છે। એમ છ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ સ્વરૂપેં અસ્તિ છે અને અન્ય છ ભાંગા પળ છે એવો સાપેક્ષતા માટે સ્યાત્ પદ દેજને બોલવો તે સ્યાદ્ અસ્તિ એ પ્રથમ ભાંગાપણો (કથ્યો) એટલે ગવેષ્યો। જે અસ્તિધર્મ તે પળ નાસ્તિપણા સહિત છે એટલે અસ્તિ કહેતાં થકાં નાસ્તિ પ્રમુખ છ ભાંગાની છતિ છે, તિहां शब्द सहित उपयोग थयो तेथी सत्यपणो थयो।

[૧૬] તથા સ્વજાત્યન્યદ્રવ્યાનાં તદ્ધર્માણાં ચ વિજાતિપરદ્રવ્યાનાં તદ્ધર્માણાં ચ જીવે સર્વથૈવ અભાવાનાસ્તિત્વમ્, તેન સ્યાન્નાસ્તિરૂપો દ્વિતીયો ભઙ્ગોઽત્ર પરધર્માણાં નાસ્તિત્વં નાસ્તિપદેન ગૃહીતં શેષા અસ્તિત્વાદયઃ સ્યાત્ પદેન ગૃહીતા ઇતિ।

[૧૬] અર્થ-હવે બીજો ભાંગો કહે છે। જે એક જીવનું સ્વરૂપ ઉપયોગમાં આણ્યું છે તે જીવને વિષે, અન્ય જે સિદ્ધ સંસારી જીવ છે તે સર્વના ગુણપર્યાય અસ્તિત્વાદિ પ્રમુખ સર્વ ધર્મની નાસ્તિ છે, અને અજીવ દ્રવ્ય તથા તેના જડતાદિક સર્વ ધર્મની નાસ્તિ છે। જેમ અગ્નિમાં દાહકપણો છે તેની પાસે બીજો અગ્નિનો કણિયો છે, તે પળ દાહક છે; પળ તે દાહકપણો ભિન્ન છે, એટલે તે કણીયાનો દાહકપણો તે અગ્નિમાં નથી અને તે અગ્નિનો દાહકપણો તે કણીયામાં નથી। તેમજ એક જીવમાં જ્ઞાનાદિક ગુણ છે તે બીજામાં નથી અને બીજા જીવમાં જે જ્ઞાનાદિક ગુણ છે તે તેમાં નથી। બાકી સરિખા છે। તે માટે જાણવાદિક કાર્ય સરિખા કરે તો પળ સર્વમાં પોતપોતાના ગુણ છે, પળ કોઈ દ્રવ્યના ગુણ કોઈ દ્રવ્યમાં આવતા નથી। તે માટે સ્વજાતિ અન્યદ્રવ્યપણો, અન્યગુણપણો તથા અન્યધર્મપણો તે સર્વની નાસ્તિ છે। એમજ ગુણમાં પળ સર્વ અન્ય દ્રવ્યાદિકની નાસ્તિ છે, તથા પર્યાયના અવિભાગમાં પળ સ્વજાતિ અવિભાગકાર્યતા કારણતાની નાસ્તિ છે। તે માટે પરદ્રવ્યપણો, પરક્ષેત્રપણો, પરકાલપણો, પરભાવપણો એની નાસ્તિ છે। એવો નાસ્તિપણો પળ તેમાંજ રહ્યો છે, તે માટે સ્યાત્ નાસ્તિપણો એ ભાંગો પળ તેમાંજ છે। એમ એકજ માત્ર નાસ્તિપણો કહ્યો થકે અસ્તિપણો તથા એક કાલપણો પળ છે તથા જીવમાં જડતા ગુણની નાસ્તિ છે, એટલે જડતાની નાસ્તિ તે જીવમાંજ રહી છે। ઇત્યાદિક અનંતા ધર્મની સાપેક્ષતા માટે સ્યાત્ પદેં બોલતાં સર્વ ધર્મનો ભાસન થયો એટલે સત્યતા થાય તે માટે સ્યાદ્ નાસ્તિ એ બીજો ભાંગો કહ્યો।

[૧૭] કેષાઞ્ચિદ્ધર્માણાં વચનગોચરત્વેન તેન સ્યાદવક્તવ્ય ઇતિ તૃતીયો ભઙ્ગઃ। અવક્તવ્યધર્મસાપેક્ષાર્થ સ્યાત્પદ-ગ્રહણમ્।

[૧૭] અર્થ- હવે ત્રીજો ભાંગો કહે છે। જે વસ્તુ હોય તેમાં કેટલાક ધર્મ એવા છે જે વચને કરી કહેવાતા નથી તે અવક્તવ્ય છે। તે કેવલીને જ્ઞાનમાં જણાય પળ વચને કરી તે પળ કહી શકે નહીં। તે માટે તેવા ધર્મની અપેક્ષાર્થે વસ્તુ અવક્તવ્ય છે, એટલે અવક્તવ્ય કહેતાં થકાં વક્તવ્યની ના થઈ, પળ કેટલાક ધર્મ વસ્તુ મધ્યે વક્તવ્ય છે, તે જણાવવા માટે સ્યાત્પદ ગ્રહણ કરીને સ્યાદ્ અવક્તવ્ય એ ત્રીજો ભાંગો કહ્યો।

[૧૮] અત્ર અસ્તિકથનેડસઙ્ખેયા નાસ્તિકથનેડપ્યસઙ્ખેયાઃ સમયા વસ્તુનિ, એકસમયે અસ્તિનાસ્તિસ્વભાવૌ સમકં વર્તમાનૌ તેન સ્યાદસ્તિનાસ્તિરૂપશ્ચતુર્થો ભઙ્ગઃ।

[૧૮] અર્થ- હવે ચોથો ભાંગો કહે છે, જે અસ્તિ એવો શબ્દ ઉચ્ચાર કરતાં પળ અસંખ્યાત સમય થાય તથા નાસ્તિ એ શબ્દ ઉચ્ચાર કરતાં પળ અસંખ્યાત સમય થાય અને વસ્તુમાં તો અસ્તિધર્મ નાસ્તિધર્મ એ બેહુ એક સમયમાં છે, તે બેહુ સમકાલેં જણાવવા માટે, અને જે અસ્તિ તે નાસ્તિ ન થાય તથા જે નાસ્તિ તે અસ્તિ ન થાય તે સાપેક્ષતા માટે સ્યાત્ અસ્તિ નાસ્તિ એ ચોથો ભાંગો જાણવો।

[૧૯] તત્ર અસ્તિનાસ્તિભાવાઃ સર્વે વક્તવ્યા એવ ન અવક્તવ્યા ઇતિ શઙ્કાનિવારણાય સ્યાદસ્તિ અવક્તવ્ય ઇતિ પઞ્ચમો ભઙ્ગઃ સ્યાન્નાસ્તિ અવક્તવ્ય ઇતિ ષષ્ઠોડત્ર વક્તવ્યા ભાવાઃ સ્યાત્પદે ગૃહીતા અત્રાસ્તિભાવા વક્તવ્યાસ્તથા અવક્તવ્યાસ્તથા નાસ્તિભાવા વક્તવ્યા અવક્તવ્યા એકસ્મિન્ વસ્તુનિ, ગુણે, પર્યાયે, એકસમયે પરિણમમાના ઇતિ જ્ઞાપનાર્થ સ્યાદસ્તિનાસ્તિ અવક્તવ્ય ઇતિ સપ્તમો ભઙ્ગઃ।। અત્ર વક્તવ્યા ભાવાસ્તે સ્યાત્પદે સઙ્ગૃહીતા ઇતિ અસ્તિત્વેનાસ્તિધર્મા નાસ્તિત્વેન નાસ્તિધર્મા યુગપદુભયસ્વભાવત્વેન વક્તુમશક્યત્વાદવક્તવ્યઃ સ્યાત્પદે ચ અસ્ત્યાદિનામેવ નિત્યાનિત્યા-દ્યનેકાન્તસઙ્ગ્રાહકમ્(ગ્રહઃ)।

[૧૯] અર્થ- હવે પાંચમો તથા છઠ્ઠો ભાંગો કહે છે। તિહાં સ્યાદ્ અવક્તવ્ય એમ કહેવાથી દ્રવ્ય તે મૂળધર્મે એકલો અવક્તવ્ય થયો તે સંદેહ નિવારવા કહ્યો જે સ્યાદ્ અસ્તિ અવક્તવ્યા વસ્તુમાં અનંતા અસ્તિધર્મ છે પળ વચને અગોચર છે, અને અનંતા ધર્મ વચનગોચર પળ છે, તેની સાપેક્ષતા માટે સ્યાત્પદયુક્ત કરીયેં એટલે સ્યાદ્ અસ્તિ અવક્તવ્ય એ પાંચમો ભાંગો જાણવો।

એમજ પાંચમાની રીતે સ્યાદ્ નાસ્તિ અવક્તવ્ય એ છઠ્ઠો ભાંગો જાણવો।

હવે સાતમો ભાંગો કહે છે। ઇહાં અસ્તિભાવપણો વક્તવ્ય છે તેમજ નાસ્તિભાવ પળ વક્તવ્ય છે, અને અવક્તવ્ય પળ છે। એ સર્વ ધર્મ એક સમયમાં એક વસ્તુમધ્યે તથા એક ગુણમધ્યે તથા એક પર્યાય મધ્યે સમકાલેં પરિણમે છે, તે જણાવવા માટે અસ્તિનાસ્તિ અવક્તવ્યઃ એ સાતમો ભાંગો।

ઇહાં અસ્તિ તે નાસ્તિ ન થાય અને નાસ્તિ તે અસ્તિ ન થાય તથા વક્તવ્ય તે અવક્તવ્ય ન થાય અને અવક્તવ્ય તે વક્તવ્ય ન થાય તે જણાવવાને અર્થે સ્યાત્પદ ગ્રહ્યો છે। ઇહાં અસ્તિપણે જે ભાવ છે તે અસ્તિધર્મ અને નાસ્તિપણે જે ભાવ છે તે નાસ્તિપણે ગ્રહ્યા છે, બેહુ સમકાલે છે તે માટે એક સમય વક્તવ્ય કહેતા કહેવામાં અશક્ય છે, અસમર્થ છે, તેથી અવક્તવ્ય કહેતા અગોચરપણે છે અને જે સ્યાત્પદ છે તે અસ્તિધર્મ નાસ્તિધર્મ અવક્તવ્ય ધર્મનો નિત્યપણો અનિત્યપણો પ્રમુખ અનેકાંતનો સંગ્રહ કરે છે। જે અસ્તિધર્મ છે તે

નિત્યપણે પળ છે તથા અનિત્યપણે પળ છે, એકપણે છે, અનેકપણે છે, ભેદપણે છે, અભેદપણે છે, इत्यादिक તે અસ્તિધર્મમાં અનેકાંતતા છે તેને ગ્રહે છે। કેમકે વસ્તુનો એકગુણ તેમાં અસ્તિપણો છે, નાસ્તિપણો છે, નિત્યપણો છે, અનિત્યપણો છે, ભેદપણો છે, અભેદપણો છે, વક્તવ્યપણો છે, અવક્તવ્યપણો છે, ભવ્યપણો છે, અભવ્યપણો છે, એ અનેકાંતપણો એ જ સ્યાદ્વાદ છે। તેનું સાંકેતિક વાક્ય તે સ્યાત્પદ છે એ રીતે જાણવો।

આત્મદ્રવ્યને વિષે સ્વધર્મની અસ્તિતા છે, પરધર્મની નાસ્તિતા છે, સ્વગુણનો પરિણમવો અનિત્ય છે અને તેજ ગુણપણે નિત્ય છે, તથા દ્રવ્ય પિંડપણે એક છે અને ગુણ પર્યાયપણે અનેક છે। તથા આત્મા કારણપણે કાર્યપણે સમય સમયમાં નવાનવાપણો જે પામે છે તે ભવનધર્મ છે। તો પળ આત્માનો મૂલધર્મ જે પલટતો નથી તે અભવનધર્મ છે। इत्यादिक અનેક ધર્મ પરિણતિ યુક્ત છે એ રીતે છ દ્રવ્યને જાણી નિર્ધારી જે હેયોપાદેયપણે શ્રદ્ધાન ભાસન થાય તે સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન છે। એ જીવની અશુદ્ધતા તે પરકર્તા, પરમોક્તા, પરગ્રાહકતા ટાલવાના ઉપાયનું સાધન તે સાધન કરવે આત્મા આત્માપણે મૂલધર્મે રહે તે સિદ્ધપણો। તેની રુચિ ઉદ્યમપણો કરવો એજ શ્રેય છે।

[૩૦] સ્યાદસ્તિ, સ્યાન્નાસ્તિ, સ્યાદવક્તવ્યરૂપાશ્ચયઃ સકલાદેશાઃ સમ્પૂર્ણવસ્તુધર્મગ્રાહકત્વાદ્, મૂલતઃ અસ્તિભાવા અસ્તિત્વેન સન્તિ, નાસ્તિત્વેન સન્તિ એવં સપ્ત ભઙ્ગા એવં નિત્યત્વસપ્તભઙ્ગી અનિત્યત્વસપ્તભઙ્ગી એવં સામાન્યધર્માણાં, વિશેષધર્માણાં, ગુણાનાં, પર્યાયાણાં, પ્રત્યેકં સપ્તભઙ્ગી તદ્યથા-

[૩૦] અર્થ- સ્યાદઅસ્તિ, સ્યાન્નાસ્તિ, સ્યાદવક્તવ્ય એ ત્રણ ભાંગા વસ્તુના સંપૂર્ણરૂપને ગ્રહે માટે સકલાદેશી છે, અને શેષ રહ્યા જે ચારભાંગા તે વિકલાદેશી છે। તે વસ્તુના એકદેશને ગ્રહે માટે। તથા વલી અસ્તિપણાને વિષે જે અસ્તિપણો તે નાસ્તિપણે નથી, અને નાસ્તિપણો નાસ્તિપણે છે તેમાં અસ્તિપણો નથી। इहां कोई पुछे के वस्तुમાં જે નાસ્તિપણો તે અસ્તિપણે કહો છો તો નાસ્તિપણામાં આસ્તિપણાની ના કિમ કહો છો? તેને ઉત્તર જે નાસ્તિપણો તે અસ્તિ છે-છતાપણે છે અને અસ્તિધર્મ કાંડ નાસ્તિપણામાં નથી માટે ના કહી છે। છતિની ના કહી નથી। તથા એમજ નિત્યપણાની સપ્તભંગી, તથા અનિત્યપણાની સપ્તભંગી, તેમજ સામાન્ય ધર્મ સર્વની ભિન્ન ભિન્ન સપ્તભંગી, તથા સર્વ વિશેષ ધર્મની સપ્તભંગી, તેમજ ગુણ પર્યાય સર્વની જૂદી જૂદી સપ્તભંગી કહેવી, તદ્યથા કહેતા તે કહી દેખાડે છે।

[૩૧] જ્ઞાનં જ્ઞાનત્વેન અસ્તિ દર્શનાદિભિઃ સ્વજાતિધર્મૈરચેતનાદિભિર્વિજાતિધર્મૈર્નાસ્તિ, એવં પઞ્ચાસ્તિકાયે પ્રત્યસ્તિકાયમનન્તા સપ્તભઙ્ગયો ભવન્તિ। અસ્તિત્વાભાવે ગુણાભાવાત્પદાર્થે શૂન્યતાપત્તિર્નાસ્તિત્વાભાવે કદાચિત્ પરભાવત્વેન પરિણમનાત્ સર્વસંકરતાપત્તિર્વ્યજ્જકયોગે સત્તા સ્ફુરતિ તથા અસત્તાયા અપિ સ્ફુરણાત્પદાર્થાનામનિયતા પ્રતિપત્તિઃ। તત્ત્વાર્થે-તદ્વાવાવ્યયં નિત્યમ્।(ત.સૂ.૫.૩૦)

[૩૨] અર્થ- હવે ગુણની સપ્તભંગી કહી દેખાડે છે, જેમ જ્ઞાન ગુણ જ્ઞાયકાદિક ગુણે અસ્તિ છે અને

દર્શનાદિક સ્વજાતિ એકદ્રવ્યવ્યાપિ ગુણ તથા સ્વજાતિ ભિન્ન જીવવ્યાપિ જ્ઞાનાદિક સર્વગુણ અને અચેતનાદિક પરદ્રવ્યવ્યાપિ સર્વ ધર્મની નાસ્તિ છે, એમ પંચાસ્તિકાયને વિષે અસ્તિકાર્યે અનંતી સપ્તભંગીઓ પામે। એ સપ્તભંગી સ્યાદ્વાદપરિણામે છે તે સર્વ દ્રવ્યાદિકમાં છે।

હવે વસ્તુમધ્યે અસ્તિપણો ન માનિયેં તો શો દોષ ઉપજે તે કહે છે। જો વસ્તુમાં અસ્તિપણો ન માનિયેં તો ગુણ પર્યાયનો અભાવ થાય અને ગુણના અભાવેં પદાર્થ શૂન્યતાપણો પામે।

તથા જો વસ્તુમધ્યે નાસ્તિપણો ન માનિયેં તો તે વસ્તુ કદાકાલેં પર વસ્તુપણેં અથવા પરગુણપણેં પરિણમી જાય, તેથી કોઈવારે જીવ તે અજીવપણો પામે, અને અજીવ તે જીવપણો પામે તો સર્વ સંકરતાદોષ ઉપજે। તથા વ્યંજન કહેતા પ્રકટતાનો હેતુ તેને યોગેં છતો ધર્મ તે ફુરે, પળ જે ધર્મની સત્તા છતિ ન હોય તે ફુરે નહીં। જો નાસ્તિપણો ન માનિયેં તો અસત્તાપણે ફુરે, અને જે વારેં અસત્તા સ્ફુરે તે વારેં દ્રવ્યનો અનિયામક કહેતા અનિશ્ચયપણો થઈ જાય, તે માટે સર્વ ભાવ અસ્તિનાસ્તિમયી છે।

વ્યંજકતાનો દૃષ્ટાંત કહે છે। જેમ કોરા કુંભમાં સુગંધતાની સત્તા છે તોજ પાણીને યોગેં વાસના પ્રગટે છે। જો વસ્ત્રાદિકમાં તે ધર્મ નથી તો તેમાં પ્રગટતો પળ નથી એમ સર્વત્ર જાણવો।

હવે ત્રીજો નિત્ય સ્વભાવ કહે છે તે જે વસ્તુના ભાવ તેનો અવ્યય કહેતા નહીં ટલવો ઇટલે તેમનો તેમજ રહેવો તે નિત્યપણો કહિયેં તેના બે ભેદ છે તે કહે છે।

[૩૩] (૩) એકા અપ્રચ્યુતિનિત્યતા દ્વિતીયા પારમ્પર્યનિત્યતા। તથા દ્રવ્યાણાં ઋધ્વપ્રવચયતિર્યગ્રચયત્વેન તદેવ દ્રવ્યમિતિ ધ્રુવત્વેન નિત્યસ્વભાવો નવનવપર્યાયપરિણમનાદિભિરુત્પત્તિવ્યયરૂપો નિત્યસ્વભાવ ઉત્પત્તિવ્યયસ્વરૂપમ્ અનિત્યમ્।

[३३] अर्थ:- एक अप्रच्युतिनित्यता, बीजी पारंपर्यनित्यता। तिहां अप्रच्युतिनित्यता तेने कहियें जे द्रव्य ते ऊर्ध्वप्रचय तिर्यक्प्रचयने परिणमवे ए द्रव्य तेहिज ए ध्रुवतारूप ज्ञान थाय छे एटले सदा सर्वदा त्रणे काले तेहिज, एवं जे ज्ञान थाय छे जे मूल स्वभाव पलटे नही ते अप्रच्युति नित्यता कहियें। अने ए नित्यतामां जे ऊर्ध्वप्रचय कह्यो ते ओलखावे छे। जे पहले समयें द्रव्यनी परिणति हति ते बीजे समयें नवपर्यायने उपजवे अने पूर्वपर्यायने व्यय सर्व पर्यायनी परावृत्ति थइ, तो पण ए द्रव्य तेनुं तेज, एवं जे ज्ञान थाय ते द्रव्यमां ऊर्ध्वप्रचय कहियें। उपरले समये ते माटे ऊर्ध्व प्रचय कहियें। तथा अनंताजीव सरिखा छे पण सर्वजीव जाणतां एण जीव एवो जीवत्वसत्तायें तुल्य भिन्न जीव सत्तारूप ज्ञान थाय ते तिर्यक्प्रचय कहियें।

ऊर्ध्वप्रचय ते समयांतरे अनेक उत्पादव्ययने पलटवे पण ए जीव ते तेज छे एवं ज्ञान थाय ए नित्यस्वभावनो धर्म जाणवो। ए कारणथी कार्य उपनो तेनुं ज्ञान थाय ते नित्यस्वभावनो धर्म जाणवो। तथा ए कारणथी जे कार्य उपनो वली ज्ञान थयुं ते कारणथी बीजे कारणे बीजुं कार्य थाय एम नवे नवे कार्य उपने पण जीव तेज छे एवं जे ज्ञान थाय, परंपरारूप संतति चाली जाय ते पारंपर्य नित्यता कहियें। जेम प्रथम शरीरने कारणे राग हतो तेहिज वस्त्र धनने कारणे प्रते राग थयो ते कारणे नवा रागनो नवापणो पण राग रहित आत्मा केवारे नही, ए पारंपर्य एटले परंपरा नित्यता कहियें। बीजुं नाम संततिनित्यता जाणवी, ते कारणे योगे निमित्तें नीपजे, नवा नवा पर्यायने परिणमवे एटले पूर्व पर्यायने व्ययथवे तथा अभिनव पर्यायने उपजवे अनित्य स्वभाव जाणवो। एटले उत्पत्ति कहेता उपजवो व्यय कहेता विणसवो एवो जे स्वभाव ते अनित्य स्वभाव जाणवो।

[३४] तत्र नित्यत्वं द्विविधम्-कूटस्थं प्रदेशादिनां, परिणामित्वं ज्ञानादिगुणानाम्। तत्रोत्पादव्ययावनेकप्रकारौ तथापि किञ्चिल्लिख्यते विस्त्रसाप्रयोगजभेदाद् द्विभेदो सर्वद्रव्याणां चलनसहकारादिपदार्थक्रियाकारणं भवत्येव।

[३४] अर्थ:- तिहां वली ग्रंथांतरे नित्यपणो बे प्रकारे कह्यो छे, एक कूटस्थनित्यता, बीजी परिणामिनित्यता छे। जीवना असंख्यात प्रदेश ते संख्यायें तथा क्षेत्रावगाह पलटतो नथी ते तथा गुणनो अविभाग ते सर्व कूटस्थनित्यता छे।

ज्ञानादिक गुण ए सर्व परिणामिक नित्यतायें छे, केमके गुणनो धर्मज ए छे। जे समयें समयें स्वभाव कार्यपणे परिणमे अने जे कार्य होय ते परिणामिकपणेज होय ए नीतिज छे, अने जो ज्ञानगुणने कूटस्थनित्यतापणे मानियें तो पहले समयें जे ज्ञाने करी जाण्यो तेहिज जाणपणो सदासर्वदा रहे, पण तेम तो नथी। ज्ञेय तो नवनवी रीतें परिणमता देखाय छे तो ते ज्ञेयनी नवनवी अवस्था ज्ञान जाणे नही, एटले पहले समय जे रीते ज्ञान परिणमे छे ते रीतें परिणमन जोवुं जोईयें अने ए रीते ज्ञान यथार्थ थयुं एम घटे नहीं ते माटे ज्ञेय जे घटपटादिक ते जेम पलटे छे तेम ज्ञान पण जाणे तेहिज ज्ञान यथार्थ थाय, ते माटे ज्ञानगुण ते नवा नवा ज्ञेय जाणवा माटे परिणामी जाणवो। अनित्य ज्ञायकता शक्ति माटे नित्य। ए रीतें नित्यानित्य स्वभावी सर्व गुण छे। सर्व द्रव्यने विषे पोतानी क्रियानुं कारण थायज छे।

[३५] तत्र चलनसहकारित्वं कार्यं धर्मास्तिकायं द्रव्यस्य प्रतिप्रदेशस्थचलनसहकारिगुणा विभागा उपादानकारणं कारणस्यैव कार्यपरिणमनात् तेन कारणत्वपर्यायव्ययः कार्यत्वपरिणामस्योत्पादो गुणत्वेन ध्रुवत्वं प्रतिसमयं कारणस्यापि उत्पादव्ययौ कार्यस्याप्युत्पादव्ययावित्यनेकान्तजयपताकाग्रन्थे। एवं सर्वद्रव्येषु सर्वेषां गुणानां स्वस्वकार्यकारणता ज्ञेया। इति प्रथमव्याख्यानम्।

[३५] अर्थ:- तिहां जेम धर्मास्तिकायद्रव्यनो चलनसहकारीपणो ते मुख्य कार्य छे, अने अधर्मास्तिकायद्रव्यनो स्थिरसहायित्व ते मुख्य कार्य छे, वली आकाशद्रव्यनुं अवगाहनादान ते मुख्य कार्य छे, जीवो जाणवा देखावारूप उपयोग ते मुख्य कार्य छे, पुद्गलनो वर्णगंधरसस्पर्शपणो ते मुख्य कार्य छे, इत्यादि स्वकार्यनो थावुं छे ते जिहां थावुं तिहां भवनधर्म थयो। अने जिहां भवनधर्म ते उत्पाद थयो, अने उत्पाद होय ते व्यय सहितज होय। ते भवनधर्म तत्त्वार्थ ग्रंथ मध्ये कह्यो छे।

हवे ते उत्पादव्यय बे प्रकारना छे। एक प्रयोगथी थाय अने बीजो विस्त्रसा कहेता सहजे परिणामी धर्म थाय। हवे इहां सहजनो उत्पादव्यय कहे छे। तिहां धर्मास्तिकायादि छ द्रव्यने पोतपोताना चलन सहाकारादि गुणनी प्रवृत्तिरूप अर्थक्रियानो करवो थायज, अने चलनसहकारपणो ते कार्य। धर्मास्तिकायद्रव्यने प्रतिप्रदेशें रह्यो जे चलन सहकारी गुणाविभाग ते उत्पादानकारण छे, तेहिज कार्यपणे परिणमे छे। एटले कारणपणानो व्यय अने कार्यपणानो उत्पाद तथा चलन सहकारीपणे ध्रुव छे। एमज अधर्मास्तिकायने विषे थिरसहायगुणनुं प्रवर्तन छे, तथा आकाशास्तिकायने विषे पण अवगाहनागुणनुं प्रवर्तन एमज छे। वली पुद्गलमां पूरणगलनादिक गुणनुं प्रवर्तन छे, तेमज जीवद्रव्यमां ज्ञानादिक गुणनुं प्रवर्तन छे, अथवा वली अनेकांतजयपताका ग्रंथने विषे एम पण कह्युं छे जे प्रतिसमयें गुणने विषे कारणपणो नवो नवो उपजे छे एटले कारणपणानो पण उत्पाद व्यय छे, तेमज प्रतिसमयें कार्यपणो पण नवो नवो उपजे छे, एटले कार्यपणानो पण उत्पाद व्यय छे, एम सर्व द्रव्यने विषे सर्व गुणनो कार्यपणो कारणपणो उपजे विणसे छे, एम उत्पाद व्ययनो एक

સ્વરૂપ પ્રથમ ભેદ કહ્યો।

[૩૬] તથા ચ-સર્વેષાં દ્રવ્યાણાં પારિણામિકત્વં પૂર્વપર્યાયવ્યયો નવપર્યાયોત્પાદઃ એવમપ્યુત્પાદવ્યયૌ, દ્રવ્યત્વેન ધ્રુવત્વમિતિ દ્વિતીયઃ।

પ્રતિદ્રવ્યં સ્વકાર્યકારણપરિણમનપરાવૃત્તિગુણપ્રવૃત્તિરૂપા પરિણતિઃ અનન્તા અતીતા એકા વર્તમાના અન્યા અનાગતા યોગ્યતારૂપા। તા વર્તમાના અતીતા ભવન્તિ અનાગતા વર્તમાના ભવન્તિ શેષા અનાગતા કાર્યયોગ્યતાસન્નતાં લભન્તે इत्येवं રૂપાવુત્પાદવ્યયૌ ગુણત્વેન ધ્રુવત્વમિતિ તૃતીયઃ। અત્ર કેચિત્ કાલાપેક્ષયા પરપ્રત્યયત્વં વદન્તિ, તદસત્, કાલસ્ય પચ્ચાસ્તિકાયપર્યાયત્વેનૈવાગમે ઉક્તત્વાદિયં પરિણતિઃ સ્વકાલત્વેન વર્તનાત્ સ પ્રત્યક્ષ એવ। તથા કાલસ્ય ભિન્નદ્રવ્યત્વેઽપિ કાલસ્ય કારણતા, અતીતાનાગતવર્તમાનભવનં તુ જીવાદિદ્રવ્યસ્યૈવ પરિણતિરિતિ॥

[૩૬] અર્થઃ-સર્વ ધર્મ છે તે પરિણામિક ભાવે છે। તિહાં પૂર્વ પર્યાયનો વ્યય અને નવા પર્યાયનો ઉત્પાદ સમય સમયે છે અને દ્રવ્યપણો ધ્રુવ છે એ બીજો ભેદ।

સર્વ દ્રવ્યને વિષે સ્વ કહેતા પોતાનું કારણ પરિણમન પરાવૃત્તિ કહેતા પલટણપણે ગુણની પ્રવૃત્તિરૂપ પરિણમન છે, તે પરિણતિ અનંતી અનંત જાતિની અતીતકાલે થઈ છે અને અનંતી જાતિની એક વર્તમાન કાલે છે, અને બીજી અનાગત યોગ્યતારૂપપણે અનંતી છે, તે વર્તમાન પરિણતિ તે અતીત થાય છે, એટલે તે પરિણતિમધ્યે વર્તમાનપણાનો વ્યય અને અતીતપણાનો ઉત્પાદ તથા પરિણતિપણે ધ્રુવ છે। અને અનાગતપરિણતિ તે વર્તમાન થાય છે, તિહાં અનાગતપણાનો વ્યય, વર્તમાનપણાનો ઉત્પાદ અને છતિપણે ધ્રુવ અને અનાગત કાર્ય યોગ્યતા તે દૂર હતા તે આસન્ન કહેતા નજીકપણો પામે, એટલે દૂરતાનો વ્યય અને નજીકતાનો ઉત્પાદ તથા અતીતમધ્યે દૂરતાનો ઉત્પાદ અને નજીકતાનો વ્યય, એ રીતે સર્વ દ્રવ્યને વિષે અતીત વર્તમાન તથા અનાગતપણે પરિણતિ છે, તે પરિણમેજ છે। એ દ્રવ્યને વિષે સ્વકાલરૂપ પરિણમન છે, એ ઉત્પાદ વ્યયનો ત્રીજો ભેદ જાણવો।

ઇહાં કેટલાક કાલની અપેક્ષા લેઇને પરપ્રત્યયપણો કહે છે તે યોગ્ય છે, કારણ કે કાલદ્રવ્ય જે છે, તે પંચાસ્તિકાયનો પર્યાય છે, અને પરિણતિતો દ્રવ્યનો સ્વધર્મ છે, માટે કાલ તે સ્વકાલરૂપ વસ્તુનો પરિણામ તેનો ભેદ છે, અથવા કાલને ભિન્ન દ્રવ્ય માનિયેં તો પણ કાલ તે કારણપણે છે, અને અતીત, અનાગત વર્તમાનરૂપ પરિણતિ તેતો જીવાદિક દ્રવ્યનો ધર્મ છે તે માટે એ ઉત્પાદવ્યય પણ સ્વરૂપ છે। એ ત્રીજો ભેદ થયો।

[૩૭] તથા ચ સિદ્ધાત્મનિ કેવલજ્ઞાનસ્ય યથાર્થજ્ઞેયજ્ઞાયકત્વાદ્ યથા જ્ઞેયા ધર્માદિપદાર્થઃ તથા ઘટાપટાદિરૂપા વા પરિણમન્તિ તથૈવ જ્ઞાને ભાસનાદ્ યસ્મિન્ સમયે ઘટસ્ય પ્રતિભાસઃ સમયાન્તરે।

ઘટધ્વંસે કપાલાદિપ્રતિભાસઃ તદા જ્ઞાને ઘટાપ્રતિભાસધ્વંસઃ કપાલપ્રતિભાસસ્યોત્પાદઃ જ્ઞાનરૂપત્વેન ધ્રુવત્વમિતિ। તથા ધર્માસ્તિકાયે યસ્મિન્ સમયે સંખ્યેયપરમાણૂનાં ચલનસહકારિતા અન્યસમયે અસંખ્યેયપરમાણૂ, એવં સંખ્યેયત્વસહકારિતાવ્યયોઽસંખ્યેયાનન્તસહકારિતોત્પાદશ્ચલનસહકારિત્વેન ધ્રુવત્વમ્। એવમધર્માદિષ્વપિ જ્ઞેયમ્, એવં સર્વગુણપ્રવૃત્તિષ્વિતિ ચતુર્થઃ।

[૩૭] અર્થઃ-તથા કહેતા તેમજ વલી સિદ્ધાત્માને વિષે કેવલજ્ઞાન ગુણની સંપૂર્ણ પ્રગટતા છે તે યથાર્થ જે કાલે જે જ્ઞેય જેમ પરિણમે તે કાલે તેમજ જાણે એવો જ્ઞેયનો જ્ઞાયક તે કેવલજ્ઞાન છે, જેમ ધર્માદિ દ્રવ્ય તથા ઘટપટાદિ જ્ઞેય પદાર્થ જે રીતે પરિણમે તે રીતેજ કેવલજ્ઞાન જાણે, તે જે સમયે ઘટજ્ઞાન હતું તે સમયાંતરે ઘટ ધ્વંસ થયે કપાલનું જ્ઞાન થાય, તેવારે ઘટપ્રતિભાસનો ધ્વંસ, કપાલ પ્રતિભાસનો ઉત્પાદ, અને જ્ઞાનનો ધ્રુવપણો એમ દર્શનાદિ સર્વ ગુણનો પ્રવર્તન જાણવો।

તથા ધર્માસ્તિકાયને વિષે જે સમયે સંખ્યાત પરમાણુને ચલન સહકારિપણો હતો, ફરી સમયાંતરે અસંખ્યાત પરમાણુને ચલનસહકારીપણો કરે, તેવારે સંખ્યાતા પરમાણુ ચલનસહકારતાનો વ્યય અને અસંખ્યેય પરમાણુને ચલનસહકારતાનો ઉત્પાદ અને ચલનસહકારીપણે ધ્રુવ છે। એમજ અધર્માસ્તિકાયાદિકને વિષે પણ સર્વ ગુણની પ્રવૃત્તિ થાય છે। એ રીતે દ્રવ્યને વિષે અનંતા ગુણની પ્રવૃત્તિ છે।

ઇહાં કોઈ પુછશે જે ધર્માસ્તિકાય મધ્યે અનંતા જીવ તથા અનંતા પરમાણુ ને ચલનસહકારી થાય એટલો ચલનસહકારી છે, તો થોડા જીવ અને થોડા પરમાણુને ચલનસહકાર કરતાં બીજો ગુણ સૌ અણપ્રવર્ત્યો રહ્યો? એમ કહે તેને ઉત્તર કે-નિરાવરણ જે દ્રવ્ય છે તેનો ગુણ અપ્રવર્ત્યો રહેજ નહીં અને જીવ પુદ્ગલ જે આવી પહોતા તેને સહકારે સર્વ ચલન સહકારી ગુણના પર્યાય તે પ્રવર્તે જ છે, કેમકે અલોકાકાશમધ્યે જો અવગાહક જીવ પુદ્ગલ નથી તોપણ અવગાહક દાન ગુણ તો પ્રવર્તે જ છે। તેમ ધર્માસ્તિકાયાદિકમાં જીવ પુદ્ગલ

शोडाने पोचवे पण गुण तो बंधे प्रवर्ते ज छे एम धारवो। ए रीतें गुण पर्यायनो उत्पादव्ययध्रुवरूप धर्म कहेवो ए चोथुं रूप कहुं।

[३८] तथा सर्वे पदार्था अस्तित्वास्तित्वेन परिणामिनः। तत्रास्तित्वाभावानां स्वधर्माणां परिणामिकत्वेन उत्पादव्ययौ स्तः। नास्तित्वाभावानां परद्रव्यादीनां परावृत्तौ। नास्तित्वाभावानां परावृत्तित्वेनाप्युत्पादव्ययौ ध्रुवत्वं च अस्तित्वास्तित्वयौ इति पञ्चमः।

[३८] अर्थ- तथा सर्व द्रव्यमां अस्ति तथा नास्ति ए बे स्वभाव परिणामि रह्या छे। तिहां जे अस्तिस्वभाव छे ते स्वद्रव्यादिकनो छे। ते जेवारें ज्ञानगुण घट जाणतो हतो तेवारें घट ज्ञाननी अस्तित्वा हती, अने तेज घटध्वंस थये कपालज्ञान थयुं ते वारें घटज्ञाननी अस्तित्वा नो व्यय थयो, अने कपालज्ञाननी अस्तित्वा नो उत्पाद थयो, ए रीते अस्तित्वा नो उत्पादव्यय छे तेज रीतें नास्तित्वा नो पण उत्पादव्यय जाणवो। जे पहेली घटनास्तित्वा हती ते पछे घटध्वंसे कपालनास्तित्वा थइ एम परद्रव्यने पलटवे नास्तित्वा पलटे छे। ते स्वगुणने परिणामिक कार्यने पलटवे करीने अस्तित्वा पलटे छे, अने जिहां पलटवापणो तिहां उत्पादव्यय थायज। एम द्रव्यमां सामान्य स्वभाव धर्म छे तेमां जेम संभवे तेम श्री प्रभुनी आज्ञायें उपयोग देइने उत्पादव्ययपणो करवो अने अस्तित्वास्तित्वा ध्रुव छे ए पांचमो अधिकार कह्यो।

[३९] तथा पुनः अगुरुलघुपर्यायाणां षड्गुणहानिवृद्धिरूपाणां प्रतिद्रव्यं परिणमनाद्धानिव्यये वृद्ध्युत्पादो वृद्धिव्यये हान्युत्पादः ध्रुवत्वं चागुरुलघुपर्यायाणाम्। एवं सर्वद्रव्येषु ज्ञेयम्। तत्त्वार्थवृत्तौ आकाशाधिकारे-यत्राप्यवगाहकजीवपुद्गलादिनांस्ति तत्राप्यगुरुलघुपर्यायवर्तनयावश्यत्वे चानित्यताभ्युपेया ते च अन्ये अन्ये च भवन्ति। अन्यथा तत्र नवोत्पादव्ययौ नापेक्षिकाविति न्यूनं एवं सल्लक्षणं स्यादिति षष्ठः।

[३९] अर्थ-तथा कहेता तेमज वली सर्व द्रव्य तथा पर्याय ते अगुरुलघुधर्म संयुक्त होय द्रव्यने प्रदेशें अगुरुलघु अनंतो छे ते अगुरुलघु समयें समयें प्रदेशें तथा पर्यायें कोइक वारें वृद्धि पामे कोइक वारें घटी जाय; ते वधुघटु थवो छ छ प्रकारें छे। १ अनंतभाग हानि, २ असंख्यातभाग हानि, ३ संख्यातभाग हानि, ४ संख्यातगुण हानि, ५ असंख्यातगुण हानि, ६ अनंतगुण हानि, ए छ प्रकारें हानि तथा १ अनंतभाग वृद्धि, २ असंख्यातभाग वृद्धि, ३ संख्यातभाग वृद्धि, ४ संख्यातगुण वृद्धि, ५ असंख्यातगुण वृद्धि, ६ अनंतगुण वृद्धि। ए छ प्रकारनी वृद्धि ते सर्व द्रव्यना सर्व प्रदेशें सर्व पर्यायमां थाय। एक प्रदेशमां कोइक समयें वधे छे कोइक समयें घटे छे। जेम परमाणुमां वर्णादिक वधे घटे छे तेम अगुरुलघुपणो पण वधे घटे छे। हानिनो व्यय छे तो वृद्धिनो उत्पाद छे। अथवा वृद्धिनो व्यय छे तो हानिनो उत्पाद छे, पण अगुरुलघु ध्रुवनो ध्रुव छे। एम सर्व द्रव्यने विषे जाणवो।

तिहां तत्त्वार्थटीकामां आकाश द्रव्यना अधिकारे कह्युं छे ते लखियें छैयें। जिहां अलोकाकाशमध्ये अवगाहक जीव पुद्गलादिक द्रव्य नथी तिहां पण अगुरुलघुपर्यायवतपणो अवश्य छे, ते अगुरुलघुनी अनित्यता अवश्य अंगीकारे छे। अने ते अगुरुलघु ते पर्यायें तथा प्रदेशें अन्य अन्य कहेता बीजो बीजो थाय छे, एटले पूर्व समयें अगुरुलघुनो व्यय अने बीजे समयें नवा अगुरुलघुनो उत्पाद छे। जो ए रीते नवो उत्पाद व्यय गवेषिये नही तो अलोकाकाशनें विषे सल्लक्षण न्यून कहेता ओछो पडे, जे उत्पादव्ययध्रुवता संयुक्त ते सत् कहियें अने जे द्रव्य होय ते सत्पणा संयुक्त होय। माटे अगुरुलघुनुं परिणमन सर्व द्रव्यमां, सर्व पर्यायमां, सर्व प्रदेशमां छे। ए अगुरुलघुनो उत्पादव्यय कह्यो। ए छठो अधिकार थयो।

[४०] तथा भगवतीटीकायाम्। तथा च अस्तिपर्यायतः सामर्थ्यरूपा विशेषपर्यायास्ते चानन्तगुणास्ते प्रतिसमयं निमित्तभेदेन परावृत्तिरूपाः। तत्र पूर्वविशेषपर्यायाणां नाशः अभिनवविशेषपर्यायाणाम् उत्पादपर्यायवत्त्वे ध्रुवत्वं इत्यादि सर्वत्र ज्ञेयमिति सप्तमः।

[४०] अर्थ- तेमज वली अस्तिपर्यायथी विशेष पर्याय जे सामर्थ्यरूप ते अनंतगुणा छे। ए भगवती सूत्रनी टीका मध्ये कह्यो छे। जे अस्ति पर्याय ते ज्ञानादि गुणना अविभागरूप पर्याय छे। जे पर्यायमां सर्व ज्ञेय जाणवानुं सामर्थ्य छे ते विशेष पर्याय छे। तथा महाभाष्ये- यावन्तो ज्ञेयास्तावन्तो ज्ञानपर्यायाः। ए सामर्थ्यपर्याय गवेष्या छे, ए सामर्थ्यपर्याय ते ज्ञेयने निमित्ते छे, ते ज्ञेय तो अनेक उपजे छे ने अनेक विणशे छे, तेवारें विशेष पर्याय पण पलटे छे ते प्रतिसमयें निमित्त भेदनी परावृत्ति पलटवेथी पूर्व विशेष पर्याय नाश थाय तथा अभिनव विशेष पर्यायनो उपजवो छे अने पर्यायनी अस्तित्वा ध्रुव छे, एम गुणपर्यायनो उत्पादव्ययध्रुवपणो ते सातमो छे। ए अस्तित्वास्तित्वा वखाण्या।

[४१] नित्यताऽभावे निरन्वयता कार्यस्य भवति कारणाभावता च भवति। अनित्यताया अभावे ज्ञानकतादिशक्तेरभावोऽर्थक्रियासम्भवः।

[૪૧] અર્થ- એમજ સર્વ દ્રવ્યમાં નિત્યતા તથા અનિત્યતા છે। એ નિત્યઅનિત્યપણા વિના દ્રવ્ય કોઈ નથી। જો દ્રવ્યમાં નિત્યતા ન હોય તો કાર્યનો અન્વય કોને હોય? એટલે અમુક કાર્ય તે અમુક દ્રવ્યે કર્યો એમ કહ્યો જાય નહીં, માટે દ્રવ્યમાં નિત્યતા માનવાથીજ અમુક દ્રવ્યે અમુક કાર્ય કર્યો એમ કહેવાય છે। માટે જો દ્રવ્યને નિત્યપણેજ માનિયે તો ગુણનું કાર્ય તે દ્રવ્યનો કહેવાય, અને ગુણ તે દ્રવ્ય ન કહેવાય। અને જો દ્રવ્ય નિત્ય ન હોય તો કારણપણાનો અભાવ થાય માટે દ્રવ્યમાં નિત્યતા માનવી। અને જો દ્રવ્યમાં અનિત્યપણો ન માનિયે તો જાણંગ આદે દેઈને સર્વ દ્રવ્યના ગુણરૂપ કાર્યનો અભાવ થઈ જાય, અર્થક્રિયા સંભવે નહીં, એટલે કોઈ અનિત્યપણો હોય તો અર્થ ક્રિયાને કરે કેમકે કરવાપણો કોઈક બીજાપણો એટલે નવાપણો નિપજાવવો તે પૂર્વ પર્યાયનો ધ્વંસ થયેથી થાય અને તે એકનો ધ્વંસ અને કોઈક બીજા નવાનો નીપજવો તે દ્રવ્યમાં અનિત્યપણો છે। એટલે નિત્ય સ્વભાવ તથા અનિત્ય સ્વભાવ ઓલખાવ્યા। હવે એક સ્વભાવ તથા અનેક સ્વભાવ ઓલખાવે છે।

[૪૨] તથા સમસ્તસ્વભાવપર્યાયાધારભૂતભવ્યદેશાનાં સ્વસ્વક્ષેત્રભેદરૂપાણામેકત્વપિણ્ડીરૂપાપરત્યાગ એકસ્વભાવઃ। ક્ષેત્રકાલભાવાનાં ભિન્નકાર્યપરિણામાનાં ભિન્નપ્રભાવરૂપોડનેકસ્વભાવઃ, એકત્વાભાવે સામાન્યાભાવઃ। અનેકત્વાભાવે વિશેષધર્માભાવઃ સ્વસ્વામિત્વવ્યાપ્યવ્યાપકતા[યા અ]પ્યભાવઃ

[૪૨] તથા કહેતા તેમજ સમસ્ત કહેતા સર્વ જે સ્વભાવ અસ્તિત્વ, પ્રમેયત્વ, અગુરુલઘુ આદિક સમસ્ત પર્યાય ગુણાવિભાગાદિક તે સર્વનું આધારભૂત ક્ષેત્ર તે પ્રદેશ છે તે સ્વ કહેતા પોતાના જે ક્ષેત્ર તે સર્વ ભેદરૂપ જુદા જુદા છે, એટલે સંખ્યાતા પ્રદેશ ભિન્ન છે પણ તે એકપિંડપણો કિંવારેં તજતા નથી। સર્વ પ્રદેશમાં અંતરાલ ક્ષેત્રપણો કોઈવારેં પામતો નથી, જે અનંતા સ્વભાવ, અનંત પર્યાય, તે અસંખ્યાત પ્રદેશરૂપ તેનું પ્રમાણ ફિરતું નથી એવો જે દ્રવ્યને વિષે સમુદાયપિંડપણો રહે છે તે એક સ્વભાવ કહિયે। તે પંચાસ્તિકાયમધ્યે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, એ ત્રણ દ્રવ્ય એકેક છે। અને જીવ દ્રવ્ય અનંતા છે તેથી પુદ્ગલ પરમાણુઓ અનંત ગુણા છે। તે એક જીવ અનેક રૂપ નવા નવા કરે પણ અન્તર પડે નહીં તે માટે દ્રવ્યમધ્યે એક સ્વભાવ છે।

ક્ષેત્ર અસંખ્યાત પ્રદેશ, કાલ ઉત્પાદવ્યયરૂપ, ભાવ પર્યાય ગુણના અવિભાગ તે પોતાના ભિન્નકાર્ય પરિણામી છે, તે સર્વનો ભિન્ન પ્રવાહ છે। એટલે સર્વના કાર્યપણો ભિન્ન છે તે માટે દ્રવ્યને સર્વ સ્વભાવ પર્યાય ભેદેં વિચારતાં દ્રવ્યમાં અનેક સ્વભાવ પણ છે।

જો વસ્તુમાં એકપણાના અભાવ માનિયેં તો સામાન્યપણો રહે નહીં અને ગુણનો પર્યાયનો સ્વામી આધાર તે કોણ થાય? અને આધાર વિના ગુણાદિ આધેય તે ક્યાં રહે? તે માટે દ્રવ્યનો એકપણો છે।

જો વસ્તુમાં અનેકપણો ન માનિયેં તો દ્રવ્ય તે વિશેષ રહિત થઈ જાય, તેથી ગુણનો અનેકપણો શી રીતે દ્રવ્યને વિષે પામિયેં? માટે દ્રવ્યમાં ગુણકાર્યનો અનેકપણો પણ છે તથા સ્વસ્વામિત્વ વ્યાપકવ્યાપકભાવ કેમ ઠરે? જે ગુણપર્યાય તે સ્વ કહેતા ઘન અને દ્રવ્ય તે તેનો સ્વામી છે અથવા દ્રવ્ય તે વ્યાપ્ય અને ગુણપર્યાય તે વ્યાપક છે એ રીતે દ્રવ્યમાં એક સ્વભાવ તથા અનેક સ્વભાવ જાણવા।

[૪૩] સ્વસ્વકાર્યભેદેન સ્વભાવભેદેન અગુરુલઘુપર્યાયભેદેન ભેદસ્વભાવઃ, અવસ્થાનાધારતાદ્યભેદેન અભેદસ્વભાવઃ। ભેદાભાવે સર્વગુણપર્યાયાણાં સઙ્કરદોષો ગુણગુણીલક્ષલક્ષણઃ કાર્યકારણતાનાશઃ, ભેદાભાવે સ્થાનધ્વંસઃ કસ્યેતે ગુણાઃ કો વા ગુણી? ઇત્યાદ્યભાવઃ।

[૪૩] અર્થ- સ્વસ્વ કહેતા પોતપોતાના કાર્યને ભેદેં કરી એટલે જીવદ્રવ્યમાં જ્ઞાનગુણ તે જાણવાનું કાર્ય કરે, અને દર્શનગુણ દેખવાનું કાર્ય કરે તથા ચારિત્રગુણ થિરતારમણતારૂપ કાર્ય કરે, તથા પુદ્ગલદ્રવ્ય તે રૂપપણો ભિન્ન કાર્ય કરે, તથા વર્ણપણો, ગંધપણો, રસપણો અને સ્પર્શપણો, સર્વ કાર્ય ભિન્ન છે। તથા સ્વભાવભેદ તે અસ્તિસ્વભાવ છતિ રૂપ છે, નિત્યસ્વભાવ અવિનાશીપણો છે, અનિત્યપણો તે પલટણ રૂપ છે, એકપણો તે તે પિંડરૂપ છે, અનેકપણો તે પ્રદેશાદિક છે। ઇત્યાદિ સ્વભાવભેદ તથા અગુરુલઘુપર્યાય પ્રદેશે ગુણાવિભાગેં જૂદો જૂદો છે। કોઈ કોઈનો તુલ્ય નથી, હાનિવૃદ્ધિરૂપ પરિણમન છે ઇત્યાદિ પ્રકારે દ્રવ્યમાં ભેદ સ્વભાવ છે।

તથા સર્વ ધર્મનો અવસ્થાન કહેતા રહેવો તેને આધારપણો કાર્યની તુલના કહેતા સરિખાપણો કેવારેં ભિન્ન પડતો નથી, તે માટે દ્રવ્યમાં અભેદ સ્વભાવ છે।

જો દ્રવ્ય ગુણપર્યાયમાં ભેદ સ્વભાવ ન હોય તો સર્વસંકર=એકપણો થાય તેવારેં કાર્યનો ભેદ કેમ પડે? તે માટે સર્વ દ્રવ્યગુણપર્યાયમાં ભેદ સ્વભાવ છે। જીવ તે ચેતના લક્ષણવંત અજીવ તે ચેતના રહિત એ ભેદ છે। અજીવમધ્યે જે અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય તે ચલનસહકારને કરે છે, પણ બીજા અજીવદ્રવ્ય તે એ કાર્ય કરતા નથી। એમ ધર્માસ્તિકાય થિરસહાયગુણ કરે છે। આકાશ અવગાહદાનને કરે છે। પુદ્ગલરૂપી આવરણ સ્કંધાદિપરિણમન કરે છે। એમ સર્વ દ્રવ્યને ભેદ છે તોજ ભિન્ન ભિન્ન દ્રવ્ય કહેવાય છે।

इहां कोइ कहेशे के जीव अनंता तेतो सरिखा छे तो सर्व जीवनें एकद्रव्य शा वास्ते न कह्यो? तेने उत्तर जे रूपैया सोनारूपापणे अथवा धवलापणे तोलपणे सरिखा छे, पण वस्तुना पिंडपणे भिन्न छे, ते माटे सोने पण भिन्न भिन्न कहियें छैयें। तेम जीवने पण भिन्न भिन्न कहियें। वली उत्पादव्ययनो फिरवो सर्वमां तेज रीतनो छे। पण पलटण ते एक रीतनो नथी, तथा अगुरुलघुनी हानिवृद्धिनो फिरवो पण सर्व द्रव्यमां पोतपोताने छे, तेथी सर्व जीव तथा सर्व परमाणु भिन्न छे, ए भेद स्वभाव जाणवो।

तन्मयतावस्थानाधारताद्यभेदेन अभेदस्वभावः।

तथा तन्मयता अवस्थानतानो अभेद छे अने आधारतानो पण अभेदपणो छे ते अभेद स्वभाव छे।

तथा भेदनो जो अभावपणो मानियें एटले वस्तुमां भेदपणो न मानियें तो सर्व गुण तथा पर्यायनो संकर कहेता एकमेकपणो ए दोष लागे, तो गुणी कोण? तथा गुण कोण? द्रव्य कोण? एम गुणपर्यायने केइ द्रव्यनो कयो पर्याय एम वेहेंचण थाय नही। गुण तथा गुणी तथा जे ओलखवा योग्य लक्षण तेनुं चिह्न तथा कारणधर्म तथा कार्यधर्मता ए बे जुदा पडे नहीं। कार्यधर्म तथा कारणधर्मनो नाश थाय माटे वस्तुमां भेद स्वभाव मानवो।

तथा जो वस्तुमां अभेदपणो न मानियें तो स्थानध्वंस थाय छे। ते स्थान कोण? अने ते स्थानकमां रहे ते कोण? इत्यादिकनो अभाव थाय छे। एम विचारतां सर्वथा एकपणो मानतां कोण गुणी? अने कोण गुण? एम ओलखाण न थाय। ए रीतें भेदाभेद स्वभाव वस्तुमां मानवा।

[४४] परिणामिकत्वे उत्तरोत्तरपर्यायपरिणामनरूपो भव्यस्वभावः। तथा तत्त्वार्थवृत्तौ इह तु भावे द्रव्यं भव्यं भवनमिति गुणपर्यायाश्च भवनसमवस्थानमात्रका एव उच्छिद्यतासीनोत्कुटकजागृतशयितपुरुषवत्तदेव च वृत्त्यन्तरव्यक्तिरूपेणोपदिश्यते, जायते, अस्ति विपरिणामते, वर्द्धते, अपक्षीयते, विनश्यतीति। पिण्डातिरिक्तवृत्त्यन्तरावस्थाप्रकाशतायां तु जायते इत्युच्यते।

स व्यापारैश्च भवनवृत्तिरस्ति इत्यनेन निर्व्यापारात्मसत्ताख्यायते भवनवृत्तिरुदासीना अस्तिशब्दस्य निपातत्वाद्।

विपरिणामते इत्यनेन तिरोभूतात्मरूपस्यानुच्छिन्नतथावृत्तिकस्य रूपान्तरेण भवनम्, यथा क्षीरं दधिभावेन परिणामते। विकारान्तरवृत्त्या भवनवत्तिष्ठते वृत्त्यन्तरव्यक्तिहेतुभाववृत्तिर्वा विपरिणामः।

वर्द्धत इत्यनेन तूपचयरूपः प्रवर्तते यथाङ्कुरो वर्द्धते उपचयवत् परिणामरूपेण भवनवृत्तिर्व्यजते।

अपक्षीयते इत्यनेन तु तस्यैव परिणामस्यापचयवृत्तिराख्यायते दुर्बलीभवत्पुरुषवत् पुरुषवदपचयरूपो भवनवृत्त्यन्तरव्यक्तिरुच्यते।

विनश्यति इत्यनेनाविर्भूतभवनवृत्तिस्तिरोभवनमुच्यते यथा विनष्टो घटः प्रतिविशिष्टसमवस्थानात्मिका भवनवृत्तिस्तिरोभूता न त्वभावस्यैव जाता कपालाद्युत्तरभवनवृत्त्यन्तरक्रमाविच्छिन्नरूपत्वाद् इत्येवमादिभिः आकारैर्द्रव्याणि एव भवनलक्षणान्यपदिश्यन्ते।

त्रिकालमूलावस्थाया अपरित्यागरूपोऽभव्यस्वभावः। भव्यत्वाभावे विशेषगुणानामप्रवृत्तिरभव्यत्वाभावे द्रव्यान्तरापत्तिः।

[४४] अर्थ- हवे भव्य स्वभाव तथा अभव्य स्वभाव कहे छे। जीवाजीवादिक द्रव्य छे ते परिणामि छे। समयें समयें नवा नवा परिणामें परिणमे छे। तिहां पूर्वपर्यायने विनाशे अने उत्तरोत्तर नवा नवा पर्यायने प्रगटावे एवी जे द्रव्यनी परिणति तेनुं मूल कारण ते भव्यस्वभाव कहियें। तिहां तत्त्वार्थ टीका मध्ये कह्यो छे। इहां द्रव्यानुयोगने विषे भाव धर्मने विषे एटले गुण पर्यायने विषे द्रव्य ते भव्य कहेता भवन थयो, एटले नवो निपजवो ते भवन इति कहेता एम वस्तुना गुणपर्याय जे छे ते भवन कहेता नवो थवा रूप समवस्थान मात्र छे, एटले नवा नवा थावारूप छे। तिहां दृष्टांत कहे छे, जे पुरुष उत्थित कहेता उठ्यो आसीन कहेता फिर तेहिज बेठो, बेसवुं ते पद्यासन कहियें, अथवा उकडवुं ते आसन सहित सूवुं जेम इत्यादिक पर्यायें ते पुरुष थाय छे तेम तेहज वृत्त्यंतर कहेता पूर्व पर्यायनो विनाश अने उत्तर पर्यायनो उपजवो ते वृत्त्यंतर कहियें, वृत्त्यंतर व्यक्तिरूपपणे उपदेशे छे।

ते भवनधर्मनी प्रवृत्ति कहे छे। जायते कहेता नवो उपजे। अस्ति कहेता छतिपणे रहे। विपरिणामते कहेता बीजापणे परिणमे वली सामर्थ्य धर्म वधे अने अपक्षीयते कहेता घटे। विनश्यति कहेता विनाश पामे। पिंड कहेता समुदायपणो तेथी अतिरिक्त कहेता बीजी वृत्ति जे गुणनी प्रवृत्त्यंतरनी अवस्थाने प्रकाश थवे करीने जे भवनपणो थाय एटले जे ठेरी जे भवनवृत्ति ते सव्यापार छे पण निर्व्यापार नथी।

અસ્તિ એ વચને નિર્વાપાર આત્મશક્તિ છે તે કહિયેં છે. તે પળ ભવનવૃત્તિથી ઉદાસીન છે એટલે ભવનવૃત્તિને ગ્રહણ કરતી નથી. અસ્તિ શબ્દને નિપાતપણો છે.

વિપરિણમતે એ વચને **તિરોભૂત** કહેતા અણપ્રગટી જે વસ્તુ તેમાં તદ્રૂપપણે **અનુચ્છિન્ન** કહેતા વિચ્છેદ ગડા. તથા **વૃત્તિકસ્ય** કહેતા તે રીતેં વર્તતિ આત્મશક્તિ તેનો રૂપાંતર થવો તે ભવન કહિયેં. તિહાં દૃષ્ટાંત-જેમ ક્ષીર તે દૂધ દધિભાવેં પરિણમે, વિકારાંતરે થવો તે રીતેં રહે એ ભવનધર્મ કહિયેં. જે જ્ઞાનાદિપર્યાયમાં અનંતજ્ઞેય જાણવાની શક્તિ છે પળ જે જ્ઞેય જે રીતેં પરિણમે તે રીતેં જ્ઞાનગુણ પ્રવર્તેં એ જ્ઞાનગુણનું પ્રવર્તન તે પ્રતિસમયેં વિપરિણામપણે પરિણમન છે. એ પળ ભવન ધર્મ છે. વલી વૃત્ત્યંતરવર્તને અન્યપણે વ્યક્તિને હેતુકરણે જે ભવાંતરે વર્તવો તે વિપરિણામ કહિયેં. તથા વલી **વદ્ધંતે** કહેતા વધે એ વચને ઉપચયરૂપપણે પ્રવર્તેં, જેમ અંકુર વધે છે તેમ વર્ણાદિક પુદ્ગલના ગુણ ઉપચયપણે વધે એ ઉપચયરૂપ ભવનતા વૃત્તિ. **વ્યજ્યતે** કહેતા પ્રગટ કરિયેં છે.

એમ ગુણને કાર્યાંતરપણે પરિણમને દ્રવ્યમાં ભવન ધર્મ છે **અપક્ષીયતે** એ વચને કરીને તુ કહેતા વલી તેહિજ પરિણામનો ઊળો થવો અથવા ટલવો કહિયેં, દુર્બલ થતા પુરુષની પેં, જેમ પુરુષ દુર્બલ થાય તેમ પર્યાયને ઘટવે દ્રવ્ય પ્રમાણાદિક તથા તે સમયેં અગુરુલઘુ પર્યાય ઘટવે તે દુર્બલ થવું તે રૂપ જે ભવન વૃત્તિને અંતરે **વ્યક્તિ** કહેતા પ્રગટતા કહિ છે.

તથા **વિનશ્યતિ** એમ કહેવાથી આવિર્ભૂત કહેતા પ્રગટ થયો જે ભવન ધર્મનો વર્તવો તેનો તિરોભાવ થયો કહિયેં. જેમ વિણસ્યો ઘટ જે મૃત્પિંડને વિષે તે ચક્રાદિ કારણે પ્રગટ થયો, જે ઘટ તેને પ્રધ્વંસે વિનાશ કહિયેં. એમ દ્રવ્યને વિષે કાર્ય કરવારૂપ જે પર્યાય તેને તિરોભાવેં અન્યપણે કાર્યકરણ રીતે સમવસ્થાન જે રહેવું તે સમયેં તે ભવનવૃત્તિ કહિયેં. તથા તિરોભાવપણને અભાવેં થાવું જે કપાલાદિક ઉત્તરભવન તેપણે વર્તવું એ પળ ભવન ધર્મ છે. એમ અનુક્રમે અવિચ્છિન્ન નિરંતર રૂપેં ઇત્યાદિક અનેક આકારેં દ્રવ્ય તેજ ભવનલક્ષણ કહિયેં. એ ભવ્ય સ્વભાવ જાણવો.

દ્રવ્યને વિષે જે અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પ્રમેયત્વ, અગુરુલઘુત્વાદિક ધર્મ તે ત્રણે કાલમાં મૂલ અવસ્થાને અપરિત્યાગે કહેતા તજતા નથી. તેહિજ રૂપપણે રહે. એવા જેટલા ધર્મ તે અભવ્યસ્વભાવ જાણવો, જે અનેક ઉત્પાદવ્યયને પરિણમને-ફિરવે ફિરે પળ જીવનો જીવપણો પલટાય નહીં, તેમજ અજીવનો અજીવપણો પલટાય નહીં એ સર્વ અભવ્ય સ્વભાવ જાણવો.

હવે એ બે સ્વભાવ જો દ્રવ્યમાં ન માનિયેં તો શો દોષ થાય? તે કહે છે. જો દ્રવ્યને વિષે ભવ્યપણો ન માનિયેં તો દ્રવ્યના જે વિશેષ ગુણ ગતિસહકાર, સ્થિતિસહકાર, અવગાહદાન, જ્ઞાયકતા, વર્ણાદિ જે પંચાસ્તિકાયના વિશેષ ગુણ તેની પ્રવૃત્તિ ન થાય, અને પ્રવૃત્તિ વિના કાર્યનો કરવો ન થાય અને કાર્યને અણકરવે દ્રવ્યનો વ્યર્થપણો થાય, તે માટે ભવ્ય સ્વભાવ છે.

જો દ્રવ્યને વિષે અભવનરૂપ અભવ્યસ્વભાવ ન હોય અને એકલો ભવન સ્વભાવ હોય તો નવાનવાપણે થવે તે દ્રવ્ય પલટીને અન્ય દ્રવ્ય થઈ જાય, તે માટે દ્રવ્યત્વ, સત્ય, પ્રમેયત્વાદિ ધર્મે અભવ્યપણો છે તેથીજ દ્રવ્ય પલટતો નથી, તેમનો તેમજ રહે છે એ અભવ્યસ્વભાવ છે.

[૪૫] વચનગોચરા યે ધર્માસ્તે વક્તવ્યા ઇતરે અવક્તવ્યાઃ। તત્રાક્ષરાઃ સઙ્ખેયાઃ તત્સન્નિપાતા અસઙ્ખેયાઃ તદ્ગોચરા ભાવાઃ ભાવશ્રુતગમ્યા અનન્તગુણાઃ। વક્તવ્યાભાવે શ્રુતાગ્રહણત્વાપત્તિરવક્તવ્યભાવે અતીતાનાગતપર્યાયાણાં કારણતાયોગ્યતારૂપાણામભાવઃ સર્વકાર્યાણાં નિરાધારતાપત્તિશ્ચ।

[૪૫] અર્થ- આત્માનો વીર્યનામા ગુણ તેના અવિભાગ જે વીર્યાંતરાય કર્મે આવર્યા છે, તેજ વીર્યાંતરાયને ક્ષયોપશમેં તથા ક્ષય થવાથી પ્રગટ્યો જે વીર્યધર્મ તેને ભાષાપર્યાયિ નામકર્મને ઉદયેં લીવરાણે ભાષાવર્ગણાનાં પુદ્ગલ તે શબ્દપણે પરિણમે તે શબ્દ પુદ્ગલ ખંધ છે, પળ શ્રોતાજનને જ્ઞાનના હેતુ છે. એટલે -જેમાં જે ગુણ ન હોય તે ગુણનું કારણ પળ થાય નહીં- એમ જે કહે છે તે મૂષા છે, કેમકે જે નિમિત્ત કારણ હોય તેમાં ગુણ હોય કિંવા ન પળ હોય, અને ઉપાદાન કારણમાં તે ગુણના કારણતાપણે તથા યોગ્યતાપણે નિયામક છે તે વચનયોગેંજ ગ્રહવાય, એવા જે વસ્તુમાં ધર્મ છે તેને વક્તવ્ય ધર્મ કહિયેં. અને તેથી ઇતર કહેતા જૂદા જે ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યમાં અનેક ધર્મ છે તે વચનમાં ગ્રહવાતા નથી, તેવા સર્વ ધર્મ અવક્તવ્ય કહિયેં. તે વક્તવ્ય ધર્મથી અવક્તવ્ય ધર્મ અનંતગુણા છે. વચનતો સંખ્યાતા, છે પળ તે વચનોમાં એવો સામર્થ્ય છે જે અવક્તવ્ય ધર્મ સર્વનો જ્ઞાનપણો થાય। ઉક્તં ચ-

અભિલપ્યા જે ભાવા, અર્ણતભાગો ય અણભિલપ્યાણાં। અભિલપ્પસાણંતો, ભાગો સુ એ નિબદ્ધો આ।

તત્ર કહેતા તિહાં અક્ષર સંખ્યાતા છે, તે અક્ષરના સન્નિપાત સંયોગીભાવ અસંખ્યાતા છે, તે અક્ષર સન્નિપાતને ગ્રહવાય એવા જે પદાર્થાદિકના ભાવ તે અનંતગુણા છે, તેથી અવક્તવ્ય ભાવ અનંતગુણા છે। જે મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અભિલાપ્યભાવનો પરોક્ષપ્રમાણે ગ્રાહક છે। અવધિજ્ઞાન તે પુદ્ગલનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણે જાણં છે, પળ એક પરમાણુના સર્વ પર્યાયને જાણે નહીં। કેટલાક પર્યાયને જાણે તે પળ

અસંખ્યાત સમયે જાણે, અને કેવલજ્ઞાન એ છ દ્રવ્યના સર્વ પર્યાયને એક સમયમાં પ્રત્યક્ષ જાણે। માટે જો દ્રવ્યમાં વત્તવ્યપણો ન હોય તો શ્રુતજ્ઞાને ગ્રહણ થાય નહીં અને જે ગ્રંથાભ્યાસ, ઉપદેશાદિક સર્વ કામ થાય છે તેતો એમ નથી માટે દ્રવ્યમાં વત્તવ્યપણો છે।

અવત્તવ્યાભાવે કહેતા અવત્તવ્યપણને ન માનિયે તો અતીતપર્યાય તે વસ્તુમાં કારણતાની પરંપરામાં રહ્યા છે, તથા અનાગતપર્યાય સર્વ યોગ્યતામાં રહ્યા છે તે સર્વનો અભાવ થાય, તે વાંરે વસ્તુમાં વર્તમાન પર્યાયની છતિ પામિયે તેથી અતીત અનાગતનો જ્ઞાન થાય નહીં, માટે અવત્તવ્ય સ્વભાવ અવશ્ય માનવો અને વર્તમાન સર્વ કાર્ય તે નિરાધાર થઈ જાય, અને દ્રવ્યમાં એક સમયમાં અનંતા કારણ છે, તે અનંતા કારણના અનંતા કાર્ય ધર્મ છે, અને અનંતા કાર્યના અનંતા કારણ પરંપરાનું જ્ઞાન તે કેવલીને છે, અને વર્તમાનકાલે કારણધર્મ તથા કાર્યધર્મથી અનંતગુણા કારણકાર્યની યોગ્યરૂપ સત્તા છે તે કોઈના અવિભાગ નથી, પણ અવિભાગી જે જ્ઞાનાદિક ગુણ તેમાં અનંતા કારણધર્મ, અનંતા કાર્યધર્મ ઊપજવાની યોગ્યતારૂપ સત્તા છે તે સર્વ અવત્તવ્યરૂપ છે।

[૪૬] સર્વેષાં પદાર્થાનાં યે વિશેષગુણાશ્ચલનસ્થિત્યવગાહસહકારપૂર્ણગલનચેતનાદયસ્તે પરમગુણાઃ। શેષાઃ સાધારણાઃ, સાધારણાસાધારણગુણાસ્તેષાં તદનુયાયિપ્રવૃત્તિહેતુઃ પરમસ્વભાવ इत्यादयः सामान्यસ્વભાवઃ।

[૪૬] હવે પરમ સ્વભાવનું સ્વરૂપ કહે છે। સર્વ જે ધર્માસ્તિકાયાદિક પદાર્થ તેના વિશેષ ગુણ જે ધર્માસ્તિકાયાનો ચલન સહકારીપણો તથા અધર્માસ્તિકાયાનો સ્થિતિસહાય, આકાશાસ્તિકાયાનો અવગાહક તથા પુદ્ગલદ્રવ્યનો પૂર્ણગલન, જીવ દ્રવ્યનો ચેતના લક્ષણ, એ સર્વ દ્રવ્યના વિશેષ ગુણ કહ્યા। એમ લક્ષણરૂપ તથા દ્રવ્યાંતરથી ભિન્ન પાડવાનું મૂલ કારણ તે પરમ પ્રકૃષ્ટ ગુણ કહિયો। એ પ્રધાન ગુણને અનુયાયી બીજા જે સાધારણ ગુણ તે ગુણ પંચાસ્તિકાયામાં પામિયો। તેનાં નામ અવિનાશીપણો, અખંડપણો, નિત્યત્વાદિક એ પંચાસ્તિકાયામાં સરિખા છે તે માટે સાધારણ ગુણ, તથા પંચાસ્તિકાયામાં કોઈક અસ્તિકાયામાં પામિયો, કોઈકમાં ન પામીયો તે ગુણને સાધારણ-અસાધારણ કહિયો, તે સર્વ ગુણને વિષે વિશેષ ગુણને અનુયાયિ પ્રવર્તે છે તે પ્રવર્તનના કારણ દ્રવ્યમાં એક પરમસ્વભાવપણો છે। તે પરમ સ્વભાવને પરિણમને દ્રવ્યના સર્વ ગુણ મુખ્ય ગુણને અનુરાગેજ પ્રવર્તે। તે પરમસ્વભાવ સર્વ દ્રવ્યને વિષે છે। એટલે તેર સામાન્ય સ્વભાવ કહ્યા। વલી અનેકાંતજયપતાકામાં કહ્યા છે।

[૪૭] તથાસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ-કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વાસર્વગતત્વ-પ્રદેશવત્ત્વાદિભાવાઃ પુનઃ તત્ત્વાર્થટીકાયાં પુનરપ્યાદિગ્રહણં કુર્વન્ જ્ઞાપયત્યત્રાનન્તર્ધર્મવત્ત્વં તત્રાશક્તાઃ પ્રસ્તારયન્તુ સર્વે ધર્માઃ પ્રતિપદં પ્રવચનત્વેન પુંસા યથાસમ્ભવમાયોજનીયાઃ। ક્રિયાવત્ત્વં પર્યાયોપયોગિતા પ્રદેશાષ્ટકનિશ્ચલતા એવં પ્રકારાઃ સંતિ ભૂયાંસઃ અનાદિપરિણામિકા ભવન્તિ જીવસ્વભાવા ધર્માદિભિન્નુ સમાના ઇતિ વિશેષઃ।

[૪૭] અર્થ- તેમજ અસ્તિપણો, નાસ્તિપણો, કર્તાપણો, ભોક્તાપણો, ગુણવંતપણો, અસર્વવ્યાપિપણો, પ્રદેશવંતપણો, ઇત્યાદિ અનંત સ્વભાવવંત દ્રવ્ય છે। તેમજ તત્ત્વાર્થ ટીકામધ્યે પરિણામિક ભાવના ભેદ વચ્ચાણતાં કહ્યો છે। પુનરપિ આદિ શબ્દના ગ્રહણ કરતાં એમ જણાવે છે જે વસ્તુ અનંતધર્મવંત છે તે સર્વ વિસ્તારી શકે નહીં તો પણ દ્રવ્ય દ્રવ્યને વિષે પ્રવચનના જાણ પુરુષે જેમ સંભવે તેમ ધર્મ જોડવા। તથા ક્રિયાવંતપણો જે જ્ઞાનાદિક ગુણ તે લોકાલોક જાણવાને પ્રતિ સમયે પ્રવર્તે છે। શ્રી ભાષ્યકારે જ્ઞાનાદિ ગુણ તે કરણ અને તેજ ગુણની પ્રવૃત્તિ તે ક્રિયા જાણવી। તથા દેખવો તે કાર્ય એમ ધર્માસ્તિકાયાદિકના સરવે(સર્વે) ગુણ તે ત્રણ પરિણતિયે પરિણામી છે, તે માટે પંચાસ્તિકાયા તે અર્થક્રિયા કરે છે, તે ક્રિયાવંતપણો જાણવો। સર્વ પર્યાયનો ઉપયોગોપણો એ પણ જીવ સ્વભાવ છે, તથા પ્રદેશાષ્ટકની નિશ્ચલતા એ પણ જીવનો સ્વભાવ છે। તિહાં ધર્માધર્મ અને આકાશ એ ત્રણ અસ્તિકાયાના પ્રદેશ અનાદિ અનંતકાલ અવસ્થિતપણે છે। પુદ્ગલને ચલપણો સદા સર્વદા છે, પુદ્ગલપરમાણુ તથા પુદ્ગલસ્કંધ તે સંખ્યાતો કાલ અથવા અસંખ્યાતો કાલ એક ક્ષેત્રે રહે પણ પછે અવશ્ય ચલ થાય।

તથા જીવદ્રવ્યને સર્કર્મા સંસારીપણે ક્ષેત્રથી ક્ષેત્રાંતર ગમન, ભવથી ભવાંતર ગમનરૂપ ચલતા છે, તે જીવને સમ્યગ્દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રને પ્રગટવે સર્વ પરભાવભોગીપણો નિવારવે આત્મસ્વરૂપનિરધારણ સ્વરૂપ ભાસનસ્વરૂપ પરિણમને કારવે, સ્વરૂપ એકર્વે, સ્વધર્મકર્તા, સ્વધર્મભોક્તાપણે, સકલ પરભાવ તજવે, નિરાવરણ, નિઃસંગ, નિરામય, નિર્દ્વંદ્વ, નિષ્કલંક, નિર્મલ, સ્વીય અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતચારિત્ર, અરૂપી, અવ્યાબાધ, પરમાનંદમયી, સિદ્ધાત્મા, સિદ્ધક્ષેત્રે રહ્યા તે સાદિ અનંતકાલ સ્થિર છે, સકલ પ્રદેશ સ્થિર છે અને સંસારી જીવ તેના આઠ પ્રદેશ સદા સર્વદા સ્થિર છે। તે આઠ પ્રદેશ નિરાવરણે તથા આચારાગંની ટીકા શીલાંગાચાર્યકૃતના લોકવિજયાધ્યયનને પ્રથમોદ્દેશકે-

તદનેન પચ્ચદશવિધેનાપિ યોગેનાત્મા અષ્ઠૌ પ્રદેશાન્ વિહાય તમભાજનોદકવદુદ્વર્તમાનૈઃ સર્વૈરિવાત્મપ્રદેશૈઃ આત્મપ્રદેશાવષ્ટબ્ધાકાશસ્થં કાર્મણશરીરયોગ્યં કર્મદલિકં યદ્ બધ્નાતિ તત્ પ્રયોગકર્મેત્યુચ્યતે।

એટલે આ અષ્ટ પ્રદેશો કર્મ લાગતાં નથી।

હાં કોઈ પુછે જે આઠ પ્રદેશ નિરાવરણ છેતો લોકાલોક કેમ જાણતા નથી? તિહાં ઉત્તર જે આત્મ દ્રવ્યની જે ગુણપ્રવૃત્તિ તે સર્વ પ્રદેશ મિલે પ્રવર્તે તો તેમાં એ આઠ પ્રદેશ અલ્પ છે તેથી આઠ પ્રદેશમાં સર્વ ગુણ નિરાવરણ છે પણ કાર્ય કરી શકતા નથી। જેમ અગ્નિનું અત્યંત સૂક્ષ્મ કણીયું હોય તેમાં દાહક, પાચક, પ્રકાશક ગુણ છે પણ અલ્પતા માટે દાહકાદિકાર્ય કરી શકતું નથી।

વલી કોઈ પુછે જે એ અષ્ટ પ્રદેશ તે નિરાવરણ કેમ રહી શક્યા? તેનું ઉત્તર જે ચલ પ્રદેશ હોય તેને કર્મ લાગે પણ અચલ પ્રદેશને કર્મ લાગે નહીં એમ ભગવતીસૂત્ર(માં) કહ્યું છે।

જે એઝ, વેઝ, ચલઝ, ફંદઝ, ઘટ્ટઝ, સે બંધઝ।

એ પાઠ છે તે માટે જે ચલ હોય તે બંધાય અને આઠ પ્રદેશ તો અચલ છે તેથી એ આઠ પ્રદેશને બંધ નથી, તથા કાર્યાભ્યાસે પ્રદેશ ભેલા થાય તેથી પ્રદેશના ગુણ પણ તિહાં તે કાર્ય કરવાને પ્રવર્તે છે, તથા જે દ્રવ્યનો જે ગુણ જે પ્રદેશ હોય તે ગુણ તે પ્રદેશ મૂકી અન્ય ક્ષેત્રે જાય નહીં। તથા જીવના આઠ પ્રદેશ સર્વથા નિરાવરણ છે, બીજા પ્રદેશે અક્ષરનો અનંતમો ભાગ ચેતના સર્વદા ડાઘાડી છે એ રીતે સંતિ કહેતા છે। ઘણા અનાદિ પરિણામિકભાવ તે ભવંતિ કહેતા હોય। અનાદિ પરિણામિકભાવ છે તે જીવના ભાવ છે અને સપ્રદેશાદિક ધર્માસ્તિકાય પ્રમુખને વિષે સમાન છે એમ જાણવો।

ઇત્યાદિક વિશેષ:સ્વભાવ છે।

[૪૮] ભિન્નભિન્નપર્યાયપ્રવર્તન-સ્વકાર્યકરણસહકારભૂતા: પર્યાયાનુગતપરિણામવિશેષસ્વભાવા: તે ચ કે?

૧) પારિણામિકતા, ૨) કર્તૃતા, ૩) જ્ઞાયકતા, ૪) ગ્રાહકતા, ૫) ભોક્તૃતા, ૬) રક્ષણતા, ૭) વ્યાપ્યવ્યાપકતા, ૮) આધારાધેયતા, ૯) જન્યજનકતા, ૧૦) અગુરુલઘુતા, ૧૧) વિભૂતકારણતા, ૧૨) કારકતા, ૧૩) પ્રભુતા, ૧૪) ભાવુકતા, ૧૫) અભાવુકતા, ૧૬) સ્વકાર્યતા, ૧૭) સપ્રદેશતા, ૧૮) ગતિસ્વભાવતા, ૧૯) સ્થિતિસ્વભાવતા, ૨૦) અવગાહકસ્વભાવતા, ૨૧) અખણ્ડતા, ૨૨) અચલતા, ૨૩) અસઙ્ગતા, ૨૪) અક્રિયતા, ૨૫) સક્રિયતા ઇત્યાદિ સ્વીયોપકરણપ્રવૃત્તિનૈમિત્તિકા:। ઉક્તં ચ સમ્પતૈ-

આરોપોપચરેણ યદ્યદપેક્ષતે તન્ન વસ્તુધર્મોપાધિતો ભવનાન્ન ચોપાધિર્વસ્તુસત્તા ઇતિ।

[૪૮] અર્થ- હવે વિશેષ સ્વભાવ કહે છે। ભિન્ન ભિન્ન જે પર્યાય તેનું કાર્ય કારણપણે જે પ્રવર્તન તેના સહકારભૂત જે જે પર્યાયાનુગત પરિણામિ એવા જે સ્વભાવ તે વિશેષ સ્વભાવ કહિયો તેના અનેક ભેદ છે। તે શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયગ્રંથમાં કહ્યા છે તે કહે છે।

૧ સર્વ દ્રવ્યને પોતાના ગુણ સમય સમયમાં કાર્ય કરવે પ્રવર્તે તે ભિન્ન ભિન્ન પરિણામે પરિણમે તે સર્વ પોતાના ગુણ તેને કારણિક છે તે પરિણામિકપણો કહિયો।

તત્ર કર્તૃત્વં જીવસ્ય નાન્યેષામ્, તિહાં આત્મા કર્તા છે એટલે કર્તાપણો જીવ દ્રવ્યને વિષે છે।

અપ્યા કત્તા વિકત્તા ય। ઇતિ ઉત્તરાધ્યયનવચનાત્,

૩ જ્ઞાયકતા જાણપણાની શક્તિ જીવને વિષે છે। જ્ઞાનલક્ષણ જીવ છે। તે માટે

ગિળ્હઈ કાયિણં ઇતિ આવશ્યકનિર્ણયવચનાત્।(આ.નિ.૭)

૪ ગ્રાહકશક્તિ પણ જીવને છે। ગૃહ્ણતીતિ ક્રિયાનો કર્તા જીવ છે।

૫ ભોક્તાશક્તિ પણ જીવમાં છે।

જો કુળઝ સો ભુંજઝ। ય: કર્તા સ એવ ભોક્તા ઇતિ વચનાત્।

૧ રક્ષણતા, ૨ વ્યાપકતા, ૩ આધારાધેયતા, ૪ જન્યજનકતા તત્ત્વાર્થવૃત્તિ મધ્યે છે, તથા અગુરુલઘુતા, વિભુતા, કારણતા, કાર્યતા, કારકતા, એ શક્તિની વ્યાખ્યા શ્રીવિશેષાવશ્યકે છે, ભાવુકતા તથા અભાવુકતા શક્તિ તે શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત ભાવુક નામે પ્રકરણ મધ્યે કહિ છે।

એમ કેટલીક શક્તિ જૈનના તર્કગ્રન્થો જે અનેકાંતજયપતાકા સમ્પતિ પ્રમુખમાં છે, તથા ઋધ્વ પ્રચયશક્તિ અને તિર્યક્ પ્રચયશક્તિ, ઓઘશક્તિ, સમુચિતશક્તિ, એ સર્વ સમ્પતિગ્રંથને વિષે છે। તથા જે દ્વિગુણી આત્મા માને તે સર્વ ધર્મ શક્તિરૂપજ માને છે। તેણે દાનાદિકલબ્ધિ અવ્યાબાધ સુખ પ્રમુખ શક્તિ માની છે।

इहां व्याख्यांतरे जे गुणकरण छे तेने कर्तादिकपणो ते सामर्थ्य छे, जाणवो देखवो ते कार्य छे, केटलीक शक्ति जीवमांज छे, अने केटलीक पंचास्तिकाय मध्ये छे।

तथा देवसेनकृत नयचक्रमध्ये जीवने अचेतन स्वभाव, मूर्त स्वभाव, तथा पुद्गल परमाणुने चेतन स्वभाव, अमूर्त स्वभाव कह्या ते असत् छे। एतो आरोपणपणे कोइक कहे ते कथनमात्र जाणवो। पण ए वात छतीमां नथी। जे धर्म आरोपें तथा उपचारें गवेषाय ते वस्तुनो धर्म नथी। उपाधिथी थाय छे, ते माटे जे उपाधि ते वस्तुनी सत्ता नथी एम धारवुं।

[४९] धर्मास्तिकाये अमूर्ताचेतनाक्रियगतिसहायादयो गुणाः अधर्मास्तिकाये अमूर्ताचेतनाक्रिय-स्थितिसहकारादयो गुणाः। आकाशास्तिकाये अमूर्ताचेतनाक्रियावगाहनादयो गुणाः। पुद्गलास्तिकाये मूर्ताचेतनसक्रियपूरणगलनादयो वर्णगन्धरसस्पर्शादयो गुणाः। जीवास्तिकाये ज्ञानदर्शनचारित्रवीर्याऽव्याबाधामूर्ताऽगुरुलघ्वनवगाहादयो गुणाः। एवं प्रतिद्रव्यं गुणानामनन्तत्वं ज्ञेयम्।

[४९] अर्थ- धर्मास्तिकायना गुण चार १ अरूपी, २ अचेतन, ३ अक्रिय, ४ गतिसहाय इत्यादि अनंतगुण छे। अधर्मास्तिकायना गुण चार १ अरूपी, २ अचेतन, ३ अक्रिय, ४ स्थितिसहाय, इत्यादि अनंतगुण छे। आकाशास्तिकायना गुण चार १ अरूपी, २ अचेतन, ३ अक्रिय, ४ अवगाहनादिक अनंतगुण छे। पुद्गलास्तिकायना गुण चार छे १ रूपी, २ अचेतन, ३ सक्रिय, ४ पूरणगलन। १ वर्ण, २ गंध, ३ रस, ४ स्पर्श इत्यादिक गुण अनंता छे। जीवास्तिकायने विषे १ ज्ञान, २ दर्शन, ३ चारित्र, ४ वीर्य, ५ व्याबाध, ६ अरूपी, ७ अगुरुलघु, ८ अनवगाहादिक अनंतगुण छे, ए रीते अनंता गुण जाणवा।

[५०] पर्यायाः षोढा द्रव्यपर्याया असङ्ख्येयप्रदेशसिद्धत्वादयः। १ द्रव्यव्यञ्जनापर्यायाः द्रव्याणां विशेषगुणाश्चेतनादयश्चलनसहायादयश्च, २ गुणपर्याया गुणाविभागादयः, ३ गुणव्यञ्जनपर्याया ज्ञायकादयः कार्यरूपा मतिज्ञानादयो ज्ञानस्य, चक्षुर्दर्शनादयो दर्शनस्य, क्षमामार्दावादयश्चारित्रस्य, वर्णगन्धरसस्पर्शादयो मूर्तस्य इत्यादि ४ स्वभावपर्याया अगुरुलघुविकाराः ते च द्वादशप्रकाराः षड्गुणहानिवृद्धिरूपा अवागोचराः। एते पञ्च पर्यायाः सर्वद्रव्येषु, विभावपर्याया जीवे नरनारकादयः। पुद्गले द्रव्यणुकतोऽनन्ताणुकपर्यन्ताः स्कन्धाः।

[५०] अर्थ- हवे नयज्ञान करवानो अधिकार कहे छे। तिहां द्रव्यास्तिकायना मूल बे भेद छे। १ शुद्ध द्रव्यास्तिक, २ अशुद्धद्रव्यास्तिक, अने देवसेनकृत पद्धतिमां द्रव्यास्तिकना दश भेद कर्या छे ते सर्व ए बे भेद मध्ये समाय छे, तथा ते सामान्य स्वभावमां समाणा छे ते माटे इहां न वखाण्या।

हवे पर्यायना छ भेद कहे छे। तिहां प्रथम १ जे द्रव्यने विषे एकत्वपणे रह्या जे जीवादिकना असंख्याता प्रदेश तथा आकाशना अनंता प्रदेश ए द्रव्य पर्याय कहियो।

२ सिद्धत्वादिक अखंडत्वादिक तथा द्रव्यनो व्यंजक कहेता प्रगटपणो जे माने छे ते द्रव्यव्यंजनपर्याय कहिये। द्रव्यनो विशेष गुण जे अन्य द्रव्यमां नथी तेने विशेष गुण कहियो। ते जीवने चेतनादिक अने धर्मास्तिकायमां चलणसहकार तथा अधर्मास्तिकायमां स्थिरसहकार, आकाशमां अवगाहदान, पुद्गलमां पूरणगलनरूप ए सर्व द्रव्यनी भिन्नताने प्रगट करे छे ते माटे ए धर्मने व्यंजनपर्याय कहियो।

३ एक गुणना अविभाग अनंता छे तेनो पिंडपणो ते गुणपर्याय कहियो।

४ गुणव्यंजन पर्याय ते ज्ञाननो जाणंगपणो तथा चारित्रनो स्थिरतापणो इत्यादिक अथवा ज्ञानगुणना भेदांतर ज्ञानना भेद जे मतिज्ञानादिक पांच तथा दर्शनगुणना चक्षुर्दर्शनादिक भेद तथा चारित्रगुणना क्षमादिक भेद, पुद्गलनो रूपीगुण तेना भेद वर्ण, गंध, रस, स्पर्श संस्थानादिक। अरूपी गुणना अवन्ने, अगंधे, अरसे, अफासे, इत्यादिक चार चार जाणवा ते गुणव्यंजनपर्याय।

५ स्वभाव पर्याय ते वस्तुनो कोइक स्वभावज एवो छे जे अगुरुलघुपणे छ प्रकारनी वृद्धि तथा छ प्रकारनी हानि एवी रीते बार प्रकारे परिणमे छे। इहां कोइ प्रेरकनो योग नथी, वस्तुने मूल धर्मनो हेतु छे। एनुं स्वरूप पूरुं वचनगोचर नथी। अनुभव गम्य नथी। केमके श्रीठाणंगसूत्रनी टीका मध्ये श्रुतज्ञान वृद्धिना सात अंग छे। तिहां प्रथम सूत्र अंग, बीजुं निर्युक्ति अंग, ३ भाष्य अंग, ४ चूर्णवालो सूत्रादि सर्वना अर्थ कहे छे, ५ टीका व्याख्या निरन्तर ए पांच अंग तो ग्रंथरूप छे, तथा छट्ठो अंग परंपरारूप छे तथा सातमुं अंग अनुभव ए साते कारणे विनय सहित भणतां सुणतां थकां, साचा अर्थ पामीने आत्मानुं निर्मल ज्ञान थाया। श्री भगवतीसूत्रे गाथा-

सुत्तथो खलु पढमो बीओ निज्जुत्तिमिसिओ भणिओ।

तइयो अ निरवसेसो, एस विहि होइ अणुओगे॥ (भ.सू.९४)

એ પાંચ પર્યાય કહ્યા તે સર્વ દ્રવ્ય મધ્યે છે।

૬ વિભાવ પર્યાય તે જીવ તથા પુદ્ગલ મધ્યેજ છે, તે વિભાવ પર્યાય જીવને નરનારકીપણું પામવું તે તથા પુદ્ગલનો દ્વ્યણુક ત્ર્યણુકાદિ સ્વંધનો મિલવું, અનંતાગુણ પર્યંત અનંતપુદ્ગલ સ્વંધરૂપ તે વિભાવપર્યાય કહિયે।

[૫૧] મેર્વાદનાદિનિત્યપર્યાયાઃ ચરમશરીરત્રિભાગન્યૂનાવગાહનાદયઃ સાદિનિત્યપર્યાયાઃ સાદિસાન્તપર્યાયા ભવ-શરીરાધ્યવસાયાદયોઽનાદિસાન્તપર્યાયા ભવ્યત્વાદયઃ। તથા ચ નિક્ષેપાઃ સહજરૂપા વસ્તુનઃ પર્યાયા એવં ચત્તારો વત્થુપજ્જાયા ઇતિ ભાષ્યવચનાન્નામયુક્તે પ્રતિવસ્તુનિ નિક્ષેપચતુષ્ટયં યુક્તમ્ ઉક્તં ચાનુયોગદ્વારે-

જત્થ ય જં જાણિજ્જા, નિક્ખેવં નિક્ખિવે નિરવસેસં।

જત્થ ય નો જાણિજ્જા, ચઠ્ઠકયં નિક્ખિવે તત્થા॥ (અ.દ્વા.સૂ.૧)

તત્ર નામનિક્ષેપઃ સ્થાપનાનિક્ષેપઃ દ્રવ્યનિક્ષેપઃ ભાવનિક્ષેપઃ। તત્ર નામનિક્ષેપો દ્વિવિધઃ- સહજઃ સાદ્કેતિકશ્ચ। સ્થાપનાઽપિ દ્વિવિધા-સહજા આરોપજા ચ। દ્રવ્યનિક્ષેપો દ્વિવિધઃ-આગમતો નોઆગમતશ્ચ। તત્ર આગમતઃ તદર્થજ્ઞાનાનુપયુક્તો નોઆગમતો જ્ઞશરીરભવ્યશરીરતદ્વ્યતિરિક્તભેદાત્ત્રિધા। ભાવનિક્ષેપો દ્વિવિધઃ- આગમતો નોઆગમતશ્ચ તજ્ઞાનોપયુક્તઃ તદ્રૂપમયશ્ચ વસ્તુસ્વધર્મયુક્તમ્। તત્ર નિક્ષેપા વસ્તુનઃ સ્વપર્યાયા ધર્મભેદાઃ।

[૫૧] અર્થ- પુદ્ગલનું મેરુપ્રમુખ તે અનાદિ નિત્ય પર્યાય છે। જીવની સિદ્ધાવસ્થા, સિદ્ધાવગાહનાદિક, તે સાદિ નિત્ય પર્યાય છે, તથા ભાવ અને શરીર તથા અધ્યવસાય એ ત્રણ પ્રકારના યોગસ્થાન જે વીર્યના ક્ષયોપશમથી રૂપના તેમાં કષાયસ્થાન જે ચેતનનો ક્ષયોપશમ કષાયના ઉદયથી મિલ્યા અને સંયમસ્થાન જે ચારિત્રનો ક્ષયોપશમ પરિણમી જે ચેતનાદિક ગુણ એ સર્વ અધ્યવસાયસ્થાનક તે સાદિ સાંત પર્યાય છે। તથા સિદ્ધિગમન યોગ્યતા ધર્મ તે ભવ્યપણો એ પર્યાય તે અનાદિ સાંત છે, જે સિદ્ધત્વપણો પ્રગટે ભવ્યત્વપર્યાયનો વિનાશ છે તે માટે અનાદિકાલનો છે પણ અંત થવા સહિત છે, માટે અનાદિ સાંતપર્યાય છે, એમ પર્યાય અનેક જાણવા।

તથા વસ્તુમાં સહજના જે ચાર નિક્ષેપા છે, તે પણ વસ્તુના સ્વપર્યાય છે, તે શ્રીવિશેષાવશ્યકની ભાષ્યમધ્યે કહ્યો છે। **ચત્તારો વત્થુપજ્જાયા** એ વચન છે તે માટે સ્વપર્યાય કહિયો વલી શ્રી અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં કહ્યો છે-જિહાં જે વસ્તુના જેટલા નિક્ષેપા જાણિયે તિહાં તે વસ્તુના તેટલા નિક્ષેપા કરિયો। કદાચિત્ વધતા નિક્ષેપા ભાસનમાં ન આવે તોપણ ૧ નામ, ૨ સ્થાપના, ૩ દ્રવ્ય, ૪ ભાવ એ ચાર નિક્ષેપા તો અવશ્ય કરવા।

તેમાં નામનિક્ષેપના બે ભેદ છે-૧ સહજનામ, ૨ સાંકેતિક નામ, તે કોઈનો કર્યો નામ। તથા સ્થાપનાના બે ભેદ છે-૧ સહજસ્થાપના તે વસ્તુની અવગાહનારૂપ, ૨ આરોપસ્થાપના તે આરોપથી થઈ માટે કૃત્રિમ કહિયે, આરોપજા કહિયે। હવે દ્રવ્ય નિક્ષેપાના બે ભેદ છે તે કહે છે, ૧ આગમથી દ્રવ્યનિક્ષેપો તે જે પુરુષ સ્વરૂપને જાણે પણ હમણાં તે ઉપયોગે નથી તે આગમદ્રવ્યનિક્ષેપ। જે વસ્તુ તે ગુણ સહિત છે પણ હમણાં તેપણે વર્તતા નથી તેને નોઆગમ કહિયે તેહના ત્રણ ભેદ છે-૧ જ્ઞશરીર જેહના હતા પણ મરણ પામ્યા તેથી તેનું શરીર જે ઋષભદેવના શરીરની ભક્તિ શ્રીજંબૂદ્વીપપન્નત્તિમાં છે, ૨ ભવ્યશરીર તે હમણાં તો ગુણમય નથી પણ ગુણમય થશે, જેમ અયમત્તામુનિ, એ ભવ્યશરીર જાણવો, ૩ તદ્વ્યતિરિક્ત જે તે ગુણે વર્તે છે પણ તે ઉપયોગે હમણાં વર્તતા નથી।

ભાવનિક્ષેપાના બે ભેદ ૧ આગમથી ભાવનિક્ષેપો તે આગમના અર્થનો જાણ વલી તે ઉપયોગે વર્તે છે, ૨ નોઆગમથી ભાવનિક્ષેપો તે જેપણે જાણે વર્તે છે તેજ રૂપ છે, એ રીતે નિક્ષેપા કહેવા।

એ ચાર નિક્ષેપામાં પહેલા ત્રણ નિક્ષેપા તે કારણરૂપ છે અને ચોથો ભાવનિક્ષેપો તે કાર્યરૂપ છે। તે ભાવનિક્ષેપાને નિપજાવતાં પહેલા ત્રણ નિક્ષેપા પ્રમાણ છે નહીં તો અપ્રમાણ છે। પહેલા ત્રણ નિક્ષેપા દ્રવ્યનય છે। એક ભાવનિક્ષેપો તે ભાવનય છે। ભાવનિક્ષેપાને અણનિપજાવતાં એકલી દ્રવ્યની પ્રવૃત્તિ તે નિષ્ફલ છે। એમ શ્રી આચારાંગની ટીકામાં લોકવિજય અધ્યયને કહ્યું છે તે લખીયે છે।

ફલમેવ ગુણઃ ફલગુણઃ ફલં ચ ક્રિયા ભવતિ તસ્યાશ્ચ ક્રિયાયાઃ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રરહિતાયા એહિકામુષ્મિકાર્થ પ્રવૃત્તાયા આનાત્યન્ટિકોઽનૈકાન્તિકો ભવેત્, ફલં ગુણોઽપ્યગુણો ભવતિ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાન-ચારિત્રક્રિયા યાસ્ત્વૈકાન્તિકાનાવાધસુખાહ્યસિદ્ધિગુણોઽવ્યાપ્યતે। એતદુક્તં ભવતિ- સમ્યગ્દર્શનાદિકૈવ ક્રિયાસિદ્ધિઃ ફલગુણેન ફલવત્યપરા તુ સાંસારિકસુખફલાભ્યાસ એવ ફલાધ્યારોપાન્નિષ્ફલેત્યર્થઃ।

એટલે રત્નત્રયી પરિણમન વિના જે ક્રિયા કરવી તે થકી સંસારીક સુખ થાય તે ક્રિયા નિષ્ફલ છે એ પાઠ છે માટે ભાવનિક્ષેપાના કારણ વિના પહેલા ત્રણે નિક્ષેપા નિષ્ફલ છે। નિક્ષેપા તો મૂલગી વસ્તુના પર્યાય છે દ્રવ્યનો સ્વધર્મજ છે।

[५२] नयास्तु पदार्थज्ञाने ज्ञानांशाः। तत्रानन्तधर्मात्मके वस्तुन्येकधर्मोन्नयनं ज्ञाननयः तथा रत्नाकरे-नीयते येन श्रुताख्यप्रमाणविषयीकृतस्याशस्तदितरांसौदासीन्यतः स प्रतिपत्तुरभिप्रायविशेषो नयः। स्वाभिप्रेतादंशापलापी पुनर्नयाभासः। स व्याससमासाभ्यां द्विप्रकारो व्यासतोऽनेकविकल्पः, समासतो द्विभेदो द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकः। तत्र द्रव्यार्थिकश्चतुर्धा नैगमसङ्ग्रहव्यवहारजुसूत्रभेदात्। पर्यायार्थिकस्त्रिधा शब्दसमभिरूढैवम्भूतभेदात्।

[५२] अर्थ- जे नय छे ते पदार्थना ज्ञानने विषे ज्ञानना अंश छे। तिहां नयनुं लक्षण कहे छे। अनंत धर्मात्मक जे वस्तु एटले जीवादिक एक पदार्थमां अनंता धर्म छे तेनो जे एक धर्म गवेष्टो तो पण अन्य कहेता बीजा अनंता धर्म तेमां रह्या छे तेनो उच्छेद नही अने ग्रहण पण नही। एक धर्मनी मुख्यता करवी ते नय कहिये। ते नयना व्यास कहेता विस्तारथी अनेक भेद छे अने समास कहेता संक्षेपथी बे भेद छे -द्रव्यार्थिक, पर्यायार्थिक। ते रत्नाकरावतारिका ग्रंथथी लखीये छैये।

द्रवति द्रोष्यति अदुद्रवत् तांस्तान् पर्यायानिति द्रव्यं तदेवार्थः सोऽस्ति यस्य विषयत्वेन स द्रव्यार्थिकः।

जे वर्तमान पर्यायने द्रवे छे अने आगामिककाले द्रवशे तथा अतीतकाले द्रवतो हतो ते द्रव्य कहिये तेज छे अर्थ प्रयोजन विषयपणे जेने ते द्रव्यार्थिक कहिये। एटले पर्याय ते जन्य अने द्रव्य ते जनक कह्यो तथा द्रव्य ते ध्रुव अने पर्याय ते उत्पाद विनाशरूप छे। उक्तं च-

पर्येति उत्पादविनाशौ प्राप्नोतीति पर्यायः, स एवार्थः सोऽस्ति यस्यासौ पर्यायार्थिकः।

जे उपजवा विणसवानो परि कहेता नवानवापणे एति कहेता पामे तेज अर्थ प्रयोजन तेने पर्यायार्थिक कहिये। ते द्रव्यार्थिक पर्यायार्थिक ए बे धर्मने द्रव्य तथा पर्याय कहिये।

इहां कोइक पुछे जे त्रीजो गुणार्थिक केम कहेता नथी? ते वली रत्नाकरावतारिका मध्ये कह्यो छे-

गुणस्य पर्याये एवान्तर्भूतत्वात् तेन पर्यायार्थिकेनैव तत्सङ्ग्रहात्।

जे गुण ते पर्यायने विषे अंतर्भूत छे ते पर्यायार्थिक मध्येज संग्रह्यो छे। ते पर्याय बे भेदे छे, एक सहभावि बीजो क्रमभावि। तेमां सहभावि ते गुण छे ते पर्यायने विषे अंतर्भूत छे, तिहां द्रव्यपर्यायथी व्यतिरिक्त सामान्य विशेष ए बे धर्म छे माटे सामान्य विशेष बे नय वत्ता केम कहेता नथी? एम कोइ पुछे तेने उत्तर जे **द्रव्यपर्यायाभ्यां व्यतिरिक्तयोः सामान्यविशेषयोरप्रसिद्धेः। तथाहि द्विप्रकारं सामान्यमुक्तमूर्ध्वतासामान्यं तिर्यक्सामान्यं च। तत्रोर्ध्वसामान्यं द्रव्यमेव, तिर्यक्सामान्यं तु प्रतिव्यक्तिं सदृशपरिणामलक्षणं व्यञ्जनपर्याय एव।** ए पाठथी ऊर्ध्वसामान्य ते द्रव्यनो धर्म छे अने तिर्यक्सामान्य ते पर्यायधर्म छे।

विशेषोऽपि वैसादृश्यविवर्तलक्षणं पर्याय एवान्तर्भवति नैताभ्यामधिकनयावकाशः।

विशेषपणे अनेक रीतें वर्तवानो लक्षण छे ते पर्यायने विषे अंतर्भाव छे ते माटे भिन्न नयनो अवकाश नथी। ए बे नय मध्येज अंतर्भाव छे। तेमां वली द्रव्यार्थिकना चार भेद छे १ नैगम, २ संग्रह, ३ व्यवहार, ४ ऋजुसूत्र तथा पर्यायार्थिकना त्रण भेद छे १ शब्द, २ समभिरूढ, ३ एवंभूत।

[५३] विकल्पांतरे ऋजुसूत्रस्य पर्यायार्थिकताप्यस्ति। स नैगमस्त्रिप्रकार आरोपांशङ्कल्पभेदाद् विशेषावश्यकं तूपचारस्य भिन्नग्रहणात् चतुर्विधः। न एके गमा आशयविशेषा यस्य स नैगमः। तत्र चतुःप्रकार आरोपो द्रव्यारोप-गुणारोप-कालारोप-कारणाद्यारोपभेदात्। तत्र गुणे द्रव्यारोपः पञ्चास्तिकायवर्तनागुणस्य कालस्य द्रव्यकथनं एतदुपे द्रव्यारोपः। ज्ञानमेवात्मा अत्र द्रव्ये गुणारोपः। वर्तमानकाले अतीतकालारोपोऽद्य दीपोत्सवे वीरनिर्वाणम्, वर्तमाने अनागत-कालारोपोऽद्यैव पद्मनाभनिर्वाणम्, एवं षड्भेदाः। कारणे कार्यारोपो बाह्यक्रियाया धर्मत्वं धर्मकारणस्य धर्मत्वेन कथनम्। सङ्कल्पो द्विविधः-स्वपरिणामरूपः कार्यान्तरपरिणामश्च। अंशोऽपि द्विविधो-भिन्नोऽभिन्नश्चेत्यादि शतभेदो नैगमः।

[५३] अर्थ- वली विकल्पांतरे ऋजुसूत्र ते पर्यायार्थिकमां पण कह्यो छे। केमके ए विकल्परूप नय छे ते माटे। तेमां नैगमना त्रण भेद छे। १ आरोप, २ अंश, ३ संकल्प तथा विशेषावश्यकमां चोथो भेद पण उपचारपणे कहे छे। नथी एक गमो अभिप्राय जेनो ते नैगमनय कहिये। एटले अनेक आशयी छे। ते नैगमनयना चार भेद छे ते मध्ये आरोपना चार प्रकार छे। १ द्रव्यारोप, २ गुणारोप, ३ कालारोप, ४ कारणाद्यारोप।

१ तिहां गुणादिकने विषे द्रव्यपणो मानवो ते द्रव्यारोप। जेम वर्तना परिणाम ते पञ्चास्तिकायनो परिणमन धर्म छे तेने कालद्रव्य कही बोलाव्यो, ए काल ते भिन्न पिंडरूप द्रव्य नथी पण आरोपे द्रव्य कह्यो छे माटे द्रव्यारोप। अने द्रव्यने विषे गुणनो आरोप करवो-

જેમ જ્ઞાનગુણ છે પણ જ્ઞાન તેજ આત્મા એમ જ્ઞાનને આત્મા કહ્યો તે ગુણનો આરોપ કર્યો માટે ગુણારોપા તથા જેમ શ્રીવીરનિર્વાણ થયા તેને તો ઘણો કાઠ ગયો છે પણ આજ દીવાલીના દીવસે વીરનો નિર્વાણ છે એમ કહેવું એ વર્તમાનમાં અતીતનો આરોપ કર્યો અથવા આજ શ્રીપદના પ્રભુનો નિર્વાણ છે, એમ કહેવું તેમ વર્તમાનને વિષે અનાગત કાલનો આરોપ છે એવી રીતે. વલી અતીતના બે ભેદ છે, તથા એવીજ રીતે અનાગતના બે ભેદ છે. અને વર્તમાનના બે ભેદ ઉપર કહ્યા તે સર્વ મલી કાલારોપના છ ભેદ જાણવા।

વલી કારણ વિષે કાર્યનો આરોપ કરવો તે કારણ ચાર છે। ૧ ઉપાદાન કારણ, ૨ નિમિત્ત કારણ, ૩ અસાધારણ કારણ, ૪ અપેક્ષા કારણ। તેમાં બાહ્યદ્રવ્યક્રિયા તે સાધ્યસાપેક્ષવાલાને ધર્મનું નિમિત્ત કારણ છે, તો પણ એ ધર્મ કહિયે। તેમજ શ્રીતીર્થંકર મોક્ષનું કારણ છે તેથી તેને તારણાળ કહ્યો તે કારણને વિષે કર્તાપણાનો આરોપ કર્યો, એમ આરોપના અનેક પ્રકાર છે તે કારણાદ્યારોપ।

વલી સંકલ્પનૈગમના બે ભેદ છે, ૧ સ્વપરિણામરૂપ જે વીર્યચેતનાનો જે નવો નવો ક્ષયોપશમ તે તે લેવો। બીજો કાર્યાતિરે નવે નવે કાર્યે નવો નવો ઉપયોગ થાય તે, એ બે ભેદ થયા।

તથા અંશનૈગમના પણ બે ભેદ છે, ૧ ભિન્નાંશ તે જૂદો અંશ સ્કંધાદિકનો, બીજો અભિન્નાંશ તે જે આત્માના પ્રદેશ તથા ગુણના અવિભાગ इत्यादિક। એ સર્વ નૈગમનયના ભેદ જાણવા। ઇત્લે નૈગમનય કહ્યો।

[૫૪] સામાન્યવસ્તુસત્તાસડ્ગ્રહકઃ સડ્ગ્રહઃ। સ દ્વિવિધઃ- સામાન્યસડ્ગ્રહો વિશેષસડ્ગ્રહશ્ચ। સામાન્યસડ્ગ્રહો દ્વિવિધો-મૂલત ઉત્તરતશ્ચ। મૂલતોઽસ્તિત્વાદિભેદતઃ ષડ્વિધઃ, ઉત્તરતો જાતિસમુદાયભેદરૂપઃ, જાતિતો ગવિ ગોત્વં, ઘટે ઘટત્વં, વનસ્પતૌ વનસ્પતિત્વમ્। સમુદાયતો સહકારાત્મકે વને સહકારવનં, મનુષ્યસમુહે મનુષ્યવૃન્દ इत्यादિસમુદાયરૂપઃ। અથવા દ્રવ્યમિતિ સામાન્યસડ્ગ્રહો જીવ इति વિશેષસડ્ગ્રહઃ। તથા વિશેષાવશ્યકે-

સંગ્રહણં સંગિહૃદ્ સંગિહૃતે વ તેણ જં ભેયા।

તો સંગ્રહો સંગિહિય પિંડિયત્થં વડ્જ્જસ્સ। (વિ.આ.ભા.૨૨૦૩)

સડ્ગ્રહણં સામાન્યરૂપતયા સર્વવસ્તુનામાક્રોડનં સડ્ગ્રહઃ, અથવા સામાન્યરૂપતયા સર્વ ગૃહ્ણાતીતિ સડ્ગ્રહઃ, અથવા સર્વેઽપિ ભેદાઃ સામાન્યરૂપતયા સડ્ગ્રહૃન્તે અનેનેતિ સડ્ગ્રહઃ, અથવા સડ્ગ્રહીતં પિણ્ડતં તદેવાર્થોઽભિધેયં યસ્ય તત્ સડ્ગ્રહીતપિણ્ડતાર્થમેવભૂતં વચો યસ્ય સડ્ગ્રહસ્યેતિ સડ્ગ્રહીતપિણ્ડતમ્। તત્ કિમુચ્યતે? इत्याह-

સંગ્રહીયમાગ્રહીયં સપિંડિયમેગજાઙ્ગમાણીયં।

સંગ્રહીયમણુગમો વા વડ્ઢે ગોપિંડિયં ભણિયં। (વિ.આ.ભા.૨૨૦૪)

સામાન્યાભિમુખ્યેન ગ્રહણં સડ્ગ્રહીતસડ્ગ્રહ ઉચ્યતે, પિણ્ડતં ત્વેકજાતિમાનીતમભિધીયતે પિણ્ડતસડ્ગ્રહઃ। અથ સર્વવ્યક્તિષ્વનુગતસ્ય સામાન્યસ્ય પ્રતિપાદનમનુગમસડ્ગ્રહોઽભિધીયતે, વ્યતિરેકસ્તુ તદિતરધર્મનિષેધાદ્ ગ્રાહ્યધર્મસડ્ગ્રહકારકં વ્યતિરેકસડ્ગ્રહો ભણ્યતે યથા જીવો જીવ इति નિષેધે જીવસડ્ગ્રહ એવ જાતઃ। અતઃ સડ્ગ્રહપિણ્ડતાર્થાનુગમવ્યતિરેકભેદાચ્ચતુર્વિધઃ। અથવા સ્વસત્તાર્થ્યં મહાસામાન્યં સડ્ગ્રહૃન્તાતિ इतरસ્તુ ગોત્વાદિકમવાન્તરસામાન્યં પિણ્ડતાર્થમભિધીયતે મહાસત્તારૂપમવાન્તરસત્તારૂપમ્।

एगं निच्चं निरवयवमक्कियं सव्वगं च सामनं। (વિ.આ.ભા.૨૨૦૬)

एतन्महासामान्यं गवि गोत्वादिकमवान्तरसामान्यमिति सड्ग्रहः॥

[૫૪] અર્થ- હવે સંગ્રહનય કહે છે। સામાન્યે મૂલ સર્વ દ્રવ્ય વ્યાપક નિત્યત્વાદિક સત્તાપણે રહ્યા જે ધર્મ તેનો જે સંગ્રહ કરે તે સંગ્રહ કહિયે। તેના બે ભેદ છે ૧ સામાન્ય સંગ્રહ। ૨ વિશેષ સંગ્રહ। વલી સામાન્ય સંગ્રહના બે ભેદ છે ૧ મૂલ સામાન્ય સંગ્રહ, ૨ ઉત્તર સામાન્ય સંગ્રહ। વલી મૂલ સામાન્ય સંગ્રહના અસ્તિત્વાદિક છ ભેદ તે પૂર્વે કહ્યા છે। તથા ઉત્તર સામાન્યના બે ભેદ છે ૧ જાતિસામાન્ય, ૨ સમુદાયસામાન્ય। તિહાં ગાયના સમુદાયમાં ગોત્વરૂપ જાતિ છે તથા ઘટસમુદાયમાં ઘટત્વપણો અને વનસ્પતિને વિષે વનસ્પતિપણો તે જાતિસામાન્ય કહ્યો। અને આંબાના સમૂહને વિષે અંબવન કહે તથા મનુષ્યના સમૂહમાં મનુષ્ય ગ્રહણ થાય તે સમુદાય સામાન્ય। એ ઉત્તર સામાન્ય તે ચક્ષુદર્શન તથા અચક્ષુદર્શનને ગ્રાહીક છે, અને મૂલ સામાન્ય તે અવધિદર્શન તથા કેવલ દર્શનથી ગ્રહવાય છે। અથવા ૧ સામાન્યસંગ્રહ, ૨ વિશેષસંગ્રહ। તિહાં છ દ્રવ્યના સમુદાયને દ્રવ્ય કહ્યું એ સામાન્ય સંગ્રહ। ઇહાં સર્વનો ગ્રહણ થયો છે। અને જીવને જીવદ્રવ્ય કહી અજીવ દ્રવ્યથી જૂદો ભેદ પાડ્યો એ વિશેષ સંગ્રહ। એ વિશેષ સંગ્રહનો વિસ્તાર ઘણો છે।

તથા વિશેષાવશ્યકથી સંગ્રહનયના ચાર ભેદ તે લખિયે છે। મૂલ પાઠમાં કહેલી ગાથાનો અર્થ છે।

संग्रहणं कहेता एकठो एकवचन मध्ये एक अध्यवसाय उपयोगमां समकालें ग्रहेवुं सामान्यरूपपणे सर्व वस्तुनो आक्रोडण ग्रहण करवो ते संग्रह कहियें अथवा सामान्यरूपपणे सर्व संग्रह करे ते संग्रह कहिये, अथवा जे थकी सर्व भेद सामान्यपणे ग्रहियें तेने संग्रह कहियें, अथवा संगृहीत पिंडित कहेता जे वचनथी समुदाय अर्थ ग्रहवाय ते संग्रह वचन कहियें। तेना चार भेद छे। १ संगृहीत संग्रह, २ पिंडित संग्रह, ३ अनुगम संग्रह, ४ व्यतिरेक संग्रह।

१ सामान्यपणे वहेचण विना ग्रहण थाय एवो जे उपयोग अथवा एवुं वचन अथवा एवो धर्म कोइपण वस्तुने विशेष होय तेने संगृहीत संग्रह कहियें।

२ अने एकजाति माटे एकपणो मानिये ते एकमध्ये सर्वनो ग्रहण थाय जेम-एगो आया, एगो पुगले इत्यादि वस्तु अनंती छे पण जाति एक माटे ग्रहवाय छे ते बीजो पिंडित संग्रह कहियें।

३ जे अनेक जीवरूप अनेक व्यक्ति छे ते सर्वमां पामियें, जेम सच्चिन्मय आत्मा एटले सर्व जीव तथा सर्व प्रदेश, सर्व गुण ते जीवनां लक्षण छे। एने अनुगम संग्रह कहियें।

४ तथा जेने ना कहेवे तेथी इतरनो सर्व संग्रहपणे ज्ञान थाय ते जेम अजीव छे तेवारें जे जीव नही ते अजीव कहियें एटले कोइक जीव छे एम व्यतिरेक वचने ठेयों तथा उपयोगें जीवनो ग्रहण थाय छे ते व्यतिरेक संग्रह कहियें।

अथवा संग्रहनय बे भेदें कहेवाय छे? महासत्तारूप, २ अवांतरसत्तारूप। ए रीतें पण संग्रहनो स्वरूप कह्यो छे।

सदिति भणियम्मि जम्हा, सव्वत्थाणुप्पवत्तए बुद्धी।

तो सव्वं सत्तामत्तं नत्थि तदत्थंतरं किंचि॥ (वि.आ.भा. २२०७)

यद्यस्मात् सदित्येवं भणिते सर्वत्र भुवनत्रयान्तर्गतवस्तुनि बुद्धिरनुप्रवर्तते प्रधावति, न हि तत् किमपि वस्तु अस्ति यत् सदित्युक्ते झगिति बुद्धौ न प्रतिभासते तस्मात् सर्वं सत्तामात्रम्, न पुनः अर्थान्तरं तत् श्रुतसामर्थ्याद् यत् सङ्ग्रहेन सङ्गृह्यते तेन परिणमनरूपत्वादेव सङ्ग्रहस्येति।

एटले त्रणे भुवनमां एहवी वस्तु कोइ नथी जे संग्रहनयने ग्रहणमां आवती नथी जे जे वस्तु छे ते सर्व संग्रहनयमां ग्रहवाणी ज छे ए संग्रहनय कह्यो।

[५५] सङ्ग्रहगृहीतवस्तुभेदान्तरेण विभजनं व्यवहरणं प्रवर्तनं वा व्यवहारः। स द्विविधः शुद्धोऽशुद्धश्च। शुद्धो द्विविधः- वस्तुगतव्यवहारो धर्मास्तिकायादिद्रव्याणां स्वस्वचलनसहकारादिजीवस्य लोकालोकादिज्ञानादिरूपः स्वसम्पूर्णपरमात्मभावसाधनरूपो गुणसाधकावस्थारूपो गुणश्रेण्यारोहादिसाधनशुद्धव्यवहारः। अशुद्धोऽपि द्विविधः- सद्भूतासद्भूतभेदात्। सद्भूतव्यवहारो ज्ञानादिगुणः परस्परं भिन्नः, असद्भूतव्यवहारः कषायात्मादि मनुष्योऽहं देवोऽहम्। सोऽपि द्विविधः- संश्लेषिताशुद्धव्यवहारः शरीरं मम अहं शरीरी। असंश्लेषितासद्भूतव्यवहारः पुत्रकलत्रादि। तौ च उपचरितानुपचरितव्यवहारभेदाद् द्विविधौ तथा च विशेषावश्यके-

व्यवहरणं व्यवहरणं स तेण वऽवहीरणं सामन्नं।

व्यवहारपरो व जओ विसेसओ तेण व्यवहारो॥ (वि.आ.भा. २२१२)

व्यवहरणं व्यवहारः, व्यवहरति स इति वा व्यवहारः, विशेषतो व्यवहियते निराक्रियते सामान्यं तेनेति व्यवहारः, लोको व्यवहारपरो वा विशेषतो यस्मात्तेन व्यवहारः। न व्यवहारात् स्वस्वधर्मप्रवर्तितेन क्रते सामान्यमिति स्वगुणप्रवृत्तिरूपव्यवहारस्यैव वस्तुत्वं तन्तरेण तद्धा(दभा)वात्। स द्विविधो विभजनप्रवृत्तिभेदात्। प्रवृत्तिव्यवहार-स्त्रिविधः-वस्तुप्रवृत्तिः, साधनप्रवृत्तिः, लौकिकप्रवृत्तिश्च। साधनप्रवृत्तिस्त्रेधा-लोकोत्तर-लौकिक-कुप्रावचनिकभेदाद् इति व्यवहारनयः श्रीविशेषावश्यके।

[५५] अर्थ- हवे व्यवहारनयनी व्याख्या करे छे। संग्रहनयें ग्रहित जे वस्तु तेने भेदांतरे विभजन कहेता वहेचवुं ते व्यवहारनया जेम द्रव्य एवुं सामान्य नाम कह्युं तेमां वली वेहचण करियें जे द्रव्यना बे भेद छे। जीव द्रव्य, अजीव द्रव्य, वली तेमां पण वेहचण करिये जे जीवना बे भेद एक सिद्ध बीजा संसारी एम वेहचण करवी ते सर्व व्यवहारनयनो स्वभाव जाणवो।

अथवा व्यवहार कहेता प्रवर्तन ते व्यवहारनया तेना बे भेद छे। शुद्ध व्यवहार, अशुद्ध व्यवहार। वली शुद्ध व्यवहारना बे भेद छे। सर्व द्रव्यनी स्वरूपरूप शुद्धप्रवृत्ति जेम धर्मास्तिकायनी चलनसहायता तथा अधर्मास्तिकायनी स्थिरसहायता तथा जीवनी ज्ञायकता इत्यादिकने वस्तुगत शुद्ध व्यवहार कहियो। द्रव्यनो उत्सर्ग निपजवा माटे रत्नत्रयी शुद्धता गुणस्थाने श्रेणीआरोहणरूप ते साधनशुद्ध व्यवहार कहियो।

વલી અશુદ્ધ વ્યવહારના બે ભેદ છે। સદ્ભૂત, અસદ્ભૂત। તેમાં જે ક્ષેત્રે અવસ્થાને અભેદે રહ્યા જે જ્ઞાનાદિ ગુણ તેને પરસ્પર ભેદે કહેવા તે સદ્ભૂતવ્યવહાર।

તથા જેમ ક્રોધી હું, માની હું, અથવા દેવતા હું, મનુષ્ય હું, ઇત્યાદિ દેવતાપણો તે હેતુપણે પરિણમતાં ગ્રહ્યા જે દેવગતિવિપાકી કર્મ તેને ઉદયરૂપ પરભાવ છે તે પણ યથાર્થ જ્ઞાન વિના ભેદજ્ઞાનશૂન્ય જીવને એક કરી માને છે તે અશુદ્ધ વ્યવહાર કહિયો। તેના બે ભેદ છે। સંશ્લેષિત અશુદ્ધ વ્યવહાર તે જે શરીર મારું હું શરીરી ઇત્યાદિક સંશ્લેષિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર। અસંશ્લેષિત અશુદ્ધ વ્યવહાર તે આ પુત્ર મારો, ધનાદિક મારા, એમ કહેવું તે અસંશ્લેષિત અસદ્ભૂત વ્યવહાર। તેના ઉપચરિત, અનુપચરિત એ બે ભેદ જાણવા।

તથા વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્યમાં કહ્યું છે જે વ્યવહારનયના મૂલ બે ભેદ છે। એક વેહેચણરૂપ વ્યવહાર બીજો પ્રવૃત્તિ વ્યવહાર। તે વલી પ્રવૃત્તિના ત્રણ ભેદ છે, ૧ વસ્તુ પ્રવૃત્તિ, ૨ સાધન પ્રવૃત્તિ, ૩ લૌકિક પ્રવૃત્તિ। તેમાં વલી સાધન પ્રવૃત્તિના ત્રણ ભેદ છે, ૧ જે અરિહંતની આજ્ઞાએ શુદ્ધ સાધનમાર્ગે ઇહલોક સંસાર પુદ્ગલભોગ આશંસાદિ દોષ રહિત જે રત્નત્રયીની પરિણતિ પરભાવત્યાગ સહિત તે લોકોત્તર સાધન પ્રવૃત્તિ, ૨ જે સ્યાદ્વાદ વિના મિથ્યાભિનિવેશ સહિત સાધનપ્રવૃત્તિ તે કુપ્રાવચનિક સાધનપ્રવૃત્તિ, ૩ અને જે લોકના સ્વસ્વદેશ કુલની ચાલે પ્રવૃત્તિ તે લોકવ્યવહાર પ્રવૃત્તિ એ ત્રણ પ્રવૃત્તિ કહિયો। એ વ્યવહારનયના ભેદ જાણવા। તિહાં દ્વાદશસાર નયચક્રમાં એકેક નયના સો સો ભેદ કહ્યા છે તે જૈનશાસન રહસ્યના જાણ જીવે તે ગ્રંથમાંથી ધારવા એ વ્યવહારનય કહ્યો।

[૫૬] ઉજ્જું ઉડું સુયં નાળમુજ્જુસુયમસ્સ સોડમુજ્જુસુઓ

સુત્તયડ વા જમુજ્જું વત્થું તેણુજ્જુસુત્તો તિ|| (વિ.આ.ભા.૨૨૨૨)

ઉડું તિ। ઋજુ શ્રુતં સુજ્ઞાનં બોધરૂપં તતશ્ચ ઋજુ=અવક્રં શ્રુતમસ્ય સોડયમૃજુશ્રુતમ્ વા=અથવા ઋજુ=અવક્રં વસ્તુ સૂત્રયતીતિ ઋજુસૂત્રમ્ ઇતિ। કથં પુનરેતદભ્યુપગતસ્ય વસ્તુનોડવક્રત્વમ્? ઇત્યાહ-

પચ્ચુપન્નં સંપયમુપન્નં જં ચ જસ્સ પત્તેયં

તં ઋજુ તદેવ તસ્સત્થિ ઉ વક્કમ્મન્નં તિ જમસંતં|| (વિ.આ.ભા.-૨૨૨૩)

યત્સામ્પ્રતમુપન્નં વર્તમાનકાલીનં વસ્તુ, યચ્ચ યસ્ય પ્રત્યેકમાત્મીયં તદેવ=તદુભયસ્વરૂપં વસ્તુ પ્રત્યુત્પન્નમુચ્યતે તદેવાસૌ નયઃ ઋજુ પ્રતિપદ્યતે તદેવ ચ વર્તમાનકાલીનં વસ્તુ તસ્યજુંસૂત્રસ્યાસ્તિ, અન્યત્ર શેષાતીતાનાગતં પરકીયં ચ યદ્=યસ્માદ્ અસદ્=અવિદ્યમાનં તતોડસત્ત્વાદેવ તદ્વક્રમિચ્છત્યસાવિતિ। અત એવ ઉક્તં નિર્યુક્તિકૃતા- પચ્ચુપન્નગાહી ઉજ્જુસુનયવિહી મુણેયવ્વો|| (આ.નિ.૭૫૭)

યતઃ કાલત્રયે વર્તમાનમન્તરેણ વસ્તુત્વમુક્તં ચ યતોડતીતમનાગતં ભવિષ્યતિ ન સામ્પ્રતં તદ્ વર્તતે ઇતિ વર્તમાનસ્યૈવ વસ્તુત્વમિતિ અતીતસ્ય કારણતા અનાગતસ્ય કાર્યતા જન્યજનકભાવેન પ્રવર્તતે અતઃ ઋજુસૂત્રં વર્તમાનગ્રાહકમ્। તદ્વર્તમાનં નામાદિચતુઃપ્રકારં ગ્રાહ્યમ્।

[૫૬] અર્થ- હવે ઋજુસૂત્રનય કહે છે। ઋજુ કહેતા સરલ છે શ્રુત કહેતા બોધ તે ઋજુસૂત્ર કહિયે, ઋજુ શુદ્ધે અવક્ર એટલે સમો છે શ્રુત જેને તે ઋજુસૂત્ર કહિયે। અથવા ઋજુ=અવક્રપણે વસ્તુને જાણે કહે તે ઋજુસૂત્ર કહિયે। તે વસ્તુનો વક્રપણો કેમ જાણિયે તે કહે છે। સાંપ્રત કહેતા વર્તમાનપણે ઉપનો જે વર્તમાનકાલે વસ્તુ તે ઋજુસૂત્ર કહિયે। અન્ય જે અતીત, અનાગત તે ઋજુસૂત્રની અપેક્ષાએ અછતો છે, કેમકે અતીત તો વિણસી ગયો છે અને અનાગત આવ્યો નથી તેવારે અતીત અનાગત એ બે અવસ્તુ છે, અને જે વર્તમાન પર્યાયે વર્તે તે વસ્તુપણો છે જે પૂર્વકાલ પશ્ચાત્કાલ લડ વસ્તુ કહેવી તે નૈગમનય છે, આરોપરૂપ છે। તિહાં કોઈ પૂછે જે સંસારીકર્મા જીવને સિદ્ધસમાન કહો છો તે તો અનાગતકાલે સિદ્ધ થશે તો તમે અનાગતને અવસ્તુ કેમ કહો છો? તેનો ઉત્તર જે હે ભવ્ય! એ અનાગત ભાવિ માટે કહેતા નથી એ તો વર્તમાન સર્વ ગુણની છતિ આત્મપ્રદેશે છે તે આવરણ દોષે પ્રવર્તતી નથી તેથી તિરોભાવીપણા માટે સંગ્રહનયે કહિયે પણ વસ્તુમાં સર્વ કેવલજ્ઞાનાદિ ગુણ છતાં વર્તે છે તે માટે સિદ્ધ કહિયે છે।

અને જે વસ્તુ તે નામાદિક પર્યાય સહિત વર્તે છે માટે નામાદિ નિક્ષેપા તે સર્વ ઋજુસૂત્રનયના ભેદ છે। તથા નામાદિક ત્રણ નિક્ષેપા તો દ્રવ્ય છે અને ભાવ તે ભાવ છે। એ વ્યાખ્યા કારણકાર્યભાવની વેંચણ કરીયે તે માટે છે પણ વસ્તુમાં સહજ ચાર નિક્ષેપા તે ભાવ ધર્મજ છે। તથા એ સ્વસ્વકાર્યના કર્તાજ છે। એ ઋજુસૂત્રના બે ભેદ દિગંબર કહે છે, ૧ સૂક્ષ્મઋજુસૂત્ર, ૨ સ્થૂલઋજુસૂત્ર। જે વર્તમાનકાલનો એક સમય તેને સૂક્ષ્મઋજુસૂત્ર કહિયે, અને જે બહુકાલિ તે સ્થૂલઋજુસૂત્ર। એ પણ કાલાપેક્ષી ભાવ છે। તથા એ ભાવનય છે અને યોગાવલંબીપણો તે બાહ્ય છે તે પણ દ્રવ્ય માટે એક દ્રવ્ય મધ્યે ગણે છે। એ ઋજુસૂત્રનય કહ્યો।

[૫૭] શ્વ આક્રોશે શપનમાહ્વાનમિતિ શબ્દઃ, શપતીતિ વા આહ્વયતિ શબ્દઃ, શપ્યતે આહ્વયતે વસ્તુ અનેનેતિ શબ્દઃ, તસ્ય શબ્દસ્ય યો વાચ્યોડર્થસ્તત્પરિગ્રહાત્પ્રધાનત્વાન્નયશબ્દો યથા કૃતકત્વાદિત્યાદિકઃ પચ્ચમ્યન્તઃ શબ્દોડપિ હેતુઃ। અર્થરૂપં કૃતકત્વમનિત્યત્વગમકત્વાન્મુખ્યતયા હેતુરુચ્યતે ઉપચારતસ્તુ તદ્વાચકઃ કૃતકત્વશબ્દો હેતુરભિધીયતે એવામિહાપિ

શબ્દવાચ્યાર્થપરિગ્રહાદુપચારેણ નયોઽપિ શબ્દો વ્યપદિશ્યતે इति भावः। यथा ऋजुसूत्रनयस्याभीष्टं प्रत्युत्पन्नं वर्तमानं तथैव इच्छत्यसौ शब्दनयः। यद्यस्मात्पृथुबुध्नोदरकलितमृन्मयं जलाहरणादिक्रियाक्षमं प्रसिद्धघटरूपं भावघटमेवेच्छत्यसौ, न तु शेषान् नामस्थापनाद्रव्यरूपान् त्रीन् घटानिति। शब्दार्थप्रधानो ह्येष नयः, चेष्टालक्षणश्च घटशब्दार्थो 'घट चेष्टायां' घटते इति घटोऽतो जलाहरणादिचेष्टां कुर्वन् घटः। अतश्चतुरोऽपि नामादिघटानिच्छतः ऋजुसूत्राद्विशेषिततरं वस्तु इच्छत्यसौ। शब्दार्थोपपत्तेः भावघटस्यैव अनेनाभ्युपगमादिति। अथवा ऋजुसूत्रात् शब्दनयो विशेषिततरः। ऋजुसूत्रे सामान्येन घटोऽभिप्रेतः, शब्देन तु सद्भावादिभिरनेकधर्मैरभिप्रेत इति। ते च सप्तभङ्गाः पूर्वमुक्ता इति॥

[૫૭] અર્થ- હવે શબ્દનયનું સ્વરૂપ કહિયે છેયે। શપતિ કહેતા બોલાવે તેને શબ્દ કહિયે। અથવા શપિયે-બોલાવિયે વસ્તુપણે તે શબ્દ કહિયે। તે શબ્દ જે વાચ્ય અર્થ તેને ગ્રહે એવો છે પ્રધાનપણો જે નયમાં તેપણ શબ્દનય કહિયે। જેમ કૃતક તે જે કર્યો તેનો હેતુ જે ધર્મ તે જે વસ્તુમાં હોય તે બોલાય એટલે શબ્દનું કારણ તો વસ્તુનો ધર્મ થયો। જેમ જલાહરણ ધર્મ જેમાં છે તેને ઘટ કહિયે છેયે એમ આ પણ શબ્દે વાચ્યાર્થ ગ્રહે તે માટે તે નયનો નામ પણ શબ્દ કહેવાયા। જેમ ઋજુસૂત્રનયને વર્તમાનકાલના ધર્મ ઇષ્ટ છે તેમ શબ્દાદિકનયને પણ વર્તમાનતાના ધર્મ જ ઇષ્ટ છે, કેમકે પેટે પૃથુ કહેતા પહોલો બુધ્ન કહેતા ગોલ સંકોચિત ઉદરકલિતયુક્ત જલાહરણક્રિયાને સમર્થ પ્રસિદ્ધ ઘટરૂપ ભાવઘટ તેને જ ઘટ ઇચ્છે છે, પણ શેષ નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્યરૂપ ત્રણ ઘટને એ શબ્દનય ઘટ માને નહીં। ઘટ શબ્દના અર્થને તે સંકેતને જ ઘટ કહે। ઘટ ધાતુ તે છેષ્ટાવાચી છે। અતઃ કારણાત્ કહેતા એ કારણપણા માટે એ શબ્દનય તે છેષ્ટાકર્તાને જ ઘટ કહે એટલે ઋજુસૂત્રનય ચાર નિક્ષેપા સંયુક્તને ઘટ માને અને શબ્દનય તે ભાવઘટને જ ઘટ માને એટલો વિશેષપણો છે। શબ્દના અર્થની જિહાં ઉપપત્તિ હોય તેને જ તે વસ્તુપણે કહે એટલે ઋજુસૂત્રનયે સામાન્ય ઘટ ગવેષ્યો અને શબ્દનયે સદ્ભાવ જે અસ્તિધર્મ તથા અસદ્ભાવ જે નાસ્તિધર્મ તે સર્વ સંયુક્ત વસ્તુને વસ્તુપણે કહે।

એટલે વસ્તુને શબ્દે બોલાવતાં સાતભાગે બોલાવવો માટે એ સપ્તભંગી જેટલાજ શબ્દનયના ભેદ જાણવા। તે સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ પૂર્વે કહ્યું છે। એ શબ્દાદિકનય વસ્તુના પર્યાયને અવલંબીને વસ્તુના ભાવધર્મના ગ્રાહક છે, તે માટે વસ્તુના ભાવ નિક્ષેપા એ નયે મુખ્ય છે। ધુરના ચાર નયમાં નામાદિક ત્રણ નિક્ષેપા મુખ્ય છે। એ શબ્દનયનું સ્વરૂપ કહ્યું।

[૫૮] गाथा-जं जं सण्णं भासइ तं तं चिय समभिरुहइ जम्हा।

सण्णंतरत्थविमुहो, तओ नओ समभिरूढो त्ति॥ (वि.आ.भा.-૨૨૩૬)

યાં યાં સજ્ઞાં ઘટાદિલક્ષણાં ભાષતે=વદતિ તાં તામેવ યસ્માત્સજ્ઞાન્તરાર્થવિમુખઃ સમભિરૂઢો નયો નાનાર્થનામા એવ ભાષતે યદિ એકપર્યાયમપેક્ષ્ય સર્વપર્યાયવાચકત્વં તથા એકપર્યાયાણાં સઙ્કરઃ પર્યાયસઙ્કરો ચ વસ્તુસઙ્કરો ભવત્યેવેતિ મા ભૂત્સઙ્કરદોષઃ, અતઃ પર્યાયાન્તરાનપેક્ષ એવ સમભિરૂઢનય इति।

[૫૮] અર્થ- હવે સમભિરૂઢનયની વ્યાખ્યા કહિયે છેયે। જે શબ્દનય તે ઇંદ્ર, શક્ર, પુરંદર इत्यादિક સર્વ ઇંદ્રના નામભેદ છે, પણ એક ઇંદ્ર પર્યાયવંત ઇંદ્ર દેખી તેના સર્વ નામ કહે।ઉક્તં ચ વિશેષાવશ્યકે-

एकस्मिन्निप्रि इन्द्रादिके वस्तुनि यावद् इन्द्र-शक्र-पुरंदारणादयोऽर्था घटन्ते तद्वशेन इन्द्रशक्रादि बहुपर्यायमपि तद्वस्तु शब्दनयो मन्यते समभिरूढस्तु नैवं मंस्यते इत्यनयोर्भेदः।

જે એક પર્યાય પ્રગટપણે અને શેષપર્યાયને અણપ્રગટવે શબ્દનય તેટલા સર્વનામ બોલાવે પણ સમભિરૂઢનય તે ન બોલાવે એટલો શબ્દનય તથા સમભિરૂઢનયમાં ભેદ છે। માટે હવે સમભિરૂઢનય કહે છે।

ઘટકુંભાદિકમાં જે સંજ્ઞાનો વાચ્ય અર્થ દેખાય તેજ સંજ્ઞા કહે જેમાં સંજ્ઞાંતર અર્થને વિમુખ છે તેને સમભિરૂઢનય કહિયે। જો એક સંજ્ઞામધ્યે સર્વ નામાંતર માનિયે તો સર્વનો સંકર થાય તેવારે પર્યાયનો ભેદપણો રહે નહીં અને જે પર્યાયાંતર હોય તેતો ભેદપણેજ હોય તેથી પર્યાયાંતરનો ભેદપણોજ રહ્યો તે માટે લિંગાદિભેદને સાપેક્ષપણે વસ્તુનો ભેદપણોજ માનવો। એ સમભિરૂઢનય વખાણ્યો। એ નયમાં પણ ભેદજ્ઞાનની મુખ્યતા છે।

[૫૯] एवं जह सदृत्थो संतो भूओ तदन्नहाभूओ।

तेणेवंभूयनओ, सदृत्थपरो विसेसेण॥ (वि.आ.भा. ૨૨૫૧)

એવમ્= યથા ઘટ છેષ્ટાયામિત્યાદિરૂપેણ શબ્દાર્થો વ્યવસ્થિતઃતહ ત્તિ તથૈવ યો વર્તતે ઘટાદિકોઽર્થઃ સ એવં સન્ ભૂતો વિદ્યમાનઃ તદન્નહાભૂઓ ત્તિ વસ્તુ તદન્યથા શબ્દાર્થોલ્લઙ્ઘનેન વર્તતે સ તત્ત્વતો ઘટાદ્યર્થોઽપિ ન ભવતિ કિમ્ભૂતઃ? વિદ્યમાનઃ, યેનૈવં મન્યતે તેન કારણેન શબ્દનયસમભિરૂઢનયાભ્યાં સકાશાદેવમ્ભૂતનયો વિશેષેણ શબ્દાર્થનયતત્પરઃ। અયં હિ યોષિન્મસ્તકારૂઢં જલાહરણાદિક્રિયાનિમિત્તં ઘટમાનમેવ છેષ્ટમાનમેવ=ઘટં મન્યતે ન તુ ગૃહકોણાદિવ્યવસ્થિતમ્। વિશેષતઃ શબ્દાર્થતત્પરોઽયમિતિ।

વંજનમત્થેણત્થં ચ વંજણેણોભયં વિસેસેઙ્ગા

જહ ઘટસદ્દં ચેટ્ટાવયા તહા તંપિ તેણેવા॥ (વિ.આ.ભા.૨૨૫૨)

વ્યજ્યતે અર્થોઽનેતિ વ્યજ્જનં વાચકશબ્દો ઘટાદિસ્તં ચેષ્ટાવતા એતદ્વાચ્યેનાર્થેન વિશિનષ્ટિ સ એવ ઘટશબ્દો યચ્ચેષ્ટાવન્તમર્થં પ્રતિપાદયતિ, નાન્યમ્ ઇત્યેવં શબ્દમર્થેન નૈયત્યે વ્યવસ્થાપયતીત્યર્થઃ। તથાર્થમપ્યુક્તલક્ષણમ્ અભિહિતરૂપેણ વ્યજ્જનેન વિશેષયતિ। ચેષ્ટાપિ સૈવ યા ઘટશબ્દેન વાચ્યત્વેન પ્રસિદ્ધા યોષિન્મસ્તકારૂઢસ્ય જલાહરણાદિક્રિયારૂપા, ન તુ સ્થાન-તરણક્રિયાત્મિકા, ઇત્યેવમર્થ શબ્દેન નૈયત્યે સ્થાપયતીત્યર્થઃ। ઇત્યેવમુભયં વિશેષયતિ શબ્દોઽર્થનાર્થઃ શબ્દેન નૈયત્યે સ્થાપયતીત્યર્થઃ। એતદેવાહ-યદા યોષિન્મસ્તકારૂઢઃ ચેષ્ટાવાનર્થો ઘટશબ્દેનોચ્યતે સ ઘટલક્ષણોઽર્થઃ। સ ચ તદ્વાચકો ઘટશબ્દોઽન્યદા તુ વસ્ત્વન્તરસ્યેવ તચ્ચેષ્ટાભાવાદઘટત્વમ્, ઘટધ્વનેશ્વાવાચકત્વમિત્યેવમુભયવિશેષક એવમ્ભૂતનય ઇતિ।

[૫૧] અર્થ- હવે એવંભૂતનયનો સ્વરૂપ કહિયે છે। એવં કહેતા જેમ ઘટ ચેષ્ટાવાચી ઇત્યાદિક રૂપે શબ્દનયનો અર્થ કહ્યો છે એ રીતે જે ઘટાદિક અર્થ વર્તે તે એવં કહેતા એમજ જે વિદ્યમાનપણે શબ્દના અર્થને ઓલંધીને વર્તે તે તે શબ્દનો વાચ્ય નથી અને શબ્દાર્થપણો જેમાં ન પામિયે તે વસ્તુ તે રૂપે નહીં માટે જો શબ્દાર્થમાંથી એક પર્યાય પળ ઓછો હોય તો એવંભૂતનય તેને તેપણો કહે નહીં। તે માટે શબ્દનયથી તથા સમભિરૂઢનયથી એવંભૂતનય તે વિશેષાંતર છે।

એ એવંભૂતનય તે સ્ત્રીને મસ્તકે ચઢ્યો, પાળી આળવાની ક્રિયાનો નિમિત્ત, માર્ગે આવતાપણાની ચેષ્ટા કરતો હોય તેને ઘટ માને, પળ ઘરને ખૂંણે રહ્યો જે ઘટ તેને ઘટ કરી માને નહીં, કેમકે તે ચેષ્ટાને અળકરતો છે તે માટે। જે થકી અર્થને વ્યંજીયે કહેતા પ્રગટ કરીયે તેને વ્યંજન કહિયે। વ્યંજન તે વાચક શબ્દ છે તે અર્થને કહે તે ક્રિયાવંત થકો તેનેજ તે વસ્તુ કહે બીજાને ન કહે, અને તેહિજ અર્થે કહ્યું જે લક્ષણ તે કહ્યાને રૂપે વિશેષ થાય જેમ ચેષ્ટા ઘટ શબ્દ વાચે પ્રસિદ્ધ છે। યોષિત્ કહેતા સ્ત્રીને માથે પાળી લાવતો તે ઘટ તથા સ્થાનકે રહ્યો અથવા તરણ ક્રિયા કરતાને એવંભૂતનય ઘટ કહે નહીં। એ શબ્દે અર્થ તથા અર્થે શબ્દને થાપે છે। એનું એ રહસ્ય છે જે સ્ત્રીને મસ્તકે ચઢ્યો ચેષ્ટાવંત અર્થ તે ઘટ શબ્દે બોલાવે તેથી અન્યથા તેને તેપણે બોલાવે નહીં, જેમ સામાન્ય કેવલી જે જ્ઞાનાદિક ગુણે સમાન છે તેને સમભિરૂઢનય અરિહંત કહે પળ એવંભૂતનય તો સમવસરણાદિ અતિશય સંપદા સહિત તથા કેવલી તે ઇંદ્રાદિકે પૂજતાં યુક્ત હોય તેનેજ અરિહંત કહે તે વિના ન કહે। વાચ્યવાચકની પૂર્ણતાને કહે, એ સ્વરૂપે એવંભૂતનય જાણવો।

એ સાતે નયના ભેદ તે વિશેષાવશ્યકને અનુસારે કહ્યા। તેમાં નૈગમના દશ ભેદ, સંગ્રહના છ ભેદ અથવા બાર કહ્યા। વ્યવહારના ભેદ આઠ અથવા ચૌદ કહ્યા। ઋજુસૂત્રના ચાર અથવા છ કહ્યા। શબ્દના સાત ભેદ કહ્યા। સમભિરૂઢના બે ભેદ અને એવંભૂતનો એક ભેદ કહ્યો। એ રીતે સર્વના ભેદ કહ્યા। વલી નયચક્રમાં નયના ભેદ સાતસો કહ્યા છે તે પળ જાણવા।

[૬૦] એવમેવ સ્યાદ્વાદરત્નાકારાત્ પુનર્લક્ષણત ઉચ્યતે। નીયતે યેન શ્રુતાખ્યપ્રામાણ્યવિષયીકૃતસ્યાર્થસ્ય શસ્તાદિતરાંશૌદાસીન્યતઃ સમ્પ્રતિપત્તુરભિપ્રાયવિશેષો નયઃ। સ્વાભિપ્રેતાદેશાદપરાંશાપલાપી પુનર્નયાભાસઃ। (પ્ર.ન.ત.૭.૨) સ સમાસતઃ દ્વિભેદઃ-દ્રવ્યાર્થિકઃ પર્યાયાર્થિકઃ। (પ્ર.ન.ત.૭.૫) આદ્યો નૈગમઙ્ગ્રહવ્યવહાર્જુસૂત્રભેદાચ્ચતુર્ધ્વા। કેચિદ્ ઋજુસૂત્રં પર્યાયાર્થિકં વદન્તિ તે ચેતનાશત્વેન વિકલ્પસ્ય ઋજુસૂત્રે ગ્રહણાત્। શ્રીવીરશાસને મુખ્યતઃ પરિણતિચક્રસ્યૈવ ભાવધર્મત્વેનાઙ્ગીકારાત્ તેષામૃજુસૂત્રઃ દ્રવ્યનયે એવ।

ધર્મયોર્ધર્મિણોર્ધર્મધર્મિણોશ્ચ પ્રધાનોપસર્જન આરોપસઙ્કલ્પાંશાદિભાવેનાનેકગમગ્રહણાત્મકો નૈગમઃ। (પ્ર.ન.ત.૭.૭) સચ્ચૈતન્યમાત્મનીતિ ધર્મયોઃ। (પ્ર.ન.ત.૭.૮) ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમિતિ ધર્મધર્મિણોઃ। (પ્ર.ન.ત.૭.૯) ક્ષણમેકો સુખી વિષયાસક્તો જીવ ઇતિ ધર્મધર્મિણોઃ। (પ્ર.ન.ત.૭.૧૦) સૂક્ષ્મનિગોદી જીવસિદ્ધસમાનસત્તાકોઽયોગી નો સંસારીતિ અંશગ્રાહી નૈગમો ધર્માધર્માદીનામેકાન્તિકપાર્થક્યાભિસન્ધિનૈગમાભાસઃ। યથાઽત્મનિ સત્ત્વચૈતન્યે પરસ્પરં ભિન્ને।

[૬૦] અર્થ- હવે સ્યાદ્વાદરત્નાકારથી નયસ્વરૂપ લખિયે છે। નીયતે કહેતા પમાડીયે જે થકી શ્રુતજ્ઞાન સ્વરૂપ પ્રમાણે વિષયે કીધો જે પદાર્થનો અંશ તે અંશથી ઇતર કહેતા બીજો જે અંશ તે થકી ઉદાસીપણો તેને પડિવર્જવા વાલાનો જે અભિપ્રાય વિશેષ તેને નય કહિયો। એટલે વસ્તુના અંશને ગ્રહે અને અન્યથી ઉદાસીનપણો તે નય કહિયો। એક અંશને મુખ્ય કરીને બીજા અંશને ઉત્થાપે તે નયાભાસ કહિયો। તે નયના બે ભેદ છે એક દ્રવ્યાર્થિક બીજો પર્યાયાર્થિક। તેમાં દ્રવ્યાર્થિકના ૧ નૈગમ, ૨ સંગ્રહ, ૩ વ્યવહાર, ૪ ઋજુસૂત્ર, એ ચાર ભેદ છે। કેટલાક આચાર્ય ઋજુસૂત્રને વિકલ્પરૂપ માટે ભાવનય ગવેષે છે તે રીતે દ્રવ્યાર્થિકના ત્રણ ભેદ છે।

હવે નૈગમનયનું સ્વરૂપ કહે છે। જે ધર્મને પ્રધાનપણે અથવા ગૌણપણે અથવા ધર્મીને પ્રધાનપણે અથવા ગૌણપણે તથા ધર્મધર્મી એ બેઉને પ્રધાનપણે તથા ગૌણપણે જે ગવેષવો એટલે ધર્મોની પ્રાધાન્યતા તે વારે પર્યાયોની પ્રાધાનતા થઈ અને જિહાં ધર્મોનો પ્રધાનપણો તિહાં દ્રવ્યનો પ્રધાનપણો તેમજ ગૌણપણો તથા ધર્મધર્મીનો પ્રધાન ગૌણપણો એ રીતે જે દ્રવ્ય પર્યાયનો ગૌણપ્રધાનપણાની ગવેષણા રૂપ જ્ઞાનોપયોગ તે નૈગમનય જાણવો તેના બોધને નૈગમ બોધ કહિયો। તેના ઉદાહરણ કહે છે।

સત્ કહેતા છતાપણે ચૈતન્ય કહેતા જાણપણો એ બે ધર્મ મધ્યે એક ધર્મ પક્ષ મુખ્યપણે ગણે અને બીજાને ગૌણપણે ગવેષે એ રીતે નૈગમનય જાણવો। ઇहां चैतन्य नामे जे व्यंजनपर्याय तेने प्रधानपणे गणे કેમકે ચૈતન્યપણો તે વિશેષ ગુણ છે અને સત્ત્વ નામા વ્યંજન પર્યાય છે તે સકલ દ્રવ્ય સાધારણ છે તે માટે તેને ગૌણપણે લેખવે એ નૈગમનો પ્રથમ ભેદ કહ્યો।

તથા વલી વસ્તુપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્ એમ બોલવું તે ધર્મીનો નૈગમ છે ઇहां पर्यायवद् द्रव्यम् એમ વસ્તુ છે। ઇहां દ્રવ્યનો મુખ્યપણો વલી વસ્તુને પર્યાયવંત કહેવું તે વસ્તુનો ગૌણપણો અને પર્યાયનો મુખ્યપણો ઇहां उभयगोचरपणा માટે। એ નૈગમનો બીજો ભેદ કહ્યો।

ક્ષણમેકઃ સુખી વિષયાસક્તો જીવ ઇતિ ધર્મધર્મિણોરિતિ। ઇहां विषयासक्त जीवाख्य जे ધર્મિના મુખ્યતાના વિશેષપણાથી સુખલક્ષણ ધર્મની પ્રધાનતા તે વિશેષપણે કરીને ધર્મધર્મિને આલંબને એ ત્રીજો નૈગમ। જેવારે ધર્મ તથા ધર્મિ એ બેને અવલંબે ગ્રહણ કરે તેવારે સંપૂર્ણ વસ્તુનો ગ્રહણ થયો, તેવારે એ જ્ઞાનને પ્રમાણ કહ્યો। તિहां उत्तर द्रव्य पर्याय ते बेहुने प्रधानपणे अनुभवतां તે જ્ઞાન પ્રમાણ થાય। ઇहां બે પક્ષને વિષે એકની ગૌણતા બીજાની મુખ્યતા લડીને જ્ઞાન થાય છે તે માટે નય કહિયેં। તથા વલી સૂક્ષ્મનિગોદિ જીવ તે સમાન સત્તાવંત છે અથવા અયોગી કેવલી જિન તેને સંસારી કહેવું તે અંશનૈગમ।

હવે નૈગમાભાસ કહે છે। વસ્તુમાં ધર્મ અનેક છે તે એકાંત માને પળ એકબીજાને સાપેક્ષપણે ન માને એટલે એક ધર્મને માને અને બીજા ધર્મને ન માને તે નૈગમાભાસ કહિયેં। એ દુર્નય જાણવો। કેમકે અન્ય નયને ગવેષે નહીં માટે। જેમ આત્માને વિષે સત્ત્વ તથા ચૈતન્ય એ ધર્મ ભિન્નભિન્ન છ તેમાં ચૈતન્યપણો ન માને તે નૈગમાભાસ કહિયેં। એટલે નૈગમનય કહ્યો।

[૬૧] સામાન્યમાત્રગ્રાહી સત્તાપરામર્શરૂપઃ સડ્ગ્રહઃ। (પ્ર.ન.ત.૭.૧૩) સ પરાપરભેદાદ્ દ્વિવિધઃ। (પ્ર.ન.ત.૭.૧૪) તત્ર શુદ્ધદ્રવ્ય સન્માત્રગ્રાહકઃ પરસડ્ગ્રહઃ, ચેતનાલક્ષણો જીવ ઇત્યપરસડ્ગ્રહઃ। સત્તાદ્વૈતં સ્વીકુર્વાણઃ સકલવિશેષાન્ નિરાચક્ષાણઃ સડ્ગ્રહાભાસઃ। (પ્ર.ન.ત.૭.૧૭) સડ્ગ્રહસ્યૈકત્વેન 'એગે આયા' ઇત્યભિજ્ઞાનાત્ સત્તાદ્વૈત એવ આત્મા તતઃ સર્વવિશેષાણાં તદિતરાણાં જીવાજીવાદિદ્રવ્યાણામદર્શનાદ્ દ્રવ્યત્વાદિન્યવાન્તરસામાન્યાનિ મન્વાનસ્તદભેદેષુ ગજનિમિલિકામ્ અવલમ્બમાનઃ પરઃ(પુનઃ) અપરસડ્ગ્રહઃ। (પ્ર.ન.ત.૭.૧૯) ધર્માધર્માકાશપુદ્ગલજીવદ્રવ્યાણામૈક્યં દ્રવ્યત્વાદિભેદાદિત્યાદિ। (પ્ર.ન.ત.૭.૨૦) દ્રવ્યત્વાદિકં પ્રતિજ્ઞાનાનસ્તદ્વિશેષાન્ નિહ્નુવાનસ્તદાભાસો યથા દ્રવ્યમેવ તત્ત્વં તત્ત્વપર્યાયાણામગ્રહણાદ્વિપર્યાસ ઇતિ સડ્ગ્રહઃ। (પ્ર.ન.ત.૭.૨૧)

[૬૧] અર્થ- હવે સંગ્રહનય કહે છે। સામાન્ય માત્ર સમસ્તવિશેષ રહિત સત્યદ્રવ્યાદિકને ગ્રહવાનો છે સ્વભાવ જેનો તે સત્તા. કહેતા પિંડપણે વિશેષરાશીને ગ્રહે પળ વ્યક્તપણે ન ગ્રહે સ્વજાતિના દીઠા જે ઇષ્ટ અર્થ તેને અવિરોધેં કરીને વિશેષ ધર્મોને એકરૂપપણે જે ગ્રહણ કરવો તે સંગ્રહનય કહિયેં એ ભાવના છે। તેના બે ભેદ છે પરસંગ્રહ, અપરસંગ્રહ તેમાં

અશેષવિશેષોદાસીનં ભજમાનં શુદ્ધદ્રવ્યં સન્માત્રમભિમન્યમાનઃ પરસડ્ગ્રહ ઇતિ। (પ્ર.ન.ત.૭.૧૫)

જે સમસ્ત વિશેષ ધર્મ સ્થાપનાની ભજના કરતો એટલે વિશેષપણાને અણગ્રહતો થકો શુદ્ધદ્રવ્ય સત્તામાત્રપ્રતેં માને જેમ દ્રવ્ય, એ પરસંગ્રહ। વિશ્વ એક સત્પણા માટે એમ કહ્યાથી છતાપણાના એકપણાનું જ્ઞાન થાય છે એટલે સર્વ પદાર્થનો એકપણે ગ્રહણ છે તે પરસંગ્રહ કહિયેં।

તથા જે સત્તાનો અદ્વૈત સ્વીકારે અને દ્રવ્યાંતરભેદ ન માને સમસ્ત વિશેષપણાને ના કહેતા થકો જે ગ્રહણ કરે તે અદ્વૈતવાદી વેદાંત તથા સાંખ્યદર્શન એ પરસંગ્રહાભાસ છે, કેમકે જે ભેદ ધર્મ છતાં દેખાય છે તથા દ્રવ્યાંતરપણો તેને ન માને માટે પરસંગ્રહાભાસ કહિયેં। અને જૈન તો વિશેષ સહિત સામાન્યને ગ્રહે છે માટે સંગ્રહનય કહિયેં।

દ્રવ્યત્વાદિન્યાન્તરસામાન્યાનિ મત્ત્વા તદ્વેદેષુ ગજનિમીલિકામવલમ્બમાનોપરસડ્ગ્રહઃ। (પ્ર.ન.ત.૭.૧૯)

દ્રવ્ય જે જીવ અજીવાદિક જે અવાંતર સામાન્યને માનતો અને જીવને વિષે પ્રતિ જીવનો વિશેષ ભેદ ભવ્ય, અભવ્ય, સમ્યક્ત્વી, મિથ્યાત્વી, નરનારકાદિ જે ભેદ તેને ગજનિમીલિકા કહેતા મસ્તાઈયેં(?) ન ગવેષવો તે અપરસંગ્રહ કહિયેં। અને દ્રવ્યને સામાન્યપણે માને પળ સ્વદ્રવ્યની પરિણામિકતાદિક ધર્મને ન માને તે અપરસંગ્રહાભાસ કહિયેં એ સંગ્રહનયનું સ્વરૂપ કહ્યું।

[૬૨] સડ્ગ્રહેણ ચ ગોચરીકૃતાનામર્થાનાં વિધિપૂર્વકમવહરણં યેનાભિસન્ધિના ક્રિયતે સ વ્યવહારઃ। (પ્ર.ન.ત.૭.૨૩) યથા યત્ સત્તદ્દ્રવ્યં પર્યાયશ્ચેત્યાદિ। (પ્ર.ન.ત.૭.૨૪) યઃ પુનરપરમાર્થિકં દ્રવ્યપર્યાયપ્રવિભાગમભિપ્રેતિ સ વ્યવહારાભાસઃ। (પ્ર.ન.ત.૭.૨૫) ચાર્વાકદર્શનમિતિ વ્યવહારદુર્નયઃ। (પ્ર.ન.ત.૭.૨૬)

[૬૨] અર્થ- હવે વ્યવહારનય કહે છે। સંગ્રહનય ગ્રહ્યા જે વસ્તુના સત્ત્વાદિક ધર્મ તેનેજ ગુણભેદેં વેહેંચે, ભિન્નભિન્ન ગવેષે, તથા પદાર્થની ગુણપ્રવૃત્તિ તેનેજ મુખ્યપણે ગવેષે તે વ્યવહારનય કહિયેં। જેમ દ્રવ્ય છે તેના જીવ પુદ્ગલાદિક પર્યાયના ક્રમભાવી તથા સહભાવી એ રીતેં બે ભેદ છે, તેમાં વલીં જીવ બે પ્રકારેં સિદ્ધના, સંસારી। તેમજ પુદ્ગલના બે ભેદ પરમાણુ તથા ખંધં ઇત્યાદિક કાર્યભેદેં ભિન્ન માને તથા ક્રમભાવી પર્યાયના બે ભેદ એક ક્રિયારૂપ બીજો અક્રિયારૂપ। ઇમ વેહેંચણ જે સામર્થ્યાદિક ગુણભેદેં ભેદ પડે તે સર્વ વ્યવહારનય જાણવો।

અને જે પરમાર્થ વિના દ્રવ્ય પર્યાયનો વિભાગ કરે તે વ્યવહારાભાસ જાણવો। જે કલ્પના કરી ભેદે વહેંચે તે ચાર્વાકમત એ વ્યવહાર પ્રમુખનયનો દુર્નય છે। જેમ ચાર્વાક પ્રમાણપણે છતો જીવપણો લોકપ્રત્યક્ષમાં દૃષ્ટિગોચર નથી આવતો તે માટે જીવ નથી એમ કહે, અને જગતમાં પંચભૂતાદિક વસ્તુ નથી એમ કલ્પના કરી સ્થૂલલોકને કુમાર્ગે પ્રવર્તવે તે વ્યવહારદુર્નય કહિયે। એ વ્યવહારનું સ્વરૂપ કહ્યું।

[૬૩] ઋજુ વર્તમાનક્ષણસ્થાયિ પર્યાયમાત્રપ્રાધાન્યતઃ સૂત્રયતિ અભિપ્રાયઃ ઋજુસૂત્રઃ। (પ્ર.ન.ત.૭.૨૮) જ્ઞાનોપયુક્તો જ્ઞાની, દર્શનોપયુક્તો દર્શની, કષાયોપયુક્તઃ કષાયી, સમતોપયુક્તઃ સામયિકી। વર્તમાનાપલાપી તદાભાસો । (પ્ર.ન.ત.૭.૩૦) યથા તથાગતમતમ્ ઇતિ। (પ્ર.ન.ત.૭.૩૧)

[૬૩] અર્થ- હવે ઋજુસૂત્રનય કહે છે ઋજુ કહેતા સરલપણે અતીત અનાગતને અણગવેષતો અને વર્તમાનસમય વર્તતા જે પદાર્થના પર્યાયમાત્ર તેને પ્રધાનપણે સૂત્રયતિ કહેતા ગવેષે તે ઋજુસૂત્ર કહિયે। તે જ્ઞાનને ઉપયોગે વર્તતાને જ્ઞાની કહે, દર્શનોપયોગે વર્તતાને દર્શની કહે, કષાયપણે વર્તતા જીવને કષાયી કહે, સમતાને ઉપયોગે વર્તતા જીવને સામાયિકવંત કહે।

હિંમાં કોઈ પુછે જે ઉપર કહ્યા મુજબ તો ઋજુસૂત્ર તથા શબ્દનય એ બે એકજ થાય છે તેને ઉત્તર કહે છે જે વિશેષાવશ્યકનાં કહ્યું છે-
કારણં યાવદ્ ઋજુસૂત્રઃ।

ઁટલે જ્ઞાનને કારણપણે વર્તતો તે ઋજુસૂત્ર ગ્રહે છે અને જે જાણપણારૂપ કાર્યપણે થાય તે શબ્દનય કહિયે એ ફેર છે।

વર્તમાનકાલને પળ ગ્રહણ કરે તે ઋજુસૂત્રાભાસ કહિયે, જે છતા ભાવને અછતા કહે અથવા કહે અથવા વિપરીત કહે જેમ જીવને અજીવ કહે, અજીવને જીવ કહે ઇત્યાદિકા તે તથાગત કહેતા બૌદ્ધનો મત છે જે છતો સર્વદા વર્તતો જીવાદિ દ્રવ્ય તેના પર્યાયને પલટવે સર્વથા દ્રવ્યને વિનાશી માને તેને ઋજુસૂત્રનયાભાસાભિપ્રાય જાણવો। એ ઋજુસૂત્રનય કહ્યો।

[૬૪] એકપર્યાયપ્રાગ્ભાવેન તિરોભાવિપર્યાયગ્રાહકઃ શબ્દનયઃ। કાલાદિભેદેન ધ્વનેરર્થભેદં પ્રતિપાદ્યમાનઃ શબ્દઃ। (પ્ર.ન.ત.૭.૩૨) જલાહરણાદિક્રિયાસમર્થ એવ ઘટઃ, ન મૃત્પિણ્ડાદિઃ। તત્ત્વાર્થવૃત્તૌ શબ્દવશાદર્થપ્રતિપત્તિઃ તત્કાર્યધર્મે વર્તમાનવસ્તુ તથા મન્વાનઃ શબ્દનયઃ શબ્દાનુરૂપમર્થપરિણતં દ્રવ્યમિચ્છતિ ત્રિકાલત્રિલિંગગત્રિવચનપ્રત્યયપ્રકૃતિભિઃ સમન્વિતમર્થમિચ્છતિ। તદ્વેદે તસ્ય તમેવ સમર્થ્યમાનસ્તદાભાસઃ। (પ્ર.ન.ત.૭.૩૪)

[૬૪] અર્થ- હવે શબ્દનય કહે છે। જે વસ્તુના એક પર્યાયને પ્રગટ દેઁવે બીજા શબ્દ વાચકપર્યાયને તિરોભાવે અણપ્રકટવે પળ તે પર્યાયને ગ્રહે અથવા કાલ ત્રણ, વચન ત્રણ, લિંગ ત્રણ તેને ભેદે શબ્દનો ભેદ પડે તે ભેદેજ અર્થને કહે। અથવા જલાહરણાદિ સમર્થને ઘટ કહે તથા કુંભાદિક ચિહ્ન પર્યાય જેટલા છે તેટલાનો અર્થ વર્તતો ન દેઁખાય તો પળ તેને નામ કહી બોલાવે એમ જેમાં કાર્યનો સામર્થ્યવંતપણો છે તેને ગ્રહે પળ માટીના પિંડને ઘટ કહે નહી તે શબ્દનય કહિયે। અને જે સંગ્રહ તથા નૈગમનયવાલો કહે તે સત્તા-યોગ્યતા અંશના ગ્રાહક છે।

તથા તત્ત્વાર્થટીકા મધ્યે શબ્દવશથી અર્થ પડિવર્જવો તે શબ્દે બોલાતો હોય જે અર્થ તે વસ્તુમાં ધર્મપણે પ્રગટ દેઁખાય તેનેજ તે વસ્તુ માને। એ નયને શબ્દાનુયાયી અર્થે પરિણમતિ જે વસ્તુ તેને વસ્તુ કહે છે કાલ-લિંગાદિભેદે અર્થનો ભેદ છે તે ભેદ તેમ તે ધર્મે વસ્તુ માને તે શબ્દનય કહિયે। અને તે અર્થ વિના તે વસ્તુમધ્યે તેપણો વર્તતો દેઁખાતો નથી તેને તે વસ્તુપણે સમર્થન કરે તે શબ્દાભાસ કહિજે(યે)। ઁટલે શબ્દનય કહ્યો।

[૬૫] એકાર્થાવલમ્બિપર્યાયશબ્દેષુ નિરુક્તિભેદેન ભિન્નમર્થ સમભિરોહન્ સમભિરૂઢઃ। (પ્ર. ન. ત. ૭. ૩૬) યથા ઇન્દનાદિન્દ્રઃ, શકનાચ્છક્રઃ, પુરદારણાત્ પુરન્દર ઇત્યાદિષુ। (પ્ર.ન.ત.૭.૩૭) યથા પર્યાયધ્વનિનામાભિધેયનાનાત્વમેવ કક્ષીકુર્વાણસ્તદાભાસઃ। (પ્ર.ન.ત.૭.૩૮) યથા ઇન્દ્રઃ શક્રઃ પુરન્દર ઇત્યાદિ ભિન્નાભિધેયે।

[૬૫] અર્થ- હવે સમભિરૂઢનય કહે છે। જે એક પદાર્થને અવલંબી જેટલા સરિખા નામ તેટલા પર્યાય નામ થયા, તે પર્યાય નામ જેટલા હોય તેટલા નિરુક્તિ=વ્યુત્પત્તિ ભિન્ન હોય તે અર્થનો પળ ભેદ હોય તે અર્થને સમભિરોહન્ કહેતા સમ્યક પ્રકારે આરોહતો ઁટલે ઁટલા સર્વ અર્થ સંયુક્ત જે હોય તે સમભિરૂઢનય કહિયે। જેમ ઇન્દ ઘાતુ પરમૈશ્વર્યને અર્થે છે તે પરમ ઁશ્વર્યવંતને ઇન્દ્ર કહિયે, તથા શકન કહેતાં નવિ નવિ શક્તિયુક્તને શક્ર કહિયે, પુર કહેતા દૈત્યને દારે કહેતા વિદારે તે પુરંદર, અને શચિ જે ઇંદ્રાણી તેનો પતિ સ્વામી તે શચિપતિ કહિયે। ઁટલા સર્વ ધર્મ તે ઇંદ્રમાં છે તે માટે જે દેવલોકનો ધણી છે તેને ઇંદ્ર એવે નામે બોલાવે છે બીજા નામાદિક ઇંદ્રને એ નામે ન બોલાવે। જેટલા પર્યાય નામ છે તેના જે અર્થ થાય તે સર્વને ભિન્ન ભિન્ન અર્થ કહે છે, પળ એકાર્થ ન જાણે તે સમભિરૂઢાભાસ કહિયે। ઁટલે સમભિરૂઢનય કહ્યો।

[૬૬] એવમ્=ભિન્નશબ્દવાચ્યત્વાત્ શબ્દાનાં સ્વપ્રવૃત્તિનિમિત્તભૂતક્રિયાવિશિષ્ટમર્થ વાચ્યત્વેનાભ્યુપગચ્છન્ એવમ્ભૂતઃ। (પ્ર.ન.ત.૭.૪૦) યથા ઇન્દનમનુભવન્નિન્દ્રઃ, શકનાચ્છક્રઃ। (પ્ર.ન.ત.૭.૪૧) શબ્દવાચ્યતયા પ્રત્યક્ષસ્તદાભાસઃ।

(प्र.न.त.७.४२) तथा विशिष्टचेष्टाशून्यं घटाख्यवस्तुनो घटशब्दवाच्यं घटशब्दद्रव्यवृत्तिभूतार्थशून्यत्वात् पटवदित्यादि।
(प्र.न.त.७.४३)

[६६] अर्थ- हवे एवंभूतनय कहे छे। शब्दनी प्रवृत्तिनो निमित्तभूत जे क्रिया ते विशिष्ट संयुक्त जे अर्थ तेने वाच्य जे धर्म तेने जे पहुँचतो होय एटले ते कारण कार्य धर्म सहित तेने एवंभूतनय कहिये। तथा ऐश्वर्य सहित ते इंद्र, शक्ररूप सिंहासने बेसे ते शक्र, शचि कहेता इंद्राणीने साथे बेठो ते वारे शचीपति कहे, एटले जे शब्दना जेटला पर्याय ते सर्व तेमां पहुँचता भावने ते नाम कही बोलावे अने जे पर्याय पहुँचतो देखे नही ते पर्यायनी ना कहे। जिहां सुधी एक पर्याय ऊणो छे तिहां सुधी समभिरूढनय कहिये, अने सर्व वचन पर्यायने पहुँचे ते वारे एवंभूतनय कहिये। जे पदार्थनो नामभेदनो भेद देखीने पदार्थनी भिन्नता कहे ते एवंभूतनयाभास कहिजे। नामभेदे ते वस्तुज भिन्न जेम हाथी, घोडा, हिरण्य भिन्न छे तेम भिन्नपणो माने जेम अर्थ भिन्नपणा माटे घटथी पट भिन्न छे तेम इंद्रपणाथी पुरंदरपणो भिन्न माने ते एवंभूतनयनो दुर्नय जाणवो। एटले एवंभूतनय कह्यो, ए रीते सातनयनी व्याख्या कही।

[६७] अत्र आद्यनयचतुष्टयमविशुद्धम्, पदार्थप्ररूपणाप्रवणत्वाद्। अर्थनया नामद्रव्यत्वसामान्यरूपा नयाः। शब्दादयो विशुद्धनयाः शब्दावलम्बार्थमुख्यत्वाद्, यतस्ते तत्त्वभेदद्वारेण वचनमिच्छन्ति। शब्दनयस्तावत् समानलिङ्गानां समानवचनानां शब्दानामिन्द्रशक्रपुरन्दरादीनां वाच्यं भावार्थमेवाभिन्नमभ्युपैति, न जातुचिद् भिन्नवचनं वा शब्दं स्त्री दाराः तथा आपो जलमिति। समभिरूढस्तु प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादिन्द्रशक्रादीनां पर्यायशब्दत्वं न प्रतिजानीते, अत्यन्तभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वादभिन्नार्थत्वमेवानुमन्यते घटशक्रादिशब्दानामिवेति। एवम्भूतः पुनर्यथासद्भाववस्तुवचनगोचरं आपृच्छतीति चेष्टाविशिष्ट एवार्थो घटशब्दवाच्यः चित्रालेख्यतोपयोग-परिणतश्च चित्रकारः। चेष्टारहितस्तिष्ठन् घटो न घटः, तच्छब्दार्थरहितत्वात् कूटशब्दवाच्यार्थवन्नापि भुञ्जानः शयानो वा चित्रकाराभिधानाभिधेयश्चित्रज्ञानोपयोगपरिणतिशून्यत्वाद्, गोपालवद्। एवमभेदार्थवाचिनो नैकैकशब्दवाच्यार्थावलम्बिनश्च शब्दप्रधानार्थोपसर्जनाच्छब्दनया इति तत्त्वार्थवृत्तौ।

[६७] अर्थ- ए सात नयमां आद्यना चार नय जे छे ते अविशुद्ध छे शा माटे के जे पदार्थ कहेता द्रव्य तेने सामान्यपणे कहेवाना अधिकारी छे। ए नयनुं किहां एक अर्थनय ए पण नाम छे ते अर्थ शब्दे द्रव्य लेवुं। तथा शब्दादिक त्रण नय ते शुद्धनय छे केमके शब्दना अर्थनी एने मुख्यता छे। पेहेला नय ते भेदपणे वचनने वांछे छे अने शब्दादिक नय ते लिंगादिके अभेद वचने अभेद कहे तथा भिन्नवचने भिन्नार्थ कही माने अने समभिरूढ ते भिन्न शब्द तेने वस्तु पर्याय न माने तथा एवंभूत ते भिन्नगोचर पर्यायने भिन्न माने। जे चेष्टा करतो होय तेने घट कहे पण खूणें पडयो घट कहे नही, चित्रामण करतो होय तथा तेज उपयोगें वर्ततो होय तेने चित्रकार कहे पण तेज चित्रकार सुतो होय अथवा खावा बेठो होय तेने चित्रकार न कहे केमके ते उपयोगें रहित छे माटे। ए नय ते शब्द तथा अर्थने भेदपणो माने छे अने अर्थथी शून्य शब्द ते प्रमाण नथी अने शब्दप्रधान अर्थ ते द्रव्यने गौणपणे वर्तता शब्दादिक त्रण नय छे एम तत्त्वार्थ टीका मध्ये कह्यो छे।

[६८] एतेषु नैगमः सामान्यविशेषोभयग्राहकः, व्यवहारो विशेषग्राहको द्रव्यार्थावलम्बि-ऋजुसूत्रो विशेषग्राहको एव। एते चत्वारो द्रव्यनयाः। शब्दादयः पर्यायार्थिकविशेषावलम्बिनो भावनयाश्चेति। शब्दादयो नामस्थापनाद्रव्यनिक्षेपानवस्तुतया जानन्ति। परस्परसापेक्षाः सम्यग्दर्शनम्, निरपेक्षा मिथ्यात्वम्। प्रतिनयं भेदानां शतं तेन सप्तशतं नयनामिति अनुयोगद्वारोक्तत्वाज्ज्ञेयम्।

[६८] ए सात नयने विषे पेहेलो नैगमनय ते सामान्य विशेष बेहुने माने छे। संग्रहनय ते सामान्यने माने छे। व्यवहारनय विशेषने माने छे अने द्रव्यार्थावलंबी छे। तथा ऋजुसूत्र तो विशेष ग्राहक छे। ए चार ते द्रव्यनय छे, अने पाछला शब्दादिक त्रण नय ते पर्यायार्थिक विशेषावलंबी भावनय छे। तथा शब्दादिक नय ते नाम, स्थापना, द्रव्य ए पेहेला त्रण निक्षेपाने अवस्तु माने छे तिण्हं सदनयाणं अवत्थु ए अनुयोगद्वार सूत्रनुं वचन छे। ए साते नय परस्पर सापेक्षपणे ग्रहे ते समकिती जाणवा, अने जो ए नय परस्पर विरोधी होय तो मिथ्यात्वी जाणवा। तथा एकेका नयना सो सो भेद थाय छे, एम साते नयना मली सातसो भेद थाय छे। ए अधिकार श्रीअनुयोगद्वार सूत्रथी कह्यो छे।

[६९] पूर्वपूर्वनयः प्रचुरगोचरः, परास्तु परिमितविषयाः। (प्र.न.त.७.४६) सन्मात्रगोचरात् सङ्ग्रहानैगमो भावाभावभूमित्वाद् भूरिविषयः। (प्र.न.त.७.४७) वर्तमानविषयाद् ऋजुसूत्राद् व्यवहारस्त्रिकालविषयत्वाद् बहुविषयः। (प्र.न.त.७.४९) कालादिभेदेन भिन्नार्थोपदर्शनाद् भिन्न ऋजुसूत्रविपरीतत्वान्महार्थः। (प्र.न.त.७.५०) प्रतिपर्यायमशब्दमर्थभेदमभीप्सितः समभिरूढाच्छब्दः प्रभूतविषयः। (प्र.न.त.७.५१) प्रतिक्रियां भिन्नमर्थं प्रतिजानानाद् एवम्भूतात् समभिरूढो महद्गोचरः। (प्र.न.त.७.५२)

નયવાક્યમપિ સ્વવિષયે પ્રવર્તમાનં વિધિપ્રતિષેધાભ્યાં સપ્તભઙ્ગીમનુવ્રજતિ। (પ્ર.ન.ત.૭.૫૩) અંશગ્રાહી નૈગમઃ। સત્તાગ્રાહી સઙ્ગ્રહઃ। ગુણપ્રવૃત્તિલોકપ્રવૃત્તિગ્રાહી વ્યવહારઃ। કારણપરિણામગ્રાહી ઋજુસૂત્રઃ। વ્યક્તકાર્યગ્રાહી શબ્દઃ। પર્યાયાન્તરભિન્નકાર્યગ્રાહી સમભિરુદઃ। તત્પરિણમનમુખ્યકાર્યગ્રાહી એવમ્ભૂત ઇત્યાદ્યનેકરૂપો નયપ્રચારઃ।

જાવંતિયા વચનપદા તાવંતિયા ચેવ હંતિ નયવાયા॥ (વિ.આ.ભા.૪૫૧)

ઇતિ વચનાદ્। ઉક્તો નયાધિકારઃ॥

[૬૧] અર્થ- એ પ્રકારે પૂર્વ કહેતા પૂર્વલો જે નૈગમ નય તેનો વિસ્તાર ઘણો જાણવો અને તેથી ઊપલો નય તેનો પરિમિત વિષય છે એટલે થોડો વિષય છે કેમકે સત્તામાત્રનો ગ્રાહક સંગ્રહનય છે। છતિ સત્તાને સંગ્રહનય ગ્રહે અને નૈગમ તે છતાં ભાવ અથવા સંકલ્પપણે અછતા ભાવ સર્વને ગ્રહે। અથવા સામાન્ય વિશેષ બે ધર્મને ગ્રહે તે માટે નૈગમનો વિષય ઘણો છે।

તથા સંગ્રહનય તે સત્તાગત સામાન્ય વિશેષ બેહુને ગ્રહે છે, અને વ્યવહાર તે સત્ એક વિશેષનેજ ગ્રહે છે માટે સંગ્રહનયથી વ્યવહારનયનો વિષય થોડો છે અને વ્યવહારનયથી સંગ્રહનય તે બહુવિષયી છે।

તથા ઋજુસૂત્રનય તે વર્તમાન વિશેષ ધર્મનો ગ્રાહક છે, અને વ્યવહારથી ઋજુસૂત્રનય તે કાલવિષયનો ગ્રાહક છે; તે માટે વ્યવહાર બહુવિષયી છે અને વ્યવહારથી ઋજુસૂત્ર અલ્પવિષયી છે।

ઋજુસૂત્ર તે વર્તમાનકાલ ગ્રહે, અને શબ્દનય કાલાદિ વચન લિંગથી વેર્હેચતા અર્થને ગ્રહે, અને ઋજુસૂત્રનય તે વચન લિંગને ભિન્ન પાડતો નથી, તે માટે ઋજુસૂત્રથી શબ્દનય અલ્પવિષયી છે, ઋજુસૂત્ર બહુવિષયી છે।

અને શબ્દનય સર્વ પર્યાયનો એક પર્યાયને ગ્રહતા ગ્રહે, અને સમભિરુદ તે જે ધર્મ વ્યક્ત તે વાચક પર્યાયને ગ્રહે; તે માટે શબ્દનયથી સમભિરુદનય તે અલ્પવિષયી છે। કેમકે સમભિરુદ તે પર્યાયનો સર્વકાલ ગવેષ્યો છે।

અને એવંભૂતનય તે પ્રતિસમયે ક્રિયાભેદે ભિન્નાર્થપણો માનતો અલ્પવિષયી છે; તે માટે એવંભૂતથી સમભિરુદ બહુવિષયી જાણવો અને એવંભૂત અલ્પવિષયી જાણવો।

જે નય વચન છે તે પોતાના નયને સ્વરૂપે અસ્તિ છે, અને પરનયના સ્વરૂપની તેમાં નાસ્તિ છે; એમ સર્વ નયની વિધિપ્રતિષેધે કરીને સપ્તભંગી ઊપજે, પળ નયની જે સપ્તભંગી તે વિકલાદેશી જ હોય અને જે સકલાદેશી સપ્તભંગી તે પ્રમાણ છે પળ નયની સપ્તભંગી ન ઊપજે।

ઉક્તં ચ રત્નાકરાવતારિકાયામ્- વિકલાદેશસ્વભાવા હિ નયસપ્તભઙ્ગી વસ્ત્વંશમાત્રપરૂપકત્વાત્। સકલાદેશસ્વભાવાસ્તુ પ્રમાણસપ્તભઙ્ગી સમ્પૂર્ણવસ્તુસ્વરૂપપ્રરૂપકત્વાત્।

એ વચન છે। એટલે યથાયોગ્યપણે નયનો અધિકાર કહ્યો।

[૭૦] સકલનયગ્રાહકં પ્રમાણમ્। પ્રમાતા આત્મા પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણસિદ્ધશ્રૈતન્યસ્વરૂપપરિણામી કર્તા સાક્ષાદ્ ભોક્તા સ્વદેહપરિમાણઃ પ્રતિક્ષેત્રભિન્નત્વેનૈવ પઞ્ચકારણસામગ્રીતઃ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રસાધનાત્ સાધયતે સિદ્ધિમ્।

સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનં પ્રમાણમ્। તદ્ દ્વિવિધમ્- પ્રત્યક્ષપરોક્ષભેદાત્ સ્પષ્ટં પ્રત્યક્ષમ્, પરોક્ષમન્યદ્। અથવા આત્મોપયોગત્ ઇન્દ્રિયદ્વારા પ્રવર્તતે ન યજ્ઞાનં તત્પ્રત્યક્ષમ્। અવધિમનઃપર્યાયૌ દેશપ્રત્યક્ષૌ, કેવલજ્ઞાનં તુ સકલપ્રત્યક્ષમ્। મતિશ્રુતે પરોક્ષે।

તત્ત્વતુર્વિધમ્ અનુમાનોપમાનાગમાર્થાપત્તિભેદાત્। લિઙ્ગપરામર્શોઽનુમાનમ્। લિઙ્ગં ચાવિનાભૂતવસ્તુકં નિયતં જ્ઞેયમ્, યથા ગિરિગુહિરાદૌ વ્યોમાવલમ્બિધૂમ્નલેખાં દૃષ્ટ્વા અનુમાનં કરોતિ- પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમવત્ત્વાદ્, યત્ર ધૂમસ્તત્રાગ્નિર્યથા મહાનસમ્। એવં પઞ્ચાવયવશુદ્ધમનુમાનં યથાર્થજ્ઞાનકારણમ્।

સાદૃશ્યાવલમ્બનેનાજ્ઞાતવસ્તુનાં યજ્ઞાનમુપમાનજ્ઞાનં, યથા ગૌસ્તથા ગવયઃ। ગોસાદૃશ્યેન અદૃષ્ટગવયાકારજ્ઞાનમમ્ ઉપમાનજ્ઞાનમ્।

યથાર્થોપદેશ પુરુષ આત્મઃ। સ ઉત્કૃષ્ટતો વીતરાગઃ સર્વજ્ઞ એવ। આત્મોક્તં વાક્યમાગમઃ। રાગદ્વેષાજ્ઞાનભયાદિ દોષરહિતત્વાદ્ અર્હતો વાક્યમાગમઃ। તદનુયાયિપૂર્વાપરાવિરુદ્ધ મિથ્યાત્વાસંયમકષાયઘ્નાન્તિરહિતં સ્યાદ્વાદોપેતં વાક્યમન્યેષાં શિષ્ટાનામપિ વાક્યમાગમઃ।

લિઙ્ગગ્રહણાદ્ જ્ઞેયજ્ઞાનોપકારકમર્થાપત્તિપ્રમાણં, યથા પીનો દેવદત્તો દિવા ન ભુક્તે તદા અર્થાદ્રાત્રૌ ભુક્તે એવ। ઇત્યાદિપ્રમાણપરિપાટીગૃહીતજીવાજીવસ્વરૂપઃ સમ્યગ્જ્ઞાની ઉચ્યતે।

[૭૦] અર્થ- હવે પ્રમાણનું સ્વરૂપ કહે છે। સર્વ નયના સ્વરૂપને ગ્રહણ કરનારો તથા સર્વ ધર્મનો જાણંગણો છે જેમાં એહવું જે જ્ઞાન તેને પ્રમાણ કહિયે। જે પ્રમાણ તે માપવાનું નામ છે ત્રણ જગતના સર્વ પ્રમેયને માપવાનું પ્રમાણ તે જ્ઞાન છે, અને તે પ્રમાણનો કર્તા આત્મા તે પ્રમાતા છે। તે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણે સિદ્ધ કહેતા ઠહેર્યો છે, ચૈતન્ય સ્વરૂપ પરિણામી છે, વલી ભવન ધર્મથી ઉત્પાદવ્યયપણે પરિણમે છે, તે માટે

परिणामिक छे। तथा कर्ता छे तथा भोक्ता छे, जे कर्ता होय तेज भोक्ता होय। भोक्तापणा विना सुखमयी कहेवाय नहि ते चैतन्य संसारीपणे स्वदेहपरिमाण छे। प्रतिक्षेत्र कहेता प्रत्येक शरीर भिन्नपणा माटे भिन्न जीव छे। ते जीव पांच कारणनी सामग्री पामीने सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान, सम्यक्चारित्रने साधवाथी संपूर्ण, अविनाशी, निर्मल, निःकलंक, असहाय, अप्रयास, स्वगुणनिरावरण, स्वकार्यप्रवृत्ति, अक्षर, अव्याबाध, सुखमयी, एवी सिद्धता निष्पन्नता नीपजे एज साधन मार्ग छे।

स्व शब्दे करी आत्मा, परशब्दे परद्रव्य। स्व आत्माथी भिन्न अनंता पर जीव धर्मादिक तेना व्यवसायी व्यवच्छेदक जे ज्ञान तेने प्रमाण कहियो। तेना मूल बे भेद छे। एक प्रत्यक्ष बीजो परोक्ष। तिहां स्पष्ट ज्ञान ने प्रत्यक्ष कहियो तेथी इतर कहेता बीजो जे अस्पष्ट ज्ञान ते परोक्ष कहियो। अथवा आत्माना उपयोगथी इंद्रियनी प्रवृत्ति विना जे ज्ञान ते प्रत्यक्ष कहियो। तेना बे भेद छे। एक देशप्रत्यक्ष, बीजो सर्वप्रत्यक्ष। तेमां अवधिज्ञान तथा मनःपर्यवज्ञान ते देशप्रत्यक्ष छे। केमके अवधिज्ञान एक पुद्गल परमाणुने द्रव्य तथा क्षेत्र अने कालें तथा भावें केटलाक पर्यायने देखे। तथा मनःपर्यवज्ञानी मनना पर्यायने प्रत्यक्ष जाणे पण बीजा द्रव्यने न जाणे माटे बेहु ज्ञानने देशप्रत्यक्ष कहियें। कारण के देशथी वस्तुने जाणे पण सर्वथी न जाणे माटे। अने केवलज्ञान ते जीव तथा अजीव, रूपी तथा अरूपी सर्व लोकोलोकना त्रण कालना भावने प्रत्यक्षपणे जाणे माटे सर्व प्रत्यक्ष कहियें।

तथा मतिज्ञान अने श्रुतज्ञान ए बे अस्पष्ट ज्ञान छे माटे परोक्ष छे, ते परोक्ष प्रमाणना चार भेद छे। १ अनुमान प्रमाण, २ उपमान प्रमाण, ३ आगम प्रमाण, ४ अर्थापत्ति प्रमाण।

तिहां चिह्ने करीने जे पदार्थने ओलखवुं तेने लिंग कहियें। ते परामर्श कहेता संभारवाथी जे ज्ञान थाय तेने अनुमानज्ञान कहियें। लिंग ते जे विना ते वस्तु होयज नही ते वस्तुनुं लिंग जाणवुं। ते लिंगने देखवाथी वस्तुनो निर्धार करवो ते अनुमान प्रमाण जाणवो। जेम गिरिगुहिरने विषे आकाशावलंबी धूमनी रेखा देखीने अनुमान करे जे ए पर्वत अग्नि सहित छे ए पक्ष तथा साध्य कह्यो। जे पक्ष ते पर्वत, अने साध्य ते अग्निमन्तपणो, साधवो ते हेतु जे धूम्रवतपणा माटे एटले जिहां धूम्र होय तिहां अग्नि अवश्य होयज। आकाशने पहोंचती जे धूम्र रेखा ते अग्नि विना होय नही तिहां दृष्टांत कहे छे-जेम महानसे कहेता रसोडाने विषे रसोडयाए धूम्र तथा अग्निने भेला दीठा ते इहां आ अमुक पर्वतने विषे धूम्र छे तो तिहां निश्चेथी अग्नि छेज एहवी व्याप्ति निर्धारिने ज्ञान करवो ते पंचावयवें शुद्ध अनुमान प्रमाण कहियो। ते अनुमान प्रमाण मतिज्ञान तथा श्रुतज्ञाननुं कारण छे। ते अनुमाने जे यथार्थ ज्ञान थाय तेने मान कहेता प्रमाण कहियें अने जे अयथार्थ ज्ञान थाय ते प्रमाण नही।

तथा सरिखावलंबीपणे अजाणी वस्तुनो जे जाणपणो थाय जेम गो कहेता बलद तेम गवय कहेता गवो ए गो सरिखो गवयनुं ज्ञान थयुं ते उपमान प्रमाण कहियें।

यथार्थ भावनो उपदेशक जे पुरुष ते आप्त कहियें। ते उत्कृष्ट आप्त वीतराग रागद्वेषरहित सर्वज्ञ केवलज्ञानी। ते आप्तनो कह्यो जे वचन तेने आगम कहियें। जे राग, द्वेष तथा अज्ञान ए दोषे आघोपाछो, अधिकोओछो बोलाय छे ते आगम नही। अने राग, द्वेष, भय, अज्ञान रहित जे अरिहंत तेनुं वचन ते आगम प्रमाण जाणवो।

तथा वली अरिहंतना वचनने अनुयायी पूर्वापर अविरोधि मिथ्यात्व, असंयम, कषायथी रहित ते भ्रांति विना स्याद्वाद युक्त तथा जे साधक ते साधक, बाधक ते बाधक, हेय ते हेय, उपादेय ते उपादेय, इत्यादिक वहेचण सहित जे होय तेनो कह्यो ते आगमप्रमाण जाणवो। उक्त च-

सुतं गणहरइयं, तहेव पत्तेयबुद्धरइयं च।

सुअकेवलिणा रइयं अभिन्नदसपुव्विणा रइयं॥ (द्वा.प.कु.२०)

इत्यादिक सदुपयोगी भवभीरु जगत् जीवोना उपकारी एवा श्रुत आम्नायधर जे श्रुतने अनुसारे कहे तेनो वचन पण प्रमाण मानवुं। तथा कोइक फलरूप लिंगे करीने जे अजाण्या पदार्थनो निर्धार करियें ते अर्थापत्ति प्रमाण कहियें। जेम देवदत्तनो पीन कहेता पुष्ट शरीर छे पण ते देवदत्त दिवसनो जमतो नथी तेवारे अर्थापत्तिथी जाणीयें जे रात्रे जमतो हशे माटे पुष्ट शरीर छे। एम अर्थापत्ति प्रमाण जाणवो। ए प्रमाण ते जाते अनुमाननो अंश छे ते माटे श्रीअनुयोगद्वारमां प्रथम कह्यो नथी।

इहां दर्शनांतरीयो जे प्रमाण माने छे ते सत्य नथी, जेम छ प्रकारना इंद्रिय सन्निकर्षथी ऊपनो जे ज्ञान तेने नैयायिक प्रत्यक्ष प्रमाण कहे छे, अने परब्रह्मने इंद्रिय रहित माने छे ज्ञानानंदमयी माने छे तेवार(रें) इंद्रिय रहित ज्ञान ते अप्रमाण थाय छे। इत्यादिक अनेक युक्ति छे ते माटे ते प्रमाण नही। तथा चार्वाक मतवाला मात्र एक इंद्रियप्रत्यक्षनेज प्रमाण माने छे। एम दर्शनांतरीयना अनेक विकल्प टालीने सर्व नय निक्षेप सप्तभंगी स्याद्वादयुक्त जे वस्तु जीव तथा अजीवनो सम्यग्ज्ञान जेनामां होय तेने सम्यग्ज्ञानी कहियें। ए ज्ञाननुं स्वरूप कह्यो।

[७१] तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्। यथार्थहेयोपादेयपरीक्षायुक्तज्ञानं सम्यग्ज्ञानम्। स्वरूपरमणपरपरित्यागरूपं चारित्रम्। एतद्रत्नत्रयीरूपमोक्षमार्गसाधनात्साध्यसिद्धिः। इत्यनेनात्मनः ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षण एवात्मा।

छद्मस्थानां च प्रथमं दर्शनोपयोगः केवलानां प्रथमं ज्ञानोपयोगः पश्चाद्दर्शनोपयोगः। सहकारिकर्तृत्वप्रयोगाद् उपयोगसहकारेणैव शेषगुणानां प्रवृत्त्यभ्युपगमाद्। इत्येवं स्वतत्त्वज्ञानकरणे स्वरूपोपादानं तथा स्वरूपरमणध्यानैकत्वेनैव सिद्धिः।

[७१] अर्थ- हवे श्रीवीतरागना आगमथी जाण्यो जे वस्तु स्वरूप तेने हेयोपादेयपणे निर्धार करवो ते सम्यग्दर्शन कहियें। तिहां तत्त्वार्थने विषे कह्यो छे के जे-**तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्**। (त.सू.१.२) उक्तं च उत्तराध्ययने-

जीवाजीवा य बंधो पुन्नं पावासवो तहा। संवरो निज्जरा मुक्खो संति एतिहिया नवा।

तिहियाणं तु भावाणं सब्भावे ऊवएसणं। भावेण सहहंतस्स सम्मत्तं ति वियाहियं।

इत्यादिक देशरुचिथी सर्व जाणवुं जे तत्त्वार्थ जीवादि पदार्थनो श्रद्धान निर्धार ते सम्यग्दर्शन कहियें, अने जे सम्यग्दर्शन ते धर्मनुं मूल छे। तथा जे हेय ते तजवा योग्य, अने उपादेय ते ग्रहण करवा योग्य, एहवी परीक्षा सहित जे जाणपणो ते सम्यग्ज्ञान छे। जेमां हेयोपयोग संकोच अकरण बुद्धि नथी; पण उपादेयने उपयोगें एहवी चितवणा थाय जे हवे किवारे करूं? ए विना केम चाले? एहवी जो बुद्धि नथी तो ते संवेदन ज्ञान छे तेथी संवर कार्य थाय एवो निर्धार नथी। तथा स्वरूपरमण परभावरागद्वेषविभावादिकनो त्याग ते चारित्र कहियें।

ए रत्नत्रयीरूप परिणाम ते मोक्षमार्ग छे। ए मार्गने साधवाथी साध्य जे परम अव्याबाधपद तेनी सिद्धि निष्पत्ति थाया जे आत्मानो पोतानुं रूप ते यथार्थ ज्ञान छे। तथा चेतना लक्षण तेज जीवपणो छे, अने ज्ञाननो प्रकर्ष बहुलपणो ते आत्माने लाभ छे।

ज्ञान तथा दर्शननो उपयोग लक्षण आत्मा छे। तिहां छद्मस्थने प्रथम दर्शनोपयोग पछे ज्ञानोपयोग छे, अने केवलीने प्रथम ज्ञानोपयोग पछे दर्शनोपयोग छे। जे सर्व जीव नवो गुण पामे तेनो केवलीने ज्ञानोपयोग ते कालें थाय ते माटे प्रथम ज्ञानोपयोग वर्तें।

अने सहकारी जे कर्तृताशक्ति ते जेम हतो तेमज छे। एक गुणने साह्य करे अने बीजा गुणनो उपयोग सहकारें वर्तें छे। सहकार ते ज्ञानोपयोग विशेष धर्मने जाणे ते जाणतां विशेष ते सामान्यने आधारे वर्तें छे ते सहित जाणे एटले विशेष ते भेला सामान्य ग्रहवाणा अने सामान्य ग्रहतां सामान्य ते विशेषताजन (विशेष ते ज्ञान) कहेतां सहित जाणे ते माटे सर्वज्ञ सर्वदर्शीपणो जाणवो।

ए रीते स्वतत्त्वनुं ज्ञान करवुं। तेथी स्वधर्मनो उपादान कहेता लेवापणुं थाय, पछे स्वरूपने पामवे स्वरूपमां रमण थाय, ते रमण थकी ध्याननी एकत्वता थाय, एटले निश्चें ज्ञान, निश्चें चारित्र, तथा निश्चें तपपणो थाया जे थकी सिद्धि कहेता मोक्ष निपजे ए सिद्धांत जाणवो।

[७२] तत्र प्रथमतो ग्रन्थिभेदं कृत्वा शुद्धश्रद्धानज्ञानी द्वादशकषायोपशमः, स्वरूपैकत्वध्यानपरिणतेन क्षपकश्रेणीपरिपाटीकृतघातिकर्मक्षयः, अवाप्तकेवलज्ञानदर्शनः, योगनिरोधाद् अयोगीभावमापन्नः, अघातिकर्मक्षयानन्तरं समय एवास्पर्शवद्भूत्या एकान्तिकात्यन्तिकानाबाधनिरुपाधिनिरुपचरितानायास- विनाशिसम्पूर्णात्मशक्तिप्राग्भावलक्षणं सुखमनुभवन् सिद्ध्यति साद्यनन्तकालं तिष्ठति परमात्मा इति। एतत् कार्यं सर्वं भव्यानाम्।

[७२] अर्थ- ते प्रथम ग्रन्थिभेद करीने शुद्धश्रद्धावानु तथा शुद्ध ज्ञानी जे जीव ते प्रथम त्रण चोकडीनो क्षयोपशम करीने पाम्यो जे चारित्र ते ध्यानं एकत्व थइने क्षपकश्रेणी मांडी अनुक्रमे घातिकर्म क्षय करीने केवलज्ञान केवलदर्शन पामे। पछे ए सयोगी गुणठाणे जघन्यथी अंतर्मुहूर्त अने उत्कृष्टो आठ वरस उणा पूर्वकोडी रहीने कोइक केवली समुद्धात करे, कोइक केवली समुद्धात न करे; पण आवर्जिकरण सर्व केवली करे।

ते आवर्जिकरणनुं स्वरूप कहे छे। इहां आत्मप्रदेशे रह्या जे कर्मदल ते पहेला चले छे, पछे उदीरणा थाय छे, पछे भोगवी निजरी छे। तिहां केवलीने जिवारे तेरमे गुणठाणे अल्पायु रहे तिवारें आवर्जिकरण करे छे। ते आत्मप्रदेशगत कर्मदलने प्रतिसमयें असंख्यातगुण निर्जरा करवी छे तेदला दलने आत्मवीर्य करीने सर्व चलायमान करी मूके एवुं जे वीर्यनुं प्रवर्तन ते आवर्जिकरण कहियें। एम करतां त्रण कर्मदल वधतां रह्या तो समुद्धात करे नहीतो न करे, ते माटे आवर्जिकरण सर्व केवली करे।

पछे तेरमा गुणठाणने अंते योगनो रोध करीने अयोगी अशरीरी, अनाहारी अप्रकंप घनीकृत आत्मप्रदेशी थको, पांच लघु अक्षर जेटलो काल अयोगीगुणठाणे रहीने शेषसत्तागत प्रकृति वेद्यमान तथा अवेद्यमानस्तिबुक संक्रमें सत्ताथी खपावी, सकल पुदल संगपणाथी रहित थी, तेहिज समयें आकाश प्रदेशनी बीजी श्रेणिने अणपरसतो थको लोकांते सिद्ध, कृतकृत्य, संपूर्णगुणप्राग्भावी, पूर्ण. परमात्मा, परमानंदी, अनंत केवलज्ञानमयी, अनंत दर्शनमयी, अरूपी सिद्ध थाया उक्तं च उत्तराध्ययने-

कहि पडिहया सिद्धा, कहिं सिद्धा पडिडिया। कहि बोंदि चइत्ताणं कत्थ गंतूण सिज्झई॥(१४१०)

अलोए पडिहया सिद्धा, लोयगे य पडिडिया। इह बोंदि चइत्ताणं तत्थ गंतूण सिज्झई॥(१४११) इत्यादि।

ते सिद्ध एकांतिक, आत्यंतिक, अनाबाध, निरुपाधि, निरुपचरित, अनायास, अविनाशी, संपूर्ण आत्मशक्ति प्रकटरूप सुखप्रते

अनुभवे। अव्याबाध सुख ते प्रदेशे प्रदेशे अनंतो छे। उक्तं च उव्ववाइसूत्रे-

सिद्धस्स सुहोरासि सव्वद्धा पिण्डयं जह वज्जा। सोणंतवग्गो भइयो सव्वागासे न माइज्जा॥ इति वचनात्। ए रीते परमानंद सुख भोगवता रहे छे। सादि अनंतकाल पर्यंत परमात्मापणे रहे छे। तो एहिज कार्य सर्व भव्यने करवो। ते कार्यनो पुष्ट कारण श्रुताभ्यास छे। ते श्रुताभ्यास करवा माटे ए द्रव्यानुयोग नय स्वरूप लेशथी कह्यो। ते जाणपणो जे गुरुनी परंपराथी हुं पाम्यो ते गुर्वादिकनी परंपराने संभारुं छुं।

(काव्य)

गच्छे श्रीकोटिकाख्ये विशदखरतरे ज्ञानपात्रा महान्तः,
सूरिश्रीजैनचन्द्रा गुरुतरगणभृत्शिष्यमुख्या विनीताः।
श्रीमत्पुण्यात्प्रधानाः सुमतिजलनिधिपाठकाः साधुरङ्गाः,
तच्छिष्याः पाठकेन्द्राः श्रुतरसरसिका राजसारा मुनीन्द्राः॥१॥ (शार्दूलविक्रीडितम्)
तच्चरणाम्बुजसेवालीनाः श्रीज्ञानधर्मधराः। तच्छिष्यपाठकोत्तमदीपचन्द्राः श्रुतरसज्ञाः॥२॥ (आर्या)
नयचक्रलेशमेतत्तेषां शिष्येण देवचन्द्रेण। स्वपरावबोधनार्थं कृतं सदभ्यासवृद्ध्यर्थम्॥३॥
शोधयन्तु सुधियः कृपापराः शुद्धतत्त्वरसिकाश्च पठन्तु।
साधनेन कृतसिद्धिसत्सुखाः परममङ्गलभावमश्रुते॥४॥

॥इति श्रीनयचक्रविवरणं समाप्तम्॥

(दोहा)

सुक्ष्मबोध विणु भविकने, न होये तत्त्व प्रतीता। तत्त्वालंबन ज्ञान विण, न टले भवभ्रमभीता॥१॥
तत्त्व ते आत्मस्वरूप छे, शुद्धधर्म पण तेहा। परभावानुगत चेतना, कर्मगेह छे एहा॥२॥
तजी परपरिणतिरमणता, भज निजभाव विशुद्ध। आत्मभावथी एकता, परमानन्द प्रसिद्ध॥३॥
स्याद्वाद गुणपरिणमन, रमता समतासंग। साधे शुद्धानंदता, निर्विकल्प रसरंग॥४॥
मोक्षसाधन तणु मूल ते, सम्यग्दर्शनज्ञान। वस्तुधर्म अवबोध विणु, तुसखंडन समाना॥५॥
आत्मबोध विणु जे क्रिया, ते तो बालकचाला। तत्त्वार्थनी वृत्तिमें, लेजो वचन संभाला॥६॥
रत्नत्रयी विणु साधना, निष्फल कहा सदैव। लोकविजय अध्ययनमें, धारो उत्तमजीवा॥७॥
इद्रिविषय आसंसना, करता जे मुनिलिंग। खूता ते भवपंकमें, भाखे आचारांग॥८॥
इम जाणी नाणी गुणी, न करे पुद्गल आसा। शुद्धात्मगुणमें रमे, ते पामे सिद्धिविलासा॥९॥
सत्यार्थ नयज्ञान विनुं, न होये सम्यग्ज्ञान। सत्यज्ञान विणु देशना, न कहे श्रीजिनभाणा॥१०॥
स्याद्वादवादी गुरु, तसु रस रसिया शिष्या। योग मिले तो निपजे, पूरण सिद्ध जगीसा॥११॥
वक्ता श्रोता योगथी, श्रुतअनुभव रस पीना। ध्यानध्येयनी एकता, करता शिवसुख लीना॥१२॥
इम जाणी शासनरुचि, करजो श्रुतअभ्यासा। पामी चारित्रसंपदा, लेहेसो लीलविलासा॥१३॥
दीपचंद्र गुरुराजने, सुपसार्ये उल्लासा। देवचंद्र भविहितभणी, कीधो ग्रंथ प्रकाश॥१४॥
सुणसे भणसे जे भविक, एह ग्रंथ मनरंग। ज्ञानक्रिया अभ्यासतां, लहेसे तत्त्वतरंग॥१५॥
द्वादसार नयचक्र छे, मल्लवादिकृत वृद्ध। सप्तशति नय वाचना, कीधी तिहां प्रसिद्ध॥१६॥
अल्पमतिना चित्तमें, नावे ते विस्तार। मुख्यथूलनयभेदनो, भाख्यो अल्प विचारा॥१७॥
खरतर मुनिपति गच्छपति, श्रीजिनचंद्रसूरीश। तास शिष्य पाठकप्रवर, पुन्यप्रधान मुनीशा॥१८॥
तसु विनयी पाठकप्रवर, सुमतिसागर सुसहाय। साधुरंग गुणरत्ननिधि, राजसार उवज्झाया॥१९॥
पाठक ज्ञानधर्म गुणी, पाठक श्रीदीपचंदा। तास शीष्य देवचंद्र कहे भणतां परमानंदा॥२०॥

॥इति श्रीनयचक्रविवरणं समाप्तम्॥

नवमं परिशिष्टम्
सङ्क्षेपसूचिः

संक्षेप	कृति का नाम
अ.द्वा.सू.	अनुयोगद्वारसूत्र
अ.सू.	अष्टाध्यायी सूत्रपाठ
आ.नि.	आवश्यक निर्युक्ति
उ.सू.	उत्तराध्ययनसूत्र
का.	कारिकावली
त.सू.	तत्त्वार्थसूत्र
त.सू.भा.	तत्त्वार्थसूत्रभाष्य
त.सू.भा.सि.	तत्त्वार्थसूत्रभाष्यसिद्धसेनीयटीका
द्वा.प्र.कु.	द्वादशाङ्गीपदप्रमाणकुलक
न.	नयामृतम्
न.च.सा.	नयचक्रसार
न.प्र.	नवतत्त्वप्रकरण
न्या.सू.	न्यायसूत्र
प.का.	पंचास्तिकायसार
प्र.न.त.	प्रमाणनयतत्त्वालोक
प्र.न.त.अव.	प्रमाणनयतत्त्वालोकावचूरि
भ.सू.	भगवतीसूत्र
वा.प.	वाक्यपदीय
वि.आ.भा.	विशेषावश्यकभाष्य
वी.स्तो.	वीतरागस्तोत्र
शं	शंका
स	समाधान
स.त.	सन्मतितर्क
सं.श.	सङ्ग्रहशतक

दशमं परिशिष्टम् सम्पादनोपयुक्तग्रन्थसूचिः

नाम	कर्ता	सम्पादक	प्रकाशक	आवृत्ति	वर्ष
अनुयोगद्वारसूत्र		जम्बूवि.	श्रीसिद्धिभुवन मनोहर जैन ट्रस्ट, अहमदाबाद	प्रथम	ई.१९९९
अष्टसाहस्रीतात्पर्यविवरण	महोपा. यशोविजय	मु. वैराग्यरतिवि.	प्रवचन प्रकाशन, पुणे	प्रथम	ई.२००४
अष्टाध्यायीसूत्रपाठ	पाणिनी	पुष्पा दीक्षित	ज्ञानभारती पब्लिकेशन्स दिल्ली	प्रथम	ई.२००९
आगमपद्यानामकारादिक्रमेणानुक्रमणिका		मु. विनयरक्षितवि.	शास्त्रसंदेश प्रकाशन, सुरत	प्रथम	वि.सं.२०६५
आचाराङ्गसूत्र भा.१		मधुकर मु.	श्रीआगम प्रकाशन समिति, ब्यावर, राजस्थान.	प्रथम	ई.१९८०
आवश्यकनिर्युक्ति		जम्बूवि.	श्रीमहावीर जैन विद्यालय, मुंबई	प्रथम	ई.१९९९
उत्तराध्ययनसूत्र		मधुकर मु., राजेंद्रमुनि शास्त्री	श्रीआगम प्रकाशन समिति, ब्यावर, राजस्थान	प्रथम	ई.१९८४
कारिकावली	विश्वनाथ न्यायपंचानन	महादेव गं. बाक्रे	निर्णयसागर प्रेस, मुंबई		
काव्यप्रकाश	आ.मम्मट टीका- उपा.यशोवि.	रुद्रदेव त्रिपाठी	यशोभारती प्रकाशन, पालिताणा		
काव्यानुशासनवृत्ति	हेमचन्द्र	काशीनाथ पांडुरंग परब, वासुदेव लक्ष्मण पणशीकर	प्रवचन प्रकाशन, पुणे	द्वितीय	वि.सं.२०५८
ठाणंगसुतं समवायंगसुतं च	सुधर्मा स्वामी	जम्बूवि.	महावीर जैन विद्यालय	प्रथम	वि.सं.२०१४
तत्त्वार्थसूत्र	उमास्वाति	सुखलालजी पं.मोहनलाल मेहता	पार्श्वनाथ विद्याश्रम शोध संस्थान, बनारस	तृतीय	ई.१९७६
तत्त्वार्थाधिगमसूत्र	उमास्वाति म.	मु.प्रशमरतिवि.	रत्नत्रयी आराधक संघ, नवसारी		वि.सं.२०५२
तत्त्वार्थाधिगमसूत्र	उमास्वाति म.	हीरालाल रसिकदास	दे.ला.पुस्तकोद्धार फंड, सुरत		ई.१९३०,
नयचक्रसार (श्रीमद् देवचन्द्र भा.१)	देवचन्द्र उपा.		अध्यात्मज्ञानप्रसारकमण्डल		वि.सं.१९८५
नयामृतम्		मु.वैराग्यरतिवि.	प्रवचन प्रकाशन, पुणे	प्रथम	ई.२००२
नवतत्त्वप्रकरण		सं.+अनु.प्रवीण मोता	गीतार्थ गंगा, अमदावाद		
नवतत्त्वसाहित्यसङ्ग्रह (भा.२)			श्रीजैनग्रन्थप्रकाशकसभा		
निर्युक्तिसंग्रह	भद्रबाहुसू.	जिनेन्द्रसू.	हर्षपुष्पाभूत जैन ग्रंथमाला, लाखाबावळ	प्रथम	
न्यायकोश	महोपा. भीमाचार्य झालकीकर	महोपा. वासुदेव शास्त्री अभ्यंकर	भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिर, पुणे	चतुर्दश	ई.१९९६
न्यायदर्शन	महर्षि गौतम	तारानाथ+अमरेंद्रमोहन	मुंशीराम मनोहरलाल पब्लि., कोलकाता	द्वितीय	ई.२००३

प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारअवचूरी	देवसूरि	उ. क्षमाविजय ग.	झवेरी मोतिलाल डाह्याभाई	वि.सं.१९९४, वी.सं.२४६४
प्रशमरति	उमास्वाति म.	मु.वैराग्यरतिवि.	श्रुतभवन संशोधन केन्द्र, पुणे	प्रथम ई.२०१५
प्राकृतपद्यानाम् अकारादिक्रमेण अनुक्रमणिका-२		पू.मु.श्री.विनयरक्षितवि	शास्त्रसंदेश, नवसारी	प्रथम वि.सं.२०६५
बृहद् अनुवाद चन्द्रिका	चक्रधर नौटियाल हंस		मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली	द्वादश ई.२००६
भगवतीसूत्र भा. १-४		बेचरदास जीवराज	जिनागम प्रकाशक, सभा	प्रथम वि.सं.१९७४
लेख संग्रह	महोपा. विनयसागर		रादेर रोड जैन संघ, सुरत	प्रथम ई.२०११, वि.सं.२०६७
वाक्यपदीय	भर्तृहरि	डॉ. जे. एम्. शुक्ल	ला.द.सं. विद्यामंदिर, अहमदाबाद	प्रथम ई.१९८४
विशेषावश्यकभाष्य (भाषांतर)	जिनभद्रगणि क्षमाश्रमण	चुनीलाल हकमचंद	आगमोदय समिति, सुरत	ई.१९२७, वि.सं.१९८२
व्याकरणमहाभाष्य	पतंजलि	प्रद्युम्न वोरा	ला.द.सं. विद्यामंदिर, अहमदाबाद	प्रथम ई.२००४
षड्दर्शनसूत्रसंग्रह एवं षड्दर्शनविषयककृतयः		संकलन- संयमकीर्तिवि.	सन्मार्ग प्रकाशन, अहमदाबाद	प्रथम ई.२०१०, वि.सं.२०६८
संस्कृतपद्यानाम् अकारादिक्रमेण अनुक्रमणिका-३		पू.मु.श्री.विनयरक्षितवि	शास्त्रसंदेश, नवसारी	प्रथम वि.सं.२०६५
सन्मति तर्क	सिद्धसेनसू.दि.	सुखलालजी पं., बेचरदास दोशी	जैन श्वे.एज्युकेशन बोर्ड, मुंबई	प्रथम ई.१९३९
सर्वदर्शन प्रवेशक		मु. वैराग्यरतिवि.	प्रवचन प्रकाशन, पुणे	प्रथम ई.२००९
स्थानाङ्गसूत्र		जम्बूवि.	श्रीसिद्धिभुवन मनोहर जैन ट्रस्ट, अहमदाबाद	प्रथम ई.२००२